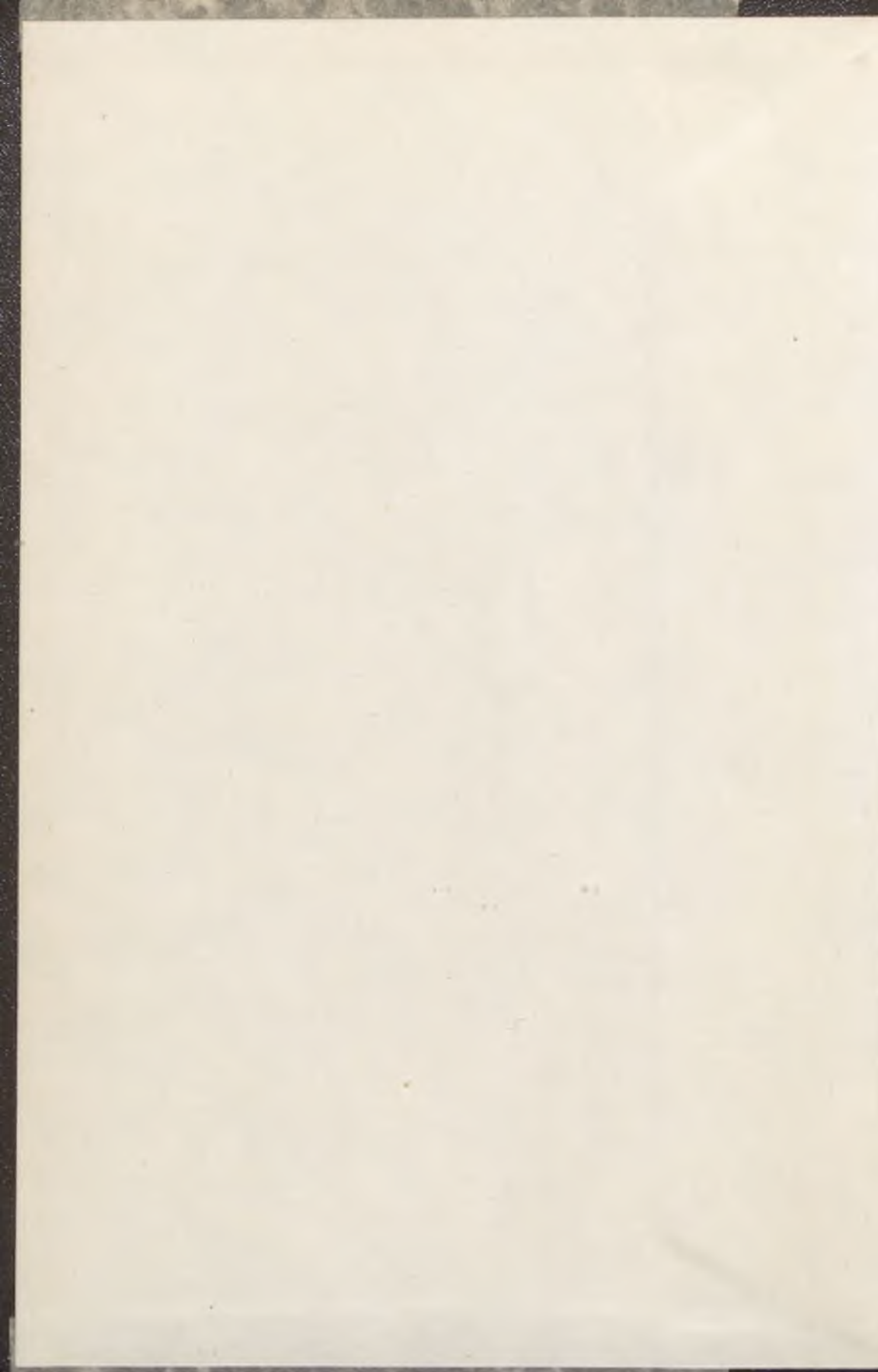

347.034

24
1978

**NÖGRÁD
MEGYEI
MŰZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

1978

**NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

**IV. ÉVFOLYAM
24|1978**

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

MACYAR
AKADEMIA

Az üvegyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében

Nógrád megye az országos méreteket felülmúló gyors ipari fejlődését a XIX. század közepén meginduló szénbányászatnak köszönheti. A szénbányászat hatására a kiegyezést követően jelentős ipari fejlődés következett be egyéb ipari területen is. 1867-ben megépült a Budapest—Salgótarján vasútvonal, 1868-ban kezdetét vette a Salgótarjáni Vasfinomító építése. Ez a gyár lett a későbbiekben a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű egyik fontos ipartelepe. A XIX. század végén pedig az üvegyártás, a vas- és gépgyártás fejlődött erőteljesen. Az ipar elsősorban a megye keleti területein, a salgótarjáni szénmedencében összpontosult. Ennek az ipari fejlődésnek eredményeként jött létre a megye munkásosztálya.

A XIX. századi iparfejlődés hatására — természetesen — átalakult a megye lakosságának nemzetiségi képe is, különös tekintettel az ipari területekre. A bányamunkások túlnyomó többsége a megye északi, szlovák nyelvterületéről származott, de nagy számban keresték fel időszaki és végleges munkavállalásra a salgótarjáni bányákat, ausztriai, cseh, morva, sziléziai bányamunkások is.

A gyáripari alapítások nyomán megindult az újabb külföldi szakmunkásság beáramlása a megye területére. Ennek következtében a XIX. század végére jelentősen megváltozott az ipartelep nemzetiségi képe, ami csak a XX. század elején, a magyar agrárproletároknak ipari üzemekbe való áramlásával, valamint a magyar ipari munkásság kialakulásával változott újra meg, és lett a maihoz hasonló. A mai salgótarjáni üvegyár munkásainak nagy része még a felső-magyarországi szlovák üvegfüvő családok leszármazottja. A betanított munkások és napszámosok a környékbeli falvakból vagy a szénbányák munkásainak családjából származnak.¹

Az üvegyárak és munkásainak helyzetéről az 1888-ban megtartott gyárvizsgálatok hű képet adnak, nemcsak országosan, hanem a megyékre vonatkoztatható megállapításokban is. A gyárakban készített kimutatásokból kiderült, hogy 10 éven aluli gyerekeket, szám szerint 73-at, kizárólag az üvegyárakban alkalmaztak. A készáru behordásánál segédkeztek, és a formákat tartották. Néhány üvegyárban a segédek és tanoncok egy része állt a gyárral szorosabb kapcsolatban. Ezek a gyári lajstromba felvett munkások, de voltak olyanok — többnyire a fiatal munkások, női

dolgozók, akiket az említett segédek foglalkoztattak. Ők fogadták fel a fiatal munkásokat, akik az üvegfúvásnál és a készáru-hűtökemencén való elhelyezésnél segédkeztek. Ezek fizetésüket az őket szerződtető segédektől kapták. Az egykori tanoncszerződésekből kitűnik, hogy az üveggyárak szívesen élnek ezzel, mert ezáltal az ügyesebb munkásokat 3, sőt némely esetben több évre lekötethetik. Ezek a fiatalok, mint gyári munkások dolgoznak, majd 20 éves koruk után tanoncoknak fogadják fel őket rendes fizetés mellett, de több évi munkakötelezettséggel.

Ipartörvényünk ebben az időben „normál munkanapot” nem ismert. A gyárak a munkaidőt a munkaszünetek levonásával számították. A legtöbb gyárban a munkaidő 10—11 óra volt. A megszakítás nélküli munkaidővel találkozunk az üveggyárakban, a gyártás különleges természeténél fogva. Ugyanis az egyik kemencében megolvasztott üvegmasszát 12—15 órán át tudták csak feldolgozni. Egy kemence esetében a munkás egyik munkaművelettől a másikig esetleg 14—18 órát is pihenhetett. Ahol azonban több olvasztókemence működött, ott a munkások alig 2—3 órai pihenés után a második kemence olvasztását dolgozták fel. Egy munkacsoport rendszeren hetenként négy ilyen szakműveletet is végzett, melyre 28—36 órás munkaszünetet kapott. 1888-ban 8 órai munkaidő 4 gyárban volt, 10—11 órai munkaidő 157 gyárban, 12 órai munkaidő 231 gyárban, 13 és 12 órai munkaidő 8 gyárban volt. Az ipartörvény 115. §-a szerint fiatalok, ha 12—14 évet betöltöttek, csak 8 órai munkára voltak alkalmazhatók. 14—16 év közöttiek már naponként 10 órát is dolgozhattak. Az iparfelügyelők szerint túlorában fiatalokat az üveghutákban és fonodákban dolgoztathatták.

Az üveggyárak azzal indokolták a fiatalok munkába állítását, hogy az üveggyártásban az egyszer munkába vett üvegtömeget abbahagyni nem lehet, és hogy a felnőtt üvegfúvók mellett a fiatalok csak a vas- vagy faformákat tartják, és az üvegárut hordják el, továbbá, hogy a 13 órai munka után 18 órát pihenhetnek „és így a testi erőnek túlságos igénybeveteléről szó sem lehet”. Éjjeli munka is volt az üveggyárakban.

A szigorú tilalom az üveggyárak versenyét — különösen a csehországi gyárakkal — lehetetlenné tenné, és ezért a fiatalkorúak éjszakai munkaidejének csökkentését az üveggyárakban a munkamenetre való tekintettel a kereskedelemügyi miniszter 1885. évi május 27-én kelt rendeletével engedélyezte. Így a 14—16 éves fiatalok az üveggyárakban éjjel és teljes munkaidővel lettek foglalkoztathatók. A munkabérek tekintetében a budapesti kamara területén a napibérek: férfiaknál a legalacsonyabb 90 krajcár, a legmagasabb 2 Ft 80 krajcár, a nőknél pedig 50—60 krajcár, fiataloknál 30—40 krajcár. Bérfizetés a gyáraknál általában hetenként történt. Az üveggyárakban a fizetés minden hó 1-én és 16-án történt. A bérlevonások a következőkből tevődtek össze: birságolások, elhasznált eszközök utáni százalék, betegsegélyező pénztári járulék.

Súlyosabban érintette a munkásokat, amikor az üveggyárakkal egy kocsmáros, vagy egy szatócs szerződésileg megegyezett, és a munkásokat hitelhez juttatta, majd követeléseit a munkabérből vonatta le. Annak ellenére, hogy ezt az ipartörvény 118. §-a megtiltotta, nemigen tartották be. Némely üveggyárnál olyan módszert alkalmaztak, hogy a gyáros az élelmiszerek és egyéb szükségletek raktárát, valamint a regále jog alapján gyakorolt italmérést magánvállalkozóknak adta bérbe. Ilyen esetben ez a

munkások teljes eladósodásához vezetett. mivel ezt a béréből vonták le, ami ezen felül helyhezköttöttségét eredményezte.

Közegészségügyi szempontból szükségesnek tartották, hogy „étkezési terem” álljon rendelkezésére azoknak, akik az étkezési szünetben nem mehettek haza. A munkabeszüntetésekről mint ritkaságról szól, mert megemlíti, hogy a kamara területén csak 5 esetben volt munkaidő rövidítése, 4 gyárban pedig munkabér emelése céljából kisebb megmozdulás. A kamara területéhez tartozó Nógrád megyéből a következő gyárak szerepelnek a felsorolásban: Bárdos József és Társa Üveggyára: Málnapatak-Hámor; Kossuch János társaság Üveggyára Szinóbánya; Kuchinka István K. örökösök Üveggyára Málnapatak; Pock János Üveggyára Málnapatak-Farkasvölgy és Zahn György örökösök Üveggyára Zlatno.²

*

A XIX. század végén a megye munkásmozgalmának története azt mutatja, hogy a munkásság hosszú érési időszak után, ösztönös megmozdulásokon keresztül jutott el a tudatos mozgalomhoz. A tőkések a dualizmus egész időszakában a munkásmozgalom kibontakozásának megfékezésére. a munkásság elnyomására építették ki azokat a hatalmi szerveket, amelyek alkalmasak voltak a munkásság megmozdulásainak letörésére. Az 1890-es évek képviselő-testületi jegyzőkönyveiben továbbra is állandóan visszatérő kérdés a rendőrség létszámának emelése. Az indoklás szinte minden esetben visszatérően ugyanaz: „Tekintettel arra, hogy az újabban felállított üveggyár munkásai külföldi, legtöbbször Porosz Sziléziai honosokból, tehát olyan országból valók, hol a munkás nép között az anarchizmus legnagyobb mérvben elterjedve van, noha eltekintve kisebb kihágásoktól, eddig még ok nem szolgáltatott arra, hogy közbiztonsági tekinteteből fegyveres erő alkalmazása most már igénybe vetessék mégis tekintettel arra, hogy S. tarjánban ugyancsak külföldi bánya és vasgyári munkások nagyszámban vannak, tartani lehet attól, hogy a három vállalat munkás elemei egyesülvén nagyobb zavargásokat idézhetnek elő.”³

A megye munkásmozgalmának erőteljesebb fellendülése 1890 után vette kezdetét. A II. Internacionálé 1889-es, és a Szociáldemokraták Magyarországi Pártja 1890-es években történt megalakulása már létével is segítette a mozgalom kibontakozását, illetve erősödését.

Az 1895. május 1-én Salgótarjánban kirobbant bányászsztrájk, amely Forgách-aknán kezdődött, egy érdekes munkásmozgalmi adalékkal is szolgál az üveggyár történetéhez. Gerber Frigyes igazgató levele szerint „néhány részeg bányásztól” megtudta, hogy a május 1-én kirobbant sztrájkot az üveggyári munkásokkal előre megbeszélték és olyan utasítást kaptak tőlük, hogy követeléseikkel lépjenek fel az igazgatósággal szemben. Az egyik üveggyári munkás igen sok bányásszal beszélt, hogy a sztrájkot a többi bányánál is indítsák meg. Követeléseikkel a béremelés és a 8 órai munkaidő bevezetésére szorították a bányáknál. Ugyanezen a napon — május 1-én — az üveggyárból több száz német nyelvű szocialista lapot osztottak szét a munkások között. Mivel a bányai igazgatóságnak kémei voltak a bányászok körében, így hamarosan megismerhették a bizalmas természetű munkásmozgalmi ügyet.⁴ Május 10-én az igazgató levélben már így írt az eseményekről: „Olyan szocialista heccel” áll szemben az igaz-

gatóság, melynek gyökerei a salgótarjáni üveggyárban keresendők és nem a bányamunkások körében.⁵

Július 19-re már pontosan tudták, hogy „egy Schmid nevű palackgyári munkás Csehországból socialisticus röpiratokat kap” és hogy azokat a bányászok között is osztogatta Kastanek Ferenc társulati gépész közreműködésével, akinek jánosaknai lakásán megbeszéléseket is tartottak. Az Igazgatóság ezt a szolgabírói hivatalnál is jelentette és javasolta, hogy a fent nevezett üveggyári munkást célszerű volna rendőrségileg megfigyelteni és a címére érkező postaküldeményeket lefoglalni.⁶

A kamarai jelentés és az üzleti jelentések elhallgatták a megyei munkásmegmozdulásokat. Az elhallgatással azonban a bajok forrását nem oldották meg. Az 1897-es évek ilyen irányú mozgalmairól újságközlemény adott hírt a vármegye közigazgatási bizottságának jelentéséből:

„V. A közrendészet köréből.

1. A közrendészet egyes ágaiban különösebb említésre méltó mozzanat nem fordult elő.

2. Közbiztonságunk kielégítőnek volt mondható.

Az Északmagyarországi Egyesült Kőszénbánya és Iparvállalat részvénytársaság „mizserfai” bányatelepén, továbbá az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. telepén levő „Forgách-tárnában” fordultak elő munkásmozgalmak, melyek azonban a hatóság erélyes közbelépése és a helyszínen nagyobb számú csendőrség összpontosítása és katonai karhatalom kirendelése folytán veszélyes mérveket nem öltöttek. — A mozgalom oka mindenütt egyes izgatók felbujtatása volt, ezek azonban a rend helyreállta után az ipartelepekről kitaláltak, amennyiben pedig külföldi illetőségűek voltak, kiutasítottak és illetőségi helyeikre toloncoltattak.”⁷

*

A megye munkásságának szervezkedését akadályozó tényezők közé sorolhatjuk a lakáskérdést, mert a munkások fegyelmzésében, megfékezésében szerepet szántak a munkások helyhez kötésének is. A társláda intézménye mellett a munkás üzemhez kötésének legfontosabb eszköze a lakások juttatásával függött össze. A tőkéseknek üzemeik nagyobb mérvű üzemeltetéséhez munkáslakásokat kellett építtetni, mert nagyobb számú munkaerőt csak így tudtak biztosítani. A lakással, az alacsony lakbéréssel sikerült a munkások többségét a telephez kötni és nem egy esetben még a mozgalomtól is távol tartani. Az üzemből történő elbocsátás ugyanis minden esetben a lakásból való kilakoltatással járt együtt.⁸

A salgótarjáni üveggyár kolóniájáról a következőket mondhatjuk el, mivel erről fennmaradt egy általános jellegű ismertetés: az üzem saját területén két munkáslakásból álló kolóniával rendelkezik, 96 lakással, melyek a jelenlegi munkáslétszámnak elegendők. A munkások számának növekedésével új lakások is építhetők. A gyártelepen hét munkáslakás volt. Ezek megoszlása a következőképpen alakult:

Munkáslakás: 1. 54,8 m hosszú, 10,5 m széles és 3,05 m magas. Földszintes épület, masszív, 50 cm-es falakkal. Az épületben 10 lakás van, mindegyikben egy konyha, egy szoba, éléskamra, egy tűzhely, lakásonként 1 öntöttvas

- kályha. Hozzá tartozik még lakásonként 1 disznóól, 1 széntároló.
- Munkáslakás: 2. 54,7 m hosszú, 10,5 m széles és 3,10 magas. 10 lakást tartalmaz. Minden lakáshoz padlásszoba is tartozik, a padlástérben deszkafalakkal elválasztva. Az épülethez tartozik egy 10 üléses WC., mely egyben az 1. sz. lakás lakói részére is szolgál. További tartozékai: sertés-ól, széntároló és egy nyitott szemetesgödör.
- Munkáslakás: 3. Mérete 54,7 m hosszú, 10,5 m széles, homlokzati része 3 m magas. 10 db tetőszobás lakással rendelkezik, melyekhez ól, széntároló, szemetesgödör és 5 üléses WC. sor tartozik.
- Munkáslakás: 4. T formára épült, egyemeletes, szabadfolyosós ház. Ebben az épületben található a hivatalnoknak a lakása, továbbá munkáslakások és az üzemi iskola. A földszinten 6 lakásos munkáslakótér van, mindegyikhez konyha, szoba, éléskamra tartozik. Kívül lépcső vezet az emeletre, ahol 7 padlásszoba van. Az épület másik részének földszintjén 8 lakás található. Csak a szobákban van cserépkályha. Az első emeleten található lakásban öntöttvaskályhával fűtenek. Az épület padlásrészén 8 szoba van. Hozzá tartozik még 28 faól és 28 db széntároló (minden lakáshoz) és egy szemétgödör.
- Munkásház 5. hasonló az 1., 2., 3-as épületekhez.
- Munkásház 6. Mérete hasonló az előbbiekhöz. Jelenleg provizorátus. Ezenkívül még 7 lakás is van benne. Ehhez az épülethez tartozik egy kuglipálya kis házikóval, valamint 10 db ól, széntároló és egy WC-csoport.
- Munkásház 7. Megegyezik az 1. sz. épülettel és ugyanazokkal a mellékobjektumokkal is rendelkezik.

Ezenkívül a telepen van még hússzék, a 6. és 7. lakóház között, egy zsindeletetős faépületben. Az igazgatósági épület egyemeletes, mindkét oldalán földszintes épületek kapcsolódnak hozzá. A földszinten 4 szoba, két éléskamra, 2 konyha és WC található. Az első emeleten 5 szoba, konyha és éléskamra van. Belső falépcső vezet az emeletre. A hozzáépített földszintes épületekben 2 szoba található, az épületnek a tetőzete zsindeletes. Ehhez tartozik még egy disznóól is az iparvasút másik oldalán. A gyártelephez tartozó épületek közül meg kell még említeni a szalmarakart és a kosárfonóműhelyt is. Ez az épület 37,5 m hosszú, 12,5 m széles és 2,2 m magas, fából készült. Az istállóépület a bejárat közelében található és ebben van az istálló, a mosókonyha és a kocsiszín is.

A portásház közvetlenül a gyár bejárata mellett egy egyszobás, favazas falú, zsindeletetős épület. Ehhez még egy csürt is építettek. A szabadban levő udvari épületek a következők: a hutaépületek mellett és között nyitott palack „stelázsik” (polcos állványok) vannak. A hosszúságuk 2,5 m-től 5 m-ig, a magasságuk pedig 1,5 m-től 2 m-ig váltakozik. Az egész polcrendszer oszlopokból, lécborítással készítették, a negyedik oldalát nyitva hagyták. A hutának mind a négy oldalán kerítés húzódik, melynek hosszúsága 650 m.

A munkások a munkát teljesítménybérben végzik és nem napszamban, amely inkább a gyárnak s nem a munkásra nézve előnyös. A munkások, akik — a gyártulajdonosok szempontjából — jó lakásokban laknak, nem változtatják munkahelyüket, mert a gyár alapítása óta az a 20 család, aki akkor ideköltözött, még jelenleg is a telepen lakik. A gyár vezetői szerint a munkások stabilitása kedvező. Az azonban már teljesen valótlan állítás, amit a szocialista szervezkedésekről írnak, hogy azok ismeretlenek a gyárban. Ezzel szemben nemcsak a kolónián, hanem a közelben levő, majdnem 4000 főt foglalkoztató SKB Rt., és a 2000 fős RMSTV Rt. munkásai körében sem ismeretlen a szervezkedés, a sztrájk.⁹

Csak példaképpen, néhány fontosabb munkásmozgalmi eseményt ragadunk ki a fenti állítás cáfolatául: 1873. július: Salgótarjánban a bányamunkások között összetűzések voltak; 1882. krajnai munkások zavargása Salgótarjánban; 1883. július: 500 krajnai munkás sztrájkol; 1884. március: 800 bányamunkás sztrájkja Baglyasalján, a csendőrség első sortüze a bányásokra. Ezekután már csak az üveggyári munkások adták a szocialista lapokat a bányászok kezébe.

S végül álljon itt cáfolatul a közigazgatási bizottság jelentése 1896-ból: „3. A munkások szervezkedése eddig nem nyilvánult meg oly szövetkezetek alakulásában, melyek működése jóváhagyott alapszabályokhoz kötött.

4. Jelentékeny gyártelepek vannak a Salgó-Tarján és vidékén fekvőkön kívül: Losoncon, Gácson, Losonc-Apátfalván. Málnapatakán, Szinóbányán és a selypi pusztán — de sztrájkyszerű mozgalmak eddig csakis Salgó-Tarjánban és vidékén fordultak elő. Ilyen mozgalom az 1896. évben kettő volt, de erélyes hatósági közbelépés és kellő karhatalom összpontosítása által csakhamar véget értek. Oka most is a külföldi munkások által hirdetett szocialisztikus elvek terjedésében keresendő. A sztrájk-mozgalomnak a kellő erély és karhatalom kifejtésén kívül legcélszerűbb eszköznek bizonyult: a szesz italok kimerésének betiltása és az igazgatónak illetőségi helyeikre való utasítása.

5. Ipari munkáskéz hiánya vármegyénkben nem észlelhető. Igaz, hogy a nagyobb gyárak munkásai között számosan vannak külföldiek; de máris tapasztalható, hogy községünk megbarátkozik a gyári és bányamunkával is és ha kellő ügyességet e téren elérik, a külföldi munkások száma, remélhetőleg — évről évre apadni fog.”¹⁰

*

A megye dolgozóinak szervezkedését a nemzetiségi megosztottság is nehezítette. Az érintkezést megkönnyítő közös nyelv hiánya mellett a szokásokból, életmódból, műveltségéből adódóan további különbségek akadályozták a közeledést.

Az évszázadokkal ezelőtt külföldiek által alapított magyar üveggyárakban még a XIX. század végén is nagy számban találunk külföldi munkásokat. Így pl. a műszaki tisztviselők egyharmada, a művezetők kétharmada, a munkások egyötöde is külföldi eredetű, illetve más nemzetiségű volt és még sokáig megőrizték nyelvüket, szokásaikat, mert elkülönült csoportokat alkottak a különféle gyári telepeken. Az üveggyárakban az üvegfúvó mesterek, üvegsajtók, üvegcsésők, etetők, homályosítók, festők között is sok idegen munkást találunk ebben az időszakban. 1897-ben az

alispáni jelentés szerint a Salgótarjáni Palackgyár volt az egyedüli, melynek munkásai túlnyomóan külföldiek. Ennek oka, mint arra a jelentés rámutatott az volt, hogy a „gyár két és fél év előtt lépett üzembe, és olyan munkásokat, kiket ennél az új gyártelepnél alkalmazhatott volna, hazánkban nem találhatott.”¹¹

*

Az 1899—1900-as évek nógrádi viszonyairól egy üvegglyár munkame-
netének bemutatásával szeretnénk képet felvillantani, ami talán előse-
gíti az üvegglyári munkások élet- és munkakörülményeinek teljesebb be-
mutatását. Annál is inkább szükséges ennek megtétele —, mert forrásunk
szerzője a málnapataki üvegglyárban kezdte meg munkáséletét, mint be-
hordófiú, és visszaemlékezésének feldolgozása jól kiegészíti az általunk
használt hivatalos források merev, emberközpontúságot nélkülöző beszá-
molót.¹²

Málnapatak nagyközség az Ipoly mindkét partján, annak forrásvidé-
kétől kb. 13 km-nyire fekszik. A gyártelep az Ipoly bal partján, a falu a
jobb parton terül el. Ez az üvegglyár is, hasonlóan a többi gyárhoz, a kör-
nyező erdőségek fáit használta kemencéjének fűtésére. A gyári munkások
elhelyezése ebben az időszakban, mivel kevés gyárilag épített lakás volt,
a gyár által bérelt házakban történt. Ezeknek a bérét, ami évi 10 Ft volt,
a gyár fedezte. A gyári lakások fagerendás házak voltak, melyeket itt
„barák”-nak neveztek. A lakótelep két részből állt, és a két telep között
épült a huta, a gyárosok lakása, iroda, a csiszolóműhely és a gépház. A
telep alsó végén volt az iskola. A huta mellett található a fatelep, mivel
a kemencék fűtéséhez szükség volt fára. Kezdetben kézfűrészes volt, majd
vízikerekkel hajtott körfűrész végezte el ezt a munkát. A gyártelepen min-
den üvegglyári dolgozónak lehetősége volt tehéntartásra, melyet a gyártól
kapott legelőn tarthattak. Gyártelepen nem volt az üvegglyárnak ková-
csa, így a falusi mesteremberek dolgoztak a gyárban is. Egyébként a falu
többi lakosa szintén a gyárnál dolgozott, mint fuvaros, mert az erdei tisztá-
sokról a fát be kellett szállítani. A gyártelep alsó végén volt a törő-
malom, itt égették a kvarcitot és őrlték azt lisztfinomságúra. A törőma-
lom molnára egyúttal a gyár ácsmestere is volt. Munkája abból állt, hogy
faládákat készített az üvegáruk csomagolásához. Gyuris Ferenc szerint
ezek a molnások rövid életűek voltak, mert a kvarc őrlésénél keletkezett
por lassan végzett velük. Nőket is alkalmaztak az üvegglyárban, de csak
mint üvegfűtők dolgoztak, mellettük gyerekeik is segítették csomagolni
a poharakat. A munkásfelvételtől saját tapasztalatai alapján tudunk be-
számolni, mert 12 éves korában ő is megkezdte a gyárimunkás életet, mint
behordó gyerek. Ezek szerint az irodában nem is kellett tudni azt, hogy
felvettek-e valakit a gyárba dolgozni, vagy sem. Ez azért volt lehetséges,
mert az üvegfűtő mester dolga volt a felvétel s ezzel a fizetés is. A gyerek-
nél ez napi 30 krajcárt, azaz egy műszak bérét tette ki. Málnapatak eseté-
ben a műszak 15 órát jelentett, ezután jött az olvasztási idő, amely 18 óra
volt. Ebben az időszakban kellett a segédeknek, meg a behordóknak üríte-
niük a hűtökemencéket, és a következő műszakhoz előkészíteni mindent,
amire szükség volt. Amikor ezeket elvégezték, akkor a segédeknek agya-
got kellett taposni a fazékműhelyben. Ezalatt a behordók fát készítettek
a hűtökemencékhez, mivel ezeket is fával fűtötték. Egy hűtökemencéhez a

gyerekeknek műszakonként egy kocsi fűrészelt hasáb fát kellett előkészíteniük.

Érdemes néhány mondatot a munkamenetről is szólni. A műszak kezdete nem volt időhöz kötve, hanem amikor az olvasztás befejeződött, akkor a generátoros ezt úgy adta tudtul a dolgozóknak, hogy egy bükkfa deszkán fakalapáccsal mind a telep felső, mind az alsó végén erősen kopogott. Ezt hívták „angelassen”-nak. Ez a hang megszólalhatott akár nappal, akár éjjel, amikor a munkamenet ezt megkívánta. A fakalapács hangjára legelőször a behordó gyerekek szaladtak be a hutába a hűtökemencéket befűteni, hogy egy óra múlva az üveg berakható legyen. Ellenkező esetben a gondjára bízott kemencék helytelen fűtése miatt a gyereket megverték. Még a kemence bemelegítése alatt a vályút, amelyet itt „trog”-nak neveztek, tisztára kellett mosni, a patakból friss vízzel telehordani, ugyanakkor a kádat, amelyben a faformákat mártogatták, szintén meg kellett tölteni friss vízzel. A behordógyerek egyúttal a formatartó is volt, a behordó és fűtő tevékenysége mellett. Nagyon kellett igyekeznie, nehogy összeolvassza, és eléggé melegen tartsa a hűtökemencét, mert ellenkező esetben az üvegáru pattogzott. Ilyenkor szintén a verés volt a büntetése a gyerekeknek.

A hűtökemencébe való behordásnál a számolásra nem használtak krétát, sem számolótablát, hanem minden darabot, melyet a hűtökemencébe vittek, fennhangon kellett számolni 50-ig, azután ismét 50-ig, de azt is be kellett most mondani, hogy 50 először, vagy 50 másodszor, harmadszor. Mikor elérték a kiírásnak megfelelő számot akkor más sorozatot kezdtek csinálni. A sorozatnak a nevét a németből vették át, és „Gattung”-nak nevezték.

A málnapataki gyárban a kemence egyik oldala észak felé, a másik dél felé mutatott. Az északi oldalon az ún. ordináres üveget csinálták (Hohlglas), míg a másik oldalán csiszolt üveget (Schlifglas) meg préselt üveget csináltak. Nemcsak ebben a gyárban, hanem szerte az egész országban az üvegeket, valamint a készítésükhöz használt szerszámokat német és cseh nyelven nevezték. aszerint, hogy az illető üvegfúvó vagy elődei honnan származtak. A hutai szerszámok elnevezése megmaradt az eredeti nyelven, annak ellenére, hogy a munkások elszlovákosodtak, illetve elmagyarosodtak. Az irodákban is németül vezették a könyvelést, de még a fizetések alkalmával a bérelszámolás is német nyelven történt.

Hutamester, a tárgyalt időszakban, nem volt Málnapatakon, ezt a tisztségét az írnok látta el, akinek a dolgozóktól a „fiatalúr” címzés járt. Az irodában dolgozott a könyvelő (Buchhalter), akinek a tekintetes cím járt. A fő üvegfúvó a gyárban Forgács András, aki egyben a legöregebb is volt. Utána következett Snóbb József, aki csak kelyheket, korsókat és finomabb darabokat készített. Az ügyesebb üvegfúvók nem darabszám, hanem bérben dolgoztak. A többi üvegfúvó a következő volt: Vicián, Gyuris Ferenc apja, Hás Antal, Pfeffer János, Liszinen József, Liszinen Gyula, Liszinen János, Varga János, Hoky, Ruzicska, Preisler, Macskó nevű üvegesek. A csiszolóműhelyben Sajgál, Kriska és Lihányi mesterek dolgoztak. Az üvegyári munkások úgy tartották, hogy az üvegcsiszolók rövid életűek, mert tudóbjában hálnak meg. Ugyanis száraz kövön repesztették a poharakat, mindenféle védőberendezés nélkül. A keletkező üveg- és kőport belélegezve szilikózisban betegedtek meg. Szokás volt, hogy a csiszolósegéd, aki az elhalt mesternek özvegyét vette el feleségül, lett a

mester. Az üvegfúvók fiaikat nem adták csiszolónak, ezért az utánpótlás a falusi gyerekek közül került ki. Az üvegcsiszolók (pulirok) hétfőn nem dolgoztak, hanem a közeli ligetben pihentek, közösen pálinkáztak. A csiszolók másik betegsége a reuma volt, amit a vizes és huzatos csiszoló műhelyben szereztek.

Gyuris Ferenc visszaemlékezései alapján rekonstruálni tudjuk a műszak menetét is Málnapatakon. A gyárban nem volt lábbal nyitható forma, így a behordó gyerekeknek kellett azt kézzel tartaniok és tiszta, görcs nélküli szalmaszálakat a formába rakni, azután egy hosszú mogyorófa botba erősített dróton a hűtökemencébe sorba berakni az üveget. A kemencét fűteni, vigyázni, hogy az áru ne olvadjon össze, hogy kellőképpen le legyen hűtve, ami a repesztésnél az elpattanástól megóvjá. A munka ezzel még nem fejeződött be. A műszak után 3—4 órával ki kellett a hűtökemencét üríteni. A hűtőben még nagy volt a meleg, de azért be kellett bújniuk és az üveget onnan kiadogatni, amit a segéd rakott össze. A gyári két műhely mindenfajta üveget produkált, de a behordóknak a legkényelmesebb, a legjobb és legrövidebb munkát a préselt üveg jelentette. A két fazék üveget 8—9 óra alatt kidolgozták és azután 6—7 óra szabad idejük maradt.

Az egész üvegyárban késő ősszel, Szent Márton napja előtt sertésvágás kezdődött, mivel saját terményeikkel sertéshizlalás is lehetséges volt a telepen. A gyárosnak és a munkásoknak is volt kondája, amit közösen fizetett kondás őrzött. Gyári lakótelepen a munkásság számának emelkedésével új épületeket kellett csináltatni. Ezek 5 lakásból álltak egyenként, és már téglából épültek, nem pedig fagerendából. A tárgyalt időszakban alapították az üveghutai munkások önkéntes tűzoltó egyesületét. A szomszédos színóbányai üvegyár, bár gazdagabb volt a málnapatakinál, ezt nem tartotta fontosnak, bár az egész üvegyár fából volt.¹³

A bányászok, a vasmunkások és építőmunkások századeleji szervezkedése után az első világháború előtt a megye más üzemeiben is nyomon lehet követni ezt a szervezőmunkát. Közvetlenül a háború előtt alakult szakszervezetek azonban a háború alatt beszüntették működésüket, csak a polgári demokratikus forradalom győzelme után bontakozhatott ki a megyei munkások gazdasági, politikai érdekvédelmi szerveinek létrehozása szélesebb síkon.

A salgótarjáni palackgyári munkások társas egylete 1906. március 25-én tartotta meg alakuló közgyűlését a mintegy 50 belépni kívánó tagon kívül jelen voltak a kezdeményezők: Szvoboda Károly, Stark Traugold (Trangott), Ritschel Antal, Haneman Richárd, Pleisinger Gyula. Képviseltette magát Halmossy Andor t. b. főszolgabíró és Hricovszki András községi bíró. Az egylet elnöke Szvoboda Károly hutamester lett, aki 1894 óta a gyártelepen dolgozott. Céljuk a gyári munkások „kantinton kívüli” kulturális életének szervezése volt.¹⁴

1906 után már csak a salgótarjáni sztrájk hatására robbantak ki elszánt bérharcok. A színóbányai üvegyár munkásai 1907 áprilisában a szénhiány miatt elmaradt fizetésükért léptek sztrájkba. A négynapos sztrájk eredményeképpen a munkások és a tulajdonos között megegyezés jött létre.

A munkásmozgalomban 1907-ben még folytatandó sztrájkmozgalmak súlypontja Salgótarján és vidékére tevődött át. Az 1905—1908-ig tartó munkásmozgalmi fellendülés 1908-ban a salgótarjáni üvegyárban egy tartalékmunkásnak elbocsátása miatt kibontakozott sztrájkkal ért lényegében véget. A sztrájk oka az volt, hogy Gasparin Ferenc tartalékmunkás nem teljesítette a külső munkára szóló parancsot, hanem eltávozott. Scheftsik Oszkár igazgató erre elbocsátotta a gyárból. Ezek után egy 8 tagú munkásdelegáció felkereste az igazgatót az elbocsátott munkás ügyében, de mert intézkedés nem történt, a többiek abbahagyták a munkát. Az igazgató támogatására Pestről megérkezett Bolváry Záhn Dénes vezérigazgató, aki jóváhagyta Scheftsik Oszkár intézkedését. A munkások szolidaritási sztrájkja kedd délelőtt 10 óráig tartott. A munkásosztály növekvő öntudatát tükrözte a sztrájk melletti bátor kiállás.

1908-ban indult meg az építőipartól különvált üvegesek, a város másik nagy munkáscsoportjának a szervezése, ami hatéves küzdelem után 1914. július 4-én valósult meg hivatalos formában.¹⁵

*

Az üvegyári munkások szervezkedéséről a NÉPSZAVA is hírt adott 1908-ból. Szerintük az egyedüli helyes úton kezdtek a gyár munkásai ehhez a munkához. A Népszavát és a Volksstimme-t olvasták és terjesztették maguk között, és teljes erővel azon munkálkodtak, hogy maguknak otthont, szervezetet hozzanak létre. Az újság szerint ez nem kerülte el az igazgatóság figyelmét, és a mozgalmat kezdeményező üvegmunkást elbocsátották. A gyár munkásai a szolidaritást vállaltak azzal, hogy mind egy emberként társuk védelmére keltek. Az összefogás eredménye az lett, hogy az elbocsátott munkás kérésére a sztrájktól eltekintettek, mert az igazgatóság írásban elismerte a munkások szervezkedési szabadságát, és vitás ügyekben a munkások megbízottaival egyetértésben fog eljárni. Ennek ellenére a salgótarjáni palackgyár üvegfúvók és flégerek részére zárlat alatt állt.¹⁶

*

Hogyan látta a gyári munkások életét Gyuris Ferenc ezekben az években? A család 1901-ben Drezdába ment dolgozni, ahová később Salgótarjánból is érkeztek üvegfúvók. Ezek az üvegesek mindenféle jót beszéltek Salgótarjánról. Ennek hatására a család visszatelepedett Magyarországra, Salgótarjánba. A jó kereset, a jó élet vágya hozta az üvegescsaládot 1905-ben a palackgyárba.

A vágyak után a rideg valóság keltette benyomást is érdemes leírunk. Gyuris Ferenc, amikor a salgótarjáni üvegyártelepet meglátta — visszaemlékezés szerint —, azonnal vissza akart fordulni. A kolóniák közt feneketlen sár volt, a kényszag, melyet a más vidékről érkező ember alig tud megszokni, visszafordulásra készítette. Mivel a gyár azonban lakást adott a családnak, itt maradtak, de ez összehasonlíthatatlan volt a drezdaival. A gyárban a munkát a nagykemencén kezdték meg, ahol éjjelnappal két partiban dolgozott. Visszaemlékezése szerint magyar üvegfúvó akkor nem is volt nagyon Tarjánban. Németek, csehek dolgoztak itt, de fellelhetők már magyarok is, akik gyakorolják az üvegfúvást. A tanulóiuk sem mind magyarok voltak, hanem jórészt külföldről ideszármazott bányászcsaládok gyermekei.

A munka a következőképpen folyt: az éjjeli műszak este 6-kor kezdődött és reggel 4 óráig tartott. A fiatal, félhelyes üvegesek még azután üritették ki a kádat, úgyhogy a munka valóságban 11 órát tett ki. A nap-pali műszak reggel 5-től kezdődött, úgyhogy az éjjelesek a kezdésnél még jelen voltak.

Gyuris Ferenc visszaemlékezésében érdekes adalékot is találunk a munkásság egységes fellépését akadályozó mesterséges tényezők megemlé-tésével.

A megye úri osztálya még a feudalizmusban nyert gazdag politikai és szervezői tapasztalatai alapján mesterien szította a kasztszellem kiala-kulását. Ez a szellem az ipartelepeken mesterségesen és tudatosan a leg-apróbb részletekig kidolgozva jelentkezett. A megosztás a nógrádi ipar-vidéken az üzemek rangsorolásával kezdődött, pl. megkülönböztették az acélgyáriakat, a bányászokat, az üveggyáriakat és a vasöntvénygyáriaikat. Általában az első helyen állóknak az acélgyáriakat tartották, máso-dik helyen az üveggyáriak, a negyedik hely a bányászoknak jutott. A rangsorolást még a munkabérekkel is ~~fy~~gyekeztek kifejezni és mélyíteni. Az üzemeken belül is érvényesült a hierarchikus rend. Pontosan kijelöl-ték és meghatározták minden egyes cmber helyét a társadalomban. Az így kialakult csoportokat nemcsak a társadalmi, hanem az azt kiegészítő nagyfokú gazdasági megkülönböztetéssel is elválasztották egymástól.

Az üveggyári munkások munkahelyen kívüli életének tanulmányozá-sára az egyik nevezetes multság ad lehetőséget, mely akkoriban az üveg-fúvók bálja volt.

Ezt rendszeren a bányai kaszinóban tartották meg, a tisztviselők részé-re fenntartott teremben, külön belépővel. Ebben a multságban mutatko-zott meg a kasztszellem teljes keresztmetszete az üveggyári munkások között. Első helyen jelölték az ún. „háromspénereseket”, azaz az olyan üvegeseket, akik hármásban dolgoztak. Ez a hármás műhely úgy értendő, hogy a műhelyben egy üvegszájtágító, egy befúvó és egy meritő dolgozott. A keresetet a mester kapta — a szájtágító — s abból csak a befúvót fizette ki. A keresetből megmaradt részt ő tette zsebre. Ez általában 45—50 Ft volt. Lényegében ezek számítottak arisztokratáknak a munkások között és ennek megfelelően egy asztalt is foglaltak le külön az asszonyaikkal együtt. A rangsorban a második helyre az egész helyen dolgozó üvege-sek kerültek. Ők egy műhelyben úgy dolgoztak, hogy a felállítás egy mes-ter és egy segéd volt. A kereset itt is jó volt, heti 28—35 Ft. Ebből a se-gédnek (molces) 6—7 Ft-ot fizettek egy hétre. Nekik is külön asztal járt, külön is ültek. A harmadik kategória a félhelyes volt. Itt csak ketten dolgoztak egy műhelyben, 14—18 Ft-ot kerestek hetenként. Általában nőt-lenek, legények voltak és egyben az ún. padlásszobák lakói.¹⁷

Az 1910-es évek elején a munkások élet- és munkakörülményei, gaz-dasági viszonyai a korábbi állapotokhoz képest romlottak. A gyárban al-kalmazott munkások 10⁰₀-a fiatalkorú volt, akik a hűtökemencébe való berakást, behordást, valamint a formák tartását és a víz hűtését végez-ték. A fúvómester és segédeinek gyermekei is dolgoztak a gyárban, mert a munka akkordban ment, és ez a segítség is növelte a keresetet.

Az üzemben uralkodó viszonyok miatt azonban a Magyarországi Üvegipari Munkások Országos Egyesülete 1909-ben a Salgótarjánban tar-tó üveg munkásoktól az útisegély folyósítását megtagadta, hogy ezzel is

gátolja a munkások kizsákmányolását, mivel ezzel más gyárakba irányította át őket.¹⁸

*

Hogy jobban megértsük a salgótarjáni palackgyárban dolgozó munkások nyomorát és szenvedéseit, a Népszava 1910-es riportját kell csak fel lapoznunk. A 400 munkás kétségbeesett levele nyomán íródott riport alapján ismerte meg az ország, hogy nemcsak a bányarabszolgák nyögik a kizsákmányolás nehéz jármát, hanem szomszédságukban négy fal közé zárva 400 sorstársuk szenved ugyanazokat a körülményeket. Elrémisztők azok az állapotok, amiket a panaszos munkások tártak fel, és ezek között is kitűnik a fiatalkorú munkások sorsa. 12—14 éves gyerekeket napi 1 korona bérért, pokoli hőségben, életveszélyes munkahelyen foglalkoztatnak a gyárban. A kapitalista lelketlenségnek a gyár valamennyi munkása áldozatul esik, mert a tüdejének és szeme világának épsége forog kockán, ha a gyárban hosszabb ideig munkát vállal.

A palackgyár rettenetes viszonyait a munkások a következőkben panaszták el: a 400 főből álló munkáslétszám fűvőkből, segédfűvőkből, behordó fiúkból és leányokból, fűtőkből és napszámosokból áll. A fűvőknek a nagy hőségben napi 10 órai munkaidőben kell fűjniük, palackokat készíteniük. Az akkordban dolgozás eredménye lett, hogy a legnagyobb erőfeszítéssel sem lehetett heti 50 koronánál többet keresni. Ez azonban nem a fűvő teljes keresete volt, mert a segédfűvőket, akik másfél órával többet dolgoztak, a mestereknek kell kifizetniük, ami fejenként 10—12 koronát tett ki. Ha levonjuk az 50 koronából ezt az összeget és az évről évre visszafizetendő előleget, ami általában 5—6 koronát tesz ki, valamint a betegsegélyező és más egyletekre fizetendő összeget, úgy egy üvegfüvőnek keresete nem több, mint heti 30—32 korona. Minden évben 2—3 hónapos munkaszünet is van, ami idő alatt a társaság nem fizeti a munkásokat, hanem csupán előleget ad, átlagban heti 20 koronát. Azonban, ha akad olyan munkás ezek között, akinek adóssága lenne, vagyis a régebbi előlegét még nem tudta letörleszteni, akkor az csak 10 koronát kap. Ebből is látható, hogy a palackgyárosok a „legmodernebb és legfurfangosabb kizsákmányolók” közé sorolhatók, mivel a fűvőket munkaadóknak tüntetik fel, ami maga után vonja, hogy a kevésbé tanult, politikailag éretlen segédfűvő, gazdasági bajai forrásaként nem a gyárosokat tünteti fel, hanem az üvegfüvő mestereket, tehát, saját kizsákmányolt társaik ellen szítják gyűlöletüket. Sokan ezek közül nem akarják, illetve nem tudják felismerni és megérteni, hogy őket nem az üvegfüvő, hanem a részvénytársaság szipolyozza ki. Gyakran előfordul az is, hogy az elavult szerszámok, a rossz anyag miatt sorra mennek tönkre a hűtőkemencébe helyezett üvegek. Ilyenkor a fűvőknak nem fizetik ki a munka után járó fizetséget annak ellenére, hogy nekik fizetniük kell a segédfűvőket.

A segédfűvőkből 6—7 év után lehetnek csak fűvők. A gyakorlati évek után készíthetnek csak önállóan palackokat, mivel ezeknek azonos súlyúaknak, vastagoknak kell lenniük, mert ellenkező esetben nem veszik át őket, visszaadják a fűvőnek.

A Társaság még ezen felül is minden száz darab palack után leszámol kettőt — vagyis 3—4 fillért. Az újság megemlíti azt az orvosi véleményt is, „hogy a salgótarjáni palackgyárban egyetlen fűvőnek sincs teljesen ép tüdője, mindnyájan tüdővészben pusztulnak el”. A kemencével dolgozó

munkásoknak a szemük megy tönkre. Azokat, akik már látáscsökkenésük miatt teljes értékű munkásként nem foglalkoztathatók, a társaság nem helyezi nyugdíjba, hanem napszámosnak teszi napi 2 korona fizetéssel, s ha itt sem tud már dolgozni, egyszerűen kapun kívül találja magát.

Igen érdekesek az alkoholról és a gyermekkori alkoholizmusról írottak is. A Népszava riportere szerint —, jogosan — a munkások rá vannak kényszerítve az alkohol fogyasztására, mert a víz ihatatlan a gyárban. A gyári kintinban, ami éjjel-nappal nyitva van, minden két hétben egy vagon sör, és nagyobb mennyiségű bor és pálinka fogyott el. A jó, egészséges vízről a Társaság nem gondoskodott, de aki részegen követett el valami cselekedetet a mesterek, vagy a gyár ellen — azt könyörtelenül megbírságolták, rosszabb esetben elbocsátották, pedig a nagy hőség és a vízhiány kényszerítette a munkásokat az alkoholfogyasztásra. Mindennapi dolog volt a gyárban, hogy a gyerekek, vagy az asszonyok, amikor bevitték az ebédet, vagy vacsorát, a tiltás ellenére sört is vittek. A 10—12 éves gyerekek is ugyanazt isszák a gyárban, így válnak alkoholistává a felnőttek mellett.¹⁹

*

Az 1914. július 27-én kirobbant I. világháború nemcsak vérvesztéset, hanem egyre növekvő súlyos anyagi áldozatokat is követelt a megye egész lakosságától. A megye háború alatti első és legjelentősebb mozgalmak a salgótarjáni iparvidéken, a bányászok körében indult el 1917-ben. A salgótarjáni munkások is hallatták szavukat: békét, jogot, kenyeret, szociális reformokat követeltek, tömegmegmozdulások alkalmával. A salgótarjáni üvegfüvők munkabeszüntetéséről 1917-ben a Népszava is megemlékezett. A munkabeszüntetés oka az volt, hogy a gyár munkásai a háború tartama alatt még mindig ugyanazt a fizetést kapták, amit a háború előtt megállapítottak részükre. A heti 38—40 korona, a megélhetési nehézségek miatt csupán arra volt elég, hogy az éhhalált elkerüljék. Ezért fordultak követelésükkel az igazgatósághoz, nyomatékul közölték azt is, hogy ha a helyzetükben változás nem következik be, a munkát beszüntetik. Ígéretet kaptak, hogy a keresetet megjavítják 10%-kal, de az ígéretet csak szó maradt: a munkások beszüntették a termelést. Erre az igazgatóságnak az volt a válasza, hogy az összes munkást kizárta a gyárból. A kizárás október 9-től kezdődött és még október 30-án is változatlanul tartott. A gyár munkásainak közös határozata erre pedig az volt, hogy a munkát addig nem veszik fel, míg az igazgatóság követeléseiket nem teljesíti.²⁰

Az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalmat megelőzően a salgótarjáni gyár munkásai is a szervezkedés útjára léptek. A demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság ideje alatt a nyersanyaghiány óriási méreteket öltött, a foglalkoztatottság is visszaesett. A Tanácsköztársaság idején Szekeres János üvegfüvómester lett a termelési biztos, aki igyekezett a többi kommunistával a szocializált gyárat üzemenben tartani.

A nyersanyag- és élelemhiányt csak fokozta a várost ért cseh intervenciók támadása. A támadások visszaverésében az üveggyári munkások is részt vettek a város többi munkásával, a munkászászlóaljokban. A Tanácsköztársaság leverése után az ellenforradalmi rendszer súlyos megtorlásokat foganatosított a salgótarjáni munkásokkal szemben is.

A Nógrád megyei üveggyárak munkáslétszámának, valamint a munkások bérének alakulása 1891—1892—1893-ban.

1891						
		Zlatno	Hámor	Málna- patak	Látka	Farkas- völgy
Munkanapok száma		238	250	240	250	
Munkások száma:	F:	177	55	80	22	
	N:	28	15	10	—	
	Gy:	52	20	35	—	
Napi kereset	F:	60—400	50—400	150—200	50—200	
krajcár/nap	N:	20—60	35	45	—	
	Gy:	25—40	25	35	—	
1892						
Munkanapok száma			250	240		
Munkások száma	F:		70	80	22	
	N:		20	11		
	Gy:		11	35		
Napi kereset	F:		50—400	160—280	50—200	
krajcár/nap	N:		35	55		
	Gy:		35	40		
1893						
Munkanapok		264	250			300
Munkások száma	F:	150	40			60
	N:	20	5			
	Gy:	30	15			
Napi kereset	F:	120	50—300			130
krajcár/nap	N:	50	30—60			
	Gy:	30	30—35			

Főbb üveggyárak havi munkabérének alakulása 1894 (Hónap/Ft)

Gyár neve	Üvegfúvó			Köszörűs			Segéd inas
	m	s	i	m	s	i	
Herencsvölgy Zólyom m.	80—100	20—35	—	—	—	—	ellátás nélkül
Zay-Ugrác Trencsén	80—100	18—20	14—24	60—90	16—20	6—12	ellátás
Szidónia Zólyom	60—100	20	7—8	40—120	—	—	ellátás nélkül
Katalinhuta Nógrád m.	50—90	—	—	50—60	—	—	ellátás nélkül
Farkasvölgy Nógrád m.	70—75	17—20	—	—	—	—	—
Új-Antalvölgy Gömör	75	14	6	150	8	2	ellátás
Szikla Zólyom m.	60—70	18—20	—	—	—	—	—
Bél Bihar m.	60—65	10	—	80	8—10	—	—
Szamosoteres Nógrád m.	40—60	14	4	30—50	8—10	—	ellátás
Zlatno Nógrád m.	34—60	10—25	—	40—60	10—25	—	ellátás nélkül

m = mester, s = segéd, i = inas.

Munkabérek alakulása a Nógrád megyei üveggyárakban 1893—94-ben

Zlatno	Fűvómester havi 34—60 Ft Köszörűmester havi 40—60 Ft Segéd havi 10—25 Ft ellátás nélkül Inas havi 2—5 Ft ellátással
Salgótarján	Üvegfűvő napi 3,— Ft Átlagos napszám Férfi napi —,80 kre. nő napi —,50 kre. gyerek napi —,40 kre. Leszámolás 5 hetenként történik, heti előleg mellett.
Katalinbuda	Fűvómester havi 50—90 Ft Köszörűlómester napi 50—60 Ft Nők, gyerekek havi 8—10 Ft Juttatások: A munkások ingyen lakást, föld haszonélvezetet, tehén- és disznótartást, legeltetést, télen gallyszedési engedélyt kapnak.
Z. pálfalva	Munkások napi átlagos keresete 2—3 Ft Férfi napszám napi —,80 kre. Női napszám napi —,50 kre Leszámolás hetenként történik. Előleg kéthetenként van. A munkások juttatásként kertet is kapnak haszonbérbe.
Farkasvölgy	Üvegfűvő havi 70—75 Ft Segéd havi 17—20 Ft Üvegolvasztó havi 80—85 Ft Üvegnyújtó havi 40 Ft Segéd havi 18 Ft Ingyen lakás, tüzelőanyag, egy tehén tartása és egy kis darab föld tartozik a juttatások közé.
Szamoteres	Üvegfűvő havi 40—60 Ft Segéd havi 14 Ft Inas havi 4 Ft + teljes ellátás Köszörűlómester havi 30—50 Ft Segéd havi 8—11 Ft + teljes ellátás

A munkabérek alakulása a reg. tüzelősu üveggyárakban. 1894. Munkabérek/nap

Gyár neve	Szaktmunkás	Napszámios
Kiskapocs Zólyom m.	60—80 kre.	40—50 kre.
Salgótarján	3 Ft	80—50—40 kre.
Rovne Trencsén	0,80—2,— Ft	35—50 kre.
Z. pálfalva	2,— Ft, 6,— Ft	50—80 kre.
Kokova Gömör	2,— Ft, 2,10 Ft	50—60 kre.

Kedvezménysek:

Gyár neve	Szabad lakás	Föld	Állattartás
Salgótarján	I	I	—
Katalinhuta	I	I	I
Pálfalva	I	I	—
Farkasvölgy	I	I	I
Zlatno	I	I	I

Munkabérvízesnyok alakulása a közvetlen tüzelésű üveggyárakban 1894

Hámor	Olvasztómester havi keresete 100,— Ft két segéd fizetése 30,— Ft
	Fűvómester havi keresete 90,— Ft segéd 12,— Ft-ot, az inas 4,— Ft-ot és ellátást kap.
	Köszörűmester havi keresete 120,— Ft két segédet és inast fizet.
	Üvegvész havi keresete 80,— Ft
	Napszámos napi 50—50 kre.
	Családos munkás juttatása még az ingyenes lakás, tehéntertés, földhaszonbérlet, széna használás.
Látka	Üvegfűvómester havi keresete 58—70 Ft
	Segéd havi keresete 18—15 Ft
	Nyújtó havi keresete 47—50 Ft
	Juttatás: Ingyenes lakás, kis föld, 10,— Ft tehéntartásra.

Havi keresetek alakulása a közvetlen tüzelésű üvegyárakban 1894.

Gyár neve	Üvegfúvó/Ft			Segédek és inasok	
	m	s	i	krajcár	ellátás
Hámor Nógrád m.	90	12	4	—	I
Üveghuta Fogaras m.	60—70	20	5—8	—	I
Látka Nógrád m.	58—70	15—18	—	—	—
Rudnó Bars m.	40—50	16	3	50	I
Zvecevo Verőcze m.	22—70	—	—	—	—

A havi kereset alacsonyabb mint a reg. gázkemencéknél, mert a mesterek a segédeket és inasokat nemcsak fizetik, hanem élelmezik is. (m = mester, s = segéd, i = inas)

Kedvezmények a Nógrád megyei üvegyáraknál:

Gyár neve	Szabad lakás	Földhaszonélvezet	Állattartás
Látka	I	I	—
Hámor	I	I	I

1. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján 1972. 5. 27. o.
2. Jelentés az 1888. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. Budapest, 1889. 18—25., 36—38. old.
3. NmL. Salgótarján Kpv. Kgy. jkv. 1894. február 22.
4. OL. SKB Rt. Levélmásolati könyvei. V. kötet. 218—219. old.
5. U. o. 295. old.
6. U. o. 1166. sz. 833. old. — SZABÓ BÉLA: I. M. II. kötet. 181. old.
7. Nógrád-Honti Ellenzék 1897. április 8. II. évf. 14. sz.
8. SZABÓ BÉLA: i. m. II. kötet. 172—173. old.
9. OL. Z. 40. 31. cs. 587. sz. Glasfabrik Salgó-Tarján.
10. Nógrád vm. Közig. biz. jelentése 1896. évről.
11. A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben. VIII. füzet. Budapest, 1901. 85. old. — SZABÓ BÉLA: im. II. kötet. 168. old.
12. GYURIS FERENC: Életem és emlékeim... NmMM Adattár: 1009/71 1—70. old. Visszaemlékezéseiből az üveggyári munkások életére vonatkozó részeket használtuk fel.
13. GYURIS FERENC: i. m. 1—70. old.
14. Jegyzőkönyv a palackgyári munkások társasegyletének közgyűléséről. 1906. Nm MM Adattára. 1507—73.
15. Salgótarján és Vidéke. 1908. I. évf. 5. sz. 3—4. old. — Salgótarján története. Szerk.: SZABÓ BÉLA, Salgótarján 1972. 170. old. — Nógrád megye története. Salgótarján, 1969. II. köt. 193. old.
16. NÉPSZAVA 1908. júl. 8. XXXVI. évf. 162. sz. — Salgótarjáni Hírlap. 1908. júl. 12. IV. évf. 28. sz. 3. old.
17. SZABÓ BÉLA: i. m. II. kötet. 171. old. — GYURIS FERENC: i. m. 1—70. old.
18. JENEI KÁROLY: A Salgótarjáni Öblösüveggyár története 1892—1967. Kézirat. 5—6. old.
19. NÉPSZAVA: 1910. aug. 24. XXXVIII. évf. 200. sz.
20. NÉPSZAVA: 1917. október 9. XLV. évf. 251. sz. — 1917. október 20. XLV. évf. 269. sz.

SZVIRCSEK FERENC

Az üveggyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmának alakulása Nógrád megyében

Nógrád megyében a 19. sz. végén — a szénbányászat hatására — a vas és gépgyártás fejlődött erőteljesen.

A gyáripari alapítások nyomán megindult az újabb külföldi szakmunkások beáramlása a megye területére, így a salgótarjáni mai üveggyári munkásság nagy része is még a felsőmagyarországi szlovák üveg-fúvó munkások leszármazottja.

A betanított munkások és napszámosok a környékbeli falvakból vagy a szénbányák munkásainak családjából származik.

Nógrád megye munkásságának szervezkedését akadályozó tényező — a társláda intézménye mellett — a munkás üzemhez történő kapcsolásának legfontosabb eszköze a lakás volt.

Az üveggyári munkások szervezkedése — kapcsolódott más üzemekhez — jól nyomonkövethető a sajtó levéltári források alapján.

Az üvegyári munkások munkahelyen kívüli életének tanulmányozására az egyik nevezetes multság ad lehetőséget, melyen keresztül a kasztszellen kialakulását, a megosztottságot jól lehet tanulmányozni.

Végül megállapíthatjuk, hogy a megye úri osztálya még a feudalizmusból nyert gazdag, politikai és szervezői tapasztalatai alapján, pontosan kijelölték és meghatározták minden egyes ember helyét a társadalomban. Az így kialakult csoportok nemcsak a társadalmi megkülönböztetés, hanem az azt kiegészítő nagyfokú gazdasági megkülönböztetéssel is elválasztottak voltak egymástól.

FERENC SZVIRCSEK

Die Gestaltung der Lebensverhältnisse und der politischen

Bewegungen der Glasfabrikarbeiter im Bezirk Nógrád

Im Bezirk Nógrád haben sich am Ende des 19. Jahrhunderts — unter Einfluß des Kohlenbergbaus — besonders die Eisenindustrie und der Maschinenbau entwickelt.

Nach den Gründungen in der Fabrikindustrie begann eine neue Zuwanderung ausländischer Facharbeiter in den Bezirk, so daß auch die meisten heutigen Salgótarjáner Glasarbeiter Abkömmlinge der slowakischen Glasbläser aus Oberungarn sind.

Die angelernten Arbeiter und die Tagelöhner entstammen den umliegenden Ortschaften oder den Familien der Arbeiter der Kohlenbergwerke.

Um die Organisierung der Arbeiter im Bezirk Nógrád zu verhindern, war — neben der Institution der „Bruderlade“ — als eines der wichtigsten Mittel die Wohnung, die den Arbeiter fest an den Betrieb gebunden hat.

Die Organisierungen der Glasfabrikarbeiter können — in Verbindung mit Streiks in den anderen Betrieben und Bergwerken — auf Grund der Presse und der Archivmaterialien erwähnt werden. Für die Untersuchung des außerbetrieblichen Lebens der Glasfabrikarbeiter gibt uns die „Unterhaltung“ Möglichkeit, durch die die Entstehung des Kastengeistes, die künstliche Verteilung studiert werden kann.

Zum Schluß können wir behaupten, daß die herrschende Klasse des Bezirks auf Grund der reichen politischen und organisatorischen Erfahrungen aus dem Feudalismus die Stelle jedes Menschen (jeder Arbeitsgruppe) in der Gesellschaft genau bestimmt hat. Die so entstandenen Gruppen waren nicht nur durch die gesellschaftliche, sondern auch durch die wirtschaftliche Unterscheidung voneinander getrennt waren.

Molnár Pál

Adatok

a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között.

A nógrádi bányamunkásság 1900 és 1919 között is számottevő szerepet töltött be mind a nemzetgazdaság szénszükségletének megteremtésében, mind az osztályá szerveződött proletariátus harcának irányításában, a tökeellenes küzdelem szervezésében, a bányamunkások élet- és munkakörülményeinek javításáért folytatott harcban. Kiemelkedő szerepet töltött be a Tanácsköztársaság védelmi harcaiban, s mint a proletárhaza legfontosabb bányavidéke jelentős szerepet töltött be az ország, a főváros szénnel való ellátásában.

A MONOKAPITALIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA, A TECHNIKA FEJLŐDÉSE

A dualista Magyarországon, a XIX. sz. végén a szabadversenyes kapitalizmust fokozatosan felváltotta a monopolkapitalizmus. A bank- és ipari tőke fúziójából létrejött finánc-tőke igen aktívan vett részt új vállalatok létrehozásában, egyes ipari vállalkozások bekebelezésében. Magyarországon különösen az osztrák és a német tőke terjeszkedése vált mind intenzívebbé. A külföldi tőkések egy része bányavállalatokat vásárolt, és a megvásárolt bányaüzemekben — a versenyképesség érdekében — technikai fejlesztést eszközölt. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. is — a századforduló végére — a Wiener Bankverein kezébe került, jöllehet az osztrák tőkések mellett a magyar kereskedelmi burzsoázia is számottevő szerephez jutott. 1889-től ezt az érdeksoportot képviselő Chorin Ferenc került a társaság élére. Terjeszkedő és centralizációs tevékenységére jellemző, hogy Petrozsényban vásárolt bányatelepeket és az etesi bányát is megvásárolta 1888-ban.¹

Az 1881-ben az Országos Bank és a Länder Bankház által alapított Északmagyar Egyesített Kőszénbánya Rt. ugyancsak beolvasztotta, ill. megvásárolta a Nemti Kőszénbánya Rt., a Minnich—Jaulusz—Hoffmann cég baglyasaljai, a Jeszenszky Dániel csókási, a kisterenyei bányatársa-

ság, a hamburgi Angol—Német Bank mizserfai—mátraszelei bányáit, Schöller Sándor karancsaljai bányatelepét. A Rimamurány—Salgótarján Vasmű Rt. kebelébe tartozó Salgóbányatelep üzemeltetésén túl nem vállalkozott újabb bányák megvásárlására, hiszen az ott folyó termelés mennyisége kielégítette a Vasmű igényeit. A három nagy bányavállalkozáson kívül a századfordulón már csak elenyésző törpebányák maradtak. Termelésük nem volt számottevő és üzemeltetésük sem volt folyamatos. A fokozódó és egyre élesedő konkurenciaharcot sokáig nem bírták, bukásuk szükségszerűen bekövetkezett. Az utolsó bányák szénjogát 1934-ben szerezte meg a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. A két legnagyobb bányavállalat fúziójára is sor került 1924-ben, amikor is az SKB Rt. beolvasztotta az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt-t saját kötelékébe.²

Ugyancsak a profitszerzési szempontok, és természetesen az egyre erősödő és mind kíméletlenebbé váló konkurenciaharc határozták meg a technikai-műszaki fejlesztés irányát és nagyságrendjét. A bányaművelésben természetesen figyelembe kellett venni a nógrádi szénmezők elhelyezkedését, a széntelep vastagságát, rétegződését, a vízbetörés gyakoriságát, és még jó néhány tényezőt. Ezek sorából egy tényezőnek a kiemelése fontos: abban az időszakban az emberi munkaerő, és a bányászok élete mindig olcsóbb volt, mint a technika fejlesztése.

A nógrádi medence természeti viszonyai kényszerítették rá a bányatökéseket arra, hogy már a századforduló előtt, majd pedig azt követően a felszíni szénkibúvárok hasznosítása helyett — mivel ezek a lehetőségek kimerültek — új aknák építésével, a régebbi aknák mélyítésével oldják meg a szükséges szénmennyiség kitermelését. A 100—300 méterrel a föld alatt kiépített aknák megkövetelték a technikai apparátus bővítését, a szállítógépesítését, a szükséges energiahálózatok kiépítését.

Változás következett be a szénkitermelés módjában is. A pilléres fejtési módot kombinálták az oldalpántfejtéssel, hogy a nógrádi szénmedencére jellemző vékonytelepi szénrétegeket is hozzáférhetővé lehessen tenni. A munkahelyi széntermelés alig változott, hiszen a bányász munkáját megkönnyíteni hivatott robbantáshoz szükséges robbanóanyaggal a bányatökések takarékoskodtak. A bányász mindennapos szerszámai, munkaeszközei továbbra is alapvetően a csákány, a fejsze, a csigafúró, a lapát stb. maradtak. A munkahelyi világítás viszont fejlődött. A század előtti bányaméc, a kahanyec helyét elfoglalta a karbidlámpa, amelynek a fényereje kétszerese volt a kahanyecénak. A levegőtisztítást, a szellőztetést ugyancsak a századforduló idején modernizálták, villamosítással oldották meg.

A századforduló előtt még tömegesen alkalmazott kéziszállítást lövónatással, gőzgéppel, később villamos energia meghajtású végtelenített kötéllel oldották meg. Kezdetben az áramot gőzgépen hajtott dinamókkal fejlesztették. Az első villamos erőtelepet 1895-ben építették Zagyvapálfalván. A szénelszállításhoz elengedhetetlenül szükséges rakodókat, szénosztályozókat, a szállítás zavartalanságát is biztosítani hivatott műhelyeket a múlt század kilencvenes éveiben kezdték el építeni.³

A szénmedence termelése — a századfordulótól az 1923-ig terjedő időszakban — viszonylag egyenletes volt. A termelés volumenének két határértéke: 1913-ban 1 675 087, míg 1920-ban 1 428 838 tonna volt. 1919-ben volt a legalacsonyabb a termelés, de ez annak tudható be, hogy a Tanács-

köztársaság védelmi harcaiban a bányászok számottevő része részt vett. Ez az időszak még a viszonylag kisvállalkozásoknak is kedvezett. Számuk a nagybányai bányászattal együtt elérte a 11-et. A medence széntermelése 1900 és 1923 között az alábbiak szerint oszlott meg:

A vállalat neve	1910-ben Termelése tonnában	%	1923-ban Termelése tonnában	%
Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.	1 018 163	66	154 614	57,1
Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparváll. Rt.	383 037	24,8	400 452	24
Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.	120 379	7,8	50 850	3
Nagybányai bányák	15 686	1	145 517	9
Egyéb törpebányák	4 807	0,4	119 076	6,9

Annak ellenére, hogy 1876-tól a széntermelés állandóan növekvő tendenciát mutat, a társulat részesedési aránya ezzel ellentétben csökkenő tendenciájú — az országoshoz képest. Ez természetesen abból következik, hogy a szénbányászat fejlődése más ipartelegeken — talán éppen kedvezőbb adottságaik miatt — felgyorsult. Mindezek egyáltalán nem jelentik, hogy a nógrádi szénbányászat az országos termelésben való csökkenő részvétele miatt háttérbe szorult volna. Alábbi táblázatunkban a nógrádi széntermelés nagyságát és az ország széntermelésében való részvételét mutatjuk be: ⁽⁵⁾

Év	A nógrádi szénmedence össztermelése	Az országos termelésben való részaránya %
1867	39 378	8
1870	284 464	33
1880	523 026	35
1890	1 075 621	42

Év	A nógrádi szénmedence össztermelése	Az országos termelésben való részaránya %
1900	1 624 706	39
1910	1 542 072	23
1920	1 428 838	26

AZ OSZTÁLYÁ SZERVEZŐDÖTT BÁNYAMUNKÁSSÁG LÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA STABILIZÁLÓDÁSÁNAK FŐ TENDENCIÁI

A századfordulóra alapjaiban, a XX. sz. első évtizedének második felére véglegesen befejeződött a nógrádi iparmedence bányamunkássága osztállyá szerveződésének folyamata. Ez egyáltalán nem jelenti a teljes és végleges befejezettség állapotát, hiszen az osztállyá szerveződés folyamat jellegű. A bányamunkásság állandó mozgásban, változásban, fejlődésben önmaga megújulásában alakult, formálódott a tőke elleni harc egyik fon-

tos osztagává. A külsőszágek b6l Salg6tarj6nba 6s k6rny6k6re v6ndorolt munk6sok, a monarchia k6l6nb6z6 r6szeib6l idesereglett b6ny6szok sz6mottev6 r6sze telepedett le. csal6dot alapított, honoss6 v6lt. Lipt6 6s Bars megy6k folyamatosan biztosított6k az ut6np6tl6st. A k6rny6k agr6rprolet6rjaib6l, csel6deib6l, a kisparaszti gazdas6gokb6l a b6ny6szatba ker6ltek t6bbs6ge a b6nyamunk6t m6r f6 meg6lhet6si lehet6s6g6nek, foglalkoz6s6nak tekintette. Kialakult teh6t az az 6lland6 t6rzs6rda, amely az ipari termel6s frontj6n: a sz6nkitermel6 munkahelyek, a sz6llítás, javítás, karbantart6s b6zis6t adt6k. A sz6nb6nya-igazgat6s6g 6ltal biztosított kol6nia-lak6sok, 6s az 6lland6 munk6s6rda 6rdek6ben kifejtett t6nyked6s6k ugyancsak a munk6ss6g stabilit6s6n6k ir6ny6ban hatottak.

Az 1900 6s 1914 k6z6tti id6szak l6tsz6m6n6veked6s6t, 6s az egyes periódusok k6z6tti id6leges visszaes6st, j6 n6h6ny t6nyez6 egy6ttes vagy k6l6nk6l6n t6rt6n6 jelentkez6se v6ltotta ki. Ebben a tanulm6nyban csak utalunk a l6tsz6m6n6veked6s, ill. cs6kken6s legf6bb t6nyez6ire, r6szletesebb kifejt6s6be — a forr6sok sz6k6s volta miatt — nem bocs6tkozhatunk.

A sz6zadfordul6 ut6n kiobbant v6ls6g csak az 1903-as 6s az 1904-es esztend6kben okozott 6rt6ljesebb l6tsz6mcs6kken6st. Az 1904 6s 1908 k6z6tti 6vekben t6bb mint 1900 f6vel emelkedett a b6ny6sz l6tsz6m, amely az els6 vil6gh6bor6 el6tt megk6zelítette a 7500 f6t.

A h6bor6s behiv6sok miatt az 6vi 6tlagos munk6sl6tsz6m 1917-ig cs6kken6 tendenci6t mutatott. A Tan6csk6zt6rsas6g idej6n bevezetett 8 6r6s munkanap a munk6sl6tsz6m n6veked6s6t hozta mag6val.⁶

Arra vonatkoz6lag, hogy alig t6bb mint h6rom 6vtized alatt a n6gr6di munk6ss6g — k6zt6k a b6ny6szs6g — egy6tt alkotott egys6ges t6mb6t a nemzetis6gi 6s k6lf6ldi sz6rmaz6s6 munk6sokkal, a k6vetkez6 adatok szolg6lnak bizonyis6g6l. 1900-ban a b6ny6n6l alkalmaz6sban lev6 tiszt6 6llom6ny6uk: 83,8⁰/₀-a, 1910-ben 92,2⁰/₀-a volt magyar anyanyelv6. Az altisztek 6s m6vezet6k k6z6l ez a v6ltoz6s nagyobb ar6nyban k6vetkezett be, az 1900. 6vi 53,6⁰/₀-r6l 1910-re a magyar anyanyelv6k ar6nya 78,7⁰/₀-ra emelkedett. Hasonl6 ar6ny6 a n6veked6s a b6nyamunk6ss6g k6r6ben. 10 6v alatt ar6nyuk az 6ssz6b6nyamunk6ss6gon bel6l 57,8⁰/₀-r6l 82,1⁰/₀-ra emelkedett.

A megfigyelhet6 ar6nyv6ltoz6s nem csup6n abb6l a t6nyb6l fakad, hogy a b6nya ut6np6tl6sa a telep6l6sr6l 6s k6zvetlen k6rny6k6r6l ad6dott, hanem ebb6l is, hogy a kor6bbi 6vekben, 6vtizedekben a monarchia ter6let6r6l 6s egy6b k6lf6ldi orsz6gokb6l a sz6nmedenc6be 6rkezett munk6sok, altisztek, tisztvisel6k, m6szaki 6rtelmis6gi6k sz6mottev6 r6sze elmagyarosodott. Az adatok teh6t minden k6ts6get kiz6r6an azt bizonyítják, hogy a kezdeti 6vek, 6vtizedek nyelvi 6s nemzetis6gi megosztotts6ga l6nyeg6ben megsz6nt.⁷

A korabeli adatok 6s az e t6rgyk6rben k6szített feldolgoz6sok, valamint a visszaeml6kez6sek sor6n szerzett tapasztalatok alapj6n azt a k6vetkeztet6st is levonhatjuk, hogy a nemzetis6gi 6s k6lf6ldi munk6sok, valamint a kiszolg6l6 szem6lyzet tagjai telepedtek le els6sorban a k6l6nb6z6 b6ny6k k6zel6ben 6pít6t kol6ni6kban. Viszonylag alacsony volt azoknak a sz6ma, akik a k6rny6k messzebb fekv6 k6zs6geib6l tart6san ig6nybe vett6k volna a kol6nia lak6sait. Azt 6rdemes megeml6teni, hogy azok a b6ny6szok vett6k ig6nybe a barakkokat, akik a napi munka ut6n itt akart6k kipihenni f6radalmaikat. Ezek a munk6sok t6bbs6g6kben h6t v6g6n, sz6nnap idej6n rendszeresen hazat6rt6k csal6djuk k6r6be.

Ha a viszonylag nagy létszámú környékbeli és más megyékből a munkásbarakkokat igénybevevőket is a kolonizált, a nagyrészt nemzetiségi és más nemzetbeli kolonizált dolgozók közé soroljuk, a tiszti, altiszti és munkáslakóházak, valamint a barakkok lakóinak arányát az összmunkássághoz képest — az 1910-es adatok alapján — 20—25⁰/₁₀-ra tehetjük. Ezek az adatok ugyanis 37 tiszti, 59 altiszti, 520 munkáslakóházat és 117 barakkot mutattak ki. A barakkokban feltehetően 30—50 bányász lakhatott. Az esetek többségében egy bányászcsaládból feltehetően többen is dolgoztak, így az 1910-es évi átlagos létszámból, vagyis a 6888 főből, 1500—1770 munkás lakhatott a bánya környékén telepített kolóniákban, barakkokban.

Mindezekből jól nyomon követhető, hogy a bányamunkásság körében már 1919 előtt is számottevő volt a bejáró munkásság aránya. A bejáró vagy kétlaki munkás kategóriáját igen sokan azonosítják. A két kategória között véleményem szerint az azonosságok mellett számottevő különbségek is vannak. A legfőbb azonosság, hogy kolonizált munkások között aligha lehet találni — vagy legalábbis ritkán — kétlaki dolgozókat, tehát a kétlakiak a bejárók közül tevődnek ki. Viszont az is igaz, hogy nem minden bejáró kétlaki dolgozó. Semmiféleképpen nem szabad a kétlakiak közé sorolni azokat a bányászokat, akik Salgótarján, Somoskőújfalu, Zagyvaróna, Zagyvapálfalva, Nagybátony, Kisterenye, Mátranovák stb. községekben paraszti, alkalmazotti lakóháznaknál lakóként, főbérliként laktak, s akik földdel nem rendelkeztek. Legfőbb megélhetési forrásuk a bányában végzett munka volt.

Mivel az előzőekben a kolonizált munkásság adatait ismertettük, a következőkben — a fellelhető források alapján — kísérletet teszünk a bejáró munkásság lényeges vonásainak ismertetésére. Adataink szerint a bejáró munkásság két nagyobb csoportját különböztethetjük meg. A bejáró munkások egy részét a kolónián kívül, de a bánya székhelyén lakók, továbbá a szomszédos községek dolgozói alkotják, akik naponta 3—5 kilométert gyalogolva végzik munkájukat. A bejáró munkásság tekintélyes hányada 10—15 kilométerről járt be mindennap a munkahelyre. Általában egy-egy bányauzemnek megvolt a saját vonzáskörzete. Pl. az Etes környéki bányáknak: Endrefalva, Piliny, Szalmatercs, Ságújfalu. Karancs-ság, Kishartyán stb., a Baglyasalja környéki bányáknak: Karancsalja, Bocsárlapújtó, Karancskeszti, Egyházasgerge, Mihálygerge, Litke stb., Salgó-bányának: Somoskőújfalu, Cered, Pogony, Zabar stb.⁸

Mint ahogy ezt már említettük, a bejáró munkásságnak csupán egy része volt kifejezetten kétlaki dolgozó. A lipthói—barsi—gömöri, valamint a bejáró munkásság többségén kívül a bányatelep székhelyközségében is volt bőven kétlaki. A kétlakiak zöme a paraszti nagycsalád kötelékében élt, ahol a szülők paraszti gazdálkodást folytattak. A fiatalok közül a feleség állandó jelleggel, a férj időszakai munkákban pl. aratásban, kaszálásban stb., vagy szüleiktől különélve azoktól örökölt, vagy általuk vásárolt földön gazdálkodtak. Ügyszólván alig maradt olyan kétlaki dolgozó, vagy legalábbis arányuk a minimálisra csökkent, aki azért dolgozott volna a bányánál, hogy ottani keresetéből olyan nagyságrendű földet vásároljon, hogy visszatérhessen ősei megélhetési forrásához, a földműveléshez, állattenyésztéshez. A kétlakiság gyakorlatilag gazdasági háttérre változott az esetek többségében. A friss tej, túró és vaj — jóllehet ezek nagy része eladásra került — a baromfi, s főleg a sertéshús, valamint a szalon- na ízletesebbnek bizonyult, mint a magazini ellátás. A földhöz, a paraszti

gazdálkodáshoz való ragaszkodás mértékét nagyban csökkentették a háború alatt bevezetett beszolgáltatások, a konjunkturális időkben az uradalmi birtokkal szembeni versenyképtelenség, „a látástól vakulásig” folyó munka rendkívüli kis eredménye. Mindezek ellenére a kétlaki dolgozók aránya az összmunkásságon belül nem csökkent jelentősen, hiszen a viszonylag stabil gazdasági háttér kedvező lehetőségeket teremtett a munkabeszüntetések, sztrájkok, elbocsátások idején.

A kétlaki dolgozóknak ez a viszonylagosan stabilabb gazdasági helyzete gondolkodására, magatartására is kihatott. A munkásmozgalomban igen hosszú időn keresztül tartotta magát az a nézet, hogy a kétlakiságnak csupán negatív megnyilvánulási formái voltak. Abból indultak ki, hogy a kisparaszti gazdaságból eredően a tulajdonosi szemlélet és magatartás a kollektív gondolkodásmóddal szemben az individuális felfogás az erősebb. Ez természetesen általában helytálló. Hiszen nem voltak teljesen kiszolgáltatott helyzetben, szervezésük és politikai akciókba való bevonásuk így objektíve nehezebben ment. Ugyanakkor nem fenyegette őket a kilakoltatás veszélye, s egy esetleges munkabeszüntetés esetén nagyobb élelmiszer-tartalékokkal rendelkeztek, mint osztályos társaik a kolóniákban. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kétlakiak zöme a bányamunkát választotta foglalkozásává, munkahelyi élményei, a többi bányással közös sorsa egyesítette őket, s a munkásöntudat erősebbé vált sorukban, mint a paraszti környezet visszahúzó hatása. E proletárszolidaritás szép példáival találkozunk a nagy sztrájkok idején, amikor is egyes községek kétlaki bányászai élelemmel látták el a bányatelepeken lakó munkatársaikat. Politikai fejlődésükre jellemző, hogy számosan lettek a bányász szakszervezet, az SZDP tagjai, sőt váltak a KMP tagjaivá.⁹

Az előzőekben vázolt, vagy érintett kérdések is közreműködtek abban, hogy a nógrádi bányavidék bányamunkásainak a gyáripari munkássághoz hasonló stabilitása — amelyben a bányászejellege is szerepet játszott — nem következett be. A bányamunkás-létszámban a századfordulót követően is, ha nem is olyan mértékben, mint a századforduló előtt, számottevő fluktuáció volt tapasztalható. Az évenként váltakozó nagyságrendű ki- és belépések legfőbb okát a már jelzett „vándorüzem” jellegben, sajátosságban kell keresni. A nógrádi szénmezők ugyanis viszonylag vékony rétegűek voltak, kibányászásuk rövidebb időt vett igénybe. Gyakrabban kellett bányákat bezárni és újakat nyitni a szénvagyon kimerülése miatt. A 10—15 éves időtartamú aknák bezárása azt is maga után vonta, hogy a bányagazgatóság nem törekedett stabil, a kor színvonalának megfelelő infrastruktúra kialakítására, olyanra, amely munkásnemzedékek végleges letelepítését eredményezték volna.

A bányászkodásra általánosan jellemző problémák mellett a fluktuációt, a szénmedencének a változó geológiai viszonyai is előidézték. Akadt ugyanis a szénmedencében olyan munkahelyek, ahol viszonylag kisebb erőfeszítéssel ugyanolyan jövedelemhez, keresethez jutottak, mint másutt emberfeletti erőfeszítéssel. Mivel a szakmányaik általában azonosak voltak, természetesnek kell venni, hogy a munkaerő olyan munkaterületekre vándorol, ahol viszonylag kevesebb erővel, fáradsággal ugyanazt a keresetet biztosítani tudják maguk és családjuk számára. Ez a helyi sajátosság elsősorban a szénmedence vonatkozásában, az egyes vállalatok és aknák viszonylatában érvényesült.

Számottevően közreműködött a munkaerő-kínálat és -kereslet közötti összhang megbomlásában az 1903-ban és 1904-ben a szénbányászatot sújtó válság, amely a szénfelvevő helyek csökkenésében, a piaci viszonyok romlásában jelentkezett. Gyakran megesett, hogy a rendelések elmaradása miatt aknákat kellett ideiglenesen bezárni, csökkentett munkahetet bevezetni, vagy a környékbeli munkásokat bizonytalan időre szabadsággal, esetleg szélnek eresztteni.

A század első évtizedének első felében mindezek következtében munkaerő-felesleggel találkozunk. A dekonjunkturális viszonyok arra készítettek a bányavezetőséget, hogy nagyfokú szanalásokat hajtson végre. Az 1902-ben kimunkált szanalási koncepció 1800 munkás elbocsátását, a bérék redukálását, a kiszolgáló személyzet termelőmunkába való átcsoportosítását tartalmazta — többek között. Az 1904-es és 1905-ös létszámadatok azt bizonyítják, hogy a szanalási koncepció által hozott intézkedések nagymértékben sújtották a bányamunkásság viszonylag széles rétegét.¹⁰

A gazdasági válság okozta károkat még 1905-ben sem tudta teljesen leküzdeni a vállalat. Az 1906-tól kezdődő, és gyakorlatilag az első világháború kirobbanásáig tartó konjunkturális helyzetet a bányatókésék nem tudták maradéktalanul saját céljaikra kihasználni. 1906-tól ugyanis váratlanul munkaerőhiány jelentkezett. Ennek legfőbb oka a nagyfokú kivándorlás volt. A kilátástalan helyzet és az „új világ”-ból származó kedvező hírek hatására igen sok munkás, agrárproletár fogott vándorbotot. A bánya vezetőit a jelenség kezdetben, főleg a válság alatt, nem izgatta túlságosan. Úgy gondolkodtak, hogy csak menjenek szerencsét próbálni, szerezzenek maguknak kis tőkét. Ez majd arra ösztönzi őket, hogy hazatérjenek és földet vásároljanak maguknak. Ez pedig azt eredményezi, hogy kevéske földjük mellett dolgozni fognak a bányában, megbízható munkások válnak majd belőlük.

Arra azonban nem számítottak, hogy a bányamunkás-utánpótlás szempontjából számba vett nemzetiségi területekről, a megye és a szomszédos megyék agrárproletárjaiból és nincstelenjeiből, sőt az iparvidékről is többen mentek el szerencsét próbálni, mint ahogy gondolták. A konjunktúra kezdetén, sőt alatta is munkaerőgondokkal kellett a vállalatnak küzdenie. Olyannyira, hogy a hivatásos toborzók mellett bányamérnököket is vezényelték huzamosabb időre munkaerőkereső-kutató körutakra.

Emellett a vállalat vezetősége községi jegyzőkkel, állomásfőnökökkel is kapcsolatot tartott fenn, hogy ezt a lehetőséget is felhasználják új munkaerő szerzésére. Mivel a probléma más bányavállalatokat is érintett, megegyeztek a „területek felosztásában”, és abban is, hogy egymás munkásait nem csábítják el.¹¹

A stabilitást a bányászkodás kezdeti időszakától végigkísérő és aktualitásukat nem veszítő problémák is hátráltatták. Nem fejlődött sem az igényeknek, sem a lehetőségeknek megfelelően a termelés technikai színvonala, a munka szervezetsége, hiányoztak továbbra is a biztonságos termelés feltételei. Gyakori volt a bányatűz. A szellőztetést nem tudták megoldani. S mindegyiknél messzire legégetőbb probléma a „váratlan vész”, a minden percben leselkedő veszély, amely mindig útjukra kísért a bányászokat. A bányászmesterség továbbra is rendkívüli balesetveszélyes volt. Ezt alábbi kimutatásunk is jól szemlélteti:¹²

Év	10 héten túl gyógyult	súlyos	halálos
1901	12	15	9
1902	14	18	2
1903	17	27	8
1904	11	15	4
1905	16	26	6
1906	18	27	15

A BÁNYAMUNKÁSSÁG HELYZETE A SZÁZADFORDULÓ UTÁN ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN. A SZERVEZKEDÉS KEZDETI SIKEREI

Az imperializmus korában a nagy gazdasági hatalomra és politikai befolyásra szert tett bányatőkések munkáspolitikájában a XIX. században meghonosodott módszereket tökéletesítette tovább, és a megváltozott körülményeknek megfelelően új elemekkel is gazdagította azt. Jól kamatoztatta kivételes helyzetéből fakadó előnyeit (a munkalehetőségek korlátozott volta, a falusi nincstelenek sorban állása a felvételeknél, viszonylag biztos megélhetés lehetősége, a bányamunkásság törzstagjai számára biztosított lakás és szociális juttatások stb.) magabiztosan használta ki a szervezetlen, „tudatlan” munkásság tapasztalatlanságát, a fővárostól és más vidéki ipari centrumoktól való elszigeteltségét, a karhatalmi erőkkal, közigazgatási szervekkel kialakított kapcsolatokat. A bányatőkések és a munkásság között tartósan kialakult és a proletariátus számára előnytelen harc állását azonban módosította a Szociáldemokraták Magyarországi Pártjának, a szakmai szervezeteknek a salgótarjáni iparmedencével való kapcsolatteremtése.

Az 1900 és 1917 közötti időszakban a munkásság általános helyzetére vonatkozóan két egymástól jól elválasztható periódust különböztethetünk meg. Az egyik a közvetlenül a századforduló után kirobbant válság, az 1905–1906-os forradalmi fellendülés és az 1910-es bányászsztrájk időszaka, a másik az első világháború utolsó éveiben kialakuló, a háborús gazdaságkódáson alapuló válság és a munkásság harcának, elégedetlenségének felélénkülése.

Az imperializmus korára általánosan jellemző vonások, sajátosságok, mint a 12 órás munkaidő, a gyermekmunka tömeges alkalmazása, és a kiskorúak kiszípolozása, a nők fél és negyed napszámberért való dolgoztatása mellett se szeri, se száma azoknak a helyi-üzemi visszaéléseknek, a profithajszából eredő és a dolgozókat sértő, megélhetésüket szinte a tűrés határáig vivő intézkedéseknek. Már a 12 órás munkanap és az embertelen munkakörülmények is előidézték a bányamunkásság idő előtti munkaképtelenségét, munkából való kiöregedését. Joggal panaszkolta Gregovszky Péter 1904-ben az SZDP XI. kongresszusán, hogy „... Én még nem vagyok öreg ember, de alig bírok járni... Felőröltek, beteg lettem... Most kidobnak, hová menjek?”¹³

A bányatőkések helyi urai megtalálták annak módját, hogy még tovább nyomorítsák az amúgy is agyonsanyargatott bányászokat. Az árakat és a megélhetést figyelmen kívül hagyó bérpolitikára jellemző, hogy a munkások fizetése megmaradt az 1870-es években kialakított, és már ak-

kor is mesterségesen leszorított szinten. A bányamunkások keresete a többi munkáskategóriához viszonyítottan is alacsony volt. Az ipari szakmunkások átlagos heti keresete a XX. század első évtizedében 20—40 korona között mozgott, a vajúróké még 1913-ban is csupán 18—24 korona között.¹⁴

A tőkés kizsákmányolás helyi módszeréhez tartozott az 1891-ben törvénybe iktatott vasárnapi munkaszüneti nap figyelmen kívül hagyása, ill. a vasárnapnak, mint pihenést szolgáló napnak, állandó munkanappá nyilvánítása, és az azért járó díjak ki nem fizetése. A munkásság becsapását jelentette folyamatos foglalkoztatásuk hiánya. Az 1910-es kimutatás szerint a megye 53 legnagyobb bányaüzeméből 100 napnál többet üzemelt 2 üzem, 150 napnál többet 8, 200 napnál többet 4, 250 napnál többet 7, és csak 32 üzemnél foglalkoztatták 300 napon túl a bányászokat.¹⁵

A munkásokat igen érzékenyen érintették a bányatőkéseknek azon burkolt, kevésbé kirívó, de annál inkább „zsebbe vágó” machinációi, amelyek során a munkások munkabérének számottevő hányada a társulat kereskedelmi vállalkozásai révén, szinte a kifizetés napján, visszavándorolt a vállalat kasszájába. A XIX. században létrejött magazinok kezdetben még a munkásság élelemmel, ruházattal való ellátását szolgálták, később egyre inkább a vállalati haszonszerzés eszközeivé váltak. A munkásságot különösen az ún. „jancsibankók” sújtották érzékenyen. A társulat kocsmáiban bönökkel fizettek a munkások. A hitelre, s főleg le nem dolgozott munkaidőre elköltött bönök igen érzékenyen érintették, különösen azokat a családokat, amelyeknek a „feje” a megélhetést biztosító élelmiszerek helyett italozásra fordította bönjait.¹⁶

A társulati visszaélések természetesen nem merültek ki a „jancsibankó” okozta megrövidítésekkel. A magazinokban, kintinokban, az élelmiszerek és italok árát 40—60⁰/₀-kal drágábban adták, mint a község kiskereskedői. Súlyosan visszaéltek a bányászok helyzetével a munkahelyeken is. Különböző címeken büntették meg a bányászokat. Előfordult, hogy olyanok is kaptak nemegyszer 2—3 korona pénzbüntetést, akikre a főaknász megharagudott. A szénfal mellett dolgozókat súlyosan érintette az az áldatlan állapot is, hogy a szállításhoz szükséges síneket, talpfákat nekik kellett több száz méterről a helyszínre cipelniük. Nem oldották meg a munkahelyek ivóvízellátását sem. Étkezniük csak munka közben lehetett. A szellőztetéssel sem törődtek.¹⁷

A szénmedence munkásainak fájó pontja volt a munkanélküliségtől való félelem. Szinte minden munkás előtt ott lebegett a mindennapi betevő falatot jelentő munka elvesztésének réme. Salgótarján utcáit — ahogy ezt a Salgótarjáni Lapok tudósítója írta — elléptek a munka nélkül lézengő emberek, akiknek külseje piszkos, visszataszító. „Az éhségtől eltorzított arcok már nem is lélekkel bíró teremtményeket árulnak el.”¹⁸

A bányászokat érintő súlyos kérdés volt a nyugdíjügy is. A munkások egyre-másra tapasztalhatták, hogy jogaikat kijátsszák, mert rövid idővel a nyugdíjjogosultság előtt valamilyen ürüggyel elutasítják a munkásokat.¹⁹

A felsorolásból is kitűnik, hogy a szénmedence munkásainak helyzete egyáltalán nem volt irigylésreemlítő. A századforduló előtti viszonyokhoz képest helyzetük alapvetően nem rosszabbodott. Mégis a XX. sz. első éveiben, a szénbányászkodás több mint fél évszázada alatt nem tapasztalt mértékű, szervezetszerű osztályharcos fellépésekre került sor. Nyilvánvaló,

hogy ebben több tényező együttes jelentkezését kell keresni. A századelejei munkásmozgalmi hullám kialakulásában alighanem döntő szerepet játszott, és ez a későbbi időszakokra is vonatkozik, hogy kiépültek a munkásosztály szervezetei, megteremtődött a közvetlen kapcsolat az SZDP központi szerveivel, annak lapjával a NÉPSZAVÁ-val, a szakmai szervezetek központjaival. Az 1903. augusztus 22-én Salgótarjánban megalakult Vas- és Fém munkások Szövetsége helyi csoportja, amelynek számos bányász is tagja volt, valamint az 1904-ben létrejött SZDP helyi szervezete feltétlenül pozitív irányba befolyásolták a munkásság megmozdulásait, nagyobb tudatosságot és szervezettséget biztosítottak az események menetének. A munkásmozgalom fellendülését segítette elő a gazdasági válság, majd ezt követően az uralkodó osztályok közötti ellentétek kieleződése. Az 1905-ös és 1906-os munkásmegmozdulásokat segítették az oroszországi polgári demokratikus forradalom eseményei.²⁰

A századforduló utáni évek első jelentős sztrájkját 1904. március 7-én, Ináshő bányatelepen szervezték. A NÉPSZAVA 1904. március 15-i száma terjedelmes cikkben számolt be a sztrájk kibukkanásának körülményeiről, lefolyásáról. A lap tudósítója kiemeli írásában, hogy 450-en szüntették be a munkát s a következő követelésekkel léptek fel: emberséges bánásmód a tisztviselők részéről; 8 órás munkaidő; az igazgatóság által kiszolgáltatott ruha és ételmezési cikkek árának leszállítása; béremelés; a sinszegeket és talpfákat szállíttassák a munkahelyre; a vasárnapi munkaszünet törvényben biztosított megtartása; a jogtalan büntetések megszüntetése.

A bányászsztrájkot leverték. A szervezésben részt vevőket, s azokat is, akik a sztrájk előtti gyűlések engedélyeztetését aláírták, kegyetlenül megbüntették. Elrettentésül 20 bányászt hoztak fel az aknákból, és szuronyos csendőrök kíséretében vitték őket Salgótarjánba. Ott az előzetes letartóztatás minden tortúráját végigjáratták velük. Az ináshői bányászokon kívül még 8 telepről szállítottak be bányamunkásokat a helyi börtönbe. Közöttük volt Gregovszky Péter, Fasching Tamás gyűlésbejelentők, Poniczky József és Peész Mihály volt kongresszusi küldöttek. Az elrettentéshez tartozott, hogy mintegy százhusz bányászt elbocsátottak, s lakásadóikra ráüzentek, hogy mondjanak fel nekik. Az elbocsátottakkal közölték, hogy „pusztuljanak” Salgótarjánból, mert különben kitoloncolás vár rájuk.²¹

A NÉPSZAVA 1904. március 22-i száma már arról tudósítja olvasóit, hogy a salgótarjáni szénmedencében kihirdetett statárium a bányatörekések szempontjából eredményes volt. A „megmételtyezett” bányászok nagyobb részét — mintegy ötven főt — sikerült kitoloncolni a bányavidékről. A kitoloncoltak közül nyolcan — abban a hitben, hogy a kegyetlen bánásmódot a kormány orvosolni fogja, a munkásellenes akciót Budapesten el fogják ítélni és méltányos eljárásban lesz részük — felkeresték gróf Tisza István miniszterelnököt. Várakozásukban azonban csakhamar csalódnuk kellett. Tisza ugyanis az eseményekkel kapcsolatban már alapos tájékoztatást kapott a bányatörekésektől és a helyi közigazgatási szervektől. A küldöttség tagjainak adott válasza is igen rövid volt: „Nekem arról tettek jelentést, hogy ott zavargások vannak, és a rendért vagyok felelős, a hatóságoknak ott a rendet helyre is kellett állítaniuk. Önök sztrájkoltak, a sztrájk az egy harc a munkaadó és a munkás között, viselniük kell a konzekvenciákat. Én nem tehetek semmit.” Miután a bányászokkal ilyen rövid úton elbánt, sietve eltávozott... „Nincs isten, mormogták könnyes

szemmel az agyonhajszolt emberek, mialatt kiértek a fényes palotából...²²

A századfordulót követő legjelentősebb bányássztrájk — az 1905–1906-os forradalmi válság talaján, de a régi sérelmek orvosolatlansága miatt — robbant ki. A munkásmegmozdulást közvetlenül kiváltó okok között a nyugdíjkérdés rendezetlensége, de méginkább a pénzbüntetések elszaporodása váltotta ki. Csupán a salgótarjáni aknában 31 000 korona büntetéspénzt vontak le az 1905-ös évben a bányászoktól. A június 24-én kitört sztrájkhoz az SKB Rt-hez tartozó Pálfalva, Etes, Inászó, Székvölgy és Károlyakna, míg az Északmagyarországi Köszénbánya Rt. üzeméből Baglyasalja, Bikalak (Bikabikk), Béne (Rauakna) Csibaj és Nemti aknák csatlakoztak. A sztrájk minőségileg magasabb szinten (két bányavállalat munkásainak összefogásán) és mennyiségileg is előrelépést jelentően (4000 fő) zajlott le. A megtorlás természetesen most sem maradt el. A bányákat 200 csendőr és 1000 katona lepte el. Feladatuk az volt, hogy megakadályozzák a munkások egymás közti érintkezését. A sztrájk szervezőit és vezetőit — 68 bányászt — a csendőrség vasra verve vitte kihallgatásra, családjaikat pedig az utcára tették. A szervezkedés teljes felderítése érdekében Budapestről titkos rendőröket hozattak, akiknek az volt a legfontosabb munkájuk, hogy kutassák fel az SZDP és Bányamunkásszövetség még le nem fogott vezetőit és akadályozzák meg az esetleges szálak felgöngyölítésével egy újabb sztrájk kirobbanását. A helyi hatósági emberek — Szecey Jenő, Halmos Andor szolgabírák, Egri Gyula Salgótarján rendőrkapitánya — ugyancsak azon voltak, hogy a munkásság osztályharcos megmozdulását lehetetlenné tegyék.

A sztrájk letörésére Olaszországból hozattak 109 bányászt. Az olasz bányászok szolidárisak voltak azonban a salgótarjáni bányászokkal. 28 bányász kivételével nem szálltak le a bányába. A sztrájk jelentőségét mutatja, hogy a képviselőház ülésén is foglalkoztak a bányászok megmozdulásával. Hodzsa Milán nemzetiségi képviselő tiltakozott a bányászokat sújtó brutális magatartás ellen.

A munkásszolidaritás szép példájával találkozunk a nem kolonizált bányászok részéről. Amíg a csendőrkordon és szigorú ellenőrzés ennek nem vetett gátat, élelemmel látták el az éhező kolonizált munkásságot és azok családtagjait. Később, miután a segítségnyújtásnak ez a lehetősége megszűnt, a falvakban lakó bányászok sztrájkoltak tovább.²³

Az 1910-es bányássztrájk során — a világháború előtti konjunktúrális viszonyok ellenére — mintegy ötszáz bányász szüntette meg a munkát. A munkabeszüntetés legfőbb oka, hogy a bányatársaság nem tartotta be 3 évvel korábban a vállalat és a munkások között létrejött egyezséget. A szerződés ugyanis megállapította a munkabéreket, szabályozta a munkaidőt és a munkaviszonyokat is. A bányavállalat a drágulásra való hivatkozással visszaállította az 1907 előtti munkabéreket. A bányászok kérésére összehívott tárgyaláson a bánya képviselői elzárkóztak a bányászok kérésének teljesítésétől arra való hivatkozással, hogy keresetük „jobb mint Magyarország bármelyik bányájában”.²⁴

A sztrájk leszerelésére — az eddig alkalmazott eszközök mellett — most az egyház segítségét is igénybe vették. Karancsalján pl., ahol a sztrákolók többsége lakott, a pap arra szólította fel a bányamunkásokat, hogy álljanak munkába a régi feltételek mellett, s ne higgyenek a hamis próféta-
táknak, a szociáldemokratáknak, mert azok csak rosszat akarnak. Száll-

janak le tehát a bánya mélyébe, mert az istennek tetsző dolog. Végül azt is mondta a pap a bányászoknak és azok hozzátartozóinak, hogy sztrájkba csak azok a munkások állnak, akik nem szeretnek dolgozni.²⁵

Mindezekből jól nyomon követhető, hogy a századforduló után bekövetkezett megmozdulások, sztrájkok jelentősebbek, nagyobb volumenűek, és jóval szervezettebbek voltak, mint a kilencvenes években ösztönösen kitörő, sok anarchisztikus vonást tartalmazó munkásmegmozdulások. A fejlődést mutatja, hogy már nemcsak gazdasági jellegű követelésekkel léptek fel, hanem a politikai osztályharc egyes területeihez tartozó részkövetelésekkel is. Előtérbe került a szervezett munkásság védelméért, a munkásság megbízottaiért folytatott küzdelem, s — ha nem is általánosan — a május elseje megünneplését követelő fellépések. A politikai fejlődést jól szemlélteti körükben — és ez főleg az SZDP és szervezett munkásság központjával való aktívabb kapcsolattartásból is következik — az 1905-ös választáson Salgótarjánban elfoglalt álláspontjuk, miszerint felvonulással tiltakoztak dr. Chorin Ferenc fiának kormánypárti képviselővé történő választása ellen. Kiemelésre érdemes a bányamunkásság megnövekedett öntudatának jellemzőjeként a már említett kolonizált és nem kolonizált munkásság közötti kapcsolatteremtés, segítségnyújtás, a magasabb fokú szervezettség, a szakszervezeti mozgalom erősödése.²⁶

Az első világháború alatt a munkások helyzete — a nagymértékű bevonulások, a keresetkiesések, a hadigazdálkodás terheinek viselése, a növekvő drágaság, infláció, fekete piac stb. következtében — tovább romlott. A hadikölcsönjegyzések, a háború menekültjeinek eltartása, és a pusztító járványok okozta károk újabb terheket róttak a munkásságra. Emellett a háború okozta nehézségeket súlyosbították a háború vámszedői. Megindult az uzsorakereskedelem, amelynek következtében az élelmiszerek ára szinte csillagászati magasságokat ért el. Mindezek ellenére a háború első éveiben, és azt követően számottevő munkásmegmozdulásra nem került sor. Ennek legfőbb okát — főleg az első évben — egy nacionalista, jobboldali egységfront kialakításában, a háború honvédő háborúvá való nyilvánításában, a szakszervezeti és szociáldemokrata vezetők, bizalmi férfiak bevonultatásában, a munkásszervezetek szétesésében kell keresni. Fordulat csak 1917-ben következett be, amikor a bányászok és ipari munkások helyzete már szinte az elviselhetőség felső határát súrolta, s amikor a háború kitörésekor kapott ígéreteket nem váltották be.

Az országos jelentőségűvé vált sztrájkmozgalom az SKB Rt. bányáiban indult meg 1917 szeptemberében—októberében, és kiterjedt az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya Rt. munkásaira is. Ha nem is munkabeszüntetéssel, de szívós, állandó jellegű tárgyalásokon alapuló harcot folytattak a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. salgóbányai üzemének bányászai is.

Az országosan is jelentős bányásmegmozdulás a háborús pótlék ügyében robbant ki. Az SKB Rt. bányáiban szeptemberben kirobbant sztrájk követeléseinek orvoslására — miután a katonai beavatkozás nem hozta a bánya vezetői által remélt sikert — a vállalat képviselőiből és a munkások megbízottaiból alakult munkaügyi panaszbizottság elé vitték az ügyet. A szeptember 28-án megtartott megbeszélésen több, kisebb jelentőségű ügy orvoslása mellett csupán minden munkásra vonatkozó 50 korona beszerzési segély és kedvezményes áron férfiöltönyök beszerzése tekinthető a panaszok érdemi orvoslásához vezető alapnak. Mivel ezzel a csekély mér-

tékü rendezéssel a bányászok nem elégedtek meg, októberben Pap Géza miniszteri tanácsos, Molnár Béla főbányabiztos és Peyer Károly jelenlétében újabb tárgyalásra került sor.

Az október 9-én tartott tárgyalás eredményeképpen a panaszbizottság által meghatározott háborús bérpótlékot 40%-ról 50%-ra emelték. Mindazok a munkások, akik október 10-ig munkába állnak, 14 éves gyermekeik után 50 korona ruházati segélyben részesülnek. A társulati élelmetárakban tapasztalt visszaélések megszüntetése érdekében a bányamunkásság javasoljon olyan kiadókat, akik élvezik a bányamunkásság bizalmát. Állást foglaltak abban is, hogy újból megkezdik a társulati tej kiadását. Külön pontban rögzítették az igazolatlan hiányzás címén eszközölt büntetések revideálását. Úgy döntöttek, hogy igazolatlan hiányzás miatt nem szabad a dolgozóktól elvonni a családi pótlékot, ha azt a munkás még abban a hónapban pótolja. Kettő vagy ennél több mulasztás esetén a pótlásra lehetőség nincs. Arról is született megállapodás, hogy a vasárnapi műszakot órában határozzák meg. A részleges panaszok orvoslására pedig menetközben is adnak lehetőséget. Külön pontban rendelkeztek a bányatelepek egészségügyi, szociális, kulturális helyzetének javításáról.²⁷

Az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya Rt. bányáiban ugyanabban az időben indított mozgalom nagyjából és egészében ugyanazokat az eredményeket hozta, mint az SKB Rt. üzemekre vonatkozó döntések. Azzal a lényeges eltéréssel, hogy a drágasági pótlékot egységesen 70%-ban állapították meg. Az 1918. márciusában Baglyasalján megtartott panaszbizottsági ülésen a 70%-ot a 10%-os ruházati pótlékkal együtt 95%-ra emelték. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom szelét már jobban érzékelő, és a magyar társadalomban meglevő feszültségeket elkerülni kívánó bányavezetés a munkásság szinte minden fájó pontjára jobban reagált, mint egy évvel ezelőtt. Ennek tudható be, hogy a bányavállalat többtermelés esetén bevezeti a termelési jutalékot, megnöveli a bányászok alapbérét, rendezi a dolgozó nyugdíjasok alapbérét. Mindazoknak, akik újév, húsvét és karácsony, pünkösd, valamint szent István napján dolgoznak, dupla munkabér fizetendő.

A két bányavállalatnál a munkások sztrájkokkal, harcos állásfoglalásokkal kényszerítették ki a munkásság jogos panaszának számottevő részét. A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. bányászai elsősorban a békés megegyezést szorgalmazták. Ennek ellenére — elsősorban a szénmedence munkásainak, a gyárüzemi munkások fellépéseinek eredményeként a drágasági pótlékot ott is 80%-ra emelték.²⁸

Az 1917-es esztendőben felgyorsult politikai válság következtében és a bányamunkások legötudatosabb, legharcosabb csoportjának a századfordulón meginduló következetes harca eredményeként, a belügyminiszter 1918. január 28-i leiratában végül is engedélyezte a bányász szakszervezet létrehozását és működését. A bányásszakszervezet létrehozásának kezdeményezése 1917-ben indult meg azzal, hogy a szaktanács ismételten napirendre tűzte a bányásszakszervezet létrehozását — ezen az értekezleten a salgótarjáni bányászok is képviseltették magukat —, s elhatározták, hogy az alapszabályt benyújtják a kormánynak. A belügyminiszteri engedély után az 1918-as esztendőben sorra alakultak meg a salgótarjáni szénmedencében is a helyi csoportok.

A Bányamunkás c. lap 1918. március 23-i számában arról tudósítja olvasóit, hogy a legnagyobb érdeklődéssel a salgótarjáni helyi csoport

megalakulása zajlott le. A bányászok a bányamunkásotthonból zenekari kísérettel vonultak fel a Fő térre, ahol az alakuló gyűlés szónokait Králik Ferenc és Batta Gyula a Bányász Szövetség kiküldöttéit üdvözlötték, akik rövid beszédet mondtak. Beszédükben ecsetelték a szervezet megalakításának szükségességét, kifejtették a szervezett munkásság előtt álló legfontosabb feladatokat. A beszédeket követően megválasztották a bányász szakszervezet első salgótarjáni helyi csoportjának vezetőségét. A csoport elnökévé Gurszky Istvánt, alelnökké Drazsdi Miklóst, Kisák Jánost, pénztárossá Bene Andrást, jegyzővé Messerschmidt Jánost, ellenőrökké Gólián Andrást és Grosz Albertet választották. Ugyanezen a napon választották meg a homokterenyei csoport vezetőségét is. A megalakult helyi csoport elnöke Pinkusz Ernő, alelnök Ripsz Ferenc, Nádasdi Ferenc, jegyzője Pothornik József, pénztárosa Fuján Vencel lett.²⁹

A baglyasaljai helyi csoport megalakulására 1918. szeptember 1-én került sor. Az alakuló gyűlés sikeres megrendezését a pap azzal igyekezett megzavarni, hogy a gyűlés időpontjában misét rendezett. Ez azonban nem tette kérdésessé az alakuló gyűlés sikerét. A nagybátonyi helyi csoport megalakítására — hosszas huzavona után és közigazgatási beavatkozás ellenére — szeptember 29-én, míg a mátranováki alakuló ülésre december 30-án került sor.³⁰

A nógrádi bányászok közül többen részt vettek a Bányamunkás Szövetség 1918. szeptember 24—25-i budapesti kongresszusán. Cseh Dezső karancsaljai bányász hozzászólásában a politikai felvilágosító munka, a politikai oktatás szükségességét, a háborúellenes propaganda fokozását tartotta fontosnak. Juhász István salgótarjáni küldött a bányászok körében általánosan megnyilvánuló békevágynak adott kifejezést. A kongresszus — elismerve a salgótarjáni szénmedence munkásmozgalmának eredményeit — a központi vezetőség alelnökévé választotta Gurszky Istvánt, a salgótarjáni csoport tagját, Pinkusz Ernő homokterenyei bányászt pedig a központi vezetőség tagjává.³¹

A NÓGRÁDI BÁNYÁSZOK HELYTÁLLÁSA A POLGÁRI FORRADALOM ÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

Az 1918. október 31-én kirobbant polgári demokratikus forradalom — az 1917 végén és 1918-ban megkezdődött radikalizálódás és a munkásság körében kialakult forradalmi hangulatra alapozva — számottevő változásokat hozott, amelyek eredményei a bányászok szociális helyzetének javulásában, és legfőképpen politikai jogainak kiszélesítésében mutatkoztak meg.

Az 1918. november 3-án alakult salgótarjáni Nemzeti Tanács — amelynek munkájába bekapcsolódtak a júniusban letartóztatott munkásvezetők is, és ahol 50⁰ 0-os volt a munkásság aránya — november 5-én tartott ülésén Róth Flóris bányaigazgató, mint a Tanács tagja a széntermelés folytatásának érdekében felajánlotta a munkások bérének emelését. Egyben arra is ígéretet tett, hogy a bányától bevonult katonákat munkához juttatják. November 7-i ülésükön pedig a Tanács bányász tagjai arról biztosították a megyeszékhely lakóit, hogy „a nagy idők eseményeit megértve nemcsak a rend fenntartását biztosítják, hanem a legpéldaadóbban végzik munkájukat, hogy a szénhiány zavart ne okozzon”.³²

A Salgótarjáni Nemzeti Tanács munkás tagjai — miután a tanács járási feladatok ellátását is vállalta — számottevő részt vállaltak a községi nemzeti tanácsok megalakításában Nemtiben, Kazáron, Vizsláson, Kisterenyén, Kisbárkányban, Nagybárkányban, Sámsonházán. Szinte valamennyi alakuló gyűlésen felhívták a jelen levő bányászok figyelmét a széntermelés fontosságára, a rend és fegyelem betartására.³³

A különböző testületekbe, bizottságokba került, főleg baloldali szociáldemokrata bányamunkások aktív szerepet vállaltak a politikai élet irányításában, a baloldali orientáció biztosításában, a forradalom következetes megvalósításában. Ezt viszont nem jó szemmel nézték a forradalom segítségével uralomra került középrétegek, s mindent megtettek azért, hogy őket a vezetőtestületekből kiszorítsák. Elsőként a rend és fegyelem biztosítására hivatott fegyveres testületből szorították ki a bányászokat a „termelés” elsőbbségére való hivatkozással.³⁴

A középrétegek és főleg a megbúvó jobboldali erők, a visszaszorított, de teljesen szét nem zúzott reakció, a lojalitást mutató bányai vezetők, azt sem nézték jó szemmel, hogy a bányászszakszervezet taglétszáma a forradalom után ugrásszerűen megnőtt. Riadalmukat csak tovább fokozta, hogy a szakszervezetek országos központjában, de méginkább a helyi csoportokban, növekedett az ellentét a jobboldal és a baloldal között. Még erősebb volt az ellentét a jobboldali beállítottságú vezetőség, és a forradalmi tömegek között.

A legsúlyosabb és egyben legkiméetlenebb ellentét a bányamunkásság és a bányatökések közötti ellentét volt. Míg a bányák vezetői a bányászokat egyoldalúan a rend és fegyelem megtartására szólították fel, a másik oldalon szívesen elfeledkeztek a munkásság helyzetének javításáról, adott szavuk megtartásáról. Márpedig a bányászok a megváltozott politikai körülmények között helyzetük jobbra fordulását várták. S hogy a kívánt intézkedések elmaradtak, vagy csak részben valósultak meg, újból benyújtották követelésüket a bányaigazgatónak. Különösen a baglyasaljai körzet bányászai lehettek jogosan elégedetlenek, hiszen keresetük elmaradt a salgótarjáni és környéki bányászok keresetétől. November 9-én a beadott követeléseik: a 120⁰/₀-os háborús pótléknak 320⁰/₀-ra történő felemelése; november 11-től vezessék be a 8 órás munkaidőt minden munkásra vonatkozóan; mindazok a tisztviselők, akik beléptek a szociáldemokrata pártba, ruhasegelyben részesüljenek. A bányászok kérésük elutasítása esetén a munkabeszüntetést helyezték kilátásba. Miután ennek az iparmedencére vonatkozóan hatása lett volna, a bányaigazgatóság kénytelen volt a bizalmiak által beterjesztett követeléseket elfogadni.³⁵

A salgóbányai bányászok november 21-én a tűrhetetlen élelmezési problémák miatt léptek sztrájkba. A kormány helyi képviselőinek utasítására a bányászokat letartóztatták és Kassára szállították. Miután a rónabányai munkások fellépése mellett a salgóiak is szolidárisak voltak, a letartóztatott bányászokat a salgótarjáni Nemzeti Tanács kérésére szabadon bocsátották.³⁶

A polgári demokratikus rendszer kezdődő válságában számottevő szerepet töltött be a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és megjelent programja. A gyökeres változást kívánó munkásság, s köztük a forradalmi folyamat továbbfejlesztésében egyik legérdekeltőbb, gazdag forradalmi hagyományokkal rendelkező bányászság tovább akart lépni a megkezdett úton. A munkásosztály forradalmi baloldalához tartozó bányá-

szok már nem elégedtek meg a reformista-opportunista szociáldemokrata vezetéssel, és természetesen az eddigi eredményekkel sem. Az SZDP vezetőinek még a gondolatában sem merült fel az üzemek munkásellenőrzésének szükségessége, amely egyik fontos feltételét jelentette volna a hatalom békés úton történő megszerzésének. Annál inkább felléptek s az „anarchia” veszélyére való hivatkozással a forradalom továbbvitelének, a proletárdiktatúra kivívásának megakadályozása érdekében.

A polgári demokratikus forradalom érintetlenül hagyta a tulajdonviszonyokat. Megmaradt a magántulajdon, mint a tőkés kizsákmányolás legfőbb eszköze. Október 31. óta a bányák vezetésében sem következett be változás. A leggyűlöltebb vezetők a helyükön maradtak, magatartásukban a lojalitás csupán máz volt, a polgári rendszer demokratikus szabályait inkább csak eljátszották, s közben a burzsoá diktatúra teljes kiépítésén fáradoztak. A dolgozók élet- és munkakörülményei javultak, de ezek egyáltalán nem voltak arányban végzett munkájukkal, az egyre fokozódó inflációval, ellátási nehézségekkel. Megérlelődött tehát a továbblépés szükségessége.

A bányászok gondolkodásában, magatartásában, s a szervezett dolgozók politikai orientációjában bekövetkezett változásra a Bányamunkás Szövetség vezetői is felfigyeltek. Különösen a kommunista befolyás erősödése aggasztotta őket. Ezért az SZDP vezetőivel közösen a kommunistáknak a szakszervezetekből való kizárására irányuló kampányt indítottak. Azt is elhatározták, hogy a helyszínrre kiszállva helyreállítják a csoportok munkáját, megerősítik azok jobboldali vezetését. 1918. december 13-án Batta Gyula a Bányamunkás Szövetség megbízásából Salgótarjánba utazott a fenti célkitűzések megoldására. Megérkezése után összehívatta a bizalmi férfiakat a bányagazgatóság épületébe. Hiába figyelmeztették az erősödő kommunista befolyásra, szándékáról nem mondott le. Amikor kisebb csoportokban elbeszélgetett a bizalmi férfiakkal, meglepetéssel kellett tapasztalnia, hogy a bizalmiak — a bányászok közötti hangulatnak megfelelően — az SZDP-től is és a Bányász Szövetségtől is állásfoglalást várnak és azt, hogy határozzák el magukat a szükséges lépésekre.³⁷

Batta küldetése nem járt sikerrel. Nem tudta megakadályozni, hogy az alsóbb szervekben ne illessék megfelelő kritikával a párt és a szakszervezeti vezetést. Annak sem tudta elejét venni, hogy a kommunista befolyást megszüntesse a bányavidéken. A forradalmi erjedésnek ebben a szakaszában a KMP országos vezetősége sem maradt tétlen. 1918 decemberében Kun Bélát és Szaion Rezsőt küldték le azzal a céllal, hogy készítsék elő a munkásosztály forradalmi pártjának megalakítását. Az általuk végzett szervező, felvilágosító munka eredményeképpen már december 26-án megeremtődtek a KMP helyi szervezete megalakításának feltételei.³⁸

Ezt követően — 1919 első napjaiban — a bányászok radikális lépésre szánták el magukat. Elfoglalták a bányák igazgatósági épületeit, a bányákat, s azt saját tulajdonuknak tekintették, s azzal, hogy az igazgatóságot elmozdították és helyébe újat neveztek ki — csaknem a politikai hatalom megszerzését is jelentette. A harci tapasztalat, a politikai ismeretek hiánya azonban nem tette lehetővé, hogy e kivételes helyzetet a proletariátus a saját számára használja fel.³⁹

Ahogy ez a nagy társadalmi átalakulások idején már több alkalommal megtörtént, a forradalmi erők mögött megjelentek a forradalom vá-

szedői, a zavarosban halászni akarók tömege. A fegyelmezett munkások döntő többsége távortartotta magát a fosztogatásoktól. De jöttek a lumpen elemek, az orgazdák által felbérelt csöcselékek, az állásnélküli leron-gyolódott, leszerelt katonák. akiknek csak ígértek és semmit nem teljesítettek. A munkásosztály jogos fellépését, a magántulajdon elleni erőszak megnyilvánulásaként tüntette fel a burzsoázia. Sőt a fosztogatásokat a kommunisták nyakába kívánták varrni azzal az ürüggyel, hogy a január elseji gyűlésen kapták meg a proletárok a kommunista szónokoktól az alaphangot a fosztogatásra. Még Hack Gyula, a közismerten jobboldali szociáldemokrata vezetőségi tag is elismerte, hogy a kommunista szónokok, és személyesen Kun Béla csak a bizalmi férfiaknak szólt a KMP legközelebbi célkitűzéseiről. Csak kevesen vették a fáradságot, hogy a „zavargásokat” előidéző tényezőt vizsgálják. Már a háború alatt megindult, és a vége felé pedig egyre erősebbé vált az antiszemita uszítás. Hogy a kereskedők mohósága, kapzsisága, a hadiszállítók profitszerző tevékenysége, a négy és fél évig tartó háború megannyi szenvedése, megpróbáltatása a csöcselék malmára hajtotta a vizet. S ki ne emlékezne a néhány hónappal korábban a falvakban történt eseményekre, amikor is a cselédek a kastélyon, a hitelt adó füszeresen töltötték ki bosszújukat. És hol volt még akkor a KMP?

Mindenesetre a „zavargások” nagyon is jól jöttek mindazoknak, akik le akartak számolni a kommunistákkal, mindazokkal, akik tovább akarták fejleszteni a megkezdett forradalmat. Az KMP központi lapja a Vörös Újság ezzel kapcsolatban a következőkben foglal állást: „Mi kommunisták nyíltan valljuk, hogy céljaink csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos felforgatásával érhetők el. A fosztogatás nem proletárdiktatúra.” Ennek ellenére a Salgótarjában érkezett szociáldemokrata kormánybiztos, Peyer Károly az általa képviselt munkásosztály ellen fordította a burzsoázia érdekeit szolgáló fegyvereket. Az ellenforradalmi büntetőexpedíció vezetője Kacsóh Lajos főhadnagy, készséges munkatársa Keszler József volt. A nyílt utcán folytatott vérengzéseknek több száz áldozata volt. Peyer Károly a „salgótarjáni Haynau” elvégezte dolgát, a „rend” helyreállt. A katonai akcióval párhuzamosan az SZDP és Bányász Szövetség vezetői megkezdtek a tárgyalásokat a munka felvételére. Nyíltan kommunistaellenes kampányt indítottak, örökre el kívánták hallgattatni azokat, akik gyökeres változást akartak. Sikertelen volt azonban a vállalkozásuk. A parázs nem hamvadt el, csak újabb szikrára várt, hogy még erőteljesebben, még messzelátóbban lobogjon.⁴⁰

A salgótarjáni szénmedencében az elégedetlenség és a sztrájkmozgalmak nem csitultak el februárban, de még márciusban sem. A Salgótarjában tartózkodó dandárparancsnokság 1919. február 21-i jelentése szerint „A munkásság közt a kommunizmus tért hódít, az acélgyárban 2000 munkás közül 600 kommunista elvekre hajló, a 4000 bányász közül csak 200 feltétlenül megbízható.”⁴¹

Az igen nehéz gazdasági helyzetből a kivezető utat csak a kommunisták látták. A polgári demokratikus rendszer belső válságát a nemzetközi helyzet is súlyosbította. Az antant területi követeléseinek kielégítését a polgári kormány nem vállalta. Ebben a helyzetben, miután a burzsoá rendszer mély belső válságát a demarkációs vonalnál is jóval előnytelebbségű területvesztéssel járó újabb határkiigazítás követte, amelynek lényegét a Vyx-jegyzék tartalmazta, nem maradt más hátra, minthogy át-

adják a hatalmat a munkásosztálynak. Miután a két munkáspárt egyezségre jutott, 1919. március 21-én győzött a szocialista forradalom vér nélkül, békés úton.

A Salgótarján környéki munkásság nagy örömmel fogadta a Tanácsköztársaság kikiáltásának hírért. A nevezetes eseményt a környék lakossága március 22-én tudta meg, miután a baloldali munkásvezetők a Fő téren népgyűlésen ismertették a szocialista forradalom létrejöttét. A gyűlés szónokai — a Forradalmi Kormányzótanács határozata alapján — kifejtették, hogy ennek a forradalomnak a legfontosabb feladata a proletárdiktatúra megteremtése, az üzemek és a földbirtokok kisajátítása, a bankbetétek lefoglalása. A népgyűlés határozata értelmében 3 tagú direktóriumot választottak: Priska Dezső, Bozó György acélgyári munkások és Gólián András bányai pék személyében.⁴²

A forradalom sikeres kiteljesedése, a proletárdiktatúra feladatainak következetes megvalósítása szükségszerűen megkövetelte a két munkáspárt egyesülését. Salgótarjánban a két munkáspárt egyesülése után a pártelnöki tisztséget Gólián András kapta meg, rajta kívül a választmányba került Bozó György, Kominek Lajos és Oczel János. A közismerten baloldali munkásokból választott vezetőségi tagok munkáját nagymértékben akadályozta a vas- és fémmunkásszervezet vezetőségében helyet foglaló, és kommunistaellenességéről közismert Percze István, Németh Lajos, Ilek János, valamint Hack Gyula. A szocialista forradalom célkitűzéseinek megvalósítását akadályozták különböző, elsősorban acélgyári tisztviselői csoportok, a munkásarisztokrácia szűk rétege.⁴³

A bányászok gazdasági és politikai súlyuknak megfelelően vettek részt a salgótarjáni, és a járás községeiben alakult tanácsokban. A salgótarjáni munkás-, paraszt- és katonatanácsban Gólián András, az intéző bizottságban György István somlyóbányai munkás, a közegészségügyi bizottságban Hraskó Károly, ugyancsak somlyóbányatelepi munkás képviselte a bányászokat.

A salgótarjáni járási intéző bizottságban Agócs István gyurtyánosi bányász, Hatvani Draszdik Miklós bányai kőműves Zagyvapálfalváról és Hraskó Károly somlyóbányatelepi lakos vett részt. A megyei tanácsban Gólián András, Trajbiár Gábor, Szomszéd Mátyás István képviselte a bányászokat. A tanácsok országos gyűlésére küldött képviselők között találjuk Gólián Andrást. A Forradalmi Kormányzótanács határozata alapján létrehozott forradalmi törvényszék elnöke a szénmedence központjában Fajd József bányász lett.⁴⁴

A Tanácsköztársaság győzelme a bányamunkásság körében is nagy lelkesedést váltott ki. Az új típusú diktatúrától sorsuk tovább javulását, még pontosabban gyökeres változtatását remélték. Várakozásuknak megfelelően néhány nappal a proletárdiktatúra győzelme után, március 26-án már sor került a bányaüzemek államosítására. A bányák élére a titkosan választott üzemi tanácsok kerültek. Az üzemek vezetését, miként a gyárüzemekben, a termelési biztosok látták el. Az SKB Rt. első üzemi tanácsa már 1919. március 21-én megalakult, Juhász Istvánnak a bányánál dolgozó iparosok főbizalmijának a vezetésével. Az üzemi tanács tagjai főként az aknák bizalmijaiból kerültek ki. A műszaki és adminisztratív teendők ellátására az üzemvezető főmérnököt meghagyták a helyén. A Forradalmi Kormányzótanács határozata értelmében a bányakerületek élére termelési biztosokat neveztek ki. A salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az Északmagyar-

országi Kőszénbánya Társulat egy bányakerületet képezett. Élére a közismerten munkásellenes bányaaigazgatót, Róth Flórist nevezték ki.⁴⁵

A monarchia felbomlása következtében megnövekedett a nógrádi szénbányászat jelentősége. A proletárdiktatúrának szénre volt szüksége, amelynek számottevő részét a salgótarjáni szénmedencében kellett megtermelni. A Szociális Termelési Népbiztosság 1919. március 31-i felhívása, amelyben közzéteszi, hogy a Tanácsköztársaság fennmaradásának és működésének előfeltétele az ország szénszükségletének biztosítása, különös feladatot rótt a szénmedence munkásaira. A Forradalmi Kormányzótanács egy hónappal később arra mutatott rá felhívásában, hogy az ország határait ellenséges csapatok szállták meg, termeljenek több szenet, mert az éppen olyan fontos, mint a lőpor.⁴⁶

A bányászok megértették a proletárhaza nehéz helyzetét. A kedvezőtlen feltételek ellenére hősie erőfeszítéseket tettek az ország energiaszükségletének biztosítására. A bányák termelése azonban a május közepén megindult intervenció következtében visszaesett a forradalom előtti szintre. Az ország által igényelt szénmennyiség kitermelésére — az üzemeltetéshez szükséges bányafák beszerzési nehézségei, a munkaerőhiány, de legfőképpen az iparmedencét közvetlenül fenyegető intervenció és ennek következtében a bányászok fegyveres önvédelmi harcai következtében — nem volt lehetőség.

A bányászok helytálltak a szocialista haza védelmében is. Erre annál is inkább szükség volt, mert ebben a kérdésben a jobboldali szociáldemokrata vezetőknek az volt az álláspontja, hogy lehetetlen megvédeni az iparvidéket a jól felszerelt intervenciók csapatokkal szemben. Április 30-ára — miután a kommunista bányászok javára dőlt el a vita a munkáspárton belül — mintegy 600 munkás öltözött katonaruhába. Ezzel lényegében megalakultak a salgótarjáni vörös munkásezred első alakulatai. Az intervenció közvetlen veszélyének fennállásakor ismét fellángoltak a nézeteltérések a munkáspárt jobboldali vezetői és a kommunisták között, abban a kérdésben, hogy a felfegyverzett munkások részt vegyenek-e a közvetlen védelmi harcokban. A vitában a helyszínen tartózkodó Hevesi Gyula is részt vett. A kérdés pozitív irányú eldöntésében kiemelkedő szerepet töltött be Gólián András, aki emelt hangon a következőket jelentette ki: „... ha a gyáriak nem fognak fegyvert, akkor mi, bányászok, csákánnyal fogunk kivonulni a csehek ellen.”⁴⁷ Az éles vita végeredménye az lett, hogy a felfegyverzett munkásság Salgóbánya és Somoskőújfalu között húzódó arcvonalon foglal majd tüzelőállást, hogy megakadályozza a cseh intervenciók csapatok előrenyomulását.⁴⁸

A Vörös Újság 1919. május 18-i száma külön cikkben méltatja a salgótarjáni bányászok hősie helytállását. A cikk azzal foglalkozik, hogy a cseh intervenciók támadásának időpontjában „... a salgótarjáni bányában megállt a munka. Mindössze néhány munkás maradt lent, hogy a bánya fenntartásához legszükségesebb munkákat folytassa. A többiek fegyvert kaptak és úgy, ahogy voltak, piszkosan. Salgótarjától északra rajvonalba fejlődtek. Így várták az ellenséget. Velük együtt fegyverbe állott a salgótarjáni acélgyár, az üveggyár, a Hirsch és Frank-féle gyár munkássága. Egy teljes hétig védtek Salgótarját. Ez idő alatt a salgóbányái bányák teljesen a tűzvonalon voltak, az egercsehi bánya pedig a csehek kezén volt. Amikor aztán a bányászok segítségére megérkezett a 6. hadosztály, amely a cseheket Füleken túl kergette, Salgótarjában újra megin-

dult a munka. Most már a munkásságnak csak a fele van fegyverben, másik fele a bányákban és a gyárakban teljesít szolgálatot.” A termelés tehát csak 8-án indulhatott meg. 9-én már 162, a következő napokban pedig 265 vagonra emelkedett a termelés mennyisége. Feladatul tűzték ki a napi 280 vagonos teljesítmény elérését, az SKB Rt. államosított bányáiban. Az Északmagyarországi Rt.-hez tartozó bányákban a napi termelés május közepén elérte a napi 400–450 vagonos termelést. A termelés szinten tartását és emelését nagymértékben akadályozta — ahogy ezt Malomhegyi Dezső, a járási intéző bizottság elnöke, a Tanácsok Országos Gyűlésén, 1919. június 20-i felszólalásában mondotta — a munkaerő és bányafa hiánya. Malomhegyi Dezső a termelés nem megfelelő alakulásának egyik tényezőjét a szesztilalom bevezetésében is látta.⁴⁹

A Tanácsköztársaság — a rendelkezésére álló erőforrásokat is meghaladó módon — javította a bányászok kereseti viszonyait. A Bányamunkás Szövetség 1919. március 30-án országos értekezletet hívott össze. Az értekezleten 38 bányatelep képviselőjében 84 küldött vett részt. A legfontosabb napirend az új munkabérek megállapítása volt. A Peyerék által összeállított követelések, jóval meghaladták a polgári demokratikus forradalom alatt megállapított és a háború alattit többszörösen meghaladó szakmáybéreket. A Tanácsköztársaság vezetői elfogadták a Bányász Szövetség határozatát. Ezt azzal a megfontolással tették, hogy a bányászok megnyerése stratégiai kérdés, és az ipar majd megteremti az előlegezett béremelés feltételeit azzal, hogy tulajdonosi minőségében új körülmények között a termelést fokozza. A bérek felemelése azonban nem oldotta meg az alapvető szociális problémákat. A pénz vásárlóértéke csekély volt. Nehéz volt hozzájutni az alapvető élelmiszerekhez. A piacról eltűnt a tojás és a tej. Különösen tragikus volt a helyzet a hadműveletek idején, amikor a katonák élemezése a megyére hárult. Ebben a nehéz helyzetben virágzott a feketekereskedelem, a spekuláció. Az üzemek csak a közvetlen termékcsere útján juthattak alapvető élelmiszerekhez.⁵⁰ Amint az eddig mondottakból is kitűnt, a polgári demokratikus forradalom után felgyorsultak az események a szénmedencében.

A forradalmi folyamat országosnál gyorsabb ütemű fejlődésében több tényező működött közre a nógrádi iparvidéken. Ezek sorából elsőként szükséges kiemelni azt aényt, hogy az ipari munkások, és főleg a bányászok többségének körében a balratolódás jelei már a háborús válságot megelőzően jelentkeztek. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásaként tovább mélyültek a finánciókéval összefonódott arisztokrácia és a proletariátus közötti ellentétek. A forradalmi helyzet érlelődéséhez járult a bányamunkásság kizsákmányoltságának átlagosnál is nagyobb mértéke, szervezeti fejlődése, öntudatának növekedése. Miután a polgári forradalom lezajlott s azt kellett tapasztalniok, hogy helyzetükben gyökeres változás nem következett be, megfogalmazódott körükben a továbblépés igénye. A balratolódásban közrejátszott, hogy sem az SZDP, sem a Bányamunkás Szövetség nem tudott választ adni problémáikra, illetve nem kívántak a szocialista forradalom útjára térni. A szénmedence munkásainak, s különösen a bányászoknak a körében ezért nagy tetszést váltott ki a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása. Az erősödő kommunista agitáció hatására az aknabizalmiak, aktivisták körében is erőteljes balratolódás következett be. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása, a KMP vezetőinek beszédei, találkozásai a munkásság megbí-

zottaival, majd a munkástömegekkel, megteremtette a hatalomátvétel helyi lehetőségét. A január eleji salgótarjáni megmozdulások, amelynek főszereplői a bányászok voltak — annak ellenére, hogy azt a burzsoázia saját érdekeinek megfelelően használta ki — országos jelentőségűvé váltak. Az ellenforradalmi erők, a jobboldali szociáldemokrata vezetők segítségével ugyan leverték a munkásság osztályharcos fellépését, február második felében és márciusban a szocialista átalakulásért harcolók kerültek ismét fölénybe.

A szocialista forradalom győzelme után a bányamunkásság, mind a termelés frontján, mind a szocialista haza védelmében élen járt. A bányászok harcoss fellépésének volt az eredménye a munkásszászlóaljak felállítás, és Salgótarján védelmi harcaiban való bevetése. Ott találjuk legjobbjait a helyi hatalmi szervekben, az üzemi tanácsokban, a szociális, kulturális bizottságokban.

A bányamunkás-mozgalom alig két évtized alatt, tehát az anarchisztikus, elszigetelt, elsősorban gazdasági osztályharcból eljutott — a szervezett gazdasági harc megvívásán keresztül — az osztályharc legmagasabb formájáig, a hatalom meghódításáért és megtartásáért folytatott küzdelemig. Mindebben a legfőbb tényező a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi szervezetének megalakulása és tevékenysége, a bányászok, ipari munkások osztályharcos fejlődése volt.

AZ ÉLETMÓD ALAKULÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A salgótarjáni szénmedence bányamunkásságának életmódjával kapcsolatos kérdéseket már a II. és a III. fejezetben is érintettük. Fejezetünkben az életmód alakulásában — a munka mellett — kulcsszerepet betöltő kereseti, lakás-, ellátási viszonyok változásának néhány kérdésével, a szociális-kulturális ellátottság fejlődésének — igen hiányos forrásanyag alapján történő — bemutatásával foglalkozunk, természetesen a teljességre való törekvés igénye nélkül. A munkásélet legkézenfekvőbb mérőeszközzeit képezik a munkások kereseti viszonyai. A bányászok fizetése, tárgyalt időszakunkban, nem tartozott a legjobb munkásfizetések közé. Az átlagfizetés — ahogy erre az 1977. évi Múzeumi Évkönyv hasonló témájú írásában már erre kitértünk — elmaradt a gyáripari szakmunkások, de jó néhány esetben még a jól fizetett betanított munkások keresete mögött is. A századforduló után bekövetkezett gazdasági válság idején pedig vissza is esett a bányászok jelentős részének fizetése. Ez elsősorban abból fakadt, hogy a dekonjunktúra terheit a bányászokra igyekeztek hárítani. Ez a napi keresetek alakulásában is megnyilvánul:⁵¹

Időpont	AKNÁK							
	Károly	Forgács	Király	Gusztáv	Ferenc	Lajos	Frigyes	Etes
Vájárok:								
1901. dec.	3,23	3,67	3,25	2,99	3,40	3,39	3,32	3,56
1902. jún.	3,40	2,85	3,23	2,75	3,15	3,69	3,39	3,43
1903. jan.	3,04	3,42	3,28	3,20	3,46	3,73	3,39	3,39
1903. ápr.	3,17	3,48	3,53	2,92	3,05	3,76	3,63	3,29
Csillések:								
1901. dec.	2,11	1,98	2,16	1,75	1,82	2,02	2,02	2,29
1902. jún.	2,25	1,77	2,26	1,74	1,82	2,09	2,50	2,20
1903. jan.	1,96	1,98	2,22	1,94	1,85	1,96	2,07	2,00
1903. ápr.	1,90	2,02	2,34	1,68	1,83	2,04	2,08	2,15

Időpont	AKNÁK						
	Károly	Mátra-novák	Ferenc	Lajos	Gusztáv	Frigyes	Etes
Vájárok:							
1906. nov.	3,99	—	3,98	4,19	4,33	4,01	4,11
1907. nov.	4,19	4,37	5,05	4,97	4,33	4,60	4,09
1908. ápr.	4,52	4,36	4,24	4,43	4,4	3,62	4,16
1909. jan.	4,19	4,26	4,80	5,13	4,87	4,50	4,01
1909. okt.	4,57	3,66	4,85	5,07	4,41	4,41	4,06
Csillések:							
1906. nov.	2,37	—	2,06	2,15	2,33	2,10	2,20
1907. nov.	2,30	2,20	2,49	2,24	2,29	2,21	2,16
1908. ápr.	2,46	2,18	2,23	2,25	2,24	1,99	2,18
1909. jan.	2,28	2,46	2,34	2,35	2,35	2,20	2,12
1909. okt.	2,32	2,36	2,22	2,37	2,12	2,18	3,33

Az 1900-tól bekövetkező konjunktúra, amihez párosult az időről időre fellépő munkáshiány, és természetesen a munkásság eredményes sztrájkmozgalmainak következtében javult, ha nem is a kívánt és lehetséges mértékben a vájárok keresete. Az 1905-ös vájárátlag 1909-re 3,68 koronáról 4,11 koronára emelkedett. Ezzel szemben a csillések keresete csökkent. A csökkenés nagyságrendje az 1905 és 1909 közötti időszakban mindössze 4 fillér. A vájárkeresetek növekedése mellett továbbra is megfigyelhető, hogy a geológiai viszonyok és egyéb tényezők miatt az egyes aknák között jelentős eltérések mutatkoznak a napi keresetekben. Az is megfigyelhető, hogy az általánosan érvényesülő növekvő tendencia mellett Lajos akna átlaga csaknem minden évben az elsők között szerepel.⁵²

A bányászok kereseti viszonyai — mint láttuk, csak kis mértékben s főleg a vájárookra vonatkozóan — javultak. A csekélyke előrelépés nem szüntette meg sem a végzett munka és a fizetés közötti, sem a bánya vezető beosztású alkalmazottai és a profit megteremtésében oroszlanrészt

vállaló vājár fizetése közötti óriási különbséget. Ennek illusztrálására egy átlagos keresetű vājár évi fizetését szembeállítjuk a bányafőgondnok évi jövedelmével. Ha évi 300 munkanapot számítunk, egy vājár fizetése az 1910-es évek elején 1300 korona összeget tett ki. Ezzel szemben Hrozien-csik István bányafőgondnok évi járandósága az alábbi megoszlásban a következőképpen alakult az 1912-es adatok alapján:⁵³

törzsfizetés:	6740 korona
bányajárási pótlék:	2500 korona
15 ⁰ / ₀ drágasági pótlék:	1011 korona
egyéb járandóságok:	3370 korona
Összesen:	13 621 korona,

azaz egy átlagos vājár keresetének tízszerese. Ha ehhez hozzávesszük, hogy évi 20 000 korona összegű balesetbiztosítást fizetett ki érte a vállalat, szembetűnik az az óriási társadalmi igazságtalanság, amely egyértelműen a munkásságot sújtotta.

Annak ellenére, hogy a bányászok kereseti viszonyai sok információt adnak a bányamunkások anyagi helyzetéről, mégsem lehet csupán a fizetések alapján elbírálni azok valóságos és egyértelmű egzisztenciális helyzetét. Hiszen a kiadások mértéke nagymértékben befolyásolta a bányászok megélhetését. Különösen, ha számba vesszük egyenként a kiadásokat. A bányászok általános kiadásai közé tartozott a társpénztár céljaira levonásba kerülő 5⁰/₀, a zenealap számára pedig az ugyancsak kötelező jellegű 1/2⁰/₀-os levonás. A különböző levonások összege elérte a 6—8⁰/₀-ot, az olajfizetés is általában ugyanennyit tett ki. Az állami és községi adók újabb 1—2 koronára rúgtak. Az evangélikus vallású dolgozóknak még ezen kívül 1 korona egyházi adót kellett fizetni. Természetesen mindezeket a fizetésekor levonásba helyezték. Ha a kiadások megoszlását vesszük szemügyre, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a legtöbbet a vājároktól vontak le. Amíg a csillések „csak” az 5⁰/₀-os társládaadót és a felszázalékos zenei adót kénytelenek fizetni, a vājárok további 2 1/2—3⁰/₀-ot fizették szerszámokptatásért, 5⁰/₀-ot pedig az olajmécsesekben felhasznált olajért. (Itt jegyezzük meg, hogy tárgyalt időszakunkban még döntően olajmécsesekkel, szakmai kifejezéssel: kahanyecekkal világítottak a munkahelyeken, sőt a lakások nagy részében is. 1910 körül vezették be a később karbidlámpa néven megismert acetilén lámpát.) Az eltörtött csákányok, lapátok nyeleit ugyancsak a bányászoknak kellett megcsináltatni. A felhasznált robbanóanyagok árát (dinamit—petralit—titanit) ugyancsak levonásba helyezték, miként a gyutacsok és gyújtózsínórok költségeit is. Egy vājár munkába állása tehát nem volt ingyenes:

- meg kellett vásárolni a bányászlámpát
- gondoskodnia kellett az olajról és kanócokról, majd a későbbiekben karbidról
- csákányt, fejtőkalapácsot, sziklavésőt, sziklafúrót kapott, de ezekért használati díjat kellett fizetni.⁵⁴

A bányamunkásság stabil gárdájának kialakítását szolgálták azok az intézkedések, amelyek a lakás, a szociális-kulturális viszonyok javítását célozták. Erre ösztönözte a bányavezetőséget az 1906 után jelentkező munkaerőhiány, a konkurrens bányavállalatok e téren megtett lépései, a kör-

nyező ipari üzemek, elsősorban az acélgyár felmutatott eredményei. Noha a századfordulótól a szociálpolitikai tevékenység jóval szervezettebbé és céltudatosabbá vált, mint azt megelőzően, ennek ellenére nem tartott lépést — miként a kereseti viszonyok sem — a település legnagyobb ipari üzemével, a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. acélgyarával. A legszembetűnőbb kezdeményezések újabb kolóniák építésében, a régebbiek kiegészítésében, korszerűsítésében születtek. Erről a bányavállalat 1907. évi, az új épületek tűzkár elleni biztosítására vonatkozó bejelentései győznek meg bennünket. Kimutatásunkban a biztosítási iratok alapján összegeztük az 1905-ben és 1906-ban épült lakóházak, barakkok számát, jelöltük meg nagyságát, minőségét, s ahol erre adatokat is találtunk, jegyezzük meg a lakók számát is.⁵⁵

Telephely	db	Méret	Épület anyaga	Lakók száma
Felsőpálfalva	6	egyenként 48 m hosszú, 8,35 m széles épület	kő, téglalap aszfalt lemez tető	60 fő
	2	egyenként 29,12 h 8,16 sz épület	fakertes kőalap, aszfalt lemez tető, kő, és téglalap	... fő
	1	emeletes 32,6 h, 9,38 sz. épület	aszfalt lemez tető	... fő
	4	épület, egyenként 24,45 h, 4,45 sz.	kő és deszka borítás, aszfalt lemez tető	... fő
Étes	4	egyenként 29,12 h, 6,76 sz. épület	kő és téglalap aszfalt lemez-tető	... fő
	1	19,68 hossz., 4,80 sz. barakk	deszkafal kátránypapír	... fő
	2	egyenként 29 m h, 18 m sz barakk	deszkafal kátránypapír	... fő
	7	épület egyenként 28,96 m h, 8,16 m szél.	kő és téglalap aszfalt lemeztető	... fő
	1	tanítói lakház (kettős) 23,96 m h, 8,16 m sz.	kő és vályog aszfalt lemeztető	... fő
Zagyvaróna	1	altiszti lakház (négyes) 28,96 m h, 9,16 m szél.	kő és vályog aszfalt lemeztető	... fő
	3	egyenként 29 m h, 5,6 m sz. barakk	vályog kátránypapír	...fő
	1	18 m h, 112 m lakóház	tégla, aszfalt lemeztető	... fő
Józsefi bányatelep	1	22 m h, 4,2 m sz. barakk	fa, kátránypapír	... fő
Józsefi rakodó	1	76 m h, 10 m sz.	fa, kátránypapír,	
	1	64 m h, 10 m sz. barakk	fa, kátránypapír,	... fő

Számottevő fejlődés mutatkozott szociálpolitikai téren is, különösen az 1910-es évek elejére. A századfordulót követő dekonjunkturális viszonyok következtében kialakult helyzet — amellyel szemben az igazgatóság racionalizálási törekvései próbáltak ellenható tényezőként szolgálni, nem sok sikerrel — a munkásság szociális viszonyait is érintette. Az 1900-ban módosított bányatárspénztári alapszabály is több ponton megnyírbálta a bányamunkásság, amúgy is csekély szociális és egészségügyi ellátási viszonyait. Ezek közé tartozott, hogy csak 8 napon túli munkaviszony után fizettek szociálpolitikai térítést. Ezért a napszámosokat egy hétre alkalmazták csupán, hetente újították meg munkaviszonyukat, nehogy részükre ki kelljen fizetni — megbetegedés esetén — a társádatagsággal együttjáró szolgáltatásokat. Fenti intézkedés és a válság kapcsán foganatosított szanálások, elbocsátások a rövidített munkahét bevezetése és más megszorítások együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a XX. század első éveiben az össz-bányamunkásságnak csak alig több mint fele volt tagja a társpenztárnak.

Az 1906-tól bekövetkezett stabilitás, majd fellendülés azt eredményezte, hogy a társpenztár juttatásait igénybe vevők köre, és a szolgáltatások mértéke bővült. Az 1910-es kimutatások már arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a vállalatnak 4107 munkása (altisztekkel és tisztviselőkkel együtt 4266 fő) volt tagja a társádatának, ebből 2217-en a nyugbérosztálynak is. A rendelkezésre álló adatok azt is mutatják, hogy már napszámosok is tagjai lehettek és voltak is a társpenztárnak.

A társpenztár szolgáltatásai is fejlődtek. A betegsegélyező osztály tagjai baleset következtében beállt munkaképtelenség esetén alapbérük 30⁰/₁₀-át kaphatták meg. A fiatalkorúak táppénze 14—16 éves korúak esetében 40 fillér, 16 éven felülieknél 60 fillér. A vájár napi táppénze 80 fillér volt. Kórházi ápolás esetén a nőtlen bányászok táppénzt nem kaptak. Ezzel szemben a családos munkások 60 fillért, ha pedig munka közben szenvedtek balesetet s ezért kerültek kórházba, további 60 fillért, vagyis összesen 1,20 korona táppénzt kaptak.⁵⁶

A századforduló után, s főleg az 1906-os évtől fokozatosan bevezetett szociálpolitikai intézkedések természetesen nem elégitették ki a rendkívüli mostoha körülmények között dolgozó bányászokat. Jellemző, hogy a legnagyobb testi veszélynek, nagy hőingadozásnak kitett bányászok — akik nyirkos, vizes munkahelyen dolgoztak, s a mozgásszervi megbetegedések száma ebből kifolyólag nagy volt — közül aligha kerülhetett valaki is melegvizes gyógyfürdőbe. A bányaigazgatóság levelezése viszont arról tanúskodik, hogy Chorin Ferenc társulati elnök, Frischmann központi igazgató, Gerő, a vállalat igazgatója, valamint Hoffman főbányagondnok minden évben felkereste Ausztria melegvizű fürdőit, a csehországi Karlsbadot és Marienbadot.⁵⁷

A viszonylag elmaradott szociálpolitikai intézkedések következményének, de a nagyfokú fluktuációnak is betudható, hogy a nagyüzemi bányászkodás fél évszázada után 1910-ben mindössze 384 férfi nyugdíjasa volt a vállalatnak. Ezenkívül 390-en özvegyi jogon, 333-an pedig árvaság címén jutottak csekély járandósághoz.⁵⁸

A századforduló előtti viszonyokhoz képest tervszerűbbé és intenzívebbé vált a bányászok és hozzátartozóik körében a gyógyító munka. Az 1900-as évek elején az SKB Rt. üzemeihez tartozó dolgozók betegellátását a Salgótarjánban rendelő dr. Kovács József, és az Inászón gyógykezelő dr.

Erdős János látta el. Ők kezelték a fiókrendeltetésű gyógyszerterát, és gondoskodtak a szükséges gyógyszerek összeírásáról is. A gyógyszereket a társulat rendelte meg. A két bányorvos a székhely település mellett ellátta a közvetlen környékük bányatelepein is a betegek kezelését. Mivel a társpénztári létszám növekedett, szükségessé vált egy harmadik üzemorvos beállítása. 1906-tól Zagyvapálfalván kapott alkalmazást dr. Takács András. Még így sem tudták a növekvő létszámú beteget a minimális követelményeknek megfelelően ellátni. Ezért igénybe vették a távolabb fekvő bányatelepüléseken a körzeti orvosok munkáját is. A bányorvosok csakúgy, mint a tisztviselők évi, az átlagos jáárkereset duplájának megfelelő 2400—2600 korona fizetést kaptak. Emellett ingyenes lakást, fűtést és világítást kaptak természetbeni járandóságként.⁵⁹ Az egészségügyi ellátottság javulásához járult hozzá Zagyvapálfalva községben egy járványkórház építése.⁶⁰

A társulat levelezéséből következtetni lehet a bányamunkásság fogyasztási struktúrájára is. A társulat kezelésében levő kintinok, magázinok, provizorátusok továbbra is kettős feladatot láttak el. Gondoskodniuk kellett a munkásság és alkalmazottak élelmezési és ruházkodási szükségleteinek kielégítéséről, s bizonyos mértékben azok formálásáról. Emellett a kereskedelmi hasznok útján a kifizetett bérek egy részét visszajuttatták a társulat kasszájába, s ami ugyancsak vállalati érdek volt, a munkásokat a hitelnyújtás eszközével kézben tartották. Ez utóbbi szempont a gazdasági válság idején nem érvényesülhetett a társulat számára kielégítő módon, hiszen a kettős kizsákmányolásnak ez az eszköze a visszájára fordult. 1903 tavaszán ugyanis az eltávozott bányászok tartozása elérte a 6000 koronát.⁶¹

A bányászok fogyasztási szokásai a századfordulót követően sem változtak meg alapvetően. Tárgyalt időszakunkban, pontosabban a századfordulótól az első világháborúig az élelmiszerek és az italok játszották a főszerepet. Az igazgatósági levelezések azt is bizonyítják, hogy a táplálkozási szokások alig változtak, vagyis csak némi módosulás következett be e téren. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy 1906 után az élelmezésre és ruházkodásra fordított összeg évenkénti átlagban nőtt:⁶²

1906	311,31 korona
1907	340,22 korona
1908	364,46 korona

A fogyasztás azonban dolgozónként változó képet mutat. Adataink alapján a legnagyobb fogyasztók köre a családos jájárókból tevődik ki. Éves fogyasztásukat 500—700 koronára tehetjük. Ezzel szemben a javarészt nőtlen, fiatalokú fogatosok, csillések, napszámosok fogyasztását 100—200 koronára becsülhetjük.⁶³

A korabeli kimutatások szerint az élelmiszerek között a liszt- és korpa-fogyasztás — a környékbeli bányászok számának megnövekedése következtében — csökkent, mivel megtermelték saját és családjuk szükségleteit. Hasonló helyzet alakult ki a hüvelyesek (bab, borsó, lencse) vonatkozásában is. A húsfogyasztás mértéke általában a korábbi évek szintjén maradt, a szalonna-fogyasztás emelkedett, a zsirfogyasztás viszont csökkent. A juhtúró és savanyú káposzta fogyasztása sem redukálódott, hiszen a liptói és a krajnai munkások igénye megmaradt a felsorolt cikkekből. Eltűnt viszont a rendelésekből a babkáv és megjelent helyette a Franck-

féle pótkávét. Általánossá vált a derce, azaz a kukoricadara. A rendelések között egyre gyakrabban szereplő tétel a szárított tej, vagyis a tejpor és a tejkonzerv.⁶⁴

A szeszes italok közül a borféleségek előkelő helyet foglalnak el a pásztoi fehér, a hadházi, szigetcsépi és szekszárdi, valamint a Rosner-féle és Gruber nevezetű vörös borok. De szívesen fogyasztották a bányászok, főleg ünnepnapokon, nevezetes alkalmakkor az „Arad”, „Baranya”, „Bicske”, „Gantner” címkejű borokat is. A sörfogyasztás ugyancsak emelkedő tendenciát mutatott. Az ún. rövid italok közül a szilvórium, borovicska, törköly, és a tiszta szesz fogyasztása érdemel külön említést. A Cuba rum és konyak fogyasztása elsősorban az altisztek, és inkább a tisztviselők körében volt jellemző.⁶⁵ (A társulat vezérkara ugyancsak konyakot fogyasztott, és reprezentációs célokra is azt használta.

A bányászok ruházkodásra fordított összegei továbbra is elmaradtak az étel- és italköltségek mögött. Ennek ellenére a textilvásárlás területén is történt előrelépés. A fogyasztás elsősorban az altisztek, felügyelők, jól fizetett szakmunkások, véglegesen letelepedett vájárok körében és családjában nőtt meg, és jelentkezett a városias öltözködés igénye. A bejáró munkásság csak szűk körben, az évenként több hónapot rendszeresen hazautazó lipthóiak, a bejárók hozzátartozói alig-alig vették igénybe a társulati üzletek ilyen irányú szolgáltatásait. Utóbbiak általában megtartották népviseletüket.

A textilfogyasztás növekedését nemcsak a fogyasztási szokások változása, hanem az egyre bővülő választék is elősegítette. A kamgarn- és szövetöltönyök, -nadrágok mellett megjelent a férfi felöltő, a női kosztüm, a lüsterkabát. Az öltönyök ára 17,80 és 33,50, a nadrágoké 4,25 és 8,00 korona között mozgott. Egy felöltő ára 30,00, míg egy kosztümé 10,00 korona volt. A készülékek mellett a kelmék, szövetek, delétkendők, törülközők, pokrócok, gyermek-, női, férficipők viszonylag gazdag választékával lehetett találkozni a központi üzletházban. A választékbővülést mutatja az is, hogy árusításra kerülnek az ún. lábtyúk. (Feltehetően hosszú szárú harisnyák, női és férfi alsónadrágok — MP.) A háziasszonyok örömeire vásárolhatók voltak a losonci Rakottya-féle üzem zománcozott termékei, háztartási edényei.⁶⁶

A társulat már nagyobb felelősséget érzett — ha ez még korántsem érte el a lehetséges és a szükséges mértéket — a munkásság, s legfőképpen a felnövekvő nemzedék szakmai és általános műveltségének emeléseért. Különösen az iskolák tárgyi és személyi feltételeinek megteremtéseért tettek intézkedéseket. Tárgyalt időszakunk legszámottevőbb eredménye, hogy kiépítették a társulati iskolák hálózatát. Az 1906-os kimutatások alapján a következő bányatelepeken működött önálló iskola a megfelelő tanerővel:⁶⁷

Telep	Tantermek száma	Tanítók száma
Salgótarján	5	5
Ináczó	3	3
Pálfa	2	2
Székelygy	1	1
Etes	1	1
Róna	1	(a gyerekek a községi iskolába járnak)

A tanítók évi fizetése 1400 korona volt. Emellett biztosították számukra az ingyenes lakást, fűtést és világítást. A családosok részére konyhakertet, illetve földet is biztosítottak. Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy a társulati iskolák tanerői kedvezőbb anyagi ellátásban részesültek, mint az állami, vagy felekezeti iskolák tanítói.

Némi ízelítőt kapunk a társulati levelezésekből arra vonatkozólag is, hogy a bányai iskolákban tanuló gyerekek milyen tankönyvekből sajátították el az elemi ismereteket: természetrajz, földrajz, magyarok története, olvasókönyv, munkaszeretetre nevelés, kis képes biblia. A tankönyvek és tanszerek megrendelését és megvásárlását a vállalat magára vállalta.⁶⁸

A társulat felnőttekről való ilyen irányú gondoskodása eléggé egyszerű volt. Nagylelkűen támogatta a különböző felekezeteket a vallásos nevelés tárgyi feltételeinek biztosításában. Cered, Medveshidegkút, Tajti templomrenoválási költségeinek nagy részét magára vállalta. A munkásság más irányú „nevelésében” érdekelt csendőrség létszámnövelésével kapcsolatos plusz kiadások fedezéséhez csupán 1912-ben 5 756 52 korona költséggel járult hozzá. Ezzel szemben a pécsi vándortanuló-iskolában — mert az nem hozott kézzelfogható hasznot — csak egy alkalommal iskoláztak be három fiataalt.⁶⁹

JEGYZETEK

1. Nógrád megye története II. Szabó Béla: A megye tőkés iparának kialakulása és fejlődése. 127—143. p.
2. Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története Bp. 1944.
3. Nógrád megye története II. Szabó Béla: A megye tőkés iparának kialakulása és fejlődése 127—143. p.
4. A Salgótarjáni iparvidék. Szerk. Dr. Gajzágó Aladár 1962. A szénbányászat
5. Ugyanott
6. Ugyanott
7. Nógrád megye története II. Szabó Béla: A munkásosztály helyzete 153—169. p. A salgótarjáni iparvidék. Szerk.: Dr. Gajzágó Aladár: A szénbányászat
8. Ugyanott. Dzsida József i. m.; Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2041—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1905—1913. évi üzem és munkaerőgazdálkodási kiegészítő adatok, tekintettel az életkörülményekre a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Bányagazgatóság levelezése alapján
9. Ugyanott
10. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2019—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1901—1903. évi üzem és munkaerőgazdálkodási adatok, tekintettel az életkörülményeire a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Bányagazgatóság levelezése alapján.
Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2020—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1905—1906. évi üzem és munkaerőgazdálkodási adatok, tekintettel az életkörülményekre a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. levelezése alapján
11. Ugyanott
12. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2041—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1905—1913. évi üzem és munkaerőgazdálkodási kiegészítő adatok, tekintettel az életkörülményekre a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Bányagazgatóság levelezése alapján.

13. Nógrád megye története II. Szabó Béla: A munkásosztály helyzete 153—159. p.
14. Ugyanott
15. Ugyanott
16. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. Szerk.: Vonsik Ilona 266. p.
17. Ugyanott 260—262. p.
18. Nógrád megye története II. Szabó Béla: A munkásosztály helyzete 163. p.
19. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1918—1919. Szerk.: Vonsik Ilona 267. p.
20. Salgótarján Története. 1972. Szerkesztette és írta: Szabó Béla 167—169. p.
21. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1918—1919. Szerk.: Vonsik Ilona 261—278. p.
22. Ugyanott
23. Ugyanott 261—278. p.
24. Ugyanott 279—286 p.
25. Ugyanott
26. Ugyanott 267. p. 274—275. old.
27. Ugyanott 290—298. p.
28. Ugyanott
29. Vonsik Ilona: A szakszervezeti mozgalom Nógrád megyében. Kézirat.
30. Ugyanott
31. Ugyanott
32. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. Szerk. Vonsik Ilona 67—68. p.
33. Ugyanott 68—70. p.
34. Ugyanott
35. Vonsik Ilona: A szakszervezeti mozgalom Nógrád megyében 1903—1919. Kézirat.
36. Ugyanott
37. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1918—1919. Szerk.: Vonsik Ilona 67—68. p.
38. Nógrád megye története II. Horváth István: Az 1918-as polgári forradalom győzelme. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása. A kormány fegyveres megtorló intézkedései Salgótarjánban. Küzdelem a KMP eszmei és szervezeti befolyásának növeléséért 222—226. p.
39. Ugyanott
40. Ugyanott. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 68—75. p.
41. Ugyanott
42. Nógrád megye története II. Horváth István: A magyar tanácsköztársaság. 233—255. p.
43. Ugyanott
44. Ugyanott
45. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. 143. p.
46. Gergely Ernő: A bányaiipari dolgozók szakszervezetének története. 1974. 21. p.
47. Nógrád megye története II. Horváth István: A Vörös Hadsereg megszervezése és az északi határ védelme. A munkásság felfegyverkezése Salgótarjánban. 255—269. p.
48. Ugyanott
49. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 156. p.
50. Gergely Ernő i. m.; Horváth István I. M. 250—255. p.
51. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2019—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1901—1903. évi üzem és munkaerőgazdálkodási adatok, tekintettel a bányászok életkörülményeire a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányagazgatósági levelezése alapján
52. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2041—76. sz. Dr. Belitzky János: Az 1905—1913. évi üzem és munkaerőgazdálkodási kiegészítő adatok, tekintettel az életkörülményekre a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányagazgatósági levelezése alapján
53. Ugyanott

54. Ugyanott
55. Ugyanott
56. Ugyanott
57. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára. 2041—76. sz.
Dr. Belitzky János i. m. 1905—1906.
58. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1913.
59. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1906.
60. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 2063—77. sz. Dr. Belitzky János: Az 1907—1908. évi üzem és munkaerőgazdálkodási adatok, tekintettel az életkörülményekre a Salgótarjáni bányagazgatósági levelezés alapján.
61. Dr. Belitzky János i. m. 1901—1903.
62. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1913.
63. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1906.; 1907—1908.; 1905—1913.
64. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1906.
65. Dr. Belitzky János i. m. 1907—1908.
66. Ugyanott
67. Dr. Belitzky János i. m. 1905—1906.; 1907—1908.
68. Ugyanott
69. Ugyanott. 1905—1913.

MOLNÁR PÁL

A D A T O K

a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásáról, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között.

A nógrádi szénmedencében is fejlődött a technikai színvonal a monopolkapitalizmus kezdeti szakaszában. Új bányák feltárása, a régiek korszerűsítése, a bányamunkásság körében a törzsmunkások arányának növekedése és túlsúlyba kerülése a stabilitás irányába hatott. Ugyanakkor a bánya „vándorüzem” jellege — vagyis, hogy 10—15 év alatt kimerültek a szénmezők — azt eredményezte, hogy a fluktuáció a gyárparénál magasabb maradt.

A bányamunkásság helyhez kötését célzó kolóniarendszer kiépítése nem bizonyult elégséges eszköznek a stabil munkásgárda kialakításában. Továbbra is szükség volt a környékbeli bejáró és a lipitói, barsi nagyrészt nemzetiségi munkásokra. A bejáró munkásság egy része proletár, más része kétlaki. Utóbbiak a nagycsaládban még otthon mezőgazdasági munkát végeznek.

Az 1900—1903 között lezajlott válság terheit a bányatókések igyekeztek a bányászokra áthárítani. A bányamunkásság azonban — az 1903-ban megalakult Vas-Fém és Szénmunkások Szövetsége, valamint az SZDP központi szerveivel kialakított kapcsolatai révén — szervezeten lépett fel jogainak érvényjuttatásáért. A sztrájkok, osztályharcos fellépések a háború utolsó éveiben váltak intenzívebbé, majd a KMP helyi szervezetének megalakulásával tudatosabbá. A KMP létének, munkájának is köszönhető, hogy a nógrádi bányászok hősieken helytálltak a Tanácsköztársaság védelmi harcaiban.

A technikai fejlődés és osztályá szerveződés hatott a bányamunkásság életmódjára is. Kereseti viszonyaik, fogyasztási struktúrájuk, kulturális és szociális ellátottságuk azonban nem tartott lépést a település legnagyobb vasipari üzemével a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt.-vel, de elmaradt a fejlődés szükséges és lehetséges mértékétől is.

Angaben über die Anzahl der Nógráder Bergwerkarbeiterschaft, deren Veränderungen in ihrer Zusammenstellung, über ihre Kämpfe und Lebensweise in den Jahren zwischen 1900 und 1919

In der Anfangszeit des Monopolkapitalismus entwickelte sich auch im Nógrader Kohlenbecken das technische Niveau. Durch die Errichtung neuer Bergwerke, die Modernisierung der alten, sowie dem Wachstum des Verhältnisses der Stammarbeiter wurde eine gewisse Stabilisierung erreicht. Obwohl das Bergwerk gleichzeitig als ein sogenannter „Wanderbetrieb“ galt — das bedeutet innerhalb von 10—15 Jahren wurden die einzelnen Kohlenbecken ausgeschöpft — blieb doch die Fluktuation in dem Bergbauwesen höher, als in der Fabrikindustrie.

Um die Bergbauarbeiterschaft ortsgebunden zu machen, errichtete man Koloniesiedlungen. Diese bewiesen sich aber keinesfalls als genügendes Mittel zum Ausbau einer stabilen Arbeitergarde. Man brauchte auch weiterhin die Arbeitskräfte aus den Nachbardörfern, sowie die aus Liptó und Bars, welche grösstenteils Anhänger verschiedener Nationalitäten waren. Ein Teil der externen Arbeiter war Proletar, der andere Teil führte ein Doppelleben.

Die letzteren leisteten noch zu Hause in der Familie landwirtschaftliche Arbeit.

Zwischen 1900 und 1903 versuchten die Bergwerkkapitalisten die Lasten der zu dieser Zeit entstandenen Wirtschaftskrise auf die Bergarbeiter zu übertragen. Die Bergarbeiter aber — bedingt durch ihre Beziehungen mit den Zentralorganen des 1903 gegründeten Bundes der Eisen — Metall und Kohlenarbeiter und der Sozialdemokratischen Partei — trat für die Verwirklichung ihrer Rechte organisiert auf. In den letzten Jahren des Krieges wurden die Streiks, als auch die klassenkämpferischen Auftritte immer intensiver. Säter nach Gründung der örtlichen Organisationen der KMP erkannten die Bergarbeiter auch deren Ziel.

Dem Vorhandensein und der Arbeit der KMP verdanken die Nógráder Bergarbeiter ihr heldenhaftes Standhalten zur Zeit der Kämpfe zum Schutze der Räterepublik.

Die technische Entwicklung in der Organisation der Klassenbildung war auch auf die Lebensweise der Bergarbeiterschaft nicht ohne Wirkung. Ihre verdienstlichen Verhältnisse, die Struktur ihres Verbrauchniveaus, sowie ihre kulturellen und sozialen Versorgungen blieben weit ab von der grössten Eisenindustriensiedlung und dessen Werk, dem Rimamurány, Salgótarjaner AG — Eisenwerk.

Weiterhin war es der Bergarbeiterschaft nicht gegeben, das zur Entwicklung notwendige und mögliche Mass zu erreichen.

Szvircsek Ferenc

A Losonci Bőrgyár (1845—1854)

(Adatok Nógrád megye ipartörténetéhez.)

BEVEZETÉS. A KUTATÁS CÉLJA .

A XVIII. század közepén indult meg megyénkben az a folyamat, amely a kapitalista ipar kibontakozásához vezetett. A mezőgazdaság és az ipari tőke összefonódásának fontosságát a megyei arisztokrácia is felismerte. Megindult az a folyamat, melynek eredményeképpen a földjáradék ipari tőkévé alakult át. Az 1767-ben alapított gácsi posztómanufaktúra mellett — mely országos hírnévre tett szert — jelentős számban dolgoztak Szécsényben, Balassagyarmaton, Losoncon céhekbe tömörült iparosok is.

A céhipar közül csak a nógrádi fazekasok tudtak országos hírnevet szerezni maguknak. Jelentős volt a megyei manufaktúrális üvegipar kibontakozása is a megye északi, erdős vidékein. A korszakra jellemző tőkeszegénység rányomta bélyegét ezekre a korai ipari vállalkozásokra, és így csak a helyi szükségletek kielégítésére szorítkoztak.

Megyénk gazdasági életében a XIX. század első fele sem hozott jelentős változást. Nógrád megyében tulajdonképpen kapitalista jellegű, gyors iparosodás a szabadságharc után meginduló nagyüzemi szénbányászatnak volt az eredménye.

A XIX. század közepére esik egy régi, nevezetes nógrádi ipar — a bőr-
ipar — rövid, üstököszerű felvillanása és kihunyása. A címben megjelölt téma feldolgozása részét képezi egy nagyobb lélegzetű, összefoglaló munkának, mely Nógrád megye iparfejlődésének és gazdaságtörténetének kezdetét, a lassan bontakozó kapitalista fejlődést szándékozik feldolgozni. A dolgozat fő törekvése, hogy a megyei iparfejlődés kezdeti szakaszának pontosabb megismeréséhez — ha kismértékben is — hozzájáruljon.

A Losonci Bőrgyárról (manufaktúráról)¹ irodalmunkban igen kevés adatot találunk, és azok pontossága is sok kívánnivalót hagy maga után.

A Nógrád megyei Levéltárban ipartörténeti jellegű, a nógrádi manufaktúrális bőrgyártásra vonatkozó, bár kevés, de mégis hitelesen tükröző dokumentum akadt. A levéltárban megtalálható a Losonci Bőrgyár három számadáskönyve a kiadásokról és a bevételekről.²

Hogy a minőségi és műipari szempontból milyen helyet foglalhatott el hazánkban a Losonci Bőrgyár, erre csak következtetni lehet a felhasznált nyersanyag és cserzőanyag ismeretéből. A cser és általában a cserzőanyag fogyasztása azonban nem abszolút mértéke a gyárak termelőképes-

ségének, mert ugyanazon bőrmennyiség elkészítéséhez több-kevesebb cserzőanyagot használtak fel a gyárak, kiválóságuk szerint.

A kor statisztikái — amelyek a Losonci Bőrgyárról is megemlékeznek — hangsúlyozzák, hogy csak gubaccsal cserzett talpbőrt, bagariát, fekete borjúbőrt és szattyánt készítettek az országban, a finomabb, fényezett bőrfeleségeket azonban külföldről kellett behozni. Nálunk a cserzési eljárás is elmaradt volt: gubaccsal csereznek, a fejlettebb államokban már a cserfahéjra tértek át.³

I. A BÖRGYÁRTÁS KÖRNYEZETI ÉS TÁRSADALMI FELTÉTELEI LOSONCON

Magyarország északi területein, a Kárpátok erdővel borított lejtőin és medencéiben épültek ki a bőrgyárak, a XVIII—XIX. sz.-ban, mivel itt a legkeresettebb cserzőanyagok — tölgy- vagy fenyőcser — közelben található és kaphatók voltak.⁴

Természetesen a víz nyérése a bőrgyárak helyének kiválasztásánál döntő tényezőként jelentkezett. A gyárak működéséhez szükséges víz, mint nyersanyag az áztatásnál, meszezésnél, mosásnál, pácoló- és cserzőcsávák készítésénél és gőz fejlesztésénél, elsőrangú fontosságú volt. A víz mint hajtóerő a gyártás szempontjából másodrangú kérdés. De mivel jó és sok víz kell a bőrgyártásban, így ezek a vízzel bővelkedő helyeken, a hegyvidékeken, folyók vagy patakok mentén települtek⁵

Az Osztrovszki—Vepor hegységtől koszorúzott Ipoly völgyében fekszik Losonc. A megye egyik legforgalmasabb, az ipar és kereskedelem terén vezető szerepet elfoglaló városa volt korszakunknak. Földrajzi fekvésénél fogva, valamint az adott gazdasági és forgalmi helyzetéből adódóan ipari és kereskedelmi központ lett.⁶ Losonc város iparának, a városi élet és sajátos polgárosodásának legelső alapját és kifejlődését a legrégebb magyar iparnak, a bőriparnak köszönhette. Nógrád megye talaja és klímája egyaránt kedvez a földművelésnek és az állattenyésztésnek. A bőripar fejlődését a megye nagy állat- és nyersbőrforgalma indokolta. Különösen jelentős volt a szarvasmarha- és juhtenyésztés.⁷ Losoncon a Tugár patak mentén a Varga utcában, és a jelenlegi alsó és felső patakpart mellett laktak és dolgoztak a vargák és a tímárok, s ezek voltak a régi Losonc legjellegzetesebb iparosai, akik eéhekbe tömörültek.⁸ Az iparosok száma 1700 után kezdett emelkedni gyorsan a városban, s valószínű, hogy a tímárok, vargák, csizmadiák is ekkor telepedtek le.⁹ 1835-ben Losoncon 42 varga, 38 tímár, 140 csizmadia, 20 szijgyártó dolgozott. A Védegylet időszakában jelentős bőripar kezdett kialakulni. 1842-ben a város lakosainak száma megközelítette a 4000 főt (396 ház.) Országos és heti vásárai jelentékenyek voltak. Takarékpénztára 1846-ban 10 000 Ft alaptőkével rendelkezett.¹⁰

A helyi és helyzeti energiák ily szerencsés találkozásánál nem véletlen, hogy 1845-ben Losoncon bőrgyár alapítására került sor, részvénytársasági alapon. Pesty Frigyes Helységnévtárában így ír erről: a losonciak „a kor kívánatai és szükségéi iránt fogékonnyá lévén... 1845 évben egy bőrgyárt alapítottak.”¹¹

II. A LOSONCI BÖRGYÁR LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A losonci bőrgyárat — ismereteink szerint — 180 részvényes alapította. Az első szakvezetői Scherli Antal és Fischer Ferenc voltak, akik 20

munkást foglalkoztattak. A gyár a patak mellett, a későbbi huszonötös honvédkaszárnya helyén épült fel.¹²

A losonci bőrgyár keletkezéséről Mérei Gyula a következőket írja: a nehézségek — a technikai felszereltség, a nehéz ökörbőr hiánya és a gyarmati vámrendszer — ellenére is létesültek bőripari vállalkozások az országban. Ezek közé tartozik a losonci bőrgyár is, melynek célja „a nyersbőr kikészítése, minden részletmunkáinak egy fővezérlet alatti eszközzése” volt. Manufaktúra létesítéséről van itt szó, mert kézműves technikával, munkamegosztásos alapon termelő üzem alakult. Ugyanis „a helyi adottságokon kívül kedvező lehetőséget nyújtott a tőkés vállalkozók számára az is, hogy a kül- és belföldi tőkésüzemek versenye folytán, amint a bőrgyár alapszabályaiból kiderült, az önálló iparosok egész sora szegényedett már le, kényszerült bér munka vállalására, és ezt a szabaddá vált, ti. a termelőeszközeitől megfosztott munkaerőt kívánta felhasználni az új manufaktúra.” A losonci bőrgyár esetében az üzem a munkaerőpótlását az elszegényedett céhes mesterekből vette volna elsősorban.¹³

A losonci bőrgyár alapításának terve, azonban nem 1845-ben született meg — mint erről az eddigi feldolgozások tudósítanak —, hanem a gondolat jóval korábbi volt. Már 1837-ben felvetődött egy „Bőrkészítő-Gyár részvényes Társaságának” az alapítási ötlete. A rendelkezésre álló dokumentum közli az alapszabályokat is, amiből megtudhatjuk, hogy nemcsak a negyvenes évek közepén, hanem már a harmincas években is munka nélkül voltak a losonci vargák és tímárok.

„Ezen Intézetnek célja és törekvése az: hogy a honi kereskedésnek és keresetnek, ezen világszerte nevezetes ága, mind inkább gyarapítván... mely egyszerűen azon is lesz, hogy a gyakorta foglatosság nélkül szütkölködő egyes vargák és tímárok ezen Intézetből nyers bőrt kikészítés végett ingyen kapván, a kikészítettek pedig fáradságok illendő megjutalmazása mellett tőlük nyomban beváltván, mesterségüket szakadatlanul folytathassák, a nemzeti ipart előmozdítsák, és ezen Társaságnak mintegy részvényesei lehessenek.”¹⁴

Az összehasonlítás kedvéért tekintsük át a két alapszabály-tervezetet, amely sok mindent elárul a gyáralapítók terveiről. (A közölt szövegen módosítottam, elkerültem az akkori szóhasználatot és írásmódot, és ahol szükséges volt, rövidítettem.)

2. §. A társaság tőkéje 40 részvényből állt volna. alapítási éve 1837. Szent Mihály napja (szeptember — SZF.). Minden részvény ötven forint értékű, és befizetése után folyó év Mindszentek havában (október — SZF.) kezdetét is venné a termelés. Elhatározták azt is, hogy ha a gyár gyarapodni fog a jövőben, akkor a tőkét 30 részvénnnyel emelik, úgy, hogy az új belépők, mivel kész gyárat kapnak, egy negyedrésszel többet fizetnek majd részvényenként.

3. §. A gyári ügyeket szótöbbséggel intézik majd el.

4. §. Szavazattal minden részvényes bír, de nehogy a több részvénnnyel rendelkezők elnyomhassák szavazataikkal azokat, akik kevesebb részvénnnyel bírnak, úgy határoztak, hogy öt részvény 1, hattól- kilencig 2, azon felül minden három részvény után egy szavazattal rendelkeznek. Ha a többség akarata szembetűnő, a szavazás szükségtelen.

5. §. A társaság három évre választ egy elnököt és két igazgatót. A három év múlva esedékes új választáskor a szavazatok alapján újból meg-

választhatják. Ezt azért határozták így el, nehogy majd a munkát egy teljesen ismeretlen — szakmailag — meggátolja.

6. §. A három igazgató feladata a vagyonnak, eszközöknek és a nyersanyagnak a felügyelete, leltár szerinti ellenőrzése lesz. Feladatuk lesz meg „a mív-mester” (gyárnok) számadásainak ellenőrzése is. Ezenkívül a közgyűlés alkalmával beszámolnak a gyár helyzetéről. Ezek az ülések évente kétszer lesznek, így a sarlósi és Judit napi országos vásárok alatt.

7. §. A gyár működéséhez egy „mív-mester” (werkführer) is szükséges majd. Feladata a munkák irányítása, valamint a vagyonról, eszközökről, szerszámokról napló vezetése. Hónaponként köteles beszámolni az igazgatóságnak a gyár állapotáról.

8. §. Egy pénztárnokot is választanak, aki egyben ellenőre lesz a mív-mesternek.

9. §. A mív-mester és a pénztárnok külön jutalmat kapnak az esztendő végén, azért, hogy „annál nagyobb kedvvel s forróbb igyekezettel” munkálkodjanak a gyár és a részvényesek hasznára.

10. §. A tiszta jövedelem minden száz forintjából 5 forintot tartalékolnak majd, a többi nyereséget a részvényesek számához viszonyítva a sarlósi vásár napján tartott közgyűlésen fogják felosztani.

11. §. A társaság addig áll fenn, amíg felhasználást valamennyi részvényes el nem határozza. Ha egy kisebb számú részvényes csoport tovább akar dolgozni, akkor a többieket 6 év alatt kifizetve, tovább dolgozhatnak.

12. §. A részvényesek feljegyzésére egy részvényes-könyvet fognak nyitni.

13. §. A részvényeket szabadon el lehet adni, zálogba tenni, de erről az Igazgatóságnak tudni kell. Örökösök nélkül való elhalálozás esetén a részvény, ill. részvények a Társaság tulajdonába kerülnek. A részvényesek a befizetett részvényeken felül vagyonukkal nem szavatolják a gyár tevékenységét, azért jót nem állnak.

A rendszabályokat 1837. augusztus hó 1. napján fogalmazták meg Losoncon.¹⁵ 1837-től 1845-ig eltelt időszakra semmiféle adatunk nincs az alakuló gyár sorsáról. De mivel 1845-ben ismét egy új alapszabály benyújtásáról van szó, feltételezhetjük, hogy az eltelt időszakban előrelépés nem történt.

A gyáralapítást elhatározó mesteremberek 1845. szeptember 16-án Losoncon ismételten alakuló gyűlést tartottak, ahol megfogalmazták a bőrgyár alapelveit. Ezek az alapelvek a következők:

1. „A hazai ipar s az által nevedő köz jólét tartós, nem ideiglenes mozdítása”.

2. „A társulat e célra felajánlott pénzének s attól igényelhető hasznának tökéletes biztosítása.”

A szervezkedők úgy vélték, hogy a lefektetett alapelvek teljesítésének legfontosabb feltétele a „Pénz, s annak tiszta kezelése — ügyes gyárigazgató, értelmes mester a gyárt teljes virágzásba; — az ellenkezők pedig sorvadásba hozzák”.¹⁶

Az ideiglenes alapszabályokat, az 1840. évi 18. tc. rendelete alapján, a losonci bőrgyár ideiglenes elnöke, Kubinyi Ferenc terjesztette be elfogadásra 1845. okt. 21-én a Helytartó Tanácshoz.¹⁷ Az alapszabályokat némi módosítással 1845. december 22-i M. Kir. Helytartó Tanácsi ülésen jóváhagyták.¹⁸

Az elfogadott alapszabályok — mint elsődleges források — teszik lehetővé a gyár keletkezésének és működésének részbeni rekonstruálását. A következőkben kivonatossan közlöm az 1845. szept. 16-án megfogalmazott alapszabályokat, és ahol jelentős eltérés van zárójelben az 1845. december 22-i jóváhagyott változatát. Úgy vélem, közlésük bepillantást enged egy manufakturális vállalkozás keletkezésébe.

„Nemes Nógrád Vármegyében kebeleztet Losoncz Mező városában alapított részvényes Bőrgyár Társulatnak Alap Rendszabályai:”

1. §. „Ezen intézetnek célja és törekvése az, hogy a honi kereskedésnek, ezen világ szerte nevezetes ága, gyarapíttatván, — a nemzeti ipar, jólét, s így a haza boldogulása előmozdításáért; — továbbá hogy a gyakorta mesterségökhöz szükséges pénzhijány miatt — munka nélkül levő betűletes Varga, s Timár mesterek ezen intézetbe foglalataskodhassanak.”

2. §. A társaság alaptőkéje 200 részvényből áll — minden részvényt 100 Ft „jó értékű három húszas ezüst pénzben számítva”. (A társaság alaptőkéje 200 részvényben 20 000 Pft. Eléréséhez 100 Pft-os egész részvényt és 10 Pft-os 1/10 részes részletrészvényjegyet fognak kibocsátani.) Arra is gondoltak, hogy az ipar majd fellendül. „terjedtebb üzését javallan” úgy akkor új részvényeket fognak majd kibocsátani.

3. §. A részvények befizetése Losoncon történik majd. Az esedékes díjakat 1846. január 1-én $\frac{1}{3}$; május 8-án $\frac{1}{3}$; szeptember 29-én $\frac{1}{3}$ részét fizetik majd be. (Az alapítók az 1840. 18. t. c. 3. p. alapján a tekintetes pesti és budai váltótörvényszéknek bejelentvén, aláírási íveket bocsátanak ki.)

4. §. A társaság 1845. november 5-én létrejött, a gyártást „tulajdon gyár épületében” az 1846. évben fogja megkezdeni. „Neve: Losonci Bőr Gyár. 1846. január 1-én bejelenti és bejegyzi a céget a Váltó törvényszéknek.” (A részvények felét a Társaság megalakulásakor, felét pedig fél év múlva kell kifizetni.)

5. §. A társaság gyűléseit évente kétszer tartja majd Losoncon, a májusi (Sarlós) és a Judit napi vásárok második napján.

8. §. A társaság maga köréből választja a gyárigazgatót és a pénztárnokot.

10. §. Szükséges még egy mívmester (gyárnok), aki az igazgatóval egyetértve teljes szabadsággal rendelkezik.

11. §. „A gyárigazgató és pénztárnok, valamint a gyárnok a rájuk rótt kötelezettségeiknek megfelelhessenek s a gyár gyarapításán munkálkodjanak, a gyár alaptőkéjéhez mérve évi fizetésük lesz. Az igazgatónak 500 Ft — a gyárnoknak pedig a gyár fennállásától kezdve tisztességes lakás és 500 Ft ezüst pénzben — vagy ehhez mért Deputatum ezen felül pedig. Tiszta haszonból az igazgató 100-ból 10-et, a gyárnok pedig 5 forintot fognak kapni. Az igazgatónak 6 évig a meghatározott 500 Ft. fizetése s a tiszta haszonból ajánlott jutalmazása csak 1000 Ft ezüstig rúghat.” A módosított alapszabály 14. §. helyett 13. §.-ból áll, így az utolsó paragrafusok mondandói megegyeznek.

14. §. (13. §) „A társaság 10 évre alapult, mind addig fennáll, amíg a részvényesek két harmada az elosztásba beleegyezik. Az egy harmad rész jogot szerezhet rá, hogy a gyártást folytathassa.”¹¹⁾

Az alapítók úgy vélték, hogy a gyártást 1846 végén már el is kezdhetik. De addig is kibérelnek majd néhány helybeli tímárműhelyt, ahol bőrköveket fognak gyártani, hogy így a Társulat tőkepenze a gyár felépüléséig kamatozzon.

A szükséges telek tárgyában a város vezetőivel tárgyaltak. A gyárat a tervek szerint a Gács felé vivő úttól balra eső vásártér végén, az ott folyó két patak között, vagy ha ez nem lenne lehetséges, akkor a malomárkon keresztül a másik árok folyásáig terjedő területen építenék majd fel. A rendelkezésre álló dokumentumok, többek között a térképek tanúsága szerint az első változatot fogadták el. A gyár telkének ára iránt még végleges megállapodás nem történt, de remény volt rá, hogy a kijelölt telket igen kedvezményes áron kapják meg, mégpedig úgy, „hogy azért kész pénzt nem: hanem annak árával részvényeik szaporítását kívánják” — ti. a telektulajdonos részvényesek.

A szakember kérdés megoldása igen sürgős feladata volt a társaságnak, ezért 1846. első felében szerződtetni akartak sürgősen egy gyárnokot, akinek fontos feladatai lennének már a gyár építése folyamán. A gyár tervét az egyik részvényes tag, Horváth László mérnök készítette el, amit a szövetkező tímárok és építőmesterek elfogadtak.²⁰

III. A GYÁR ÉPÍTÉSE, MUNKÁSAI, TERMELÉSE, PIACA

A gyár építésére (majd az újjáépítésére) a gyár könyveiből, számadásából tudunk következtetni. Ugyanúgy ezek a források tudósítanak arról is, hogy milyen munkákat kellett elvégezni, és kik voltak azok a mesteremberek, akik közreműködtek a gyár építésében.

1846. március 3-tól június 30-ig az építéshez szükséges anyagok szerepeltek a könyvelésben. Így kő, mész, téglák, homok és fuvarért 1714 Ft 33 krajcárt fizettek ki. A munkákat 11 munkás és 1 felügyelő végezte. 1846 novemberében már a cserép és zsindely szállításáért kellett fizetnie a társaságnak. Ez azt jelentette, hogy év végére tető alá került a gyár. Elkészültek a szobák, a műhely, a pince és a kályhák. A padlást tapasztani kellett. A kiadások között már megjelennek a szerszámok is: kések, cseretörő, fényesítőgép, fontológép. A munkások számára enged következtetni a csizmavétel számlája. Ezek szerint a legényeknek öt pár csizmát vásároltak kezdéskor. Ez a szám csak 1848-ban változott meg, amikor a legények számára 6 pár csizmát vásároltak. Valószínűleg a mesteremberek saját öltözetükben dolgoztak, így azok ára nem szerepelt a kiadások között. Az asztalos és a kőműves munkák, valamint az üvegezés még mindig szerepelt a kiadások között ebben az évben.

1846. június 11-től a következő mestereket foglalkoztatták: Alk György kőműves, Brablér Máttyás ács, Vargus János és Adametz lakatosok, Novák József, Hegedüs Péter, Mikó György asztalosok, Bodnár József pintér, Alexi János kádár, Keller Lajos rézműves, Berki Pál szegkovács. A kádabroncsokat a Rimabrézói Egyesülettől, a táblaüvegeket (285 tábla) a Sauer cég bszovai üvegyárából szerezték be.²¹

A gyár könyvelése alapján nyomon tudjuk követni a termelés alakulását.

A börgyár nyersanyaga, cserzőanyagai: — kiadások

Suska (gubacs):	1846. szeptember 3-tól — 1849. június 6-ig 7049 Ft 29 kr.
Mész- és szemertkevétele:	1847. március 12-től 1848. május 3-ig 96 kila mész és 1120 oka szemertke 115 Ft 14 kr.
Cser- és suskaörlés:	1847. április 24-től 1849. március 12. 36 300 font suska és 396 kila cser örlési díja 130 Ft 20 kr.
Tűzifavétel:	1847. január 4-től 1849. február 24-ig 22 és fél öl, 46 szekér fa ára 130 Ft 59 kr.
Árpavétel:	1847. április 15-től 1849. június 28-ig 65 és fél kila, 139 Ft 29 kr.
Cservétel:	1847. január 14-től 1848. július 6. törött cser 93 563 font, és 175 szekér töretlen cser ára 976 Ft 2 kr.
Halzsír:	1847. március 20-tól 1849. május 26-ig 5144 fuvar, 1018 Ft 44 kr.
Faggyú:	1847. június 18-tól 1849. június 2-ig 2189 □, 315 Ft 53 kr.

A gyár termelése, bevételei:

Bőrbevétel 1847. március 1-től 1849. július 27-ig:

Megnevezés db	1847. III. 1— 1847. XII. 26.	1848. I. 3— 1849. II. 18.	1849. III. 1— 1849. V. 31.	1849. VI. 4— 1849. VI. 27.
Ökör, tehén	1129	2678	3287	126
Borjú	915	2288	2355	127
Keske	781	812	812	—
Ló	88	180	180	—
Juh	—	1542	1542	—
Disznó	1	—	—	—
A termelés értéke összesen:	10 153,56 Ft	20 452,36 Ft	29 895,51 Ft	31 781,32 Ft

Bevétel összesen: 1847. március 1-től 1849. július 27-ig: 31 781 Ft 32 kr.

Sajnos még nem tudjuk, hogy a losonci börgyárban milyen szerszámokkal, eszközökkel, milyen módszerekkel, milyen helyiségben, hogyan

történt a bőr feldolgozása; sőt arról sincsenek konkrét adataink, hogy megjelenési formáikban milyen termékeket állítottak itt elő. Bizonyos fogalmat alkothatunk a bőrgyár nyersanyagbevételéből a bőrkikészítés formáira, ugyanis a feldolgozott üzleti könyvek és egyéb feljegyzések sok mindent elárulnak a gyár termeléséről. Véleményem szerint a gyár fő profilja a talpbőrkészítés volt. A bőrgyár termelése nem volt egyenletes ütemű, ami kitűnik évi szakaszos lebonyolításából, de ha összehasonlítjuk a korabeli termelési adatokkal, mennyiségi szempontból közepes teljesítményű gyár lehetett. A losonci bőrgyár termékeiről nem maradtak korabeli feljegyzések — így nem tudjuk, hogy azok milyen minőségűek voltak. Általánosságban ismeretes, hogy a legnagyobb jelentőségűnek a marhabőr és borjúbőr, jelentékeny bőrnek: a ló-, a juh-, a kecske- és a disznóbőr számítottak. A munkamenetre nézve elmondhatjuk, hogy gödrökben és hordókban ment végbe a bőr kikészítése, ami nem a legmodernebb technikára vallott. Az üzleti könyvekből ismert, hogy növényi eredetű cserzőanyagot használtak fel, és így a kikészítés (ültetés) hónapokig is eltartott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a gyár termelése közepes volt.

Különböző forrásokból a következő bevételei származtak még a gyárnak: 1846. július 21-től 1849. július 30-ig „egyveleges”: 18 092 Ft 30 kr., részvényekből 34 797 Ft 48 kr, a gyártásból 6677 Ft 10 kr., kölcsönből 6241 Ft, suskából (eladás után) 190 Ft 20 kr.²³

A bőrgyár könyvelőjének többé-kevésbé pontos feljegyzéséből ismerjük névszerint a gyárral kapcsolatban állt kereskedőket és üzleti tevékenységük helyét is. Az üzleti könyvek adatai alapján készült térképvázlatból leolvashatjuk, hogy a felvevőpiac szűk területre korlátozódott, mert a gyár legtávolabbi vásárhelye is csak Pest és Miskolc volt.

IV. A GYÁR LEÉGÉSE ÉS ÚJJÁÉPÍTÉSE

1849. augusztus 7. és 9. között Losonc égésével és feldúlásával egyidőben a bőrgyár is leégett, a raktárát kifosztották.

Egyes szerzők megelégedtek ennek az adatnak a közlésével, és úgy vélték, hogy a gyár 1849 után már nem nyitotta ki kapuit, s a bőripar szinte egy-két év alatt elpusztult. Az igazság azonban az, hogy a gyár 1850-ben újjáépült. *Vahot Imre*: Látogatás Losoncon c. írásában 1851-ben így írt erről: „Most fölépített kémiai gyárba, s az egészen újonnan felszerelt bőrgyárba vezetett — mindkettőnek szép jövője van.” *Sztudinka Ferenc* is, aki Losonc város ipartörténetének megírására vállalkozott, szintén ír az építéséről. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy felépülése után néhány évvel, pontosabban 1854-ben megszűnt termelni a gyár.²⁴ Az eddigi ismert közlésekkel ellentétben tehát a gyárat újjáépítették. Becslések szerint 31 000 Ft kárt szenvedett, de már 1850-ben ismét jól felszerelt bőrgyárnak írják le.²⁵

1849. augusztus 28-án megkezdődött a gyár kitisztítása, és a károk felmérése. Az üzleti könyvek adatai szerint 1850-től ács-, pintér-, lakatos- és üvegesmestereknek fizettek a helyreállítási munkákért. A gyár teljes tetőzete elpusztulhatott, mert gerendák, zsindelyek és egyéb anyagok szerepeltek a kiadási listán. A gyár felépülését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy már 1850. december 17-én Hirschler Leó kereskedő keresetet nyújtott be a bőrgyár ellen 500 Ft (váltó) tartozás megfizetését követelve. A pert 1851. február 17-én megnyerte. 1851. április 27-én pedig a cs. Kir.

kerületi biztos engedélyezte a losonci börgyárnak (részvényes társaság). 1851. május 7-én „gyülekezet tartását”.²⁶

Ugyanezen év július 9-én a pozsonyi katonai parancsnokság ismételtén „a losonci börgyár egyletnek gyülekezet tartását engedélyezte”. Kikötés csak az volt, hogy „különösen arra felügyelni, hogy e gyűlés semmi politikai térre ne alakuljon, s e gyülekezet végeztével az abban előfordul- takról a cs. kir. posony katona kerületi parancsnokságot értesíteni köteles leend”.²⁷

A gyár további sorsáról, ill. hanyatlásától az üzleti könyvek mellett a megyei törvényszék peres iratai adnak felvilágosítást. 1851. június 5-én Karkalics Döme felperes a börgyár akkori igazgatója pert indított a börgyár volt igazgatójának árvái ellen, akit mint alperes, ifj. Farkas Károly ügyvéd képviselt. A per tárgya Laszly Pál által 1849. május 29-én „Losoncz-zer Leder Fabrique Direction” aláírással Hirschler Leónak kiadott váltó volt. Ebből ismerjük, hogy Laszly a gyárnak igazgatója volt, már alapítása óta. A felügyeletet, a kiadást és a bevétel⁴ saját maga kezelte, annak ellenére, hogy az alapszabályok nem így rendelkeztek. Karkalics a váltón kívül számon kéri az 1851-ben felvett leltár, az „üzleti könyvek zárása” által kimutatott hiányt. Ugyanis a gyár kiadása 64 783 Ft 19 kr volt, és nem a Laszly-féle kimutatásban szereplő 65 087 Ft 9 kr. A bevételek sem egyeztek, mert a 65 998 Ft 48 kr-t tesznek ezek ki. A különbözet 1215 Ft 29 kr volt. Így a bevétel több volt, mint a kiadás. Ebből a közgyűlés 375 Ft-ot magyar pénzjegyekben mint pénztári maradékot jóváírt. A hiány így 940 Ft 24 kr marad. Ezt mint kiadásokon felüli bevételt, Karkalics szerint Laszly Pál vagyonából a börgyárnak vissza kell fizetni.

Az alperes védekezéséből képet kapunk a gyár vagyoni állapotáról. Az 1848—49-es években ugyanis a borkészletek mindenütt keresettek voltak, ezért Laszly, mert a börgyár pénzbeli ereje csekély volt, hitelben is vásárolt többször nyersbőröket. Laszly Pál a gyár pusztulása után, augusztus 29-én meghalt, így már nem tudta a váltót Hirschlerrel elintézni. Ismeretes volt az is, hogy a kereskedő, mivel az 500 forintját magyar bankjegyekben kapta volna meg — azokat, mint értéküket veszítettek — nem vette át. Laszly mellett szólt az a tény is, hogy az 1849. augusztus 9-i tűzvész előtt 18 092 Ft 30 kr részvényjárandóság után a börgyár értéke elérte a 40 000 ezüst forintot.²⁸

A per ideje alatt Nagy Miklós foglalta el az igazgatói széket, aki a pert 1852. dec. 13-án folytatta, mert a Laszlyt felmentő ítélet ellen a gyár fellebbezést nyújtott be. Sőt, a Laszlynak a haszonból megítélt részét sérelmesnek találták: „A százalékra azonban csak akkor lehetne igény, ha a gyárnak haszna van —, azonban a losonci börgyárnak, nemcsak haszna nincs, de tetemes vesztesége.” Ez a mondat enged következtetni arra, hogy a gyár hanyatlása 1852-ben megkezdődött.

Az alapszabályokban lefektetett elvek szerint az alperes csak a haszon után igényelhetett volna százalékot mint pénztárnok és igazgató. A százalék megítélését a gyári gyűlés is megtagadta azzal az indokkal, hogy Losonc feldúlása elől a gyár elvihető vagyonát „megnem mentette” míg saját vagyonát „eltakarította, az előre belátott veszélynek a gyárt kitéte”.²⁹

A pereskedés még 1854-ben is tartott, de a gyár akkorra már a teljes felbomlás állapotában volt. A börgyár üzleti könyvei alapján az újjáépítést követő néhány évben továbbra sem volt egyenletes ütemű a termelés.

A felvásárlások és eladások üteme erősen ingadozott. A termelési kimutatások is megerősítik a gyár hanyatlásáról írottakat.
A gyári könyvelés alapján kövessük ismét a termelés alakulását.

A börgyár kiadásai az újjáépítés után

Faggyúvétel:	1849. nov. 15.: 75 és fél □, 13 Ft és 20 kr
Halzsír:	1850. január 2.: 190 Ft 39 kr
Cservétel:	1851. febr. 13.: az utolsó vételbejegyzés árát nem könyvelték.
Árpavétel:	1849. júl. 26.: az utolsó bejegyzés nincs könyvelve.
Tűzifavétel:	1849. nov. 13.: — 1851. jan. 26-ig szórványos adatok szerint összesen 21 szekér.
Cser- és suskaörlés:	1849. nov. 2. — 1850. márc. 28-ig 48 mázsa
Mész és szemertke:	1850. dec. 2.: 18 kila, 18 Ft
Suska:	1851. febr. 5.: 100 font, 5 Ft 54 kr.

A börgyár bevételei az újjáépítés után

Bőrbevétel:	1850. augusztus 4. — 1851. febr. 13 között: ökör, tehén: 133; borjú: 274; kecske: 24; ló: 66; juh: 120 db után 2805 Ft 49 kr. 1850. július 3-án a pénztári maradvány: 250 Ft 50 kr 1851. január 4-től március 7-ig vezették még az üzleti könyvet, de lezárás nélkül fejezték be. ³⁰
-------------	---

V. A BÖRGYÁR SZEMÉLYZETE 1845—1854.

A losonci börgyár munkásairól nem maradt fenn kimutatás, csupán az üzleti könyvek adataiban bukkan fel a legények és az igazgató neve a kifizetések alkalmával. A gyár vezetésében beállt változásokat még a periratokból is tudjuk pontosítani.

A gyár vezetői:

1845	Kubinyi Ferenc ideiglenes elnök:
1846	Serly Antal gyáros (mívmester) Jankovics Gáspár igazgató Laszly Pál igazgató
1847	Laszly Pál igazgató
1848—1849. augusztus 29.	Laszly Pál igazgató
1849 december 29.	Karkalics Döme igazgató
1850 április 22.	Darvas D. igazgató Serly Antal mívmester Karkalics Döme pénztárnok
1850 július 3.	Hinki János igazgató
1851—1852	Karkalics Döme igazgató
1852—1853	Nagy Miklós igazgató
1854	Karkalics Döme igazgató

A gyár munkásai: (töredékes anyag)

Legények:

1847. Gombadi Márton	(5 napi bére 1 Ft — a kifizetett munkadíjat befolyásolhatta az elkészült áru minősége is. mert több esetben változott a bér összege napi lebontásban. Mivel az egyéni termelések mennyisége és minősége is egy-egy héten eltérő volt, ezzel lehet magyarázni a bérek nagy ingadozását. Valószínű az is, hogy az elkészült bőrök leadása után számolták el a legények fizetését.)
Parizsa N. legény és Gombadi M.	5 nap, 2 Ft 42 kr
Parizsa N. legény	12. nap, 4 Ft 12 korona
Wradler Ferenc legény	12 nap, 5 Ft 36 kr.
Gabat N. legény	—

A legényeknek 1847. novemberétől 1848. novemberéig 1731 Ft 50 kr-t fizettek ki. 1848. november 19-től 1849. január 28-ig 243 Ft 12 kr-t. 1850-től Serly János legény, Rigó József napszámos, Vendelici legény, Rosemberg Eduárd legény szerepelt a számadási könyvben 1851. május 2-ig.³¹

A losonci bőrgyár 1854-ig mint részvénytársaság állt fenn, de a bevételi és kiadási számadások már 1851-ben azt mutatták, hogy a gyár nem üzemelt. Így a gyarmati körülmények között létesült kezdetleges tőkés vállalkozások (manufaktúrák) csak nehezen tudtak megkapaszkodni, fejlődni. Ennek akadályai részben a külföldi áru versenye (elsősorángú fényezett bőrök behozatala), részben a gyarmati függésben, és a feudalizmusból származó tőkehiányban keresendők. Ezért ebben a korszakban alakult és működött ipari vállalkozások alig haladták meg egy céhes üzem kereteit, létük eleve bukásra volt ítélve. Erre a sorsra jutott a nagy reményekkel táplált losonci bőrgyár rövid fennállása után.

JEGYZETEK

1. A manufaktúra a tőkés vállalkozás termelékenyebb munkaszervezete volt. A manufaktúra-korszakban a céhes üzemet a tőkés vállalkozástól az utóbbinak munkamegosztásos szervezete és az egy helyen foglalkoztatott nagyszámú munkaerő, valamint az összpontosított termelés különböztette meg. Megegyeztek abban, hogy mindkettőnek alapját a céhes technikában kiképződött kézi munkaerő adta. L. Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés; 1790—1848. Bp. 1951. 283. o.
2. Nógrád megyei Levéltár: A Losonci Bőrgyár kiadása, bevétele 1846—1851. NmL. XI. 6. 1. A Losonci Bőrgyár bőrbevétele 1847—1851. NmL. XI. 6. 2.
3. Futó Mihály: A magyar gyáripar története 1849—1867. Bp. 1944. 309—310. o.
4. A cserzőanyagok lehetnek növényi ill. ásványi eredetűek. A növényi eredetűek: tölgyeser — fiatal tölgyfák hancsa és kérge. Gubacs — (suska, jelent még tobozt is), mogyoró, dió nagyságú barnásszínű gubó, a tölgyerdőkből kerül ki, mint a gubacsdarazsak a tölgyfa levélkocsányain ejtett szúrásainak a megmaradása. Megérése után a fáról lepotyog, azt össze kell szedni. Vö.

- Pálinkás András: Hazai nyersanyagaink és a magyar ipar. Bp. 1939. 139—140. o.
5. Magyar Korona Országainak Gyáripara 1898-ban. XI. füzet. Bp. 1901. Bőr-, sörte, és szőripar. 27. o.
 6. Nógrád vármegye (szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1911. 679. o. — Vasárnapi Újság 1870. július 2. 27. sz. Losonc, 116. o. — Pesty Frigyes Helységnévtára. NmL. filmtár 143. doboz.
 7. Magyar Ipartörténet. Gyármonográfiák és ipartörténeti közlemények tára. (szerk.: Sztudinka Ferenc) Bp. 1908. I. kötet 4. sz. — Nógrád vármegye. i. m. 8., 183. o. — Nógrád megye története. Salgótarján. 1969. II. kötet. 41—42. o.
 8. Varga = bocskorbőr készítő.
Tímár = timsós cserzők, akik felsőbőrt, talpbőrt, blankbőrt készítettek.
 9. Magyar Ipartörténet. i. m. 1908. 60. o. — Nógrád megye. i. m: 210. o.
 10. Magyar Ipartörténet. i. m: 1910. 82. o. — Nógrád megye története i. m. II. kötet. 41—42. l. — Losonczi Phönix: Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. (szerk.: Vahot Imre) Pest. 1851. I. kötet 16. o. — Magyar Ipartörténet. i. m: 1908. 59. o.
 11. Pesty Frigyes Helységnévtára. NmL. filmtár 143. doboz. — Fényes Elek: Magyarország geográfiai leírása. Pest 1847. I—II. kötet: 201. o. „Losonczon egy részvényes társaság bőrgyárt állított.”
 12. Magyar Ipartörténet. i. m: 1908. 62. o. — Losonczi Phönix. i. m: I. kötet. 14. o. — Vasárnapi Újság. 1857. augusztus 16. 330. o. „Velkai I: Losoncz”
 13. Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848 280—281. o.
 14. Ismertető az ősművészet és polgári szorgalomban. Pest. 1837. 8. sz. csütörtök. November 2.
„A nemes Neográd vármegyében kebeleztet Losoncz mező városában alapított Bőrkészítő — Gyár részvényes Társaságnak alap rendszabásai. 1. §”
 15. u. o. 2. §—13. §
 16. NmL. A losonci bőrgyár iratai. XI. 6. 1., XI. 6. 2.
 17. OL.Htt. Dep. Commerciale 1845—18—123.
„Losoncz Mező Városában Bőr Gyár felállítására alakult részvényes Társaságnak alapszabályai az 1840. évi 18. tcz. rendelete következtében bemutatván.”
A gyárra alakulás történetében az 1840. évi XVIII. tc. jelentett fordulatot az országban, mert kimondta, hogy „aki a törvény szerint kereskedést kezdhet, szabadban gyárat is állíthat fel... a gyártó intézetekben mindenmű mesterségeket űző segéd munkásokat alkalmazhatnak.” Vö. Nógrád megye története. I. kötet. 309. o.
 18. u. o. 1845—18—123.
 19. u. o.
 20. NmL. Losonci bőrgyár iratai. XI. 6. 1., XI. 6. 2.
 21. u. o.
 23. u. o.
 24. Nógrád megye története. II. kötet. 41—43. o. — Magyar Ipartörténet. 1910. 83. o. — Remény: 1851. II. 128. o. — Delejtű: 1860. 27. sz. Nagy Soma: Losoncz földirati tekintetben. 28. o. „Van bőrgyára is, épülőben gőzmalom is, s asztalosok számára dolgozó lemezeket (furnírt) hasogató — malom.”
Vasárnapi Újság. 1870. július 3. 116. o. „Losonc.”
 25. lásd a 13. jegyzet
 26. NmL. Nmf. A Nógrádi cs. kir. megyefőnök (Nmf) 2565/1851.
 27. NmL. Nmf. 3985 1851.
 28. NmL. Nmf. 2565 1851.
 29. A gyár kiadásai: 1851. június 5.
Bőrvétel: 31 781 Ft 32 kr
Cservétel: 1468 Ft 19 kr
Halzsír: 1082 Ft 32 kr
Árpa: 153 Ft 31 kr
Tüzifa: 130 Ft 59 kr
Cser és suska 187 Ft 20 kr
Mész és szemercze 115 Ft 14 kr
Hirdetések: 222 Ft 31 kr
Tőke kamatfizetés:
tőkében: 5424 Ft 10 kr
kamat: 221 Ft 59 kr

Boltból: 80 Ft
Tiszti és legényfizetés: 6625 Ft 22 kr
Útifuvar és költség: 576 Ft 39 kr
Épület és felszerelés:
 épület: 8517 Ft 14 kr
 felszerelés: 1149 Ft 14 kr
Suskavétel: 7043 Ft 29 kr
Összesen: 64 783 Ft 19 kr

A gyár bevételei

Részvényekből: 18 092 Ft 30 kr
Gyártásból: 34 797 Ft 48 kr
Kölcsönből: 6677 Ft 10 kr
Suskából: 6241 Ft
Egyvelegeseiből: 190 Ft 20 kr
Összesen: 65 998 Ft 48 kr

30. NmL. Losonci börgyár iratai. XI. 6. 1., XI. 6. 2.
31. u. o.

SZVIRCSEK FERENC

A Losonci Börgyár (1845—1854)

A 19. sz.-ban Losonc, földrajzi fekvésénél fogva, valamint az adott gazdasági és forgalmi helyzetéből adódóan ipari és kereskedelmi szempontból vezető szerepet elfoglaló városa lett Nógrád megyének. A városi élet és sajátos polgárosodásának alapját és kifejlődését a legrégibb magyar ipar, a bőriparnak köszönhette. A helyi és helyzeti energiák szerencsés találkozása folytán 1845-ben börgyár alapítására került sor. Az alapítás terve, már 1837-ben felvetődött, de csak 1845-ben vált valósággá.

A nehézségek — a technikai felszereltség, tőke, megfelelő alapanyag hiánya — miatt a gyarmati körülmények között létesült kezdetleges tőkés vállalkozások (manufaktúrák) csak nehezen tudtak fejlődni. Ezért ebben a korszakban alakult és működött ipari vállalkozások alig haladták csak meg egy céhes üzem kereteit, létük eleve bukásra volt ítélve. Erre a sorsra jutott a nagy reményekkel táplált losonci börgyár rövid fennállása után.

FERENC SZVIRCSEK

Die Lederfabrik in Losonc (1845—1854)

Im 19. Jahrhundert wurde Losonc — infolge ihrer geographischen, wirtschaftlichen und Verkehrslage — eine bedeutende Industrie- und Handelsstadt im Komitat Nógrád.

Sie hat den Grund des städtischen Lebens und des spezifischen Bürgerstandes sowie ihre Entwicklung der ältesten ungarischen Industrie, der Lederindustrie verdanken können.

Durch das vorteilhafte Treffen der örtlichen und potenziellen Ener-

gien ist es im Jahre 1845 zur Gründung einer Lederfabrik gekommen. Der Plan der Gründung ist schon 1837 zur Sprache gebracht worden, ist aber erst 1845 verwirklicht worden.

Wegen Schwierigkeiten (Mangel an technischer Ausrüstung, Kapital und entsprechenden Rohmaterial) konnten sich die unter kolonialen Umständen entstandenen einfachen kapitalistischen Unternehmungen (Manufakturen) nur sehr schwer entwickeln.

Die in dieser Zeit gegründeten Industrieunternehmungen haben die Rahmen einer Handwerkerzunft kaum überstiegen, ihre Existenz war zum Fall prädestiniert.

Diese Tatsachen entschieden das Schicksal der Lederfabrik in Losonc nach ihrem kurzen Bestehen.

A Losonci Bőrgyár pecsétje

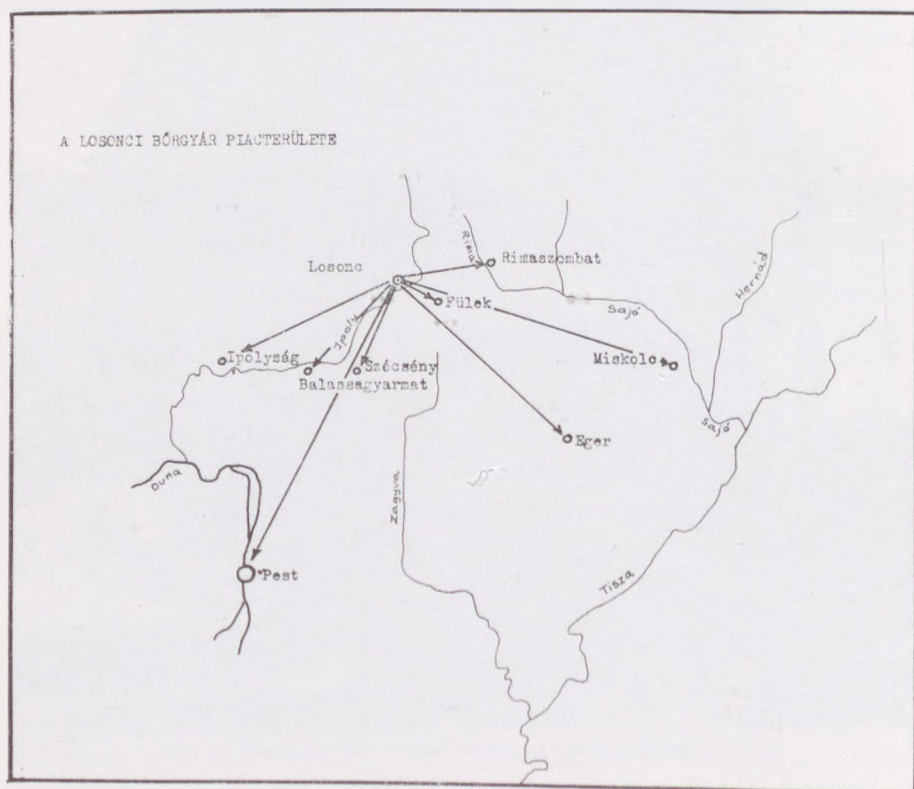
Losonc látképe 1875-ben

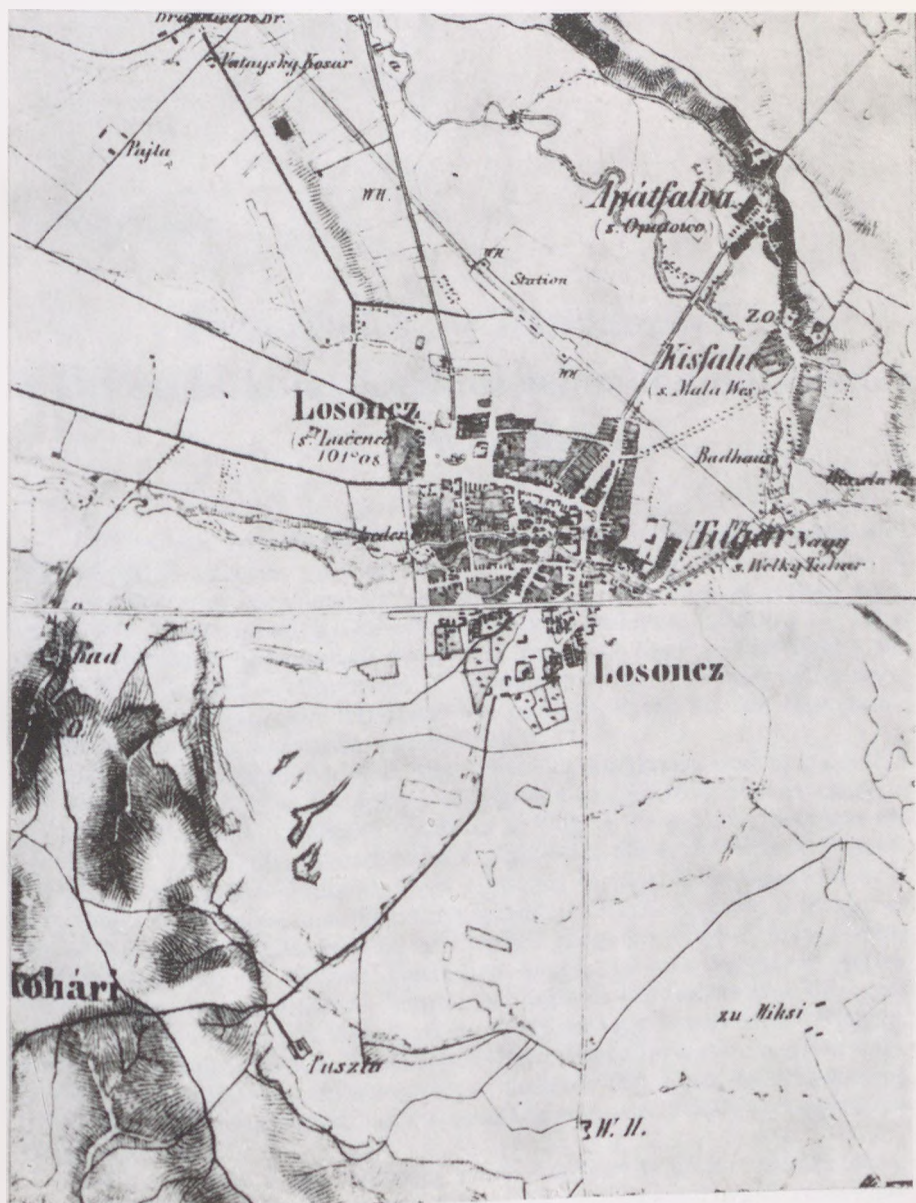
A losonci papfong-gyár és volt bór-gyár. (Kálniczky rajza.)

Losonc (1782—1785. HDTL XVI—13)

A Losonci Bőrgyár piacterülete

Losonc (1854—1885. HDTL XXIV 43—42) (A térképen Leder Fab. néven jelölik a Bőrgyárat)

Észrevételek és feltételezések a Palócföld koraközépkori településföldrajzához és történetéhez

Történészek és néprajzkutatók, régészek és nyelvészek számára sok, még kielégítő válaszra váró kérdést vet fel a palócföld népi sajátosságainak vizsgálata. A megoldandó feladatoknak olyan — messzi múltba nyúló — településtörténeti gyökereik is vannak, amelyek feltárása — főleg az írott források nagyarányú pusztulása miatt — nagy nehézségekbe ütközik. Így az elért eredmények — bármennyire is a valóság látszatával bírnak — leginkább csak feltételezések, és ezért újabb adatok feltárására és következtetések levonására ösztökélnek.

Ez készített tanulmányom megírására is, amelyben csak a palócföld egy részének — a kora középkori országvédő gyepek övezete, az Ipoly, a Rima és a Felső-Sajó völgyei, valamint a Zagyva és a Tarna forrásai vidékének — 1241 előtti lakosságával foglalkozom. Ez a vidék sem földrajzilag, sem településtörténetileg nem egységes terület. E nézőpontból az a jellemzője, hogy vizei erózióbázisa részben a Duna, részben a Tisza, és így az ősi lakosság beáramlását előmozdító nagyobb völgyei más és más égtájak felé nyílnak, és már eredetileg is más és más etnikumú népek szállták meg. Annak ellenére, hogy a honfoglalás korától kezdve bizonyos egységet tulajdonítunk e tájnak, az az eredője, hogy a volt Hont, Nógrád, Kishont és Gömör vármegyék és Észak-Pest megye területén, a tiszai avar kaganátus megdőltevel, hűbéres bolgár dukátus jött létre, és ennek népe szövetségesként csatlakozott az itt ellenállásba nem ütköző országhódító magyarsághoz.

A Zalánt uraló bolgár dukátus itteni népének önkéntes csatlakozása, és a honfoglalás további hadjárataiban szövetségesként való részvétele azt eredményezte, hogy vezetőik birtokaik jelentős részét megtarthatták, és a terület gazdasági és társadalmi berendezkedését is átmenthették. Ennek következtében az egész kora középkoron át számolnunk kell a bolgár—török és bolgár—szláv lakosság, valamint a velük együtt élő és nyilván uralmuk alá hajtott korábbi néptörödékek kontinuitásával. Ez a bolgárokról utaló helyneveken kívül — Duka, Nógrád, Bercel, Nándor, Bolgarom, Bolgár-hegy, Vereb, stb. — több személynévből is — Szlaviz megyeispán, a Nógrád városi szolgáló népek — megállapítható. Korábbi népekre utalnak a valószínűleg kelta eredetű Fülel [=mentsvár] és ha

ilyen, akkor Gömör [= völgyesség], illetve ha ez germán eredetű, akkor „határerdő”, ha pedig bolgár—török származék, „szén” jelentésű helyneveink. A régészeti leleteken kívül is avarok jelenlétére mutat a Várkony helynév.¹

Területünkön a kora középkori települések elhelyezkedésének feltárásához tehát számos olyan tényezőt is figyelembe kell vennünk, amit az ún. „palóckérdés” kutatása során általában mellőzni szoktak. Kutatásaim gondolatmenete e tekintetben a következő: — 1. Nem teszem magamévá azt az álláspontot, hogy a honfoglaló magyarság a helynevek tekintetében „tabula rasa”-t teremtett, mert ez ellenkezik a honfoglalók fejlett nomádfeudalizmusából következő gazdasági és társadalompolitikai elvekkel, és az írott forrásainkból, valamint a térbeli, a régészeti, a nyelvészeti és néprajzi adatokból leszűrhető tényekkel. A honfoglalók nem irtották ki az itt talált népeket, hanem többségüket beolvasztották.²

2. Ezzel kapcsolatban is figyelembe kell vennünk, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád — finnugorok és szamojédek — népei körében a legtöbbek által beszélt nyelv. Lélekszámban utánunk a finnek, a mordvinok és az észtek következnek. „A magyar — bár nem világnyelv — mégis meglehetősen előkelő helyet ér el a nyelvek sokaságában: a világ azon 29 nyelve közé tartozik, melyet 10 milliónál többen beszélnek”³ Ha ma ez a helyzet, joggal tételezhető fel, hogy mind az uráli hazánkból való elindulásunkkor, mind pedig mai hazánk elfoglalásakor, a magyar a legnagyobb lélekszámú uráli nép, amely viszonylag könnyen olvasztotta magába a hozzá csatlakozottakat és az általa meghódítottakat.

3. Föltételezem, hogy a honfoglaló magyarság soraiban sokkal nagyobb szerepük volt az uráli nép- és nyelvcsaládba tartozó rokonainknak, mint ahogyan azt eddig feltételezték.

ANONYMUS A HONFOGLALÁS ELŐTT CSATLAKOZOTT NÉPTÖREDEKEKRŐL ÉS AZOK PALÓCFÖLDI VONATKOZÁSAI

A honfoglalás történetét leíró egyetlen kora középkori forrásunk III. Béla király [1172—1196] magát csak egy P. siglával jelölő nótáriusának, *Anonymus*-nak, a *Gesta Hungarorum* című műve. *Anonymus* — azaz a „mesternek mondott P.”, akit a Szalók-nembeli II. Péter egri püspökkel [1181-től 1197 végéig vagy 1198 elejéig] vélek azonosíthatónak — a rendelkezésre állott írott források adatait az egri és a váradi egyházmegyék területén élt nemzetségi és népi hagyományokkal igyekezett — a saját gesztairói célkitűzéseinek is megfelelően — összeegyeztetni.⁴ Művében amikor a krónikairók adatait igyekszik csoportosítani, időrendi zavarok is mutatkoznak. Ilyen bonyodalom található az uráli és a lebediai őshazák vonatkozásaiban, amelyeket azonban szövegkritikai elemzéssel fel lehet oldani.

Úgy vélem, hogy mindaz, amit műve 7. fejezetében Scithiáról elmond, az első, azaz az uráli őshazára vonatkozik, amit elsősorban az innen kiinduló vándorlás útvonalából lehet megállapítani. Eszerint „a hét fejedelmi személy... kijött Scithia földjéről nyugat felé... Sok-sok nap pedig pusztá tájakon vonultak; az Etel folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át és sehol városba vagy emberi lakóhelyhez vezető utat nem találtak... mindaddig, amíg Oroszországba nem értek, melyet Susdálnak hívnak”. Ugyanitt megjegyzi, hogy ősünk az új haza keresésére „az ugyan-

azon vidékről való szövetséges népek nagy sokaságával” indultak el. Ez a megjegyzése — miként beigazolom — nagy jelentőségű a palócföld településtörténetére nézve. A műve 1. fejezetében levő leírás pedig: „Scythia tehát igen nagy föld, melyet Doni-magyaroknak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don nevű folyam nagy mocsaraival...”, minden bizonnyal arra az őshazára vonatkozik, ahová a 7. fejezetben megérkeztek őseink, vagyis *Lebediára* [Dentumoger], de úgy, hogy annak emléke az *etelközi* hazáéval [a tergo... Thanais] is egybeolvadt.⁵

A Gesta 7. fejezetében elmondottak alapján feltételezhető, hogy a magyarokhoz már az uráli őshazában nyelvrokon hanti, manysi, komi, udmurt, valamint nyenyec- és enyec-szamojéd töredékek csatlakoztak. Az 1. fejezet alapján pedig az, hogy a Doni-Magyarországban is bővültek sorraik moksa- és erze-mordvin, mari, meri, azaz merja, muroma, észt és egyéb balti-finn nyelvrokonokkal és nem nyelvrokon oroszokkal. Az ANONYMUS által — nyilván a néphagyomány alapján — feljegyzett útvonal az Uráltól a Kárpátokig olyan területeket érintett, ahol ezek a népek éltek. [V. ö. az I. sz. térképvázlattal.]

Mindezt azonban csak akkor tekinthetjük valónak, ha hazánk területén az ezekre a népekre utaló hely-, személy- és családneveket találunk. Ezen elgondolás alapján KUBINYI Ferenc már 1902-ben igazoltnak vette, hogy az Abaúj-Torna, Heves, Hont és Kolozs megyékben levő *Mere* és *Méra* falvainkban a gót JORDÁNES művében *merens*-nek, az orosz NESZTOR-nál pedig *mere*-knek és *merá*-knak nevezett Volga—Oka vidéki *meri* vagy *merja* nép egy csoportja a honfoglalóinkkal együtt telepedett le. Ugyanígy vélekedett az *Ugra* falunevek alapján az uráli őshazából idekerült jugriai *ugor* „törzsrokonaink”-ról és az *Oroszi*-ak nyomán a Kijevnél csatlakozott orosz-okról is.⁶ Véleményét több új adattal fogom alátámasztani.

A „palóckérdés” szemszögéből tekintve eddig a kumánok Kijev melletti csatlakozásáról szóló rész [Cap. 10.] vált a legfontosabbá. Az szinte kétségtelen, hogy ezek az ANONYMUS által említett kumánok azonosak a KONSTANTINOSZ császár 950 körül írt művében szereplő kabarokkal, ami azután az ún. „kun—kabar-elmélet” ezen azonosságon nyugvó alapítelvévé lett.

Az elmélet megalapozójának a reformkor kiváló forráskutatója és lelkes történésze, a „déliabós” nyelvészkedéseiről híres HORVÁTH István [1784—1846] tekinthető. 1825-ben kora tudományos színvonalán álló módon állapította meg, hogy ANONYMUS kumánjai — az orosz és lengyel krónikákban szereplő és 1055-től 1235-ig Dél-Oroszországban, Moldvában és Havasalföldön lakó, majd pedig onnét a hazánkba betelepült kunok (polovci) orosz *polovec* elnevezését alapul véve — a magyar *palóc* népcsoporttal azonosak.⁷

Következtetései az azokban rejlő történeti és nyelvészeti buktatók ellenére is időtállóan bizonyultak. Mellőzve a fel-felmerülő problematikus kérdések és az ideig-óráig kielégítőnek látszó feleletek felsorolását, leszögezhetjük, hogy még mindig áll a vita, hogy ANONYMUS kumánjai, egy később beköltözött kun töredék vagy Kuthen király kunjai tekinthetők-e a palócok őscineke?⁸ Ez utóbbi feltételezéssel kapcsolatban megjegyzem, hogy — véleményem szerint — a cseh, morva és szlovák nyelvekben *plavec*-nek nevezett kun nép töredékeire vonatkoznak azok a Kis-Kárpá-

tok vidékén található *Plavecký*-jelzővel ellátott szlovák helynevek, ahová — a nyugati harcokban elvérzett székely határőrök szállásai helyére, a XIII. század derekán — kun határőröket telepítettek.⁹ Ez az elnevezés azonban semmi kapcsolatba sem hozható a már korábban feltűnő magyar *palóc* népcsoportnévvel.¹⁰

A Palócföld általam tárgyalandó része honfoglaláskori településtörténete és településföldrajza szemszögéből tekintve igen fontosaknak tartom KUBINYI Ferenc idevonatkozó megállapításait és feltételezéseit, még akkor is, ha azokkal nem mindenben érthetünk egyet. KUBINYI ugyanis területünket és annak történetét kiválóan ismerte, és mintegy „belülről” szemlélte a palócföldi problémákat. Nézeteit nyilván azért nem vették figyelembe kutatóink, mert azokat — a történészek között utolsóként — olyan művében hozta nyilvánosságra, amelyben azt a túlhaladott álláspontot védelmezte, hogy ANONYMUS I. Béla király [1060—1063] nótáriusa volt, és így ezen feltételezését bírálva és elvetve, egyéb megállapításainak nem szenteltek figyelmet.¹¹

A vidékünk honfoglalóink általi megszállásáról kialakított elképzelése megértéséhez az is hozzátartozik, hogy KUBINYI az ANONYMUS műve 1. fejezetében leírt Doni-Magyarország birtokbavételét egy, az uráli őshazából már jóval korábban áttelepült magyar csoportnak tulajdonította, amelyet azután a 7. fejezetben leírt, és a IX. század derekán elinduló csoport követett. Így azután különböző, főleg török nyelvűnek vélt népek honfoglalóinkhoz történt csatlakozását is feltételezte.¹² Vidékünk megszállásáról pedig a következőket írta:

„Amint a magyar hadsereg a Mátra vidékéről jövet a Hangony folyón ott, ahol az a Sajóba szakad, átkelt... az Alsó-Rima völgyén nyugat felé vonult, egyes hadosztályokat az észak felé felnyúló Sajó, Balog és Felső-Rima folyók völgyeibe bocsátott, hol honfoglaláskori szállóhelyeket jeleznek: a Felső-Sajó völgyében *Harkács* és *Harka*, Tökhötöm magyar törzsfőjedelem fiának, *Harkának*, honfoglaláskori birtokai.”

„A mai Rima-Szombat táján egyesülnének a magyar hadak, de legett” kétfelé váltak. „Az egyik rész... a rimaszombat—losonci országút irányában nyomult... Losonc vidékére, a másik rész... a Gortva völgyén haladva... Fülek táján fordult nyugat felé” és ismét egyesült a két csapatrészt. „Az első... útját jelzik a ma már teljesen szláv népességű vidéken: *Oroszi* [Divény-] és *Ozdin*, helyesebben *Ózd* vagy *Úzd* faluk, orosz és úz, vagyis kun népbeliek szállóhelyei, s Losonc vidékét alighanem a hadsereg egyik vezére, Huba magyar törzsfőjedelem foglalta el a maga részére”, amit a tőle származó Szemere nemzetség XIII. századi itteni birtoklása alapján tételezett fel. „A második... útjában pedig... két *Zabar* [Magyar- és Tót-] nevű falut lelünk, melyeknek helyén hun szabír vagy magyar nevükön szabar népbeliek szálltak meg.”

Ezután, mivel KUBINYI még nem azonosítja a konstantinoszi Karé törzsnevet a Kér és a Kaszó-t a Keszi helyneveinkkel, és ezért egy *Kar* és egy *Kaz* nevű magyar törzset tételez fel, ez a tudománytörténetileg érdekes, de a falvak újabb keletű megkülönböztetést célzó előneve miatt teljes mértékben hibás, véletlenül azonban valóban honfoglaláskori szállásterületen fekvő helynévfelsorolás következik: „Mindjárt elől a *Karancs* hegység környékén, a *Kar* magyar törzs egykori szállóhelyén vannak: *Karancs-Berény*, *Karancs-Keszi*, *Karancs-Alja*, *Karancs-Apátfalva*, *Karancs-Ság* faluk; ezekhez közel fekszik *Tarján* [Salgó-], a *Tarján* magyar

törzs szállóhelye és ettől nem messze délre *Kazar* falu, kazar telep. ... Az *Ipoly* felé fekszik *Megyer* falu.” A folyó túlsó partján megemlíti *Kürt* pusztát, Nagy- és Kis-*Kürtös* falvakat és az *Ipoly* déli partján fekvő *Balassa-Gyarmat*-ot, a „*Megyer* és *Kürt-Gyarmat* magyar törzsek szállóhelyeit”.

„Ezen a tájon ... a magyar hadsereg — három vezér vezetése alatt állván — három felé vált. Az egyik hadosztály ... dél felé nyomult ... a *Gauga* patak mellékére, honnét a *Dunához* nyomulván, a *Verőce* vizén átkelt és az *Ipoly* folyóhoz ért; ennek az útján leljük ... *Surány* falut, a *Súr* [*Kuarczi-Tzur*] besenyő törzs szállóhelyét, továbbá ... *Kozárd* falut és ... *Uzsa* pusztát és ... *Kürt* falut ... a kazar és úz vagyis kun népbeliek, valamint a *Kürt* nevű magyar törzsbeliek szállóhelyeit. — A második hadosztály ... délnyugati irányban nyomult ... a *Duna* felé s ezen a vidéken fekszenek ... *Oroszi* [*Nagy-*] mezőváros ... *Jenő* [*Diós-*] falu, oroszok és a *Jenő* magyar törzsbeliek szállóhelyei, valamint ... *Tolmács*, mely alighanem *Ketel* kun törzsfőjedelem fiának, *Alap-Tolmá*-nak [*Olup-Tulma*] volt a honfoglaláskor elfoglalt birtoka”, amit a XIII. és XIV. századi *Alap* személynevek nyomán két névből összetett személynévnek tekintett. „— A harmadik hadosztály az *Ipoly* völgyén haladt ... egészen le a *Dunáig* ... Ettől visszamaradt honfoglaláskori rajok szállóhelyei: ... közel az *Ipoly* folyóhoz két *Nyék* [*Alsó- és Felső-*] falu, a hasonló nevű magyar törzsbeliek szállóhelye ... a *Selmec* patak völgyében *Mere* és innét nem messze *Dalmad* faluk, a méra népbeliek és a besenyő *Talmat* [*Boro-Talmat*] törzsbeliek szállóhelyei és ... közel a *Dunához* *Bajta* falu, *Bajta* kun törzsfőjedelem honfoglaláskori szállóhelye.”

„Ezen harmadik hadosztály útjában ... lelünk két *Szemeréd* [*Alsó- és Felső-*] falut, melyekre nézve ... közel állna a feltevés, hogy azok szintén *Huba* törzsfőjedelem honfoglaláskori foglalását jelzik.” Ez azonban nem biztos, mert a XII—XIV. században több olyan *Szemere* nevű személyt éltek, akik nem voltak a *Szemere-nemzetség* tagjai.¹³

A fentiek lényege az, hogy *KUBINYI* a hadjárat *Gestában* jelzett útvonalát lényegileg betartva, azt az általa honfoglaláskorinak tartott települések fekvésének megfelelően, kisebb kibocsátott rajok és két, majd pedig három seregtest általi hadjáratnak tekintette. Ennek során, településeket is azonnal létesítve és hátrahagyva, az összes magyar törzsek (véleményem szerint ekkor már hadrendek), továbbá a méra, a kun, azaz kabar, és az általa ezekkel rokon vagy azonos nyelvűnek feltételezett besenyő és úz, valamint az orosz szövetségesek is részt vettek. Vagyis ő a gömör—nógrádi részek elfoglalását a honfoglaló népünk minden összetevő népeleme által véghez vitt akciónak tekintette.

Kétségtelen, hogy a besenyők és az úzok őseink honfoglaláskori hadjárataiban való részvétele valószínűtlen. Az azonban hihető, hogy az összes honfoglalás előtt csatlakozott népek egyes egységei a magyar hadrendek kereteibe beosztva, azoknak a hadjáratra kirendelt egységeivel együttesen vettek részt a terület meghódításában. Az is okkal feltételezhető, hogy a 898 és 902 közti évek valamelyikében véghez vitt hadjárat során vagy röviddel ezután — a volt avar és bolgár gyepek kereteinek feltöltésére, a meghódított lakosság ellenőrzésére — már hagytak hátra katonai, őrszolgálatot ellátó településeket.¹⁴

A *KUBINYI* előadásából lesűrhető elgondolást kutatóink — a kabarok vidékünkön való szerepének túlértékelése, és a palóc mivolt nyelv-

járási alapon történő megítélése következtében — nem tették magukévá. Így FEKETE NAGY Antal 1934-ben a Szepességről¹⁵, ILLA Bálint pedig 1976-ban a Gömör vármegyéről¹⁶ szóló alapos és nagyszabású műveikben elsősorban a Heves és Borsod megyék területén szállásbirtokos kabar nemzetségfők és népeik terjeszkedésének tulajdonították az általuk tárgyalt területek *magyarok* általi megszállását. Ezzel a felfogással szemben már a Nógrád vármegye feudális kori történetét tárgyaló művemben állást foglaltam.¹⁷ Most az akkor nem tárgyalt adatok közreadásával igyekszem nézetemet alátámasztani.

MOKSA — MORDVINOK A KARANCS ÉS A CSERHÁT VIDÉKÉN

Azt, hogy moksa-mordvinok — akik magukat mindig csak a *moksa* névvel illeték — éltek a középkori Magyarország területén, az Ung megyei *Moksa* falunévünkön kívül számos középkori *Moksa* személy- és későbbi családnév is igazolja.

A Volgán átkelt őseink a nagy Volga-kanyarban — a Szaratovtól Voronyezsig húzható vonaltól északra — juthattak közelebbi érintkezésbe mordvin nyelvrokonainkkal, Nyugati águk saját népneve a *moksa*, keleti águké pedig az *erzä*. A *mordva* vagy *mordvin* nevet egyik águk sem használja. Ez utóbbi elnevezésüket JORDANES 550 táján, *mordens* alakban — amelyben az *-ns* gót végződés — jegyezte fel, KONSTANTINOSZ császár pedig, a 950. év táján, *Mordia* néven említette meg országukat.¹⁸

Mordvin szövetségeseink honfoglalásunkban való részvételét bizonyítja annak az előkelő nemzetségfőjüknek vagy katonai vezetőjüknek a X. század derekára datálható sírja, amit a többi sírtól előkelő módon elkülönítve, a karancslapujtói Nyárs- vagy Nyárjas-dűlőben találtak. A sírt, 1939 nyarán, DARNAY-DORNYAI Béla közreműködésével FETTICH Nándor tárta fel, a leleteket pedig, 1964-ben, DIENES István részletesen ismertette. Ezek legjelentősebb darabja az a nemzetségi származást vagy rangot jelölő kardöv, illetve annak megmaradt, fémből készült veretei, amelyeknek mordvinföldi hasonmásai ismeretesek.¹⁹

A régészeti leletek valóban mordvinoktól való származását a környék több településén előforduló *Moksa* családnévek is igazolják. Ezek közül a XVI. századiak azért fontosak, mert akkor vidékünk középkori népesedési viszonyait még csak kisebb mértékben zavarta meg a török hódítás.

A budai vilayet török adóösszeírói 1546-ban a Sóshartyánban lakó *Mokso* Benedek és testvére, *Mokso* Bercsik nevét jegyezték fel.²⁰ A Nógrád megyei bordézsák 1551. évi összeírásában az akkor már pusztává lett Gécen *Moxa* Jánosnak és *Moksa* Istvánnak, Sós- és Egyházashartyánban pedig *Moxa* Benedeknek, *Mokso* Tamásnak, *Moxso* Albertnek és *Moksa* Jakabnak voltak szöleik.²¹ A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása szerint a Sóshartyánban 1546-ban említett *Mokso* Benedek és Bercsik már meghaltak. Összeírták azonban Benedek fiát, a nőtlen *Moksó Pétert* és mint újonnan jöttet a nő *Moksa Mártont*. Az 1562. évek sorában pedig *Moksa* Alberd és fia *Moksa* Mihál, valamint *Moksa* Benedek és fia, *Moksa* Pál neve szerepel.²² Nógrád vármegye 1606. évi terménydézsma jegyzékében pedig Sóshartyánban, és az akkor már pusztá Kishar-

tyánban — mint mind a két falu területén termelőét — már csak *Moxa* György nevét jegyezték fel.²¹

Az összeírásokban szereplő Mokso, Moxso és Moxa névírás változatok nyilván mind a Moksa családnév elírásai. A *moksa* népnév, mint személy- és családnév, a ritkán előforduló nevek sorába tartozik, ami a nanzánkba került moksa-mordvinok viszonylag kis száma vagy gyors beolvadása mellett tanúskodik. Például, a budai vilayet nagy területre kiterjedő összeírásaiban — Sóshartyánon kívül — még csak Törtelen és Kecskeméten fordulnak elő ilyen nevet viselő családok. Törtelen 1546-ban Moksa Gergel, 1562-ben pedig Moksa Benedek és testvére, Moksa Imre, Kecskeméten pedig — ahol 1546-ban ilyen nevű nincs — 1562-ben Moksa István és fia, Moksa Mihál neveit jegyezték fel.²⁴

Településeik elhelyezkedésére nézve is jellemző lehet — bár a moksa-mordvin nyelv különböző szavaiból alakított hely-, személy- és családnéveket most figyelmen kívül hagyom²⁵ —, hogy Gömör megye összes településének a legkorábbi középkortól 1773-ig terjedő időszakot felölelő lakosságnévsoraiban sem találunk egyetlen Moksa nevű személyt vagy családot.²⁶ Ugyanez állapítható meg az esztergomi szandzsák 1570. évi²⁷ és a szolnoki szandzsák 1571. évi²⁸ lakosságnévsoraival kapcsolatban is. Mindez azt látszik bizonyítani — annak ellenére, hogy az összeírások névanyagának teljessége gyakran vitatható — hogy a moksa-mordvinok kis szórványokban telepedtek le a Kárpát-medencében.

Ilyen moksa-mordvin szórvány sejthető, például, Imre király 1202–1203 táján kelt, az aradi prépostság birtokait megerősítő oklevele alapján. Ez — felsorolva a birtokokat, azok határait és az azokon élő szolgáló népek neveit — a Zaránd megyei Szentkirályon egy *Moxad* nevű szőlőművest említ meg.²⁹ Vagy, hogy amikor 1406-ban Garai Miklós nádor Abaúj és Sáros vármegyék bíráival együtt törvényt látott a gonosztevők ügyében, akkor azok sorában a sárosi Felsőlipolcon lakó *Moxa* fia Andrást is felsorolták. Földesurai a zempléni *Modra* faluban is birtokosok voltak.³⁰

Ezek a *Moksa* nevű személyek és családok — számuk a források tüzetesebb átnézése során nyilván nőni fog — a mordvinok egyik csoportjának saját népi elnevezését viselték. Előfordul azonban vidékünkön az idegenek által használt *mordva* és *mordvin* nevükre utaló *morda* elnevezésük is. A Hont megyei Százd és a vele határos — az egyik idekerült finnugor néptörzsedék nyelvén ugyancsak „száz”-at jelentő — Szete falu mellett emelkedik a Kis- és a Nagy-*Morda* hegy. Ennek a népnévnek lehet a hangátvetéses változata a fent említett zempléni *Modra* falu neve.³¹ Ez elnevezések feltárása szintén a további kutatások feladata.

Ugyanígy több figyelmet kell szentelnünk a moksák Karancs és Cserhát vidéki igazolható jelenléte miatt a karancsi kápolnával kapcsolatos Boldogasszony-kultuszra is. Ezt a helyi hagyomány IV. Béla leánya, Margit hercegnő, a nyúlzigeti apáca alapításaként emlegeti. Eszerint, amikor a király a mohi csatavesztés után az őt üldöző tatárok elől Fülek felé menekült, az egyik éjszakát a Karancs erdőségében töltötte és azon a helyen, ahol fáradalmait kipihenve álmában az őt vigasztaló Szűz Mária megjelent, építtette lánya, a vész elmúltával, a kápolnát.³² Állandó búcsújáróhellyé vált. Az 1640-es években Forgách Zsigmond nádor özvegye,

Pálffy Katalin, mezítláb zarándokolt ide, ami ezután még jobban fellendítette az ideirányuló búcsújárásokat.³³

Valószínű, hogy itt — miként Nógrádban több helyütt — pogány kultikus helynek keresztény búcsújáróhellyé történt átalakításával állunk szemben.³⁴ A karancsi kápolnával összefüggő Mária-kultusz is kapcsolatba hozható ősvallásunk egyik női istenségének, a nagymértékben mordvin hagyományok alapján rekonstruálható Boldogasszonynak a tiszteletével. Erre vonatkozólag BOROVSZKY Samu a következőket írta:

A Boldogasszony, „a mordvinok hite szerint, leszáll a földre s termékenységi erőt ajándékoz neki. Midőn a földön jár, kiválólag erőteljesnek mutatja magát. Néha látni is lehet őt, amint a mezőkön és réteken magvakat hinteget, máskor meg virágokat hint alá a méheknek s szemeket szór le kedves tyúkjai számára. Sokszor csak az árnyékát látják az emberek e jóságos istenasszonynak, mikor a szántóföldeket látogatja. Nyáron át világos nappal lehet néha látni déltájban lebegését, mikor kedves állatait és növényeit szemlélgeti vagy a földet termékenyíti. Minden csecsemő mellé őrszemet, tündért rendel; gyakran meg is látogatja az alvó gyermekeket s nyájaskodik velük. Midőn az alvó kisdéd álmában mosolyog, a mordva ember azt hiszi, hogy az istenasszony cirógatja. Nagy gondja van arra, hogy szorgalmasak-e a nők és hogyan fonnak. Ő maga is fonni szokott, s a mezőkön ősszel látható fonalak az istenasszony fonása. A házi állatok közül neki van szentelve a tyúk; de kedvesek előtte a juhok és sertések is, mivel hogy ezek másoknál több szaporaságot adnak. A növények közt legjobban kedveli a kölest és lent.”

A magyar Boldogasszony-kultusszal kapcsolatban pedig többek közt ezeket írta: „Az ősi pogány hitben előkelő szerep jutott a női istenségnek, kit a magyarok alighanem Kisasszonynak, Boldogasszonynak neveztek”. akit erővel, szépséggel és étellel teljes, örökké fiatal szűznek tartottak. Ő „a szűzek és a szemérem oltalmazója... de mint anya — [és itt az ellentmondás — B. J.] — az asszonyok oltalmazója is”. A gyermekágyasok az ő segítségét kérték, és ő viselt gondot a házaseletre is. A felhők fölött van a lakása. Onnét „árasztja a földre az életető erőt, hol reggeli harmat, hol eső vagy hó képében. ... A hét napjai közül a kedd volt neki szentelve. Voltak téli, tavaszi és nyári ünnepei. ...”³⁵

A magyar pogány Boldogasszony szűz és asszony volta közötti ellentmondást KÁLMÁNY Lajos tisztázta a szegedi és a környékbeli néphagyomány alapján. A Kisasszony és a Nagyasszony értelmezés nyomán megállapította, hogy „a Kisasszony a Nagyboldogasszonynak mindvégig szűzen maradt leánya”. Kutatásai jelentős mértékben feloldották az ellentmondásokat a pogány Boldogasszony és a keresztény Szűz Mária közötti párhuzam és azonosítás tekintetében.³⁶

Arra azonban, hogy a szegedi néphagyomány sok vonását örizte meg a pogány Boldogasszony kultuszának, a palócföldi kutatások során is fel kell figyelünk, mert vidékünkéről a XVI. és XVII. század folyamán kisebb-nagyobb átköltözések figyelhetők meg a török uralom alatt álló alföldi területekre. Sőt, 1664-ben, a megyénkben második török uralom első évében, a szécsényi ferencrendiek gimnáziumuk tanulóival együtt éppen Szegedre települtek át.³⁷ Vidékünk népi hagyományainak — amik közt moksa-mordvin eredetűek is lehettek — más tájakra való kerülésével tehát számolnunk kell.

Kora középkori történeti földrajzunk csak nehezen megoldható feladatai közé tartozik a hajdani gyepek és gyepláncolatok térbeli elhelyezkedésének a meghatározása. A „gyepű” elnevezés ugyanis elsősorban az ellenség behatolása ellen alkalmosszerűen emelt torlaszt jelentette, és csak másodsorban jelentett útelzárás eszközzésére alkalmas helyet vagy kisebb-nagyobb szélességű területsávot. A gyepek és láncolatuk rekonstrukcióját elősegítik a határőr-települések közelében található, állandóbb jellegű védelmet is biztosító földvárak, és a főleg füsttel és tűzzel való jeladást is szolgáló örhegyek láncolatának feltérképezése. Kétségtelen, hogy a Kárpát-medencében más ősidők óta voltak ilyen, a különböző népek szállásterületeit védő létesítmények. Ilyeneket találtak honfoglalóink a Palócföldön is. Nagy kérdés azonban az, hogy azokat kik létesítették és hogy honfoglalóink milyen mértékben vették át, hogyan és mikor módosították, illetve bővítették ki új területek megvédésére is alkalmas módon?³⁸

E tekintetben a gyeput, valamint a határőr jellegű települések hadrendeket, öröket és örhelyeket jelentő helynevei — még ha azok különböző nyelvi eredetűek is — jelentik a legbiztosabb támpontot. Például, a Zabartól északra fekvő hágó *Gyepű-tető* neve kétségtelenné teszi a Gortva és a Darnya patakok völgyéből itt összefutó utakból alakult, délre, a Tarna völgyébe vezető út elzárásának magyarok általi eszközzését. De „gyepű”-nek értelmezhető *Zabar* falu neve is, ha azt — a marikkal közeli rokonságvúnek vélt *merják* Mere és Méra helyneveinkből sejthető honfoglaláskori letelepedését tekintetbe véve — a *mari* nyelvből magyarázzuk meg. Ez alapon Zabart a mérák egyik gyepeőrs településének tekintem. KUBINYI Ferenc — miként láttuk — a szabarok egyik szállásának vélte, ILA Bálint pedig — SZABÓ Dénes szövegtetését magáévá téve — a szó szláv eredetét és „fenyő erdő mögötti” jelentését hangoztatta.³⁹

Ez a példa is mutatja, hogy az egyes helynevekkel kapcsolatban több — véglegesen gyakran nem is tisztázható — szövegtetés lehetséges. Ilyen vitatható problémák merülnek fel akkor is, ha a hont—nógrád—gömöri gyepek FODOR Ferenc által felvázolt szakaszainak — az azok létrehozóinak és elnevezőinek — etnikai hovatartozását vizsgáljuk.⁴⁰

Ennek során figyeltem fel arra, hogy vidékünkön a nyolc magyar hadrend neve és a feltételezhetően a XI. század derekáig közéjük sorolhatnának tekinthető hadrendek nevei a *Ság* és a *Szécsény* helyneveinkhez viszonyítva, különböző alakú, de ugyanazon elv érvényesülését feltűntető területegységekben helyezkednek el. Ezekhez hasonló területegységek az ország más vidékein is feltalálhatók, és kialakításuk részben az itt talált régebbi gyepeőrsrendszerek feltöltésével, részben új gyepek létesítésével függhet össze. [V. ö. a III. sz. térképvázlattal.]

A térben jól ábrázolható helynévbokrok megléte és egykori katonai rendeltetése — úgy vélem — kétségtelen. Kétséges azonban a *Ság* és *Szécsény* helyneveink nyelvi és népi eredete.⁴¹ A magam részéről mind a kettőt méltóságnévnek tartom. A térbeli adatok alapján a magyarkori *ság*-ban — amit az *úr* szavunk egyik változatának tekintek — és a *Szécsény*-ben — ami a *szecsen* „bölc, okos” mongol méltóságnévből vezethető le —, amit avarkorinak hiszek, a különböző körzetek kialakításukkor ve-

zetőinek népi származására vagy a megszállt terület népi összetételére is jellemzően, a bán, a bő, a harka, a kenéz, a pán, az úr stb. méltóságnevek megfelelőit vélem felismerni. Ezek közül az avarkoriak kiválasztása csak az esetben lehetséges, ha a körzeten belül vagy a Ság, vagy a Szécsény helynév hiányzik és a hiányzót a méltóságnevek egyikével helyettesíteték.⁴² [V. ö. a III. sz. térképvázlattal.]

Nézzük meg azonban vidékünkön közelebbről azokat a térbeli tényeket, amik fenti feltételezéseim és következtetéseim indítékául szolgáltak:

Nagyjából a Garam melletti Óvár és a középső Ipoly-könyökben fekvő Óvár között húzódott az a 670 utáni időkben kialakított késő avarkori gyepláncolat, amit a IX. századi bolgár hódítók, majd pedig azt lényegesen kiegészítve, a magyar honfoglalók is átvettek. Az avarkori gyeplük meglétét CSALLÁNY Dezső-nek az 1956-ig feltárt avarkori régészeti leleteket felsoroló és térképező műve adataival vélem igazolhatónak. Ezen a sávon, az Ipoly északi partján, Balassa-Gyarmat, Ipoly-Keszi és Visk területén fordulnak elő kisebb avar sírmezők vagy leletek.⁴³ LÁSZLÓ Gyulának a korai és kései avar társadalomra és katonai berendezkedésre vonatkozó megállapításai és feltételezései nyomán pedig biztosra veszem, hogy vidékünkön a kései avarság tisztségviselőinek irányításával szervezték meg a korai avarság körébe tartozók területi besorolásával a védelmi rendszert, ami azután a bolgár uralom alatt alig módosulva — az itt kialakított X. századi magyar katonai körzetek, és közvetve a királyi vármegyék területi kialakítására is hatással volt.⁴⁴

Itt, az Ipoly középső szakaszán a Ság [Ipoly-Ság] és a Szécsény [Ipoly-Szécsényke] településektől nyugatra — vagyis északnak tekintve a balszárnyon — az útelzáró torlaszok kialakítására alkalmas helyeken, a következő hadrendi nevet viselő szállások helyezkednek el: Mere, Terény, Magyarád, [Füzes-]Gyarmat, [Nemes-]Oroszi, [Vámos-]Ladány, [Kis-]Kér, Varsány, a két központnak tekinthető településtől keletre — vagyis a jobbszárnyon — [Ipoly-]Nyék, [Ipoly-]Keszi, [Kő-]Keszi, [Dacsó]Keszi, a valamikor Gyarmat nevet viselő Haraszti, a Palojták melletti Oslár, [Nagy- és Kis-]Kér, Kürt-pusztá, és a folyótól délre a hídfőt őrző [Balassa-]Gyarmat, amelynek fekvése úgy viszonylik [Haraszti-]Gyarmathoz mint Békásmegyeré Káposztásmegyerhez. [Kis- és Nagy-]Kürtöst is ideszámíthatjuk, ha a nevük nem a királyi vármegye buccinátorainak településére vonatkozik, a balszárnyon lévő [Egyházás- és Apáti-]Marót azonban nem tartom hadrendi névnek, mert semmi döntő bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy a morvákat magyarul valaha is *marót*-oknak hívták volna.⁴⁵

Ebben a települési körzetben — Magyarádot a Megyerrel, Terényt a Tarjánnal egynek véve — a Jenő kivételével az összes konstantinoszi „törzsneveket” megtaláljuk hadrendi nevek alakjában. Ezekhez járulnak még a honfoglalóinkhoz csatlakozott merjáék Mere, az oroszok Oroszi, a besenyők Tolmács, és a talán már itt talált irániak Ladány, Oslár és Varsány hadrendjei. Már maga ez a tizenhárom hadrendi név is megdönt minden olyan elképzelést, hogy vidékünket csak egyetlen egy törzs népesítette be, vagy a gyeplük védelmét csak egy etnikailag egységes népcsoport látta el.

Mellőzve a Garam völgyének ANONYMUS-nál [Cap. 34.] említett biztosításának ismertetését, csak arra kívánok rámutatni, hogy ezzel kapcsolatban az ipolyi védelmi sáv egyes avarkori népelemeinek áthelyezésére

is gondolhatunk. Óbarson ugyanis a kései, a zólyomi Csécsényben pedig a korai avarságra jellemző leleteket találtak. Csécsény neve — ami a Szécsény változatának tekinthető — valószínűvé teszi, hogy annak első, nevadó települői — az anyaközség és a leányközség közti jogi kapcsolatok kifejezésére — kiköltözködésük helyének nevével jelölték új lakóhelyüket. Lehetséges tehát, ha csak nem avarkori katonai központot tételezünk fel ott, hogy az ipolyszécsénykei korai avarság egyik osztaga került Csécsénybe, míg a vezetőik sorába tartozó kései avarok a kedvezőbb életkörülményeket biztosító Óbars területén szálltak meg. Ez a kirajzás már a bolgár uralom idején is megtörténhetett, de ha a Garam völgyében húzódó védelmi vonal kialakítását a magyarságnak tulajdonítjuk, akkor a két avar csoport X. századi vagy még későbbi, etnikai jellegét is megőrző jelenlétével kell számolnunk.⁴⁶

A Garam és az Ipoly torkolatához közel, a Duna északi partján, csak Szobról ismereteseek avar leletek. Ugyanitt olyan védelmi körzetet találunk, ahol csak a Ság fordul elő központot jelölőnek feltételezett eddigi helyneveink közül. Itt van azonban a — nézetem szerint — iráni eredetű és „tábor” jelentésű Pásztó helyneveink egyike. Nagy kérdés azonban, hogy a névadó, iráni nyelvet beszélő népelem mikor került hazánkba, vagy hogy mennyiben kereshetők őseik a honfoglalás előtt csatlakozott néptörzsek sorában? — Úgy látom azonban, hogy a pásztó szó a honfoglalás korában használatos katonai szakkifejezések közé tartozik. Ezért tételezem fel, hogy itt az egykori Ság és [Ipoly-] Pásztó központtal jelzett területen avarkori előzmények nélküli magyar katonai körzetet alakítottak ki. E mellett szól az, hogy a gömör—nógrádi részek meghódítása után itt ütött tábornak a Zagyva menti Pásztóról kiindult had, itt oszlathatta fel hadait, röviddel halála előtt, a 937. évi kalandozó hadjáratból visszatért Botond vezér, és itt gyülekeztek 997-ben a Koppány ellen induló hadak is. Ipoly-Pásztón — a körzet hadgyülekezési és hadosztatási jelentőségének megfelelően — a XI. században királyi udvarház is volt. Az idetelepített két [Kőhid- és Kis-]Gyarmat, [Kis-]Keszi és a hajdani Kürt és Tolmács hadrendi osztagai pedig a két folyó átkelőhelyeinek ellenőrzését látták el.⁴⁷

Térjünk azonban vissza erről az Ipoly torkolata melletti „halmaz” településről a folyó középső szakaszán lévő, annak az északi partján elhelyezkedő védelmi sávhoz. Itt azt tapasztaljuk, hogy az a középső Ipoly-könyöknél, a Kürt hadrendi egységgel fejeződik be. Folytatása — már az avar korban — az Ipoly keleti partján sejthető. Ennek bizonyítékaul a rárósi, karolingkori kardot is tartalmazó fegyverleletek és a szécsényi avar sírok tekinthetők. Annak ellenére, hogy az avar őrsgének a rárósi szurdokban való jelenlétét a rárósi hegyekben már ekkor is meglevőnek feltételezhető vasbányászattal és nem csak az ipolyi átkelőhellyel magyarázhatjuk, eddig semmi olyan régészeti leletünk nincs, amelyre támaszkodva meg tudnánk határozni ennek az avar védelmi vonalnak további északi irányba való terjedését. Az azonban kétségtelen — nézetem szerint —, hogy körzeti központja Szécsényben volt. A ságújfalusi avar sírok pedig arra mutatnak, hogy az avar gyeptől Ráróستól kezdve délkelet felé haladt a Ménes-patak völgyét északról határoló hegyvonulaton.⁴⁸

Feltételezésemet látszik alátámasztani az, hogy ettől a hegyvonulattól északra húzódik a bolgár—szláv nevet viselő Dobroda-patak [1335: Dubravoda, 1368: Dubrapataka, Dubravada, Dobravoda], azaz a „tölgyes patak” völgye, ahol az egykori Bocsár falu neve szintén szláv települökre

utal.⁴⁹ Itt tehát a bolgár—szlávok nem települtek az avarok közé, hanem újabb területet vettek birtokukba. A honfoglaló magyarság azonban az egész területet birtokába vette. Ezt bizonyítják Rimóc, Varsány, Szécsény, Szalmatercs, Piliny, Liptagerge, Karancslapujtő, Karancsalja, Ságújfalu és a Megyer és Sóshartyán közti hegyoldal honfoglaláskori sírjai és leletei.⁵⁰ Ez is arra mutat, hogy viszonylag nagyszámú magyarság könnyen beolvaszthatta az itt talált gyérebb lakosságot.

Az avar és feltehetően a bolgár védelmi körzet központjának tekinthető Szécsénytől itt valamivel távolabb, honfoglalóinak is létrehozták a maguk körzeti katonai központját [Karancs-] Ságon. A hadrendek elhelyezését pedig úgy oldották meg, hogy azok mindegyike egy-egy völgyet ellenőrzött. A Berényi-patakét [Karancs-] Berény, a Dobroda-patakét [Karancs-] Keszi, a Ménés-patakét — itt van Ság is — [Szalma-] Tercs — azaz Ór-Tarcsa — a Megyeri-patakét [Nógrád-] Megyer, a Darázslói-patakét Varsány. Ez utóbbi, Szécsénnyel együtt, az avarkori védelmi vonal déli szárnyát jelzi. A magyar katonai körzet északi határának a Dobroda völgyétől északra emelkedő Karancs-hegységnek az Ipolyba és a Dobrodába futó patakjai közti vízválasztóját tekinthetjük, ami azután a hegység keleti oldalán, a somoskőújfalui hágótól, a Medves-hegység vízválasztójában folytatódik.

Ezzel a körzettel kapcsolatban, amelynek a X. század derekán a karancslapujtői sír előkelő vitéze lehetett a parancsnoka, merül fel az a kérdés, hogy a Felső-Zagyva és patakjai völgyében levő hadrendi osztagok — [Salgó-] Tarján, [Kis-] Terenye, Kazár, [Homok-] Terenye és a csak dűlőnévből ismert Keszi [-bánya] — hozzá, avagy a Csécse-Ecseg központtal sejtethető körzethez tartoztak-e? — A választ — bár a Dobroda-völgyi Kotrocón gömöri várföld volt — az adja meg, hogy az okleveles korban ezeket a szállásokat mindig nógrádiaknak írták.⁵¹

Hont és Nógrád vármegyék kialakítása szemszögéből nézve is figyelmet érdemel az a katonai körzet, amit honfoglalóink Nógrád vára bevonásával alakítottak ki. Ez az „új vár” a IX. századi bolgár „részfjedelemség” idején a hűbéri kapcsolatokat is kifejező, a „herceg” méltóságnevet őrző, a török és magyar helynévadásra jellemző, [Vác-] Duka székhellyel bíró területegység katonai központja, az északra irányuló, erdélyi eredetű ső-, és a délre irányuló, nógrádi és gömöri eredetű vas-szállítmányok védelmezője volt. Ezek útvonala — ami mellett őrállomások lehettek — a Dunától Szécsénybe, és onnét az Ipoly keleti partján haladva, egyik elágazása a Dobroda-völgy gyér vasérc-előfordulásaihoz és kádártelepeihez, másik ága pedig átlépve a folyó nyugati partjára, a Losonc-patak völgyében a Szinő-bánya környéki cink- és vaslelőhelyekhez vezethetett. A folyó keleti partján levő út, a dobrodai elágazás után, a Karancs nyugati és északi lejtőjéhez simulva Fülekre és onnét a Gortva, a Rima és a Sajó völgyében haladva, Gömör várához vezetett.⁵²

Már ez a nagy és nehéz útviszonyokkal terhes távolság is csak laza kapcsolatot eredményezhetett a bolgárkori Nógrád és Gömör vára között. Ez egyrészt a gömöri vastermékek más irányokban történő szállításaiban, másrészt a királyi vármegyék területi kialakításában szerepet játszó magyar katonai körzetek létrehozásában is megnyilvánult.

Az avarkori adottságok nyomán kialakított bolgár dukátus és Nógrád vára elfoglalása után honfoglalóink létrehozták az ezekre az előzményekre utaló [Rét-] Ság, Szécsén[-ke] és [Vác-] Duka—Ecskend központokkal

bíró katonai körzetüket, a későbbi Nógrád vármegye magvát. Itt a következő hadrendi osztagokat találjuk: Nógrád vára. Tolmács, [Diós-] Jenő, [Borsos-] Berény, [Magyar-] Nándor, Terény. [Pusztá Kis-] Kér, Bercel és — ha nem totemnév — Keszeg hadrendi szállásokat. A nógrádi mendencét elzáró Naszáltól délre pedig a behódolt bolgár Duka [Vác-Duka] és a magyar kende [Ecskend = Öcskend = kis és ifjabb kende] méltóságok által irányított Megyer, Kürt, Keszi, Kér, Bolgár, Zsidó, Hartyán, Györk, Tarcsa és Oroszi szállásokat.⁵³

Mindez, ha térbelileg szemléljük a hadrendek elhelyezkedését, akkor az azt látszik igazolni, hogy a Ság és Szécsény méltóságok által irányított katonai körzetek elsősorban avar [Ipolság és Ipolszécsényke, Karancs-ság és Szécsény], másodsorban avar—bolgár [Rétság, Szécsényke és Nógrád vára] harcosokra épültek. Ezek a hadrendi szállások azonban mind — közvetve és közvetlenül — gyeptőri vagy azt fedő szolgálatot teljesítettek. Ezzel szemben a csak méltóságneveket feltüntető központtal bíró dél-nógrádi és észak-pesti hadrendek más jellegű katonai feladatokat teljesíthettek. — Hasonló jellegzetességeket tüntetnek fel a nyugat-dunántúli Ság és Szécsény kapcsolatok is.

Ez a hadrendi névanyag is bizonyítja, hogy hitelt érdemlő ANONYMUS tudósítása a terület lakosságának honfoglalóinkhoz való önkéntes csatlakozásáról. Az általa közltekben azonban éppen tudós kritikára való törekvése következtében — vidékünk etnikai összetételére nézve tévesen vetítette vissza és általánosította a balkáni bolgarság szláv mivoltából leszűrt megállapítást a honfoglalás korába. Forrásául, vidékünkre nézve, Huba vezér általa nagyrabecsült leszármazottjának, az „okos” Szemere ispánnak nemzeti hagyományokon alapuló elbeszélését tekinthetjük. Ebben arról lehetett szó, hogy a Huba, Szovárd és Kadocsa vezérlete alatt álló had ezen a Zalánt uraló területen félelmükben seregükhöz csatlakozott *bolgár alattvalókat* hódított meg. Ezt ANONYMUS így „helyesbítette”: „Akkor az összes szlávok — [vagyis itt a *bolgárok* előkelői és népük — B. J.] — akik előbb Zalán vezér alattvalói voltak, tőlük való félelmükben önként meghódoltak nekik” [Cap. 33.]. Mivel az kétségtelen, hogy a IX. században — különösen a kereszténység Borisz cár [852—889] alatti államvallása tétele óta — a dunai bolgár—török hódítók már erősen szlávosodtak, valószínű, hogy vidékünkön is — talán a Bercel hadrendet kivéve — már zömmel szláv nyelven beszéltek. Ezzel szemben — főleg helyneveink alapján — mégis azt kell leszögezmem, hogy itt és hazánkban másutt is, a bolgár alattvalók között szép számmal lehettek avarok, és egyéb nem szláv nyelvet beszélő népelemek, akik szintén önként, avagy félelemből, honfoglalóinkhoz csatlakoztak.⁵⁴

Nem mond ellent nézetemnek az sem, hogy avar leleteket e magyar katonai körzet területén eddig csak a Rétságtól délre fekvő Nőtincsen, továbbá Galgagyörkön, Váckisújfaluban, Váchartyánban, Szigetmonostoron és Vácott találtak, mert a Galga folyócska nevét avar eredetű névadásnak tekinthetjük, ami nemcsak a név, hanem a nép továbbélésének is egyik bizonyítéka.⁵⁵

Teljes biztonsággal csak az avarok — pontosabban: a különböző avar népcsoportok — nyelvénél ismeretében tudnánk dönteni. E tekintetben azonban még mindig csak a különböző feltételezések területén mozgunk, és nézeteim is csak mint ilyenek ítéltetők meg. Úgy vélem azonban, hogy

az anonyimusi gömör—nógrádi részek tüzetesebb vizsgálata is közelebb visz a probléma megoldásához.

Véleményem szerint nem tévedtek azok a kutatók, akik az avarok egyik törzsének vagy hadrendjének az emlékét a Várkony helyneveinkben vélték felismerni. Ilyen nevű település vidékünkön a Hangony-patak völgyében levő Várkony, amely ma Ózd város része. Az is kétségtelen, hogy az 568-ban honfoglaló avarok — akár pseudoavarok, akár nem — a közép-ázsiai őség népei valamelyikének a nyelvén beszéltek, valamint az is, hogy annak a térségnek a helynévanyaga — nem vagy alig módosulva — hazánk területén is részben megtalálható.⁵⁶

Tekintetbe véve továbbá azt, hogy az eurázsiai népvándorlások jóformán sohasem mozgatták meg egy-egy népcsoport egészét, hanem mindig voltak visszamaradó töredékek is, akiknek nyelve — vagy annak egyes szavai — saját maradékaik vagy a velük érintkező népek körében fennmaradtak, ezért — hangoztatom, hogy jóformán csak szótári alapon — igyekeztem áttekinteni az ezen a területen élt népek hazai hely- és személyneveinkkel azonos, vagy ahhoz hasonló szókincsét.

Ezen az alapon jutottam annak felismerésére, hogy a Hangony-patak és négy középkori Hangony falu — későbbi nevük: Szentsimon, Egyházashangony, Lampertfalva, Domaháza — neve nem az ILA Bálint által közölt KNIEZSA István-féle megállapításból, miszerint az „a magyar „hang’ szó származéka” hanem inkább az újgur—török nyelv kinaiból átvett — és így nyilván más belső-ázsiai népek által is használt — *hang’* bánya, érc’ jelentésű szavából magyarázható meg. Nézetemet alátámasztja GYÓRFFY Györgynek az a megállapítása, hogy a Hangony-völgy alsószakaszában fekvő [Sajó-] Várkony közelében volt egy Vasvár nevű földvár, és az ezzel kapcsolatos azon feltételezése, hogy ez — a Vas megyei Vasvárhoz hasonlóan — a X. században létrehozott vasraktár volt, amit a közeli Várkony és Hetény katonai szállások harcosai őriztek, és a fegyverkészítőket is ellenőrizték.⁵⁷

Ha ez valóban így volt, akkor különösen figyelemre méltó az ANONYMUS által leírt, a gömör—nógrádi részeket meghódító seregnek a Zagyva völgyéből a Hangony völgyén át történt hódító útja. Ennek során ugyanis nem a feltételezhető keleti irányból — ahol a Várkony helynév alapján sejtethető bolgár fennhatóság alatt álló kései avar őség védte a bányákhoz vezető utat — hanem nyugat felől, ahol ilyen őség nem volt, rohanták le ezt a vashányavidéket.⁵⁸

Honfoglalóink valószínűleg már a Zagyva és a Hangony völgyében történő felvonulásuk során biztosították a somosköújfalui és zabari hágókon át a Hangony-patak sajói torkolatáig húzódó, kései avarkori eredetűnek tekinthető gyepűláncolatot. Ennek során helyeztek el négy magyar — [Salgó-] Tarján, [Kis- és Homok-] Terenye és Keszi [-bánya] — egy Kazár, és Zabaron egy méra hadrendi osztagot és hagyhatták meg helyükön az önként csatlakozott várkonyi avarokat, hogy ezzel is biztosítsák a Hangony völgye vashányászatának a zavartalanságát, és a vasvári fegyverraktár készletének rendszeres kiegészítését. Ez lehetett a célja a magyar Kér és a méra Mercse hadrendek egy-egy osztagának az ide telepítése is. — Azt azonban nem tudom eldönteni, hogy az Ózd, a Berényvár helynevek és a Ladány hadrendi szállások mennyiben avar- vagy menyinyiben honfoglaláskoriak.

Ugyanekkor honfoglalóink a Hangony-patak és az Alsó-Rima vízváz-
lasztóján húzódó késő avarkori gyepek megtartásával beérve, a Rima alsó
folyásánál a Jenő [= Jéne], az Ugora-hegy nevéből sejthetően az Ugra, a
Nándor [-puszta], és a besenyő Csobán[-ka], a Felső-Sajó völgyében —
Gömör vár védelmére — a [z Al-] Kér, a [Sajó-] Keszi és itt az Ugra-
hegy nevéből sejthetően, az Ugra hadrendek egy-egy osztagát telepítették
le, új gyepeket kialakítva. — Erre mutat az is, hogy ILA Bálint megállá-
pítása szerint a Gömör vára közelében levő Kér és Keszi hadrendiek vol-
tak a „gömörörök” ősei.⁵⁹ Ez a jogtörténetileg igen fontos tény, mert ez
esetben nyilvánvaló, hogy a határór szerepet betöltő szépesi tizlándzsások,
akik odatelepített „gömörörök”, nem egy, a magyarságtól idegen etnikumú,
népcsoport kiváltságainak voltak a birtokában. A tény annyira különös,
hogy arra nézve kielégítő választ nem tudok nyújtani.

Az idetelepített hadrendek egységeinek parancsnoki szállását a Gö-
mör várához közeli Harkácson kereshetjük, mely elnevezés itt a *ság*-nak
felelhet meg. Nem találjuk meg a Szécsény helynevet, amely méltóság-
név. Hiánya arra mutat, hogy ezt a területet az avarok nem szállták meg.
— Nyilván a hadrendi nevekkal bíró településeknek a királyi vármegyék
szervezése korában történő kialakítását feltételező — nézetem szerint té-
ves — elméletnek hatására írta ILA Bálint, hogy ANONYMUS [Cap. 33.]
„előadása nem a történeti valóságot tükrözi, abból csupán annyi következtet-
tethető, hogy az ő korában Gömör megtelepülése már annyira előrehaladt,
hogy a kortársak honfoglaláskori megszállásnak vélhették”.⁶⁰

Ennek az állításnak — a fentiekén kívül — ellentmond az is, amit a
Karancs-hegység feltételezhetően avarkori gyepeinek még a királyi vár-
megyék szervezése előtti, északi irányba történő kibővítésével kapcsolat-
ban tapasztalunk. Itt ugyanis már az avarok átlépték a Tarján és a Gács
patakok közti somoskőújfalui hágót és a már kelták által is használt
[v. ö. Füleik nevével], a Felső-Ipoly-völgy vas- és cink-lelőhelyeihez ve-
zető, a hatvani gombási őrtorony maradványainak tanúsága szerint a ró-
maiak által is ellenőrzött, a kései avarokban pedig a tiszai kaganátus
szívébe vezető Zagyva-völgyi útvonal folytatása mellé — amit a füleki és
a persei avar leletek is bizonyítanak — őrállomásokat szerveztek.⁶¹

Nyilván a bolgár uralom idején is használták ezt az útvonalat, amit
a füleki Bolgár-hegy és a Gömör vára felé vezető elágazása mellé telepít-
tett Bolgarom neve is bizonyít. Ugyanigy használhatták a Balassagyarmat-
nál, Huguagnál és Rárósnál az Ipoly északi, illetve nyugati partján
húzódó és a Losonc-patak völgyében a Szinbánya környéki cink- és vas-
lelőhelyekhez vezető utat is, bár ennek mentén eddig sem avar, sem bol-
gár leletekről nem tudunk. Ezeket a Losonc-patak és Felső-Ipoly völgyé-
ben levő ércbányák — Losoncon a XIII. század derekán még ezüstöt is
bányásztak — védelmét is célozhatta már a honfoglalás korában az észak
felől jöhető támadásokkal szemben a Szalatna-patak és a Garam összefo-
lyásánál létesített Borsod-Zólyom vára. Ezt a védelmet tették azután ha-
tásosabbá, hihetőleg a X. század második felében, a Nógrád vára körze-
tébe tartozó és bolgárkori só- és vasszállítmányok ellenőrzését örökség-
képpen átvevő hadrendjeink ezen honfoglaláskori gyepeivelére kihelyezett
egységei. Ebben őseinknek a „dentumoger”-i várgazdálkodási rendszer ismeretében megszerzett, és a nomádfeudalizmus korának felsőfokára jel-
lemző gazdasági tapasztalatai megnyilvánulását vélem felismerni.⁶²

A gyepűelve megszállásának időpontjára nézve, azért tartom valószínűnek a X. század második felét, mert az ANONYMUS szerint [Cap. 57.] a Taksony fejedelem idejében betelepült Tomaj nemzetség igen korai birtoklására következtethetünk Losonc nevéből, és az ottani későbbi jelenlétéből, továbbá abból, hogy a Felső-Ipoly völgyében három besenyő őrsgégre utaló Szalma—Tercs [szlovák nevükön Szamo—Tercs puszták] település mellett csak egy Terenye és egy — a szlovák Uhorszka helynévből következtethetően — Megyer vagy Ugra, a Losonc-patak nyugati övezetének védelmére pedig csak egy Jenő [= Jenkepuszta] és egy [Divény-] Oroszi hadrendi osztagot telepítettek le. A Jenő és Oroszi hadrendek a Nógrád vára közelében levő [Diós-] Jenőre és [Nagy-] Oroszira, az esetleges Megyer a Szécsény melletti [Nógrád-] Megyerre vagy az Ipoly-Ság körzeti Magyarádra, az esetleges Ugra a Rima vagy Sajóvölgyi Ugrák valamelyikére, Terenye pedig [Kis- vagy Homok-] Terenyékre és esetleg [Salgó-] Tarjánra utalnak, mint anyatelepülésekre.⁶³

Annak ellenére, hogy ez a gyepűelve hadrendi egységekkel való betelepítése a király vármegyék kialakítása korában is elképzelhető és éppen az anya- és leánytelepülések közti kapcsolat feltételezésével, azt mégis Géza fejedelemkori akciónak tekintem, mert abban — éppen falvak nevéből leszűrhető anya- és leányközségi összefüggésekből következtethetően — a még mindig egységes területnek tekintett hajdani bolgár dukátus hadrendjei vettek részt. Továbbá ezen a területen — a királyi Hont vármegye kialakítása után is — mindig a királyi Nógrád vármegyével találkoznak és nincs nyoma annak, hogy a Losonc-patak és a Felső-Ipoly gyepűelvéjén az ANONYMUS-nál is említett [Cap. 37.] vágvölgyi határőrsípságok — Sempte, Galgóc [= Szolgagyőr], Bolondos [= Bolondóc, később pedig Beckő] és Bana — valamelyike is hatáskörrel bírt volna. Ez annál is inkább feltűnő, mert Szolgagyőrnek a nógrádi Bárkányban, Bolondosnak pedig nagyobb számú földjei, és népei voltak még a XIII. század második felében is a palócföldön kialakított vármegyék területén.⁶⁴

SZAMOJÉD EREDETŰ NÉPCSOPORT ŐSHAZABELI CSATLAKOZÁSA AZ ÚJ HAZÁT KERESŐ MAGYARSÁGHOZ

Történeti irodalmunkban régóta ismert tény, hogy az új hazát kereső magyarság egyes töredékei visszamaradtak az őshazában, illetve a továbbhaladás útvonala mentén. Ilyen visszamaradt töredékek voltak a Volgától keletre is. Ezekről PAULER Gyula 1900-ban ezeket írta: „A mai baskírok nemzetségei közt megtaláljuk délen a Jurmaty [Gyarmat], nyugaton a Jenei [Jenő] nevet; de a Támjánt már nem merem Tarjánnak magyarázni”⁶⁵

A középső Káma vidékén, az ún. mazuninszki kultúra területén végzett régészeti ásatások III—VIII. századi eredetű leletanyagának az ott élt és ma is élő udmurt és baskír népességgel való kapcsolatai vizsgálata során a mi Gyarmat és Jenő törzseink nevének és népének származására nézve is meglepő eredmények jutottak felszínre. Az eredményeket V. F. GENING az 1967-ben megjelent egyik tanulmányában, bőszöges jegyzetanyaggal ellátva, foglalta össze.⁶⁶ Feldolgozásának tanulmányomat érintő adatai — a vonatkozó adatok lelőhelyének oldalszámait zárójelbe téve — a következők:

Tekintettel arra, hogy a lakosság településtörténetének vizsgálatakor nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a nép- és nemzetségneveknek, ezért az azonos jelentésű udmurt és baskir elnevezéseket — figyelembe véve a VII. és VIII. századi előfordulásait — táblázatba foglalta [62.; 1. az 1. sz. fényképet]. Hasonló módon tüntette fel a középső Ob és az Irtis vidéki népnevek baskir nevekké váló párhuzamát [67.; 1. a 2. sz. fényképet]. A mazuninszki kultúra elterjedését ábrázoló térképen feltüntetette az ottani udmurt és baskir csoportok elhelyezkedését [64.; 1. a 3. sz. fényképet] és azok egyes népcsoport neveit is [63.; 1. a 4. sz. fényképet].

A *Gyarmat* törzsnevünknek az udmurtoknál a *Jura* és annak déli—udmurt *Juri*, *Jurinka*, *Juras*, a baskiroknál pedig a *Jurmati*, *Jurminszkij*, *Jurman*, *Juraktau* [72.] és *Jurmanti* törzsnevek és változataik a megfelelői [66.]. — Ezek eredője az a *Jur* népnév, amely a Pecsora folyótól a Tajmir-félszigetig — tehát az Uráltól nyugatra — lakó nyenyec—szamojédok népcsoportnevében is megtalálható. A tavgi- [=nganaszan] és a jenisszei- [=szelkup]szamojédoknál pedig *Juraka* és *Julaka* alakban fordul elő [72.]. Megjegyzi, hogy a szájáni-szamojédok egyik csoportját *Mataj*-nak hívják [78.]. — A komik *Jarang* és *Jaran* [Jaranmu = a nyenyec—szamojédok földje], a hantik *Jorun*, *Jorgan*, *Jorn*, illetve *Jar* és *Or*, a menyik pedig *Jorgan*, *Jorin*, *Jorran-kum* és *Jarran-kum* nevekkel illetik a szamojédokat [72.].

A *Jenő* törzsnevünknek mind az udmurtoknál, mind a baskiroknál és a barabinszki tatároknál a *Jenej* a megfelelője, amit — az előzőek során [72—74.] és itt is [76—78.] HAJDÚ Péter két tanulmányának megállapításaival is vitázva⁶⁷ — az enyec—szamojéd *jenej* [= igazi t. i. „ember”] szóból származónak tekint. Megjegyzi azonban — NÉMETH Gyula és GOMBOCZ Zoltán nézeteit is figyelembe véve —, hogy a szó eredetizetése sok nehézségre ütközik [77.].

A *Tarján* törzsnevünket is kapcsolatba hozza a *jenja* = *jenej* szamojéd szóval és abban az udmurt és komi *turi*, a manysi *tari* és a magyar *daru* szavak nyomán a *tar*, *ter*, *tor*, *tur* — véleményem szerint török eredetű — madárnevekkel való összetételt lát [79.]. Azonosnak veszi a XVII. századi orosz forrásokban szereplő nyugat-szibériai *Terenja* és *Tereny*, és a magyar *Tarján* névalakokkal [77.], amiknek az udmurt *Turja* és a baskir *Turaj* [62.], ez utóbbinak pedig a középső Irtis menti *Turas*, az ottani *Terenye*-nek pedig a baskir *Terszatszkaja* a megfelelői [67.].

Végül is véleményét így foglalta össze: „A baskirban és az udmurtban előforduló népcsoportnevek sorában bizonyos neveknek — *Jura*, *Jenej*, *Kal[mez]*, *Bar*, *Bugadi* és néhány másnak is — tökéletesen meghatározott szamojéd eredetük van, mivel azok a leginkább hitelt érdemlő módon, azaz mint nemzetségnevek, ennek a népnek a nyelvéből magyarázhatók meg. Természetesen ez a tény még nem jelenti azt, hogy a nevezett nemzetségi csoportok az idekerülésük idején szamojéd nyelvűek lettek volna. Teljes mértékben kétségtelen ugyanis, hogy ezek a nemzetségi csoportok már nagyon régen asszimilálódtak, és elsajátítva a másik nyelvet, egyedül csak a régi nemzetségneveiket tartották meg. Ez másképp nem is történhetett” [68.].

GENING következtetéseit a Kárpát-medencébe került magyarság személy- és helynév anyaga is igazolja. Az a felismerés, hogy a *Gyarmat* törzsnevünk nyenyec—szamojéd, a *Jenő* enyec—szamojéd, a *Tarján* pedig olyan szamojéd hatásra létrejött manysi elnevezés, amelyben a szóösszeté-

tel első tagja török eredetű⁶⁸, új távlatokat tesz áttekinthetővé honfoglaló népünk megismeréséhez.

Az már az eddigi — főleg ANONYMUS, azaz a nagy tudású Szalók nembeli Péter egri püspök történeti adatainak nagymértékben hiteles voltára felépülő — településtörténeti és településföldrajzi kutatásaim során is feltűnt, hogy több száz finnugor és szamojéd helynevünk van, amiket hol félremagyaráztak, hol bizonytalan eredetűnek vettek, hol pedig Figyelemre sem méltatták. Tanulmányomban, mivel nem ez a tárgya, nem térhetek ki ezek elemzésére, néhány adatot azonban a *palóc* népcsoportnév szamojéd eredetének alátámasztására itt is közölnöm kell.

Egy-egy terület ősi megszállóinak nyelvi hovatarozása felismerése szempontjából nagy jelentőségük van a folyóvizek neveinek. Az Eurázsia északi tájain gyakori *-ma* végződésű folyóvíz neveket szamojéd vagy szamojéd hatásokra kialakult névadásra vezetik vissza. Ezek sorába tartozónak vélem a *Rima* folyó és az Eger-patakból kelet felé kiágazó *Rima*-patak nevét is. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy a Rima alsó folyása mentén ott van a szamojéd csatlakozókra utaló *Jéne* hadrendi település, a Rima-patak torkolata közelében pedig [Tisza-] *Valk* mai és egykori *Velk* neve utal a birtokos szamojéd származású személy vagy nemzetség nevére. Ezek a települések a *Rima* vízneveink szamojéd vagy szamojédi-zált eredetét valószínűsítik.⁶⁹

A honfoglaláskori szamojéd települések palócföldi jelenlétére itt is, miként országszerte — a *Gyarmat* és a *Jenő* hadrendi települések meglétén kívül — leginkább a birtokjelölő személy- és nemzetségnevekből alakult helynevek utalnak. Például, a [z ipoly-] sági katonai körzetben, ahol két [Balassa- és Haraszi-] *Gyarmat* nevű hadrendi szállás is volt, *Nénye* falu, amelynek — miután a XIV—XV. században több részre bomlott — Egyházas-Nényét tekinthetjük központjául. A település lakossága, ami névalak szempontjából nem lényegtelen, 1870 táján még színmagyar volt. A szlovák környezet lakossága *Nenince* névvel illette. Az okleveles adatok [1135: Nena, 1243: Nene, 1369: Nyenye, 1376: Nyene és Niene, 1381: Nyenye, 1392: Nyenie, és 1397—1401 között Nénye] alapján az első szótag *nye-*, a második szótag *-ne* és *-nye* hangzása tételezhető fel, tehát egy ősi *Nyene* vagy *Nyenyé* szóalakokkal állunk szemben, melyekből a mai *Nénye* elnevezés alakult ki.

A *Nyene* névalakból, a *jenej* = *Jene* = *Jenő* névalak alakulásához hasonlóan létrejött nyenyec—szamojéd *nyenej* = *Nyene* népcsoportnévre következtethetünk. A *nyenej* szó jelentése ugyanis: 1. 'igazi, valódi', 2. '*nyenyec*'. A *Nyenyé* szóalak viszont pontos megfelelője a nyenyec—szamojéd *Nye*"*nye* női névnek, aminek a jelentése: 1. 'asszonyok asszonya', 2. 'legjobb az asszonyok között'. Amennyiben a mai helynév ebből a szamojéd női névből származik, akkor eredetére nézve két lehetőséggel számolhatunk. — Az egyik az, hogy egy előkelő nő birtokát jelölő elnevezés, amelyhez hasonlóak — például a nyenyec *Szer*"*nye* női nevet viselő beregi *Szer-nye* falu neve — gyakoriak a szamojéd csatlakozók körében, amiből a nők férfiakkal egyenlő birtokjogaira következtethetünk. A *Nyénye* falunév-alak ilyen eredeztetését azonban csak a régészeti ásatások dönthetnék el teljes bizonyossággal, ha sikerülne itt egy honfoglaláskori előkelő nő sírját megtalálni. — A másik lehetőség pedig az, hogy a női névvel a Szűz Mária nevét viselő első, valószínűleg XI. századi eredetű Boldogasszony-

templom nevét vitték át — amire szintén számos példa van — települést jelölő névvé. Ezt viszont megint csak az dönthetné el, hogyha ismernénk a falu kora középkori temploma védszentjének a nevét.⁷⁰

A Balassagyarmattól keletre fekvő *Hugyag* falu nevét a tundrai nyenyec *Hugya* nevzetisége nevével azonos nevű honfoglaláskori nemzetseg nevéből eredőnek vélem, annál is inkább mert a nemzetséghez tartozó nők *Hugyej* nevét a szabolcsi *Hugyaj* őrzi. Ugyancsak a tundrai szamojédek *Temja*” nemzetségéhez hasonló nemzetségnévből eredőnek vélem Lo-sonctamási még 1299-ben is *Thema* nevét⁷¹, valamint *Vilke*, mindig színmagyar falvunk nevének a *Vi”lka* nemzetség nevéből való származását. A gömöri, a bolondosi várföldek közelében fekvő *Léhi* falu neve szintén ezen tundrai nyenyec *Lehe* nemzetségének idekerült ágával hozható kapcsolatba. A *Vály-völgy* és *Vály* falu neve a nyenyec *Vaj* nemzetség nevének mása, *Pádár* neve pedig vagy a *Padar”nye* kislánynévvvel, vagy a *padar* 'sáv, földsáv, folt, anyajegy' jelentésű szóval hozható összefüggésbe.⁷²

Mellőzve a szamojéd eredetűnek vélhető, közszókból alakított, személyt vagy térformát jelölő palócföldi helynevek felsorolását, inkább a szamojéd nyelveket beszélő csoportok idekerülésének néhány lehetőségére kívánok rámutatni.

Azt már KUBINYI Ferenc is megsejtette, hogy az *Ugra* helyneveink uráli eredetű néptöredéket jelölnek. Bizonyítani azonban állítását nem tudta, de több szempontból is figyelemre méltó az az észrevétele, hogy a IX. században a magyarság egyik csoportja a Volgától keletre, a másik attól nyugatra, a harmadik pedig a Fekete-tenger és az Al-Duna mellett lakott. — A Volga két partján lakó magyarságra nézve LÁSZLÓ Gyula régészeti és nyelvészeti adatok sokaságát sorolta fel, de ugyancsak ő arra is rámutatott, „hogy a szamojédek és a finnugorok szétválása jó néhány ezer évvel előzte meg időszámításunk kezdetét”, amiből az is következik, hogy honfoglalóink soraiban szamojéd csatlakozókat talán nem is kereshetünk.

A finnugor nyelvészetnek a szamojédek korai elszakadására vonatkozó ezen szinte klasszikussá vált megállapítása mellett azonban LÁSZLÓ Gyula arra is rámutatott — és ezt Björn COLLINDER-nek a finnugor nyelvek alapszókinsét összehasonlító sötára nyomán számadatokkal is igazolta — hogy „a magyar nyelvben levő uráli szókincs a legnagyobb érintkezési felületet a szamojéddal mutatja”.⁷³

Szamojéd szavak, helynevek és nevek azonban még más úton is kerülhettek — és kerültek is — nyelvünkbe, amit megmagyaráz az, ha ezeket a mazuninszki kultúra körzetében végzett ásatások GENING általi ismertetése és — mint hazai forrás — ANONYMUS Gestája szemszögéből nézve vizsgáljuk.

ANONYMUS — miként azt a Gesta belső érvei alapján kimutattam — nemzetsége honfoglaláskori őst, Ösböt, a rokonainak vagy őshazabeli „földijeinek” tekinthető Ösé és Velek vitézekkel együtt szerepelteti. Ezek, bár nem tartoztak a hét fejedelmi személy, a „hetumoger”-ek közé, vezéri feladatokat is végeztek. „Ösbö meg Velek... ugyanis igen nevezetes nemzetségű emberek voltak, mint különben a többiek is, akik Szcitiából kijöttek és Álmos vezért sok-sok néppel követték” [Cap. 19.]. — Ez a „sok-sok néppel” kitétel inkább „az ugyanazon vidékről való népeknek megszámlálhatatlanul nagy sokaságára”, mint a „hét fejedelmi személy”

saját népeire [Cap. 7.] vonatkoztatható, mert amikor Árpád fejedelem „Veleeknek a szarándi ispánságot adta” [Cap. 52.], az azt nyilván a vele jött néppel együtt vette birtokába [v.ö. Cap. 57. Billa és Baks esetével].

Mindez a fejlett nomádfeudalizmus már nem csak vérségi kötelékeken alapuló hadrendi és várgazdálkodási állam-berendezkedésének megfelelően történt, amit ANONYMUS a saját kora jogási nyelvén fejezett ki. Ez azt jelenti, hogy Velek és — miként kiderül — különböző népi eredetű „hübéresei” az általuk meghódított területen, központi jóváhagyással, szállásbirtokosokként települtek le.⁷⁴

Velek neve szamojéd jellegű. Valószínűleg a *velk* „nagyon fehér” [v. ö. Tisza-Valk = *Velk*] szóval és esetleg a *Vi’lka* nemzetségnév honfoglaláskori megfelelőjével függ össze. Ezt támasztja alá, hogy „a szarándi ispánság” területén szamojéd eredetű csatlakozókra utal a [Boros-] *Jenő* és *Gyarmata* hadrendi szállások neve. Ez utóbbi *jur* alapszavának — amit Kolozs megyében *Jur*, másképp Mező-Ór neve őriz — *gy*-hangú változata pedig a nógrádi és a békési *Gyur*-puszta nevében ismerhető fel. A szamojédok elnevezésének *hanti jar* változatát a mosoni *Jár* faluk, valamint a csanádi és erdélyi *Jára*, *or* változatát pedig a vasi *Or*-faluk és a baranyai *Or*-fű nevében vélem felismerni. Hihető, hogy ez utóbbival függnek össze a szatmári *Ar* faluk és talán az *Arad*, okleveleinkben *Orod* helyneveink is. — Többek közt az is figyelemre méltó, hogy az Ösbőnek, Velek vezértársának adott veszprémi területen van egy *Jári*-föld nevű puszta is. Ez szintén a kettejük hasonló összetételű népelemek fölötti vezérkedésére utal. [V. ö. Cap. 19. és 52.] — Lehetséges azonban — ami a szamojéd csatlakozás tényén nem változtat —, hogy ezek a nevek, vagy egy részüik, nem hanti elnevezés, hanem a nyenyec *Jar*” nemzetséghez hasonló nevű honfoglaláskori nemzetségnévből alakultak.⁷⁵

A hantik és a manysik — vagyis az *obi-ugorok* — jelenlétére közvetve utalnak a bihari *Szaránd*, a hevesi *Szaránk* = *Zaránk*, a somogyi és soproni *Zarány*, az egykori zarándi *Szaránd* = *Zaránd* település és területneveink is, amiket ezek a környezetükben élő *komik* szállásainak adtak. Az *obi-ugorok*nál ugyanis *szaran* — az *udmurtok*nál *szara-kum* — a *komik* neve.⁷⁶

Véleményem szerint *obi-ugor* eredetű a *Kér* törzsünk törzsi vagy vezéri nemzetségi tamgára utaló „*csödör, mén’*” jelentésű neve.⁷⁷ Ezt látszik az is igazolni, hogy a *Kér* hadrendi szállások környezetében csaknem mindig találhatók *obi-ugor* eredetű szavakból megmagyarázható helynevek. A régi *Zaránd* megye területén, például, [Kurta-] *Kér* a *Gyarmata*, [Boros-] *Jenő*, *Magyarád* és a *székely* csatlakozókra utaló *Sikula* helynévbokorban helyezkedik el, de a terület neve *obi-ugor* eredetű.

Komik jelenlétét sejtem az ő nyelvükön szamojédot jelentő *jaran* népnévüknek a bihari *Gyaran* elnevezésével kapcsolatban. *Udmurt* névadás lehet a szamojédot jelentő *jura* szavukat feltüntető ungi *Jóra*, másképpen *Ór* falunk neve. Ennek azonban *manysi* névadói is voltak, mert a harmadik neve *Jorró*. Ez a szamojédot jelentő *menysi jorran-kum*-ból eredhet, ennek egyik változata a komáromi *Gyorra* puszta neve. A *jaran-kum* névalakot pedig az *Arad* megyei egykori *Gyarru* nevében vélem felismerni.⁷⁸ Valószínű, hogy az *obi-ugor* csatlakozók egy részének emlékét az *Ugra* és *Ugora* helyneveink őrzik.

Mindez — és még számos más adat — az uráli csatlakozók különböző nyelveinek a honfoglalás korában még élő voltát sejteti. Nagymértékben

igazolják azt az ANONYMUS, KUBINYI és GENING nyomán kialakult feltételezésemet, hogy a honfoglaláskor szamojéd töredékek is kerültek hazánkba, amit azonban — miként a moksa-mordvinok esetében — teljes bizonyossággal csak a régészeti leletek igazolhatnának. Úgy vélem, hogy ezeken kívül az embertani vizsgálatok is előbbre vihetnék a szamojédokra jellemző típus szazalékos arányának a megismerését. E tekintetben is nagy fontosságot tulajdonítok a GENING által ismertetett mazuninszki leletek képanyagának honfoglaláskori leleteinkkel való egybevetésének, mert ez nem csak a szamojéd-„gyanús” helynevek területéről előkerült tárgyak hovatarozásának kérdését is tisztázhatná.⁷⁹

A BOLONDOSI VÁR NÉPEI ÉS A PALÓC NÉPCSOPORTNÉV EREDETE

A XVIII. és a XIX. század fordulóján Hont, Nógrád, Kishont, Gömör, valamint Heves és Borsod megyék ezekkel érintkező területeit kezdték a palócok otthonának tekinteni. A tüzetesebb néprajzi kutatások eredményeként az a nézet alakult ki, hogy elsősorban a Medves-hegység vidékén kell a palócföld magvát keresni, ott, ahol a néphit szerint, Somoskőújfalunál, Péterfalván vagy Maconkán van a világ közepe, valahol itt van az égig érő fa és itt szaladgál a hidak alatt a „tüzes ember”. A néprajzi és történeti kutatások együttes eredményeként leszögezhetjük, hogy ennek a területnek nagy része a kora középkori bolondóci, azaz régebbi nevén bolondosi, várispánsághoz tartozott.⁸⁰

A „palóckérdés” megoldása tehát összefügg egy nem éppen könnyű történeti kérdésnek, a bolondóci határőr-várispánság — és általában a kora középkori határőrsegek — területi, szolgálati és etnikai kérdéseinek a megoldásával. Mellőzve a tények és a feltételezések sokaságának ismertetését, csak néhány olyan adatra kívánok rámutatni, amelyek a Medves vidékének avar örökségként ránk maradt honfoglaláskori gyepeinek kora középkori állapotára nézve közelebb visznek a valóság megismeréséhez, mert azt az okleveles anyag hiányában csak így tudjuk — egyelőre régészeti bizonyítékok nélkül — megmagyarázni.

Arra már az előzők során rámutattam, hogy ezeket a gyepeket a bolgár dukátus korában is őrséggel látták el és mivel vidékünkön önkéntes csatlakozással állunk szemben, ezek az avar és bolgár határőrök, nyilván magyar ellenőrzés alatt, továbbra is helyükön maradtak. A bolondosi várnépek egy részét tehát ezek leszármazottjai sorában kell keresnünk. Lehetséges, de nem biztos, hogy a XIII. századi török vagy törökös nevű bolondosi várjobbágyok és helynevek, a szláv „gyanúsakat” is beleértve, ezektől származnak. Ilyenek Baas, Bást, Almágy stb.⁸¹

A bolondosi várispánság tehát itt olyan terület birtokába jutott a királyi vármegyék szervezése korában, amely már korábban is határőrök földje volt. De miért csak itt, és miért nem az egész gyepláncolat sávját bízták az ő védelmére? — Ennek nyilván az a magyarázata, hogy Nógrád és Gömör maguk is határőr megyék voltak. Így aztán az ezek által nem megszervezett Felső-Rima-völgy területe került a bolondosi határőrispán irányítása alá. Hontban hasonló a helyzet, ahol a honfoglaláskori gyeptől északra elterülő és a Garam félköríve által a nógrádi gyepekig bezárt gyepeivel lehetett bolondosi várföld. Erre mutat, hogy Szebeléb 1219-ben és Palást 1288-ban részben még mindig a bolondóci várhoz tartoztak. Itt a bolondóci terület Hont megyéhez kerülését főleg a selmecbányai bá-

nyászat kialakulása, és a királyi vármegye területének a Hont-Pázmán nemzetség adománybirtokaihoz való kiigazítása siettette. Így azután a hantárórszerepet is a honti várkatonaság vette át, akiket még 1218-ban is a Kálmán király uralkodása idején [1095–1116] épült Zólyom vára őrzésére és földjeinek művelésére rendelték ki, ami azt bizonyítja, hogy a zólyomi királyi uradalom területén ekkor még nem alakult ki a megyeszervezet.⁸²

Hasonló helyzet csiráját rejtette magában az a tény, hogy a XII. század folyamán a Felső-Rima-völgy a *kalocsai* érsekek birtokába került. Ezek uradalmából jött létre Rima vármegye, a későbbi Kishont területe, amely azonban nem foglalta magába az egykori Medves vidéki gyepüket. A Medves vidéke továbbra is bolondóci várföld maradt, de elvesztette határörjellegét, és így várjobbágysai a XIII. század második felében már fokozatosan a királyi szerviensek sorába kerülnek, a várnép pedig az akkor kialakuló jobbágyságba olvad be. A XIV. század folyamán pedig az egykori várispánság terület is megszűnik, és Nógrád, Gömör és Heves vármegyéek részeivé válik.⁸³

Helyben maradt azonban a lakosság. Úgy-ahogy átvészelte a tatárjárást, majd a török uralmat, és kialakult az a mai helyzet — aminek községenkénti és általános alakulását ILA Bálint részletesen vázolta —, hogy mintegy 28 falu és erdei település XIII. századi bolondóci ispánsághoz való tartozását és az azokból és azokba irányuló népi terjeszkedést körvonalazni tudjuk. Ez a terület kelet felől a Hangony völgyi barkókkal, és észak felé a gömör—kishonti barkó falvakkal érintkezik. A települések nevei (a hazánk mai területére esők nevei dőlt betűvel szedve) a következők: Ajnácskő, Almágy, Bakóháza, másképp Mátéháza, Bataháza, *Baratony*, Bartalyosbást, Belezsér, Bikmeg, *Cered*, Dobfenék, Dobszeg, Egyházasbást, Eperjes, Hidegkút, *Kabalaszó*, Kókényes, Óbást, Péterfalva, *Pogony*, Répás, *Róna*, Sáros, Sőreg, Tajti, *Tótújfalu*, *Utas*, Vecseklő, *Zabar*. — Maguk a neveik is elárulják különböző korokból eredő benépesülésüket.⁸⁴

A bolondóci várispánság egykori települései tekintetéből sem teljes ez a felsorolás. ILA Bálint is tudatában volt ennek és az ún. „palócok földje” egykori kiterjedésére és népei eredetére nézve — [a kiemelések tőlem] — ezt írta:

„A legújabb kori irodalom már hajlandó feltételezni a palócság *kabar* eredetét. *Biztos ítéletet e tárgyban nem mondhatunk*; ehhez szükséges volna még Heves és Nógrád megyék település- és népesedéstörténetének részletes vizsgálata, sőt a felmerülő genealógiai vonatkozások kiderítése és a birtoklástörténet tüzetes ismerete is. Annyi azonban *bizonyosnak látszik*, hogy a *hevesi, nógrádi és gömöri palócság* egymással rokon, azonos törzsi eredetű és a *kabarság leszármazottja*, amely területeit a XII. századig foglalta el. Feltehető, hogy *falvaik jó része mind Nógrádban, mind Gömörben a legkorábbi időkben a bolondóci várhoz tartozott*. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy *egy tömegben telepítették őket Nógrádban, azután innét a Gortva-völgybe*.”⁸⁵

A fenti megállapítások és feltételezések vitatható — és e tekintetben önálló tanulmányt igénylő — részeivel szemben egyelőre a következőket jegyzem meg:

1. Semmi bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy Hevesben, Nógrádban és Gömörben, ezeken a kora középkorban rendkívül vegyes lakosságú te-

rületeken, a kabar eredetűnek feltételezhető néhány település a bolondóci várspánsághoz tartozott volna.

2. A Medves-vidéki — azaz a Gortva-, Darnya-, Felső-Zagyva- és Felső-Tarna-völgyi — bolondóci várnépek is különböző etnikumúak lehettek.

3. A „palóc” népcsoportnevünk a Bolondos vára fennhatósága alá tartozó bolondosi, azaz bolondóci várnépek szamojéd eredetű szóra visszavezethető elnevezése.

Az első megjegyzésemre nézve rá kell mutatnom arra, hogy a kabarok határőrszerepét irodalmunk rendkívüli mértékben túlértékelt, éppúgy, mint a székelyekét. Éppen ILA Bálint volt az, aki a „gömörörök” népi eredetével kapcsolatban kimutatta, hogy azok alaprétege a Keszi és Kér törzsbeliéhez tartozott és telepítések révén más népekkel is keveredtek. Ezzel pedig megcáfolta FEKETE NAGY Antal azon állítását, hogy a „gömör öröktől” származó szepesi tizlándzsások kabarok voltak.⁸⁶

Rá kell mutatnom arra is, hogy Gömör területén már a honfoglaláskor különböző etnikumú csoportok találhatók, amire jó példa az Alsó-Rima völgyében fekvő Jéne hadrendi szállás népi környezete. Ez a szamojéd névadásra utaló *Jéne* délnyugat felől a hasonló névadást sejtető *Rima* faluval, keletről a csatlakozott bolgárok *Nándor* hadrendjével, nyugatról az ugyancsak bolgár Bercel [= barszil, „fakó, szürke, ősz”] hadrendnek a balti-finn-ségi csatlakozók egyikének nyelvén „szürké”-t jelentő, *Harmac* nevű falujával határos. Ez utóbbi nyugati szomszédja lehetett az az obi-ugor szállás, amelynek emlékét az *Ugora*-hegy neve őrzi. Az obi-ugorokra különben még a Sajó-völgyi *Ugra*-hegy és a *Kér* hadrendi név, a balti-finn-ségiekre pedig ugyanott a *Keszi* is utalnak.⁸⁷

Nógrádban nem beszélhetünk tömeges kabar letelepítésről. Az itt levő *Kazár* és *Kozárd* helyneveink nem bízatos, hogy a kabarok egyik törzsének a nevét viselik. Inkább Mén-Marót bihari kazárjainak egy-egy idetelepített „osztágára” vonatkozhatnak. A kabar eredetűnek feltételezhető helynevek feltárása különben is nagy nehézségekbe ütközik, mert azokat a különböző török, iráni, sőt esetleg a böszörmény névadású települések sorában is kereshetjük.

A második, a Medves-hegység vízneveivel kapcsolatos észrevételem kiinduló pontját MELICH János azon észrevételére alapozom, hogy a *Torna* patak- és településneveink nem a szláv *trna* 'tüske' szóból származnak, mert legtöbbjüknel a szláv névalak megjelenése előtt a *Torna* vagy *Turna* névalak szerepel az oklevelekben. — Nyilván ezen, a csuvas törökben *turna* és *torna* 'daru' szóból alakult — ami GENING szerint a manysiban *tari* 'daru' szóalakú, és a barabinszki tatárok *Tari* nemzetségének és a magyarok *Tarján* törzsének nevében is felismerhető — a *Tarna* folyócska neve is. A *Tarna* és a Zabar falu feletti Gyepütető vízválasztójától északra futó *Darna* = *Darnya* neve lehet tehát török, obi-ugor, sőt magyar névadású is.⁸⁸ A török névadás feltételezése esetében gondolhatunk avar, bolgár-török [csuvas] és kabar elnevezésre. Egy kétségtelen, hogy ősi út vezethetett a Tarna völgyében a zabari gyepükön át az ugyanazt a nevet viselő *Darnya* völgyébe és onnét északra, a gömöri vastelepek felé. Ugyanilyen — pontosan kimutatható — vasszállító út vezetett a vaskovácsok központjának is tekinthető [Mező-] Tárkányból, az egri és szarvaskői avar leletekkel igazolhatóan, a Hangony völgyében fekvő Várkonyhoz, ahol a X. században már a honfoglaló magyarok is vasat bányásztattak és fegyvereket kovácsoltattak.⁸⁹

A *Gortva* patak neve — miként azt már ILA Bálint is megjegyezte — nem szláv eredetű.⁹⁰ A névképzés kialakulására jó példával szolgál a *Torna*-patak MELICH János által idézett 1279. évi *Tornova* és az 1373. évi *Torna vize* szóalak.⁹¹ Nyilvánvaló, hogy egy *Gort*+*va* szóösszetétellel állunk szemben, amelyben a *-va* végződés *viz*-et jelent. A permi-finnugri nyelvek közül a komi *va* jelent vizet. Például az *Izma* folyó neve komiul *Izsva*. — A Rábcába ömlő *Ikva* neve szintén komi névadásra vezethető vissza, és nem más, mint Kámába ömlő *Ik* folyó nevével azonos pataknev komi „viz” szóval történt kiegészítése. — A *Gort*+*va* összetétel származhatik a komi *gorða* 'vadvacka', vagy az udmurt *gorð* 'vörös' jelentésű szavak és a permi-finn nyelvek komiban megőrzött *va* 'folyóvíz, patak, víz' szavának összetételéből. Én inkább ez utóbbi „veres patak” elnevezést tartom valószínűnek, mert értesüléseim szerint a *Gortva* vize áradások idején inkább vöröses, mint sárgás színű.⁹²

A *Zagyva* folyó és *Zagyva* [-róna] falu neve is minden nehézség nélkül megmagyarázható a magyar 'zagyva, zavaros' szavunkból.⁹³ Ez annál is inkább valószínű, mert *Zagyva* falu — hasonlóan a vele határos Rónával — eredetileg szintén a bolondói várföldek sorába tartozhatott. Ez a valószínűség azonban szükségessé teszi harmadik megjegyzésem részletesebb indokolását.

A „palóc” néprajzi csoportunk nevének szamojéd eredetét és a „bolond, bolondos, bolondosi”, illetve a „keverék” jelentését már az 1968-ban megjelent egyik dolgozatomban a nyenyec-szamojéd *paloc* ige jelentésváltozataival véltem igazolhatónak. Ezek: 1. összezavarni, összekuszálni, összetéveszteni, összekeverni; 2. valakit valamivel összezavarni, valamit valamibe belekeverni; 3. értelmetlen, semmit sem jelentő hangokat hallatni, idegen nyelvet utánozni; 4. gügyögni, gögicsélni; 5. hanyagul, terjedősen fel- vagy leírni valamit.⁹⁴

A jelentésváltozatok közül az 1–3. pontbeliek alkalmasak a *zavaro-dott* elméjű, *bolond* ember megjelölésére, valamint a mi szláv eredetű *Bolond*, *bolondos* szavunk és az ANONYMUS-nál a II. század végén [Cap. 37.] még *Bolondos* [Blundus]-nak nevezett vág völgyi várunk nevének a szamojéd csatlakozók nyelvén való megnevezésére.⁹⁵

A magyar *palóc* szó szamojéd eredetére vonatkozó szófejtésemet nagymértékben alátámasztja, hogy van két *palóc*, illetve *palócfű* növénynevünk is, amit kutatóink a népcsoportnév eredetét kutatva eddig nem vettek figyelembe. Ez a vonatkozás — bár más tekintetben foglalkozott vele — KNIEZSA István figyelmét is elkerülte.⁹⁶

Ezek egyike a perjefüvek sorába tartozó *Lolium temulentum* — közismertebb nevén a *vadóc* — néhol azonban így nevezik a KNIEZSA által idézett *Apera spica venti*-t, a *széltippant*-t is. A *Lolium temulentum* főleg az árpa- és zabföldeken tenyészik. Közeli rokona a *Lolium arvense*, a lenföldeket elgazosító *lenfojtó vadóc*. Mindkettőjük magvait gyakran támadja meg egy gombafajta, ami *loiin* vagy *temulin* nevű alkaloidot termel. Ez *bóditó* hatású, főfájást, hányást, szédülést, érzékzavart és vizelethajtást előidéző mérge. Ezért a *palóc* vagy *palócfű* névváltozatai sorában megtaláljuk még a *szédítővadóc*, a *részegesfű*, a *bóditóvadóc*, a *bóditóperje* és a — bár a közismerten mérgező hatású konkolyhoz növénytanilag semmi köze — az *üszögöskonkoly* elnevezéseket is.⁹⁷

A növény tehát önmagában véve nem mérgező, és magvai is csak a gombafertőzés esetében válnak mérgezővé. A mérgezési tünetek emberek-

nél a kellőképpen nem tisztított kenyergabonába került gombafertőzéses magvak lisztjéből készült ételek fogyasztása, vagy az ilyen magvakat tartalmazó fű rácsálása, állatoknál pedig a fertőzött magvú fűvel való takarmányozás következtében jelentkeznek. A növény mérgező hatását már ősidők óta ismerik. Úgy vélem, hogy a sámánok révületének előidézésében is szerepe lehetett. Az elnevezés szórványos előfordulásából pedig némi következtetést vonhatunk le a szamojéd csatlakozók térbeli elhelyezkedésére.¹⁰⁸

Mármost, ha a növény nevét és jelentésváltozatait egybevetjük a nyec-szamojéd ige 1—4. pontok alatti jelentésváltozataival, akkor kétségtelen párhuzam állapítható meg a *palóc* néprajzi csoportunk és a növény neve között. Ebből a szó szamojéd eredetére következtethetünk. — Vidékünkön tehát a *palóc* népcsoportnév — oklevéileg és térbelileg is igazolhatóan — őseiknek a *bolondosi* várispánsághoz való tartozására és nem népi származásukra utal. Az elnevezést nyilván a szamojéd nyelvet beszélő szomszédaiknak tulajdoníthatjuk. Ugyanekkor a *bolondosi* — *bolondos* — *bolond*, azaz *palóc* értelmezés alkalmas volt gúnynév kialakítására is. Ennek szinte napjainkig való meglétére KNIEZSA István is rámutatott, mivel „a *palóc* terület mindig a szomszéd községnél kezdődik”. SZOMBATHY Viktor pedig a várgedei barkók *palóc* nevezet iránti tiltakozásával illusztrálta a még nem is olyan régen fennálló sértődöttséget.¹⁰⁹

Voltak azonban olyan területek is hazánkban, ahol a *palóc* elnevezést nem tekintették gúnynévnek. Ilyen, SZENTMIHÁLYI Imre szerint a göcseji „*palóc herceg monda*” körzete, ahol viszont — erre KNIEZSA is hivatkozik — a „*göcseji*” nevezetet tekintik gúnynévnek. Ilyen még — SZOMBATHY Viktor szerint — a Nyitra és Aranyosmarót közti, nyolc faluból álló „*palóc félsziget*”, ahol a lakosság büszkén vallja magát *palóc*-nak. — Kérdés, hogy mennyiben volt gúnynévi jellege az 1220-ban említett *Palouc* személynévnek vagy az 1381-ben Belezseren, az egykori *bolondóczi* területen élt *Bolond* jobbágy nevének.¹⁰⁰

Úgy vélem, hogy a nem gúnynévi jellegű értelmezésnek is van a *palóc* igéből és a *széltippan* *palóc* nevéből kikövetkeztethető magyarázata. Az *Apera spica venti*-nek *palóc* nevről ezt írta KNIEZSA: „szláv eredetűnek látszik, de ilyen növénynév nem mutatható ki” a szláv nyelvek egyikeben sem. A lenge szárú széltippan arról nevezetes, hogy magvait, azok beérésekor, a még oly gyengén fúvó szélben is szétszórja, belekeveri a szélbe, szálait lengeti, *összekuszálja, összekeveri*.¹⁰¹

Volt tehát a *palóc* szavunknak olyan népcsoport megjelölésre is alkalmas „összekuszált, összekevert, *keverék*” jelentése is. Ilyen saját népnévként használt „*keverék*” jelentésű szónak közismert példája a *bolgár* népnévnek egy török nyelvi „*keverék*” szóra visszavezethető eredete. — A magyar *palóc* népcsoportnév ily értelmezése esetében nyilván ott érvényesült ez a szamojéd eredetű névadás, ahol vagy a környezetükben, vagy saját magukat is beleértve, népkeverékből alakult honfoglaláskori katonai körzetek voltak, amelyek nem tartoztak a *bolondosi* várispánsághoz, hanem a királyi vármegyék vagy más határőrispánságok részei voltak.

Ilyen körzetek voltak vidékünkön a (Diós-) Jenőt magában foglaló rétsági, a két Gyarmatot körzetében tudó ipolypásztói és — amennyiben a korán felszámolt *bolondóci* gyepüelvétől eltekintünk — a három Gyarmatot is irányító ipolysági. Nyugat-Nógrád és Dél-Hont területén ugyanis

nem élt, vagy csak alig észrevehető a XIX. században a *palóc* nevezet gúnynévként való felfogása, ami egyik magyarázata lehet LISZNYAI és MIKSZÁTH „palóc kultusza” kialakításának és sikerének.¹⁰²

NÉHÁNY TOVÁBBI ÉSZREVÉTEL

Az előzőek során közölt következtetéseim hitelt érdemlő bizonyításához még számos, vitathatatlan jellegű adatra is szükségünk volna. Ilyeneket sejtek — és itt nem csak őseink ANONYMUS által vázolt útjára gondolok — a hazánk területén és a Szovjetunió különböző tájain fellelhető azonos alakú és hangzású helynevekben is. A Kárpát-medencében ezek viszonylag kis területre összezsúfolva fordulnak elő, míg a Szovjetunió területén hazánkból szinte legyezőszerűen szétágazva találhatók meg, mintegy jelezve a helyneveinket adó népek idekerülésének az útvonalát.

Ezek közül néhányat — a szamojéd és finnugor népek területei felé mutatót és a palócföldön is meglevőt — megemlítek. A Galga menti *Tura* község nevének másai az Alsó-Tunguzka melletti *Tura* város, az Urál keleti oldalán eredő *Tura* és a partjain a két *Tura* település neve. Az ungi *Turja* nevével azonos a *Turja* folyó, az abaúji *Vizsoly* falu nevéhez pedig a *Vizsaj* folyó neve hasonlít. A hanti-manyi körzetben fekszik *Uraj* város. Ennek a neve azonos a gömöri *Uraj* és az erdélyi *Uraly* falvak nevével. Az autonóm komi területen fekszik *Tilaj* falu. Ugyanezt a nevet viselik a borsodi Szentistván határához tartozó *Tilaj*-puszta, a zalai *Tilaj* falu és Kis-*Tilaj*-puszta, valamint a vasi Nagy-*Tilaj* falu is. Ugyanitt, a Sziszola mellett találjuk a „palóc” nevezet szempontjából nyilván nem közbűs *Palauz* falut is. Az Okába ömlő *Tesa* folyó és a partján levő *Tesa* falu neve pedig azonos a honti *Tésa* faluéval.

A felsorolást még folytathatnám. Hasonló település- és földrajzinév azonosságok és hasonlóságok egész sora állapítható meg a török, az iráni, a mongol, a mandzsu-tunguz stb. nyelvcsaládokhoz tartozó szibériai népek települései sorában is. A böszörményeink településeinek megállapítása szemszögéből tekintve pedig jelentős a mohamedán vallású népek területén előforduló arabból — például *Markaz*, ott és Hevesben — származó településnevek.¹⁰³

Ezek a helynevek — sok száz és több ezer kilométer távolságból, és több mint ezer év távlatából — arra figyelmeztetnek, hogy segítségükkel a népvándorlás- és kora középkori néptörödékek Kárpát-medencénkben való településeinek térképvázlatát az eddigi feltételezéseknél pontosabban készíthetjük el. E tekintetben nagy szerepük van az ezeknek a népeknek nyelvén megnevezett, totemisztikus eredetű személynevekkel illetett, jogbiztosító terület és település elnevezéseknek. Ezek szorosan összefüggnek a nemzetiségi és hadrendi tamga-jelekkel. Jó példa ezek térbeli előfordulására a LÁSZLÓ Gyula által Jurij SZIMCSENKO műve nyomán az Ob folyam menti nemzetségek tamgáik alapján megállapítható széttelepüléséről készült térképvázlat. A tamgák — képirásra emlékeztető néhány vonnallal — ember, coboly, daru, fajdkakas, fülesbagoly, gyík, hal, harkály, hód, madár, medve, mókus, róka, rozsomák, sas, szarvas, veréb, vidra, fa, nap, hold stb. ábrázolatok voltak.

Az ilyen totemisztikus eredetre valló személynevek nálunk még a XIV. században is előfordultak, mint ragadványnevek. Például 1343-ban

az egyik *Ikurd*, azaz *Ökörd* nevű Pest megyei birtokkal kapcsolatban szerepel a Gyáli család három fiútestvére, akik keresztnévük mellett a „dictus” *Tyúk*, *Lúd* és *Pislen* [= a tojásból éppen kibúvó kiscsirke] neveket is viselték. Ugyanebben az oklevélben a pomázi *Csikó* mesterről is szó van. Ennek a *Pislen* Miklósnak a fia vagy az unokája pedig, 1407-ben „Stephanus dictus *Kakas*”. Az ilyen ragadványnévvel történő megkülönböztetéseknek a háttérében nyilván a tamgákkal is ábrázolt ősi kultikus nevek halvány emléke élt tovább.

Hasonló tamgák sejthetők a palócföldön is, amire FINDURA Imre egyik 1885. évi közléséből következtethetünk. Eszerint a palóc „a házát két olyan oszlopra építi, melyek közül az egyiket — a „Bál »Isten« emlékére — a bálvány, míg a másikat — a kereszténység tiszteletére — a »Boldog Anya« néven nevezi, tele metszve hierogliphszerű ákum-bákumokkal, melyeket se le nem olvas, se le nem ír, se le nem rajzol ma senki; csak a gyerekek csókolják sorba imádkozás után, lefekvés előtt.”¹⁰⁴

Sajnos — tudomásom szerint — ezeket az „ákum-bákumokat” nem másolták és nem fényképezték le, és így nem tudjuk megállapítani, hogy milyen kapcsolatuk volt a nagy- és kiscsaládok személyneveivel. A tamganevek fennmaradását azonban a különböző nyelveket beszélő hazai néptörödékektől származó helynévanyagunkban is meglevőnek vélem. Ugyanígy a konstantinói törzsnelveink is megmagyarázhatók az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek nyelvén, amely szöfejtésnek egyik legszembeötlőbb tanúsága az, hogy ezek a törzsnemek — amik hihetőleg a legelőkelőbb nemzetségeik tamganevei — a hét magyar törzs ANONYMUS által vázolt útvonala sorrendjében, tehát egymást követően és nem egyszerre alakultak ki.¹⁰⁵

Ezt — az itt részletesebben nem kifejthető feltételezésemet — nagymértékben támogatná az, ha a régészeti leletanyag tárgyain tamgajelként tekinthető ábrázolatoknak megfelelné a lelet előfordulása helyének totemisztikus névadásra visszavezethető neve. Ilyen módon, megközelítő pontossággal, meg tudnánk állapítani a leletet egykor viselő személy anyanyelvi hovatartozását. Mindezt azonban csak régészek, nyelvészek, néprajz, és történetkutatók közös összefogásával lehetne felszínre hozni.

Végül, összegezve észrevételeim lényegét, nagyon valószínű, hogy a Kárpát-medence hadrendi, totemisztikus, személynévi és egyéb névadásokra visszavezethető hely- és földrajzi nevei alapján tisztázni lehet az ANONYMUS által leírt útvonal mentén csatlakozott uráli és más nyelvcsaládokba tartozó néptörödékek térbeli elhelyezkedését, szókincsüknek, főleg tájszavainkban sejthető továbbélését, hagyományaiknak a népszokásokban és népi hiedelmekben való esetleges meglétét.

Helyileg — úgy vélem — sikerült bebizonyítanom a moksa-mordvinok Karancs—Cserhát-vidéki letelepülését és a palóc néprajzi csoportunk magvának az egykori bolondosi várispánság keretei közé tartozását. Kelőleg igazoltnak vélem azt a nézetemet is, hogy a honfoglalás korában még elég töretlenek voltak az avar kori hagyományok, a bolgár—törökökkel és bolgár—szlávokkal együtt, kétségtelenül hatottak vidékünk kora középkori birtokviszonyaira és politikai életére, ami önkéntes csatlakozásuk következménye volt.

A fentiek során nem egy olyan tényezőt tártam fel, ami közvetve vagy közvetlenül ANONYMUS előadásának hitelt érdemlő voltát is igazolja.

Ezt elismerve — és az időben mintegy visszafelé haladva — az igazolhatóan idekerült néptörödékek megtelepedésének vizsgálata során eljuthatunk a kora középkori magyarság, és az itt talált avarság együttélésének, egymásra gyakorolt hatásának, és beolvadásuk különböző lehetőségeinek a tisztázásához.

JEGYZETEK

1. BELITZKY János: Nógrád megye története 896—1849. Salgótarján, 1973. A továbbiakban: BELITZKY, Nógrád megye. — 11—19.
2. GYÖRFFY György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1972. 292—295. A továbbiakban: GYÖRFFY, Szolgálónépek.
3. HAJDÚ Péter: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 142—146. A továbbiakban: HAJDÚ, Finnugorok.
4. BELITZKY János: Feltételezések Anonymus és a Gesta Hungarorum egri és egri egyházmegyei vonatkozásairól. A Heves megyei múzeumok 1977. évi (XV.) kötetében. Sajtó alatt.
5. ANONYMUS művét a kritikai kiadás latin szövege (Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I., Budapestini, 1937. = SRHA I.), és az ezt jegyzetekkel ellátó PAIS Dezső: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest, 1926. c. fordítása alapján használom és adataira csak a fejezetek számával hivatkozom.
6. KUBINYI Ferenc: Béla király névtelen jegyzőjének kora és hitelessége. I—II. Balassagyarmat, 1902. A továbbiakban: KUBINYI Anonymus, Szétosztott több helyütt, összegezve: II. 592—593.
7. HORVÁTH István: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből. Pozsony, 1825.
8. Jó áttekintést nyújt e tekintetben is a Palóc Kutatás c. sorozatnak az 1967. évi egri tanácskozásról szóló kötete: Módszerek és feladatok. Eger, 1968. — Ebben BARABÁS Jenő, GYÖRFFY György, KOVÁCS Béla, és FÜLÖP Lajos tanulmányai érintik bővebben a kun—kabar elmélet problematikáját.
9. Korábban, egyetnikumú népnél vélt a palócokat — Nógrád megye 51. — ezeket a helyneveket is a székely—palóc azonosság bizonyítékainak hittem. Nézetem tévesnek bizonyult. Itt a székelyek helyére — Székely-Boldogasszonyfalva, szlovákul Sekule, kivételével — kunokat telepítettek.
10. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Budapest, 1967—1976. A továbbiakban: Etimológiai Szótár, a hivatkozás pedig, a kötet és oldal szám nélkül, a szóra vonatkozik. — A Váradi Regestrum 1220. évi adata nyomán a palóc szó népnévi előfordulásának is az Ung megyei Sasvárott lakó Polouc nevét tekinti.
11. A két palócföldi kortárs kutatónk közül KUBINYI Ferenc, aki Kóváron élt, a palócokat — Anonymus I. 63—68, 74—77, 248—250, II. 599—601, stb. — a honfoglalóinkhoz csatlakozott oroszok által poloveceknek nevezett kunok = kabarok utódainak vélte, a Szécsényben lakó PINTÉR Sándor pedig főleg a régészeti anyag alapján, avar eredetűeknek tekintette.
12. KUBINYI. Anonymus I. 89, II. 488, 490, 506—507, 538, 542, 592. Fogalmazása nem egészen világos. Pl. az 511—512. lapokon így írt: „a törzsekre oszlott magyaroknak a nagyfejedelem választás előtt, a törzsfjedelmeken kívül soha közös fejedelmük nem volt, sem maguk közül való, sem idegen, — tehát közös hadvezér sem; — bizonyítja továbbá azon körülmény, hogy a Volgán túlról a jelzett időben a magyaroknak csak egy része, néhány törzse jött át a Don—Dnyeper közére, másik része ott maradt, és még az arab utazók idejében is ott lakott — s ugyanakkor a Denepertől nyugatra,

- az Alsó-Duna mellékén is laktak már magyarok külön fejedelmük alatt — melyekben a magyaroknak különválva, saját fejedelmeik alatt élő törzseit ismerhetjük fel.”
13. KUBINYI, Anonymus II. 668—670.
 14. BELITZKY, Nógrád megye 18—19. és az 1. sz. térkép.
 15. FEKETE NAGY Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 9—16. vagy pl. a 259. lapon: „Mint hogy a lándzsásnemesség ősei is határőrök voltak és széles autonómiával rendelkeztek. eredetüket... nem kereshetjük a magyarságban, hanem csak a török eredetű kunokkal, besenyőkkel és székelyekkel rokon népben. Ilyen rokon nép a környéken... a Tisza kanyarulatánál elhelyezkedett és folyton északabbra terjeszkedő kabarok törzse, akiknek a Szepességbe feltolt határőrségében a Gömör örökben kell a lándzsás nemesség őseit látnunk.”
 16. ILA Bálint: Gömör megye. Budapest, II. k. 1944. III. k. 1946, IV. k. 1968, I. k. 1976. V. ö. pl. a 70. jegyzetemben jelzett szövegrésszel.
 17. BELITZKY, Nógrád megye 46—52.
 18. HAJDÚ, Finnugorok 247. — A magyarországi helyneveket az 1877. évi helynévnyvtár alapján közlöm.
 19. DARNAY-DORNYAI Béla: Salgótarján vidéke a honfoglalás korában. Vándortűz [A magyar irodalmi társaságok időszaki értesítője]. 1948. áprilisi számában. — DIENES István: A karancslapujtói honfoglaláskori őv és mordvinföldi hasonmása. Archeológiai Értesítő. 1964.
 20. KÁLDY—NAGY Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546—1562], Ankara, 1971. 289. és A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977. 150.
 21. —Nógrád megyei Levéltár Filmtár 20. doboz. No 897—898. Az OL Kamarai levéltárában levő Regesta vinorum decimarum com. Neogr. 1551. c. iratról készült felvétel.
 22. KÁLDY—NAGY Gyula i. m. 289.
 23. Nógrád megyei Levéltár. Filmtár 19. doboz. No 792—793. Az OL Kamarai levéltárában levő Regesta decimarum. Partiale super arendationem frugum. Anno 1606. c. iratról készült felvétel.
 24. KÁLDY—NAGY Gyula i. m. 331, 357.
 25. Ilyeneknek vélem a Lapsa, Lapásd, Lapujtó, Laps [= sík, lapos, völgyfenék], a Mekcse, Mecske [= méh, méhes], Mácsé [= lúd, ludas], Grancs, Garancs, Krancs, Karancs, Krencs [= holló, hollós, varjú, varjas], Koros, Koros, Korcsán [= bagoly, baglyas], Alásony [= ló, lovas], Kegye [= kéz, kézd, kézdí], Paks [= mező] stb. helyneveinket. V. ö. Moksa—mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette JUHÁSZ Jenő. Sajtó alá rendezte ERDELYI István. Budapest. 1961. és HAJDÚ, Finnugorok 17, 35. — E tekintetben a végső szót finnugor nyelvészeink mondhatják ki. Úgy vélem azonban, hogy a rokon népek nyelv- és szótörténeteinek kutatása szempontjából sem volna érdektelen az ANONYMUS által jelzett útvonal mentén sejthető uráli nyelvcsaládhoz tartozók nyelveiből levezethető helyneveink feltárása és vizsgálata.
 26. ILA Bálint i. m. II—IV. kötetének lakosságnévsorai alapján.
 27. FEKETE Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest, 1943. lakosságnévsorai alapján.
 28. GYÓRFFY Lajos: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki defter fordítása. Szolnok, 1956. lakosságnévsorai alapján.
 29. SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001—1270. Budapest, 1923. — 202. sz.
 30. Zsigmond-kori oklevéltár. II. k. Első rész. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1956. — 5080. sz.
 31. Az 1:75 000-hez méretű térkép alapján. —
 32. BELITZKY János: Salgótarján története a feudalizmus korában: 896—1848. A „Salgótarján Története” c. műben, Salgótarján, 1972. 24. — BELITZKY Nógrád megye 40—41.
 33. BELITZKY, Nógrád megye 208.
 34. Ilyenek a mátraverebélyi szentkút, a pöstényi látókút, a felsőesztergályi kőszikla, az ecsegi szentkút stb. v. ö. BELITZKY, Nógrád megye 53—54.
 35. BOROVSZKY Samu: A honfoglalás története. A művelt közönség számára. Budapest, 1894. 36—37.

36. KÁLMÁNY Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. Akadémiai Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. 9. Budapest, 1885. szövege a DIÓSZEGI Vilmos által szerkesztett: Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből. Budapest, 1971. c. műben főleg 320—322. Itt hivatkozik BARNA Ferdinánd kutatásaira, aki szerint „ősvallásunk a mordvinokéval sokban, nagyon sokban megegyez”.
37. BELITZKY, Nógrád megye 194—197 és 203. A ferencesek Szegedre történt átköltözésének adatait KÖNIG Kelemen: Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. Vác, 1931. művéből vettem.
38. Például a Palócföld észak-pesti és hevesi területein húzódó „Csörsz árka” sáncolatokra nézve igen jó áttekintést nyújt BONA István: A középkor hajnala. A gepidák és a longobárdok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974. 26 és a 28—29. oldalakon közölt térképe. V. ö. POLLÁNY István: Hová lettek a nyugat-magyarországi avarok és a nyugati gyeplő finnugor [török] népessége? Vasi Szemle, 1935. 342—375.
39. Korábban — Nógrád megye 17 — Zabar nevét a Zovárd nemzetséggel vagy a szabar népnévünkkel kapcsolatos névadásnak véltem. — A szláv eredetre ILA Bálint i. m. L. 142. IV. 187. — A mere-méra névadókat a Tarna menti Méra hadrend előretolt gyeplőreinek sorában vélelem megtalálni. — A mari *szavar* és *pecse* jelentése „kerítés, sövény”. V. ö. a GALKIN, I. Sz. irányításával szerkesztett Ruszszko-marinszkij szlovár. Moszkva, 1966.
40. FODOR Ferenc: Adatok a magyar gyeplő földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények, 1936. c. tanulmányok térképe.
41. A bizonytalan eredetűnek, de ugyanakkor ősinek is feltételezhető *ság* szavunk — v. ö. Etimológiai Szótár — eredetére nézve hihetőnek tartom egyik jelentésének az iráni nyelvek egyikéből való méltóságnévi származását. A *szécsén* — *szécsény* szó avar- és honfoglaláskori méltóságnévi voltát a mongol *szecsen* „bölcs, okos” szó alapján tételezem fel. V. ö. LIGETI Lajos: A mongolok titkos története. Budapest, 1962. 141. 230. — Személynévi változatait a Szecse, Szecső és Szécs helyneveinkben sejtem. A gömöri Szécs személynévi eredetére ILA Bálint i. m. I. 115. 121. de szláv eredetűnek tartja: 123.
42. Már a nyugat-dunántúli kutatásaim során (Sopron vármegye története. I. Budapest, 1938., Vázlatok a nyugat-dunántúli gyeplő népeinek történetéhez. Budapest, 1940.) feltűnt, hogy a frank uralom alatt is avar lakosságú területek helynévbokrai azonosak vagy nagyon hasonlóak a Nógrád, Észak-Pest, Temes és némileg Csongrád megyék helynévbokraihoz. A tisztább látást megnehezítette, hogy akkor még nem vettem észre a Ság és Szécsény helynevek, illetve azok különböző méltóságnevekhez fűződő kapcsolatait. Ma úgy látom, hogy az önként behódolt avarság ellenőrzését és katonai irányítást a Ság székhellyel bíró magyar parancsnok, a szokásjogaiknak megfelelő bíraskodást pedig a Szécsény szállásokon székelő, avar származású előkelő látta el.
43. CSALIÁNY Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956. Az avarok leleteket ezen mű alapján közlöm. A leletek előfordulása a helynevek betűrendi felsorolása, és a mű azokat feltüntető térképe alapján ellenőrizhetők, és ezért nem közlöm az esetenkénti lapszámokat. A mű megjelenése óta feltárt ságújfalui avar, és a sósárháti—megyeri honfoglaláskori leletek adatait részben GÁDOR Judit, részben HEJ Csaba voltak szívesek közölni. V. ö. BELITZKY, Nógrád megye 361—362.
44. LÁSZLÓ Gyula: Az avarok hazánkban. É. n. 2. kiadás, 15.
45. Egyetlen oklevelünk, nyelvemlékünk és szótárunk sem nevezi sohasem a morvákat marótoknak, sőt még az Etimológiai Szótár sem tud semmit erről az Aranyos-, Egyházas- és Apáti-Marót szlovák Moravce neve alapján egykor létezőnek vélt szavunkról. — Történeti irodalmunkban az Árpádok kiváló ismerőjének PAULER Gvulának egyik műve alapján gyökerezett meg ez az elképzelés. Nézetét KUBINYI Ferenc szinte azonnal megcáfolta. Új tápot adott a nézetnek, hogy az MELICH János Mén-Marót személyére nézve is alkalmazta, annak a szerbiai Morava menti eredetét feltételezve. Mivel pedig krónikáink egyik családja Szvatopluk apját Marótnak nevezi, ebben a morva fejedelem népi származására utaló szót véltek felismerni. Ezt a nézetet PAIS Dezső is a magáévá tette és Anonymus szövegének kri-

- तिकai kiadásában is közreadta. Ezután különösen GYÖRFFY György — a már BOROVSZKY Samu által is elfogadott nézet alapján, hogy a bihari Marótlaka helynév nyomán alakította ki Anonymus Mén-Marót személyét —, a nagytekinélyű szöszölője a marót = morva azonosításnak, valamint annak, hogy ez a bihari kazár fejedelem csak Anonymus képzetének születtje. — V. ö. BOROVSZKY Samu i. m. 103. — PAULER Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 201—202. — KUBINYI, Anonymus, főleg II. 619—621. — PAIS Dezső i. m. 126—127. és SRHA I. 49, 5. jegyzet. — MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. 1925—1929. 224—229. — GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 571. stb.
46. MÁLYUSZ Elemér: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922. 5. FEKETE-NAGY Antal i. m. 18. — BELITZKY, Nógrád megye 41—42. Ilyen anya- és leányközségi kapcsolatot sejték a nógrádi és a szépségi Ragyolc falvak esetében is. Az, hogy a zólyomi királyi uradalom — a későbbi Zólyom, Turóc, Liptó és Árva vármegyék területe — királyi népekkel történt benépesítése a XII—XIII. század folyamán következett be, nem zárja ki az előretolt őrségek korábbi betelepítését. Csécsény esetében is nyilván ez áll fenn, ami még jobban aláhúzza az avarokra utaló lelet fontosságát.
47. BELITZKY János: A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. Szent István Emlékkönyv, II. Budapest, 1938. 583. — Nógrád megye, 19, 26.
49. Károlyi Okt. I. A 82. és 193. sz. alatt közölt oklevelek. — SANSZKIJ—IVANOV—SANSZKAJA: Kratkij etimologicszkij szlovar ruszkogo jazika. Moszkva, 1975. a Dub és Dubrava címszók alatt. — Ez esetben azonban figyelemre méltó még a -da mordvin folyóvizet jelölő végződés is. V. ö. POPOV, A. I.: Osznovnye zadaci iszsledovanija finno-ugorszkij i szamodijszkoj toponimiki SZSZSZR, a „Voproszi finno-ugorszkogo jazikoznanija. Grammatika i lekszikologija. Moszkva, 1964” c. tanulmány gyűjteményben — továbbiakban Voproszi —, 205—212.
48. CSALLÁNY Dezső: i. m. a karolingkori kardokra és a háromélű nyílhegyekre, amik PINTÉR Sándor gyűjteményében voltak. A rárósi vasbányászat emlékeit az Ipoly nyugati partján levő Hámor-pusztán kívül — ami feltételezi az itteni vasolvasztást is — régészeti feltárások hiányában alig tudunk valamit. A bányászat itt feltehetően a XVI. században szűnt meg. V. ö. Nógrád megye 16, 45, 105—106, 143. — Néhai id. KRÚDY Pál karancsberényi lakos, aki bányavállalkozásokban is érdekelt volt, közölte velem, hogy a Dobroda völgyében és Rárós közelében a felszínhez közel, ma már gazdaságilag nem kifizetődő mennyiségben, kisebb-nagyobb vasérc-előfordulások találhatók, sőt néhol, így a rárósi kőbánya közelében is, általa meg nem határozható korú bányavágatokat vélt felismerni. Ilyen van szerinte a pilinyi Várhegy északkeleti oldalán. Karancskeszi felé, a mai Bányapuszta közelében is.
50. GÁDOR Judit és HÉJ Csaba régészek szíves közlései.
51. BELITZKY János: Salgótarján története. L. a 32. jegyzetben, 23. lap, ahol a Kazártól délre eső Keszit még nem említettem. Nevét egy volt bánya is őrizte. — Nógrád megye 22.
52. BELITZKY, Nógrád megye 45. a váci vasvásárookra 105—106. a vasszállítás másik főútvonala a Zagyva völgyében vezetett, ezekre 91. — Mindkét útvonal igen ősi hagyományokkal bírt.
53. A törzsnevek hadrendi jellegére nézve LÁSZLÓ Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944, 230 stb. nézetét vallom. A GYÖRFFY György Árpád-kori történeti földrajzában feltüntetett hadrendi nevek azonban nem mind azok. Sok közöttük a birtokjelölő személynév is. A népnevek azonban ideozolhatók.
54. SKULTÉTY József: Még egyszer a volt Felső-Magyarországról. Turánsky Sv. Martin [Túrócszentmárton], 1931. 9—10 szerint a gümöri szlovákok nyelve sokban hasonlít a délszlávok nyelvéhez. Ebből is arra következtettem, hogy a bolgár dukátus szlávjai itt a XIII. század folyamán beköltöző szlovákokba olvadtak be. — BELITZKY, Nógrád megye 360—361.
55. A Galga avarokori nevének belső-ázsiai eredetű névadóira az ottani Kalka folyó nevéből is következtettek. V. ö. Ligeti Lajos i. m. [l. a 41. jegyzetben] 224.

56. Az 567/568. évi avar honfoglalás körülményeire nézve l. BÓNA István: A középkor hajnala. Budapest, 1974. 81—91. Szerinte a korai avarság több ezer főre becsülhető nemesi katonai rétege részben a 626-ig tartó bizánci háborúkban vesztett el. — Ha ez így volt, akkor a kései — vezető rétegük tekintetében erősen mongoloid jellegű — kései avarok 670 táján történt honfoglalása, ami talán hódításnak is tekinthető, jobban megérthető. A helynévanyagunkban ez pedig a belső-ázsiai jellegű méltóság-, személy- és földrajzi nevek gyarapodását kell hogy jelentse, mert elsősorban a vezető réteg hadrendi és birtokjelölő névadására lehet gondolnunk.
57. GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország [l. a 45. jegyzetben] 739, 741. és Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1972. 285—286. — DIENES István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1974. 35. — Ezzel szemben ILA Bálint nem említ adatot a Hangony völgyében feltételezhető vasművességről és vasbányászatról. Műve II. kötetében idézi *Kniezsa István* megállapítását a Hangony nevekkel kapcsolatban. Véleményét az I. kötetben módosította és a Hangony nevet bizonytalan eredetűnek tekintette. — NADZSIP E. N.: Ujgurszko-ruszszkij szlovar. Moszkva, 1969. 201, 418.
58. Feltételezésem végső megfogalmazásának legfőbb nehézsége, hogy a Hangony völgyéből — tudomásom szerint — nem ismerünk avarkori leletet. — A Hangony völgyével a barkókról készülő tanulmányomban foglalkozom részletesebben.
59. ILA Bálint i. m. I. 76.
60. ILA Bálint i. m. I. 53.
61. BELITZKY, Nógrád megye 11, 360—361. — CSALLÁNY Dezső i. m. térképe.
62. BELITZKY, Nógrád megye 10—21, 45, 76. — PINTÉR Sándor: Losonc az Árpád-házból származó királyaink idejében. Losonc és Vidéke, 1894. június 21-i szám.
63. A nemzetségi birtokokra nézve is PINTÉR Sándor fenti cikke. Továbbá BELITZKY János: A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. Domanovszky Emlékkönyv. Budapest, 1937. 88. és Nógrád megye 21—22. a gyepűelve királyi birtoktestté válására.
64. Látszólag ellentmond ennek, hogy a hagyomány a Hont—Pázmán-nembeli Lampert ispánt tartja a losonci templom 1128. évi alapítójának. Csakhogy ő I. László király nővérének volt a férje és így nagyon valószínű, hogy az eredetileg IX. század végi nemzetségi adománybirtokok újabb királyi adománnyal történt bővítése révén kapta meg a korábbi besenyő névadásra és Tomaj-nembeli birtoklásra utaló Losonc egy részét. — BELITZKY, Nógrád megye 29, 55.
65. PAULER Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 126.
66. GENING, V. F.: Mazuninszkaja kultúra v szrednem Pri kame. — Voproszi Archeologii Urala. Vpuszk 7. Pamjatniki Mazuninszkoi Kulturi. Szbornik sztaej. Szverdlovszk — Izsevszk, 1967. 7—84.
67. HAJDÚ Péter: Die Benennung der Samojeden. Journal de la Société Finno-Ougrienne. LTV. Helsinki, 1950. 1—112. — Über die alten Siedlungsraume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica, T. XIV. F. 1—2. Budapest, 1964. 47—83.
68. A három törzsnév érdekes problémát vet fel. A *Gyarmat* a szamojédek legdélibb és egyúttal legkeletibb, Szaján-hegyvidéki ágának, a *Jenő* az ettől nyugatabbra és északabbra elhelyezkedő enyeceknek névadását sejtetve nagyobb lélekszámú szamojéd csoportok nyugatra települését tételezi fel, akik a *Tarján* tanúsága szerint törökökkel keveredve, manysi, vagyis obi-ugor hatás alá kerültek. Ez utóbbiak inkább a legészakibb és egyben a legnyugatibb nyenyec csoport tagjai lehettek. Ugyanakkor igen erős nyenyec hatások sejthetők a *Gyarmat* esetében is.
69. N. SEBESTYÉN Irén: Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei. Budapest, 1951. 357. — MATVEJEV A. K.: K probleme proiszhoszenija szevernorusszkoi toponimiki, és POPOV i. m. [l. a 49. jegyzetben] a Voproszi-ban 186—187, illetve 205, 209—210. több példával a -ma végződésű folyóvíznevekre. — Itt jegyzem meg, hogy a Stájerországi Trasen folyócska neve még 1083-ban is *Trasma*. Idézi KUBINYI i. m.

1. 29—30. az oklevelet. — A *rima* — v. ö. Etimológiai Szótár — azonban magyar közső is és egyik jelentése „savanyú”. Elgondolkodtató, hogy a *Rima* a *Sajó* folyóba ömlik. Ennek a neve a *sav+jó* szóösszetételből — v. ö. HORGER Antal: A *Sajó* és társai. Magyar Nyelv. XXIII. 497—502. — származik. Lehetséges tehát, hogy *Rima* folyó neve is hasonló szóösszetételből (*ri+ma*) származik, vagy hogy ez a név a *Sajó* nevének szamojéd vagy egyéb finnugor nyelvre történt lefordítása?
70. KUBINYI Ferenc: Oklevelek Hont vármegyei magánlevéltárakból. I. rész, 1256—1399. Budapest, 1888. 252, 271, 303, 347, 370. MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond-kori okl. I/1. 458, 482, 505. lap. — A szamojéd szavakra, nép- és nemzetségnemekre, minden további idézés nélkül: TERESCSENKO, N. M.: Nenecko-ruszszkij szlovar. Moszkva, 1965.
71. BELITZKY, Nógrád megye 86—87.
72. ILA Bálint i. m. 121 Léli nevét magyar, 206 Pádár nevét német személynévi eredetűnek véli.
73. LÁSZLÓ Gyula: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor östörténet régészeti emlékei a szovjetföldön. 2. kiadás. Budapest, 1971. 39 és 189. — A 187. lapon közli GENING 1958-ban összegezett kutatásai alapján a Káma vidék régészeti műveltségi állapotának térképét az V. század tájáról. Majd pedig a 190. lapon ezt írja: „A magyarságot illetően arra az eredményre jutottunk, hogy a VII. század táján a Volga-kanyar környékén, a folyó jobb partján élhetett. Azon a területen tehát, amelytől északra, a Volgán túl és a Káma mentén a régebbi időkben az ananjinói és pjano-bori műveltség finnugor népessége élt. A honfoglaláskori anyagból visszafelé vezető laza megfigyelések, és a történeti források tehát eléggé egybehangzóan arról szólnak, hogy a kialakuló magyarság, vagy legalábbis annak zöme, az időszámításunk utáni első évezred elején s közepe táján a Volga jobb partján élhetett. ... Ez a kikövetkeztetett szállás-terület megfelelne egyrészt a finnugor rokonsági láncban elfoglalt helyünknek [obi-ugorok és permiek közt], másrészt pedig a későbbi adatoknak [Julianus, mesce-rek].” — Ez utóbbiakra: VÁSÁRY István: Julianus magyarjai a mongol kor után. Somogyi Múzeumok Közleményei. II. Kaposvár, 1975. 49—67.
74. BELITZKY, Nógrád megye 19—20. — Véleményem szerint, amit VAJAI Szabolcs és BARTHA Antal [l. uo. 361, 363.] nézeteire alapozok, a Kárpát-medencei magyar honfoglalás tudatos államalapítás, amelynek fennmaradását a várgazdálkodási rendszer gazdasági, katonai és politikai berendezkedésének megvalósítása biztosította.
75. GYÖRFFY György: i. m. [l. 45. jegyzet] Valk nevének Welk előfordulása 814. a csanádi Járár 859.
76. HAJDÚ, Finnugorok 207.
77. A *qër, qir* stb. etimológiájára nézve l. N. SEBESTYÉN Irén i. m. [69. jegyzet] 367, a törzsnévi kapcsolat felismerése nélkül.
78. GYÖRFFY György i. m. az aradi Gyarrura 177, a bihari Gyararra 622. — A szamojéd, vagy a szamojédokat jelentő rokonnépi névadásra visszavezethetőknek vélem még a fenti népelnevezések valamelyikéből még a bihari és nyitrai *Gyarak*, az aradi [= zarándi] *Gyorok*, a soproni *Gyóró*, a fehéri *Gyúró* stb. helyneveinket is.
79. Az uráli csatlakozók helynévadását elsősorban a nemzetségi tagmák, vagy az ezekből eredeztethető birtokjelölő helyneveink alapján lehet felismerni. Számuk meglehetősen nagy, és ezért feltehetően nem egy időben keletkeztek. E tekintetben számolnunk kell a nemzetségi személynév hagyományainak is, ami azonban nemcsak a férj, hanem a feleség családi hagyományainak a továbbélését is valószínűvé teszi. Szamojéd — vagy bármilyen más rokonnépi eredetre utaló — helyneveink tehát már olyan korban is létrejöhetnek, amikor a birtokjelölő név viselője már magyar anyanyelvű volt, és a névén kívül semmi egyéb — pl. nyelvtudás, életmód — nem emlékeztetett az ősi kapcsolatokra, amik egyaránt lehettek apaik vagy anyaiak.
80. FINDURA Imre: Palóc-világ. Tanulmány. Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1885. április 12. és 19. számában. — Figyelemre méltó az, amit a „világ közepe” egyik magyarozatául ír: „Hosszas kérdezősködések után egyszer megmagyarázták e sorok írójának, hogy azért van a világ közepe Somos-Ujfaluban, mert ott egy patak észak felé foly, legalább egy darabra: míg aztán az útját megváltoztatja.” — Amikor én a hatvanas években Ma-

conkán és Somoskőújfalun a „világ közepe” felől érdeklődtem, már senki sem tudott erről a helyi jellegzetességről. Viszont Karancsberényben néhányan úgy tudták, hogy a Karancs a „palócok szent hegye, mert ott van a világ közepe”. Macenkán, egy idős bányász, nem tudott semmit a világ közepéről, de úgy tudta, hogy az Ágasvár hegye, a régiék szerint „szent hegy”. A mátraverebélyiek közt pedig néhányan úgy tudták, hogy az Ágasvárról ugratott át Szent László a verebélyi szentkúthoz. — Olyan népi hagyomány feledéssel és összekeveredéssel állunk tehát szemben, amit ma már nehéz tisztázni. — Gyermekkori, losonci emlékeim szerint, a várostól délre emelkedő Karancs tetején nő az „égig érő fa” és a miksi meg a daróci országutak hídjai alatt szaladgál éjszakánként a „tüzes ember”, akitől félni kell. — Népi hagyományaink egyik csoportjára nézve I. DIÓSZEGI Vilmos: A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzolásai. Az égitestet evő mitikus lény, a *markoláb* elterjedtségének tanulságai. A „Népi kultúra — népi társadalom. Budapest, 1968.” c. műben.

81. ILA Bálint i. m. kötetiben az egyes községek neve alatt.
82. REISZIG EDE: Hont vármegye története 1848-ig. A BOROVSZKY Samu által szerkesztett „Magyarország vármegyéi és városai” c. sorozat Hont vármegye, Budapest, 1906. 285—297. — BELITZKY, Nógrád megye 29.
83. Rima vármegyére ILA Bálint i. m. I. 122, II. 436, III. 1. — A kalocsai érsekek birtoklása itt 1334-ben szűnt meg. BELITZKY, Nógrád megye 73. — A középső és a felső Rima-völgy honfoglaláskori birtokbavételére utal a Kecege falu határában levő Kende-puszta neve. Ez csak akkor kerülhetett oda, amikor a *kende*-i méltóság még életben volt. Ugyanez áll a Sajó völgyében levő Harkácsra nézve is. A Rima-völgyi Kende első megszállója a Kartal—Kurszán nemzetséghez tartozó *kende* lehetett. Főszállásai vidékünkön a Kartal—Uzsa—Ecskend—Zsidó körzetében keresendők. Erre a területre utalnak a Rima völgyében Uza és Zsidó helyneveink is és kérdés, hogy Kecege neve nem hozható-e kapcsolatba a nógrádi Keszeg nevével. — A Rima-völgyi Zsidó helynév felveti a Rimaszombat nevének a zsidó *szabbat* „szombat” — v. ö. Rimaszombattól nyugatra Szabátka-puszta nevével — vagy a nyenyec—szamojéd *szambada* „sámánkodik”, *szambada*” *ma* „az a hely, ahol sámánkodik” szóból való eredeztetésének a lehetőségét. — V. ö. GYÓNI Mátyás i. m. (105. jegyzet). 124—125.
84. ILA Bálint i. m. 134—144, a „Palócok földje” c. fejezet és a terület térkép-vázlata.
85. U. o. 143—144.
86. FEKETE NAGY Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934, a 259. lapon: „Minthogy a lándzsánemesség ősei is határőrök voltak és széles autonómiával rendelkeztek, eredetüket, mint a többi autonómiával rendelkező határőrnépeket, nem kereshetjük a magyarságban, hanem csak a török eredetű kunokkal, besenyőkkel és székelyekkel rokon népben. Ilyen rokon nép a környéken pedig csak egy volt, a honfoglaláskor a Tisza kanyarulatánál elhelyezkedett és folyton északabbra terjeszkedő *kabarok törzse*, akiknek a Szepességbe feltolt határőrségében, a Gömör-örökben kell a lándzsánemesség őseit látnunk.” (A kabar eredet kiemelése nem tölem, hanem Fekete Nagy Antaltól származik.)
87. V. ö. ILA Bálint i. m. 6. sz. térkép-vázlatával. — Harmac nevét, a Jéne hadrendi név közelsége ellenére sem a nyenyec—szamojéd *harma* „pup” szóból, hanem a bolgárokrá utaló Nándor hadrendi név miatt a Bercel hadrendjük nevének balti-finségiek általi — finn *harmaa* „szürke” — lefordításából származtatom. Ilyen balti-finn hadrendi nevet sejtek a *Harta* és a *Hartyán* [Harkjan] helyneveinkben is az észti *harda* és a finn *hartaan* „buzgó, lelkes, rendíthetetlen, szilárd” jelentése alapján. — Keszí hadnendünk nevének a finn *käsi* „kéz” hangrendileg is pontos megfelelője, a konstantinoszi *Kaszé*-nak pedig a karél *kjazi* és *kazi*, amiknek magyarul a *Kéz* [szászul Keisd, románul Kizdu] és *Kézdi* helyneveink felelnek meg, amiknél az a feltűnő, hogy mind az erdélyi székelység körében fordulnak elő. — A Keszí törzsünk, nemcsak a konstantinoszi felsorolásban, hanem a honfoglaló törzsek egymásutáni tér- és időbeli kialakulásában is az utolsó. Ez egybevág az ANONYMUS által vázolt útvonal alapján leszűrt következtetésekkel éppúgy, mint LASZLÓ Gyula nézetével [l. a 73. jegyzetben], ha azt úgy értelmezzük, hogy a magyar törzsszövetség kialakulása, fokozatos feltöltődése, az alaprétegbe történő beolvadással együtt, amiben különböző

- politikai tényezők is közrejátszottak, a Volga jobb partján, az általa meghatározott területen ment végbe. Erre vonatkozó adataimat és feltételezéseimet készülő, Anonymus és a többi krónikáink őstörténeti vonatkozásait tárgyaló tanulmányomban részletesen kifejtem.
88. MELICH János i. m. [I. 45. jegyzet] 107—109. — GENING i. m. 78—79.
89. — Eddig avarkori leletek a Tarna völgyének a nem hegyvidéki szakaszáról ismertek. SZABÓ János Győző: Heves megye régészeti emlékei, II. A „Heves megye műemlékei, I. Budapest, 1969.” c. mű 52. lapján ezek szerepelnek: Feldebrő. Nagyút, Tarnabod, Tarnaméra, Zaránk, Visznek.
90. ILA Bálint i. m. II. 346. a Gortva nevet, Šmilauer szlovák nyelvész nyomán, nem szláv, hanem bizonytalan eredetűnek tartotta.
91. MELICH János i. m. még több adat is. Így, például, a Nagyszombatnak [ma Trnava] nevet adó patakot 1113-ban Turna néven említi a zobori apátság alapítólevele.
92. Az udmurt és komi szavakra I. TARAKANOV, I. V.: K voproszu isztorii i razvitiia neszlogovo u v udmurtszkom jazike. Voproszi 77. — A Izsmá = Izsvára: POPOV i. m. Voproszi 209. — Az Ikvára: MELICH János i. m. nem tud határozott választ adni 383, 384. — Az udmurt *gord* szóra: TEPL-JASINA, T. I.: O szuffiksah szravitolnoj sztepeni v szevero-zapadnih udmurtskih dialektah. Voproszi 141—142. — A komi *gorda* szóra N. SEBES-TYÉN Irén i. m. 373.
93. A Zagyva folyó nevét MELICH János i. m. 89., 98—101. stb. a délszláv nyelvek valamelyikéből származtatja.
94. BELITZKY János: A palóc nép és népnév eredetéről. Palócföld, 1969. évf. 3. sz. 55—60. — Erre válaszolt BARTHA László: A palócokról. Uo. 1869. évf. 1. sz. 97—101. — Viszontválaszom uo. 1969. 3. sz. 71—75. — Újabb eredményeim egy részét összefoglaltam uo. 1977. 6. sz. A palóc név és a palóc néprajzi csoport eredetéhez. 22—23. — A nyenyec—szamojéd szóra TERESCSENKO i. m. [I. a 70. jegyzetben]. — A korábbi cikkeimben szereplő bizonyítékok alapján teljes mértékben igazat kell adnom BARABÁS Jenőnek, aki szerint a nézetem szerinti „palóc—székely rokonítás” és a „palóc név finnugor—szamojéd etimológiája igazában nincs bizonyítva”. Lásd: Nógrád megyei Múzeumok. Évkönyve. III. évf. 1977. 16. — Úgy vélem azonban, hogy a jelen tanulmányomban közölt néhány felismerés közelebb vitt ennek az etimológiának igazolásához.
95. Etimológiai Szótár a *Bolond* címszó alatt. — A Pallas Lexikon 1893. évi kötetében részletesen ismerteti *Beckó* címszó alatt a bolondóci vár fekvését és a *Bolondrá* címszó alatt az ismeretlen eredetű sáncok és földvárak illetén népi eredetű elnevezését. — A *Bolond* és *Bolondos* helynév azonban lehet személynévi eredetű is. Ilyen jelentésű nevet viselt az 1381-ben a gömöri Belezsérén lakónak említett *Bolond* nevű jobbágy. A balti-finn eredetű csatlakozók körében is el lehetett terjedve a név, amire az észl *hull* és a finn *hullu* „bolond” szavakból [v. ö. a magyar „hülye” szavunkkal] származtatható, a barsi-nyitrai határon fekvő *Hull* falunévünk utal.
96. KNEZSA István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. Budapest, 1955. [1. kiadás] 378—379. a népnévre. II. [2. kiadás] Budapest, 1974. 705. a növénynévre. Ez utóbbi elnevezés előfordulására 1832-ből és 1838-ból a Balaton mellékéről, 1858-ból a Fertő té környékéről közöl adatot és azokat az *Apera spica venti*-re vonatkozóan tekinti.
97. BALLAGI Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Pest, 1867. „Palóc: 2. A gabonaföldeken tenyésző vékony szárú galfű. — Palócos: 2. palócféle gazzal benőtt”. — CZUCZOR Gergely—FOGARASI János: A magyar nyelv szótára. Pest, 1870. „Palóc: 2. A gabona között, kivált lapályos földeken termő vékony szárú galfű. — Palócos: 2. Palóc nevű gazzal benőtt. Palócos gabona, szántóföld. — Etimológiai Szótár nem említi, — Pallas Lexikon, 1897. „Vadóc, a Balaton mellékén *palócfű*, néhol *konkoly*”. Részletesen leírja a különböző fajtáit. — Révai Lexikon, 1922. „*Palócfű*, 1. *Lolium*”. — 1915. „*Lolium*, vadóc, perje, konkoly, *palócfű* a Gramineae [Pázsitfűfélék] család genusa, 6 faja van” és ezeket részletesen leírja. — Az újabb növénytani művek nem említik a *palóc* vagy *palócfű* nevet. Pl. HORTOBÁGYI Tibor és többen: Növénytan. II. Budapest, 1968. 454. — SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. V. Budapest, 1973. 344—345. Ismerteti az ország területén való előfordulásait mind a *Lolium temulentum*, mind a *Lolium arvense* vonatkozásában. — Uránia

- Növényvilág. II. Budapest, 1976. A *Lolium*ok 40 fajtáját tartják nyilván. Említi a *Lolium temulentum* óegyiptomi előfordulását is. 383—384.
98. SOÓ Rezső: i. m. szerint előfordul hazánk földjén északkeleten [Torna, Bükk], szörványosan délkeleten, a Dunántúlon — de főleg a Dél-dunántúl, a Kisalföldön, a Duna völgyében — a Duna—Tisza között ritka, a Dráva menti sík területeken és a Tiszántúlon. — Azt, hogy a *palóc* vagy a *palócfű* elnevezés mikor tűnik föl a XIX. század elejét megelőzően, nem sikerült kiderítenem. *Rozsnok* néven egyes gyógynövény-könyveink is említik.
99. KNIEZSA István: i. m. I/1. 378—379. — SZOMBATHY Viktor: Csavargás palócságom körül. Palócföld. 1968. 3. sz. 61—67.
100. — SZENTMIHÁLYI Imre: A göcseji nép eredethagyománya. Budapest, 1958. — A „palóc herceg monda” elterjedésének térképvázlatát a 23. lapon közli. — Az 1220. évi adatra: Etimológiai Szótár, az 1381. évre ILA Bálint i. m. II. 93.
101. KNIEZSA István i. m. II. 705. — SOÓ Rezső: i. m. I. 209, V. 345.
102. — A bolgár népnév „keverék” jelentésére nézve I. NÉMETH Gyula: A honfoglaló magyar nép kialakulása. Budapest, 1930. 95—98. — Itt jegyzem a CZUCZOR—FOGARASI-féle szótár szerkesztőinek a *palóc* népcsoport-név eredetére vonatkozó nézetét: „Kik e szót a szláv nyelvből elemzik, úgy vélekednek, hogy *mezőn lövöldözöt, nyilazót* jelent; de minthogy e név nálunk is országszerte honos, a dolog természeténél fogva azt inkább a magyar *palázol* vagy *palácol*, s *ballag* igékkel rokoníthatjuk, melyek futkosásra, illetőleg csatangolásra, barangolásra vonatkoznak, s közel áll hozzájuk a latin *palatur*.” — Felsorolják azonban az iráni nyelvekből való származás lehetőségeit is. Ezek sorában első helyen említik a *bolucs* vagy *boluds* szót, amelynek öt értelmezése közül az 1. „nomen gentis barbarae, deserta inhabitantis, stolidae et fortis et latrociniiis deductae”, és megjegyzik „a stolidae és fortis nem igen fér össze, hanem az elsőbb onnan magyarázható, hogy a nép minden idegen [barbarus] nemzetet, melynek nyelvét nem érti, ostobának tart”. — Ez utóbbi megállapításuk a *nem érthető idegen nyelvet beszélők* más népek általi *ostobának* tekintéséről — mint általánosítható jelenség — elgondolkodtatónan egybevág a szamojéd eredetűnek feltételezett *palóc* szavunk *Bolond* és *bolondos* jelentésével. Ugyanakkor felmerülhet az a lehetőség is, hogy a mi Bolondos várunk neve és a *bolond* szavunk nem eredeztethető-e az iráni nyelvekből?
103. Atlasz avtomobilnih dorog SZSZSZR. Moszkva, 1974. alapján. Az északkeleti legyezőszárny fenti néhány helynevét a GENING által közölték hazai megfelelőivel is kiegészíthetjük. Ilyen névváltozat az udmurt földön a *Kez* településnév, ami — véleményem szerint a *Kezsi* törzsnevünk *eredeti* alakja — nálunk a *Kézd* helyneveinkben fordul elő. A délkeleti legyezőszárny helynevei közül is néhány mutatóba: Üzbegisztánban Gava [Gáva, Szabolcs m.], Uzun [Uzun. Háromszék m.], Kan [Kán, Baranya m., Kány Abaúj m.], Szina [Szina, Abaúj m.], Rap-kan [Rap, Nógrád m.], Pap [Pap, Szabolcs m.], és maga az üzbég népnév [Üzbég, Nyitra m.], — Kirgizisztánban Csabazár [Csát, Borsod m.], Arka [Árka, Abaúj m.], — Kazakisztánban Merke [Merke, Somogy m.], Uzun-Agacs [Uzun, Háromszék m., Agács, Nyitra m.], Kara-Murun [Kara, Pest m., Murony, Békés m.], Zsumba [Zomba, Tolna m.], Boko [Bokod, Komárom és Vas m.], Zsarma [Sármás, Kolozs m., Sarma-ság, Szilágy m.], Begeny [Bégány, Bereg m., Bekény, Borsod és Vas m.], Tekeli [Tököl és Tököl, Pest m. Tököld, Nyitra m.], — Tadzsikisztánban Sing [Sink, Nagyküküllő m.], stb.
104. LÁSZLÓ Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Budapest, 1967. 14—15. — Károlyi Okt. I. 105. sz. okl. 158—159. — FINDURA Imre i. m. [I. 80. jegyzet].
105. A konstantinoszi törzsnevekre vonatkozó, történeti irodalmunkban ma általánosan elterjedt felfogás nyelvészeti bizonyítékait részletesen felsorolja GYÓNI Mátys: A magyar nyelv görög feljegyzéses szörványemlékei. Budapest, 1943. c. művében. — Amennyiben a törzsneveket a tuncgák figyelembe vételével igyekszünk megmagyarázni, akkor azok az uráli nyelvcsalád nyelveiből is megfejtethők. Például: Etimológiai Szótárunk is sejteti, LÁSZLÓ Gyula pedig a Lehel kürtjéről szóló tanulmányában szintén igazolhatónak tekinti, hogy a *Kürt* törzsünk neve a magyar „kürt” szóból ered. A GENING által szamojéd eredetűnek állított *Gyarmat* törzsünk ne-

vének a nyenyec—szamojédból megfejthető jelentése .halraj, halak', aminek a magyar Halas helyneveink a megfelelői. Az obi-ugor eredetű Kér törzsnévnek a Mén és Ménés, a balti-finnégi névadásra visszavezethető Keszi-nek pedig a Kézd helyneveink a magyaros változatai. — Mindez azonban még a törzsnevekre utaló települések területén előkerült régészeti leleteken feltüntetett és a települések nevére utaló tamgajelek által nyerhetne csak teljes értékű bizonyítást.

MAGYARÁZAT A TÉRKÉPVÁZLATOKHOZ

Az I. sz. vázlaton jól látható, hogy az őshazából elindult magyarság részben a volgai Bolgárország, részben pedig a Volga jobb partján messze délre lenyúló sűrű erdőségek miatt volt kénytelen az Anonymus által leírt lakatlan pusztaságon átvonulni. Valószínű, hogy a nép zöme Dentumogert az odaérkezésükkor mindjárt megszállta és a Susdal felé irányuló kitérő csak az egyik nagyobb szabású, az új hazájukat biztosító hadjáratuk emlékét őrzi. A IX. század nyolcvanas éveitől kezdődően Dentumogerben három állam — volgai Bolgárország, Kazárország és az Oleg által megszervezett Oroszország — szorításába került a doni Magyarország és ez is indítéka lehetett az újbóli nyugat felé indulásuknak. Kijevtől Ladomérig a ligeterdők viszonylag keskeny sávja határozta meg útuk irányát. Innét kezdve volt szükségük a vlagyimiri és halicsi orosz fejedelmek útmutatására és technikai segítségére, hogy a sűrű erdőségeken áthatolva Munkácsig eljuthassanak. Anonymus nyilván híven közölte az ő korában már egyfolytában történő vándorlásnak tekintett honkeresés hagyományát.

Az I. sz. vázlaton feltüntetett számok a következő népeket jelölik: — 1. szamojédek, 2. hantik és manysik, 3. komik, 4. udmurtok, 5. marik, 6. merják, 7. muromák, 8. moksa és erze mordvinok, 9. karjalaiak, 10. finnek, 11. észtek, 12. livek, 13. izsórok, 14. vótok, 15. vepszék és 16. a Dentumogerben visszamaradt magyaroknak tekintett mescserek.

A II. sz. vázlat — miként a III. sz. is — csak a legjellemzőbb helyneveket tartalmazza. Mindkét vázlaton a Kárpátokon való átkelés előtt csatlakozott néptöredékek szállásait szaggatott vonallal húztam alá. Ezek közül a Kazár és a Kozár a korábban idekerült bihari kazárookra, a Sid, Zsid, Zsidó és Zsidány a Kárpátokon túl csatlakozott kazárokra is utalhatnak. A Zsádány helynevek mordvin eredetűek, jelentésük .sötét, fekete' és nem azonosak a Zsidány helynevekkel. A Györk helynevek is valószínűleg finnugor csatlakozók hadrendi nevei.

A szövegben elmondottakon kívül figyelemre méltó a mongol Szece személynév — ami a Szécsény egyik változata — Cséce alakban való fennmaradása. A Garam mentén levő Szece Várad kapcsolata, a Tápiók melletti Szecső Ság kapcsolata, a Rába mentén fekvő Szecsőd Kend kapcsolata érdekes összefüggést sejtett a Zagyva völgyében levő Csécsének az egyik kende Ecs—Ecse személynevével való kapcsolatát illetően. Ugyanakkor a rábaközi Csécsény és a Zólyomi Csécsény és a Zagyva menti Cséce helyneveink sz hangjainak cs hanggá alakulása az avarság körében sejthető nyelvi vagy tájzólásbeli differenciáltságra hívja fel a figyelmünket. A Rima-völgyi Kende Kecege falu határában való előfordulása pedig a dél-nógrádi Keszeg hadrendi névvel hozható összefüggésbe. A Szécs helynévnek a Szece méltóságnévből való levezetése még több bizonyítékot kíván, mert az a szláv .irtvány' szóval is megmagyarázható, amit azonban személynévi előfordulása tesz bizonytalanná.

A III. sz. vázlat Szécsény helynevei azon a területen helyezkednek el, amelyen az írott források tanúsága szerint avarok éltek még egy-két évtizeddel a magyar honfoglalás előtt is. Hadrendi megszervezésük a harkák feladata lehetett. A Harka Sopron és a Harkács Gömörvár várkapcsolatok. Ezzel szemben, a Rába jobb partján, a szervezés a kendék feladata volt. A terület honfoglalóink általi megszállásának problematikájára Györffy György István királyról szóló művében (1977) nagyjából a nézeteimmel megegyező módon mutatott rá. A lényegét azonban elsősorban a nyugati támadásokkal szembeni védelmi rendszer kiépítésében látom. Ennek szép példája a rábaközi terület elarasztását célzó eszterük létrehozása, az átvezető utak gyepeküpekkel, azaz földvárakkal és sáncokkal történt biztosítása. Ezek védelmét magyar (Kapunvár), avar—török vagy besenyő (Kapi) és bösözrmény (Babót), a hont—nógrádi részekben Babat és Babát) örök látták el a csécsény és a bő irányítása mellett.

Latin elem jelenlétére utalnak a Koloska és a Kolozsvár helynevek. Ezek-

nek az „olasz” névvel is illetett töredékeknek hadrendi alkalmazását bizonyíthatnák a honti Palojta helynevek is, ha azokat a román nyelv *palaj* „határór” szavából eredőnek tekintenők. Az elnevezés azonban a szláv „vízparti hely” elnevezésből is eredhet. Véglegesen itt is csak a kora középkori személynévanyag adhatna felvilágosítást. Az elnevezés szamojéd „nyírfás” jelentése is lehetséges.

A hadrendi névnek is tekinthető és a II. sz. vázlaton dőlt betűvel rajzolt nemzetségnevek a Dunántúl is előfordulnak, de többet közülük a zsúfoltság elkerülése végett nem ábrázoltam. A rábaközi Veszkeny a Vezekények megelőzője. Kérdés, hogy a Sárkány helynevek hadrendi vagy pedig méltóságnévnek tekintendők-e?

A II. és a III. sz. vázlat hadrendi felépítésével kapcsolatban figyelembe kell vennünk azt, hogy a hont—nógrád—gömöri részek védelmi rendszerét az idők folyamán a gyepük előretolása következtében felszámolták, a nyugat-dunántúli hadrendek viszont az ennsi, majd pedig a bécsi medencei határvonalak feladása után egyre inkább határvédelmi feladatokat láttak el. Ennek következtében a visszavonuló hadrendek elhelyezkedésével és újabb védelmi gócek létesítésével is számolnunk kell. Az itt nyert kép tehát nem olyan zavartalanul honfoglaláskori, mint a hont—nógrád—gömöri részekben. Ennek a torlódásnak eredménye a számos méltóságnév és a számos egykori földvár.

A honfoglaláskori névanyag megállapítása szempontjából még számos, más területek helyneveivel történő összehasonlításra lesz szükség. Például, figyelemet érdemel a Horpács helynév nógrádi és soproni előfordulása. E két előforduláson kívül egyelőre nincs adatom erre a helynévre. Hihető, hogy a „csigla” szóval — és így ismét avar vonatkozásokkal — áll kapcsolatban a Csögle helynév. Ez gyanítható Győrszentiván kora középkori Urukang nevééről is. A Böröndöt és a Bárándot a Berend változatának tekintem.

A 3. sz. fénykép a Gening-féle térképvázlatról készült. Ezen a baskír Jenej törzs területét, a könnyebb felismerés végett, bekereteztem.

BELITZKY JÁNOS

Észrevételek és feltételezések a Palócföld kora középkori településföldrajzához és történetéhez

ANONYMUS, III. Béla király (1172—1196) magát meg nem nevező jegyzője a Gesta Hungarorum című művében (Cap. 7.) a magyarság uráli őshazából való elindulásával kapcsolatban megjegyzi, hogy velük együtt az arról a vidékről származó szövetséges népek sokasága is útra-kelt új hazát keresni. Ezek száma az általa leírt útvonal mentén további nyelvrokon népekkel gyarapodott. A különböző *szamojéd*, *obi-ugor*, *permi-finn*, *volgai-finn*, és *balti-finn* nyelveket beszélő töredékek Kárpát-medencében való letelepedését, hely-, nemzetség- és személynéveken kívül, régészeti leletek is igazolják. Így a karancslapujtői honfoglaláskori *mordvin leletanyag* az ugyanezen a területen még a XVI. és XVII. században is élő Mokka családok őseinek a IX—X. század fordulóján történt idekerülésére utal.

Vidékünk ekkor az egyik bolgár *dukátus* része volt, amelynek vezetői és lakossága önként behódolt és a honfoglalás további harcaiban szövetségesként vett részt. A bolgárok a tiszai *avar kaganátus* IX. századi összeomlása után vették birtokukba a fémbányászat szempontjából fontos területet és az itt talált avarságot — átvéve az egykori avar határvédő gyepüket — besorolták a bolgár településrendbe. Ezt az avar-bolgár ka-

tonai szervezetet — szintén főleg határvédelmi okokból — a honfoglaló magyarság is huzamos — magyar és avar illetve magyar és bolgár — vezetésre bízta. A magyar vezetők székhelyeit a *Ság*, az avarokét a *Szécsény* és *Csécsény* helynevek jelölik. Ezek alapján rekonstruálni lehet a honfoglaláskori katonai körzeteket. Ezek a *Ság-Szécsény* névvel jelölt parancsnoki központok országszerte egyik jellemzői az önként csatlakozott *avarság* honfoglalóink soraiba való bekerülésének, és népünkkel való együttélésüket még a XI. századi régészeti leletek is igazolják. A bolgárokkal hasonlóképpen párhuzamos vezetést alakítottak ki. Ezt vidékünkön a „*Duka*” és „*Ecskend*” méltóságnevekkel jelzett katonai körzet képviseli.

Az urali csatlakozók között *nyenyec*- és *enyec-szamojédok* is voltak. Sőt — miként azt *Gening*-nek a *mazunszki*-kultúra területén végzett ásatásai és nyelvészeti kutatások is igazolják — a *Gyarmat* és a *Jenő* törzseink is *szamojéd* eredetű ősi népcsoportok magyarsággal való azonosulásának és egybeolvadásának a bizonyítékai. Ezeken kívül azonban a IX. században még olyan *szamojéd* eredetű és nyelvű töredékek is kimutathatók, amelyek — a *mazuniszki* leletek alapján is feltételezhetően — még a Kárpát-medencében is a saját nyelvüket beszélték. Ezek nyelvéből származik a magyar *palóc* néprajzi csoport neve. Ez az elnevezés a *nyenyec-szamojéd palóc*, összezavarni, értelmetlenül beszélni, összekeverni, igéből származik és eredetileg a *bolondóci* (*bolondosi*) határőr várispánsághoz tartozók egyrészt *bolondosit*, másrészt — különböző *etnikai* eredetű katonai körzetek népére vonatkozóan, épp úgy mint a *bolgár* népnév — *keveréket* jelentett. A *bolondosi* értelmezés gúnynévvé vált. Ezt igazolja *Lolium temulentum* növény magyar *palóc* vagy *palócfű* neve is, amelynek gombafertőzőes magvai, ha az valamiképp ember vagy állat elfogyasztja, *kábultságot*, *zavarodott* magatartást okoznak.

A *palóc* néprajzi csoport neve tehát nem *etnikai* — nem feltételezett *polovec-kun* = *palóc* — eredetre mutat, hanem elsősorban a *bolondóci-vár* határőrszervezetébe, illetve egy többfajta *etnikai* eredetű katonai körzetbe való tartozásra utal. Eszerint egyes vidékeken gúnynévként, más vidékeken pedig gúnynévi értelem nélkül használták.

JÁNOS BELITZKY

Bemerkungen und Vermutungen über die Ansiedlungsgeographie und Geschichte des Landstriches der Palóczen im Früh-Mittelalter

Anonymus, (der sich selbst nicht zu erwähnen wünscht) war der Geheimschreiber von König Béla III. (1172—1196). In seinem Werk „Gesta Hungarorum” (Kap. 7) berichtet er über die Zusammenhänge vom Anfang der Wanderung des Ungartums aus der Heimat ihrer Vorfahren im Ural Zusammen mit den Ungarn machte sich eine Vielfalt verbundener Völker auf, sie waren ebenfalls dort einheimisch, um eine neue Heimat zu suchen. Die Anzahl derer nahm am Rande des von ihm niedergeschriebenen Weges mit noch mehreren sprachverwandten Völkern zu. Ausser den archäologischen Befundmaterialien beweisen auch Orts-, Nationalitäts- und Personen-namen, dass sich Bruchteile von Völkern im Karpaten-Bekken ansiedelten, die in den Sprachen Samojed, Ob-ugrisch, Perm-finnisch,

Volga-finnisch und Balt-finnisch sprachen. So weist auch das Karancslapujtőer Mordvin-Befundmaterial darauf hin, dass das Hierherkommen der Vorfahren der noch im XVI. und XVII. Jahrhundert auf diesem Geibet lebenden Moksa Familien auf die Wende des IX—X. Jahrhunderts zurückzuführen ist.

Unsere Gegend war damals ein Teil des Bulgaren-Dukatus. Die bulgarischen Heeresführer und auch die Bevölkerung reihten sich ohne Zwang in das Ungartum ein und nahmen sogar in den weiteren Kämpfen um die Landeroberung als Verbündete teil.

Die Bulgaren nahmen im IX. Jahrhundert, nach dem Zusammenfall des Avar-Kaganatus an der Tisza (Theiss die für sie in Hinblick auf den Metallbergbau wichtigen Gebiete und das hier ansässige Avartum in Besitz. Nach Eroberung des einstmals grenzschutzbildenden Niemandlandes wurden die Avaren in die bulgarische Ansiedlungsordnung eingereiht. Diese avarisch-bulgarische Heeresgemeinschaft wurde auch von dem landerobernden Ungartum eingenommen. Die Ungarn liessen aber deren Gesetze gelten und die Heeresführung wurde parallel von ungarisch-avarischer, bzw. ungarisch-bulgarischer Leitung übernommen. Als Residenz der Avaren-Heeresführer ist mit den Ortsnamen *Szécsény* und *Csécsény* angegeben. Auf Grund dessen kann man die zur Zeit der Landeroberung bestehenden Standorte der Garnisonen rekonstruieren.

Die mit den Namen *Ság-Szécsény* angegebenen Heeresführer-Zentralen stellen eines der Charakteristikums dar im ganzen Land, welches den freiwilligen Anschluss des Avartums in die Reihen unserer Landeroberer bezeugt. Das Zusammenleben der beiden Völker miteinander beweisen auch archäologische Befunde aus dem XI. Jahrhundert.

Zusammen mit den Bulgaren wurde eine ähnliche parallele Führung eingeleitet. In unserer Gegend vertreten dieses die Standorte der Garnisonen, die mit dem aöligem Nemen „*Duka*“ und „*Ecskend*“ versehen sind.

Unter den Völkern, die sich aus dem Ural anschlossen, waren auch Nyenyec- und Enyec-Samojeden. Es gibt sogar Beveisse dafür, dass auch die Vorfahren der *Gyarmat* und *Jenő* Stämme Vorfahren der Samojed-Völkergruppen waren, welche sich mit dem Ungartum trafen und ineinander einflossen.

Das beweissen die durch Gening auf dem Gebiete der Mazuniski-Kultur durchgeführten Ausgrabungen, sowie seine sprachwissenschaftlichen Nachforschungen.

Ausser dem gefundenen archäologischen Material weissen auch Bruchteile von Sprachen darauf hin, sie entspringen der Sprache der Samojeden und stammen aus dem IX. Jahrhundert, dass die Samojeden, das unterstützt auch das Mazuninszker Befundmaterial, sogar noch im Karpaten-Becken ihre eigene Sprache sprachen.

Aus der Sprache der Samojeden stammt auch der Name der Völkerkundlichen Gruppe *Palóc*. Genauer gesagt, stammt diese Bezeichnung aus den Verben: verstört sein, sinnlos sprechen, verwechseln (*összezavarni, értermetlenül beszélni, összekeverni*) entspringt. Ursprünglich bedeuteten die zur *Bolondóci* (*bolondosi*) Grenzschutzgespanschaft Zugehörigen einerseits *bolondosit*, anderenteils *keverék*.

Unabhängig davon, ob wir es auf die Bevölkerung der Standortgarnisonen ethnischen Ursprungs beziehen oder aber auf den Namen des bulgarischen Volkes *Bolgár*. Die Bezeichnung *Bolondosi* wurde sinngemäss

Параллели удмуртских и башкирских этнонимов

Удмуртские	Башкирские
Бия	Бияр
Була (Бола)	Буляр
Гайна	Гайна
Им'ез (имес)	Имес
Имель	Имель
Какся	Куксе (Кукзюрляк)
Квака	Куакан (Кувакан)
Копка	Копай
Можга	Мышинга
Салья	Салауш, Сальют
Сурьма	Сураш
Сура	Турай
Турья	Уран, Урман
Урга	Чурашевский, Чураевский
Чура	Чубинский, Чублисызгинский
Чабыя	Юр-Минский, Юрматы
Юра	

Az udmurt és a baskir népnevek összehasonlító táblázata Gening szerint

Таблица И.

Этнонимы Среднего Прииртышья и башкирских племен

№ п.п.	Среднее Прииртышье	Башкирское племя Айле	Прочие башкирские племена: Кип(чак), М(ип), Юр(маты), Устерган), Бур(зин), Кат(ай), Куд(ей), Тан(ып), Таб(ып)
1	Аялы	Айле	Айла-Табын
2	Аю		Аю (Кип, Ус, Кат.)
3	Ахматовская	Азамат	Ахмадис (Кип.)
4	Ачимовская	Шанм	
5	Абай-Томак	Акай	
6	Бараба		Барын (Таб)
7	Бурен	Буренгул	Буртам, (Кат.)
8	Буксунова	Биксура	
9	Буян		Биян (М. Бур)
10	Елызакова	Ылысын	Ильсектемир (Юр.)
11	Кирпикц		Керпе (Кип.)
12	Карагалы	Каратаулы	Карагай (Кип)
13	Кетешева		Кате (Юр.)
14	Колтаева		Кылтай (Кип.)
15	Куллары		Кули (М.) Куллар (Куд.)
			Кулмурза (Танып)
16	Майдарова	Миндияр	Менди (Тан)
17	Саргач		Саргай (Юр.)
18	Саболлина		Суби (М.)
19	Сартаул	Сарт-Айле	
20	Сергулова		Смергул (М.)
21	Саурирманов		Саун (Кип.)
22	Сулбуева	Сулпы	Сулпы (Кат.)
23	Тебендя	Табында	Табын (Кат.)
24	Тав	Тавир	
25	Тураш		Турай (Еней)
26	Тунус	Тугуз	
27	Тенкешова	Текеш	
28	Терене		Терсатская (ЕнеА)
29	Толубаевская		Таулы Тауль (Кип., М. Бур)
30	Чангула		Шангал (Кип.)
31	Чок	Секита	

A Középső-Irtis melléki népnevek és a baskir nemzetségnevek összehasonlító táblázata Gening szerint

I.sz. VÁZLAT

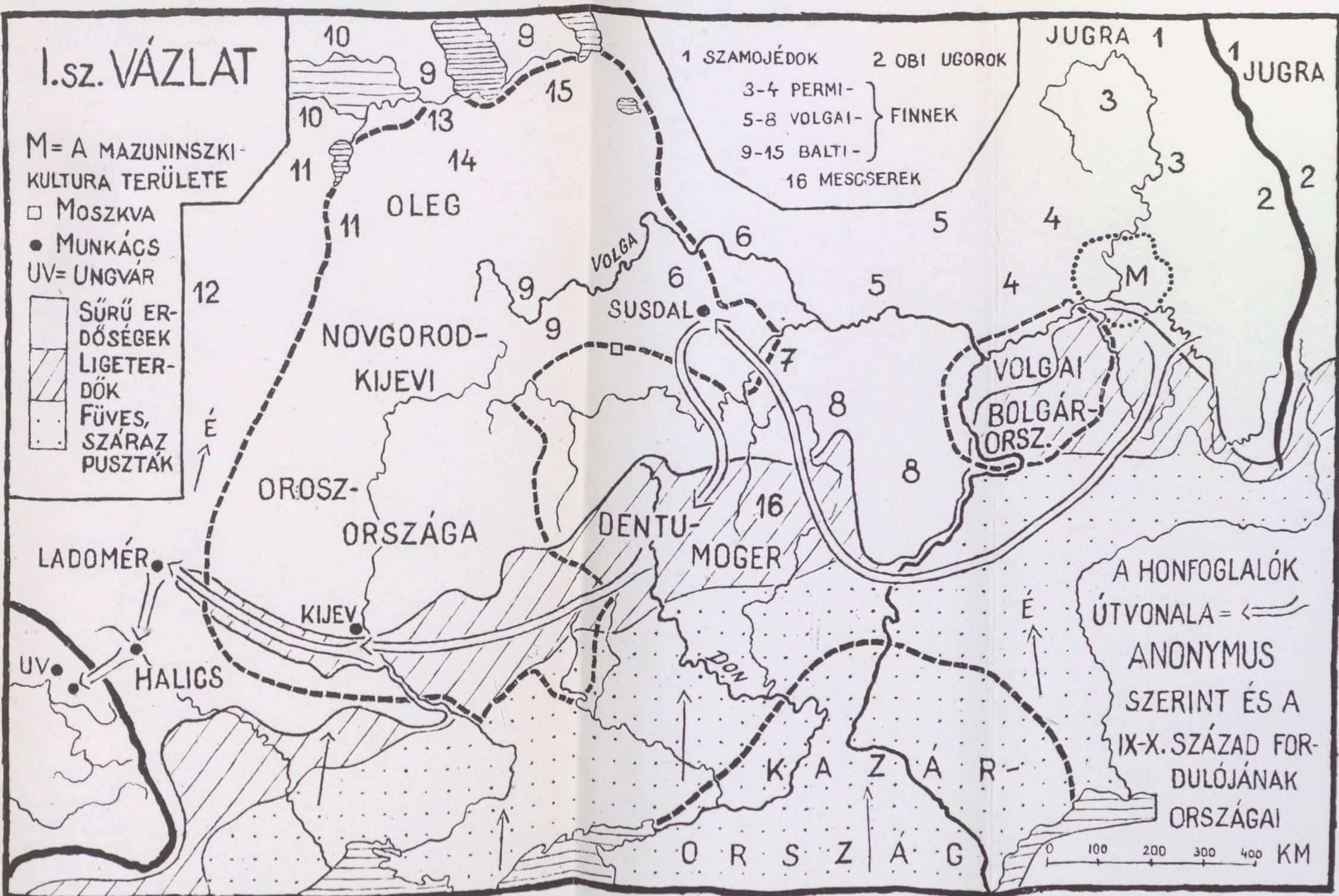
M = A MAZUNINSZKI-KULTURA TERÜLETE

□ MOSZKVA

● MUNKÁCS

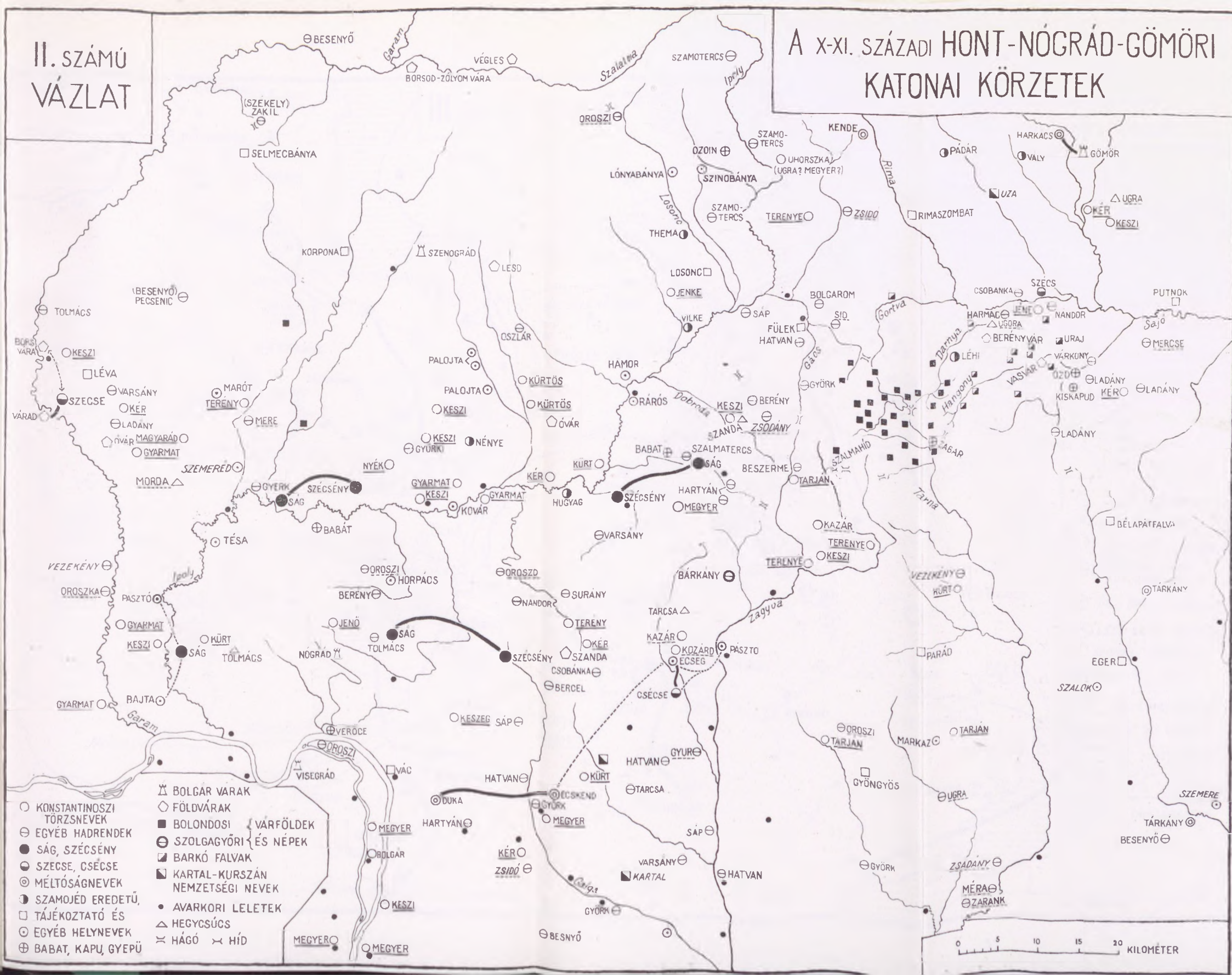
UV = UNGVÁR

 SÚRÚ ERDŐSÉGEK
 LIGETERDŐK
 FÜVES, SZÁRAZ PUSZTÁK

II. SZÁMÚ VÁZLAT

A X-XI. SZÁZADI HONT-NÓGRÁD-GÖMÖRI KATONAI KÖRZETEK

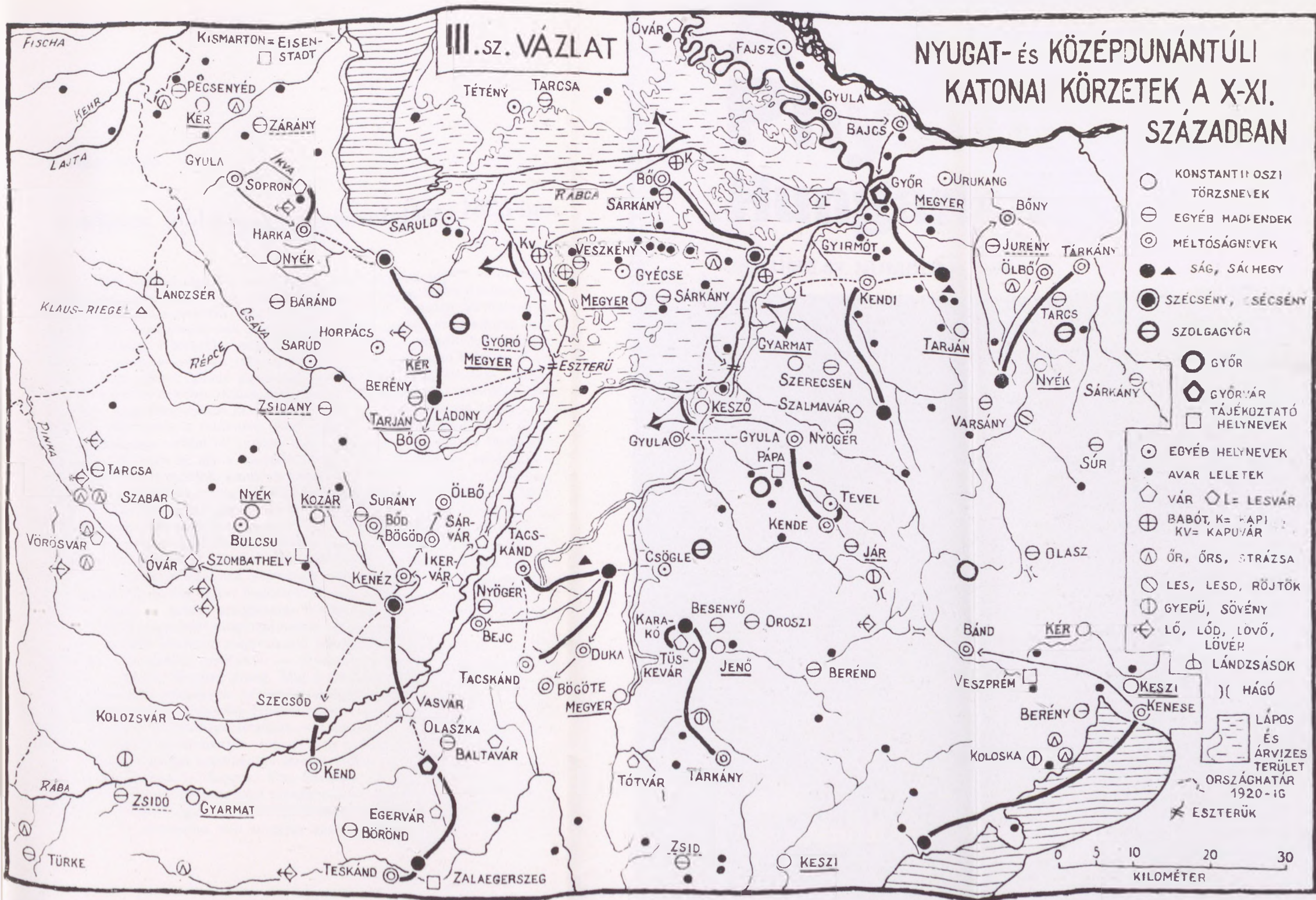
FISCHA

KISMARTON = EISEN-
STADT

III. SZ. VÁZLAT

NYUGAT- és KÖZÉPDUNÁNTÚLI
KATONAI KÖRZETEK A X-XI.
SZÁZADBAN

- KONSTANTINOSZI
TÖRZSNEVEK
- ⊖ EGYÉB HADIENDEK
- ⊙ MÉLTÓSÁGNEVEK
- ▲ SÁG, SÁCHEGY
- ⊙ SZÉCSÉNY, SÉCSÉNY
- ⊖ SZOLGAGYŐR
- GYŐR
- ⬠ GYŐRVÁR
- TÁJÉKOZTATÓ
HELYNEVEK
- ⊙ EGYÉB HELYNEVEK
- AVAR LELETEK
- ⬠ VÁR ⬠ L = LESVÁR
- ⊕ BABÓT, K = KAPI
KV = KAPUVÁR
- ⬠ ŐR, ŐRS, STRÁZSA
- ⊖ LES, LESD, RÖJTÖK
- ⊖ GYEPÜ, SÖVÉNY
- ⬠ LŐ, LÓD, LÖVŐ,
LÖVÉR
- ⬠ LÁNDZSÁSOK
- ⬠ HÁGÓ
- ⬠ LÁPOS
ÉS
ÁRVIZES
TERÜLET
- ⬠ ORSZÁGHATÁR
1920-IG
- ✂ ESZTERÜK

0 5 10 20 30
KILOMÉTER

Horváth István

A zelenei jobbágyság megmozdulása 1825-ben

A XIX. század első két évtizedében Kelet-Európa népeit és országait — így Magyarországot is — a társadalmi feszültségek terhe nyomorította. A válsághelyzet sokoldalú volt, a társadalmi élet minden területére kiterjedt. Így érzékelhető volt a politikai életben, amely az uralkodó hatalom birtoklása, a birtoklás mikéntje körüli vitában jelentkezett országok között — magyar—osztrák viszonylatban — és az országon belül is. A napóleoni háborúból fakadó gazdasági körülmények megváltozása, ingadozása és a tartós dekonjunktúra bekövetkezése, a tőkehiány jelenléte többszörösen megválaszolandó kérdések voltak. A megválaszolás igénye cselekvésre ösztönözte a feudalista gazdasági korlátok ellenzőit is. A politikai és gazdasági terület ellentmondásai sokszorosan hatottak a társadalmi élet más területén is, így a feudális középrétegek, a magyar középnemesiség életére is kiterjedtek, amelyek közül szubjektíve a legfontosabb, hogy számukra a politikai-gazdasági lecsúszás lehetőségét tartósították. Mindezeknek a jelzett összefüggéseknek a hatása a húszas évek elején, az előző évtized végén lökésszerűen meggyorsította Magyarországon a feudális társadalmi hierarchia különböző pólusain élő osztályok, társadalmi csoportok politikai tevékenységét. Az aktívabb politikai élet jelei jól láthatók a társadalmi és tömegmozgalmak számának növekedésében is. A mozgalmakban figyelemre méltó helyet foglaltak el azok, amelyek valamilyen formában kötődtek az úrbéri szolgáltatás rendezésére irányuló 1767-es, Mária Terézia uralkodása alatt megfogalmazott törvényekhez.

A központi akaratot megtestesítő rendelkezés bevezetését — a saját pillanatnyi érdekétől vezettetve — a lehetőség szerint lassította, olykor gátolta a nemesi birtokos réteg. Míg a feudális földet művelő, de azzal nem rendelkező jobbágyság az úrbéri szolgáltatások véglegesítését, rögzítését kívánták. E természetes érdekellentét — amelyek közepette a „jó király” idealista szellemképe lebegett — többször — noha nem túl sokszor és méreteiben is korlátozottan — csapott át nyílt ellenségeskedésekbe.

A kutatás eddigi eredményei szerint Heves és Külső Szolnok megyében, a Dunántúlon — Sopron, Vas, Somogy vármegyékben — a hajdúk között és Zalatnán kibontakozó mozgalmakról tudunk. Az okok elég sokrétűek: a földszükséglet, az irtásföldek kisajátítása, a legeltetési jog alkalmazása körüli huzavona, volt az egyik ágon, amelyet a hevesi, vasi — pon-

tosabban a vasvári, hosszúperezstei, rábakeresztúri — megmozdulások alkottak. Más esetben a bányamunkára szorított jobbágyok osztályharcával ismerkedtünk meg Zalatnán. A határrendezés elmulasztása okozott feszültséget Somogyban. A mozgalmak minden esetben a terjeszkedni akaró nagybirtok ellen irányultak. A megmozdulásokat kivétel nélkül leverték, ott, ahol méreteiben jelentősebb volt, véresen megtorolták.¹

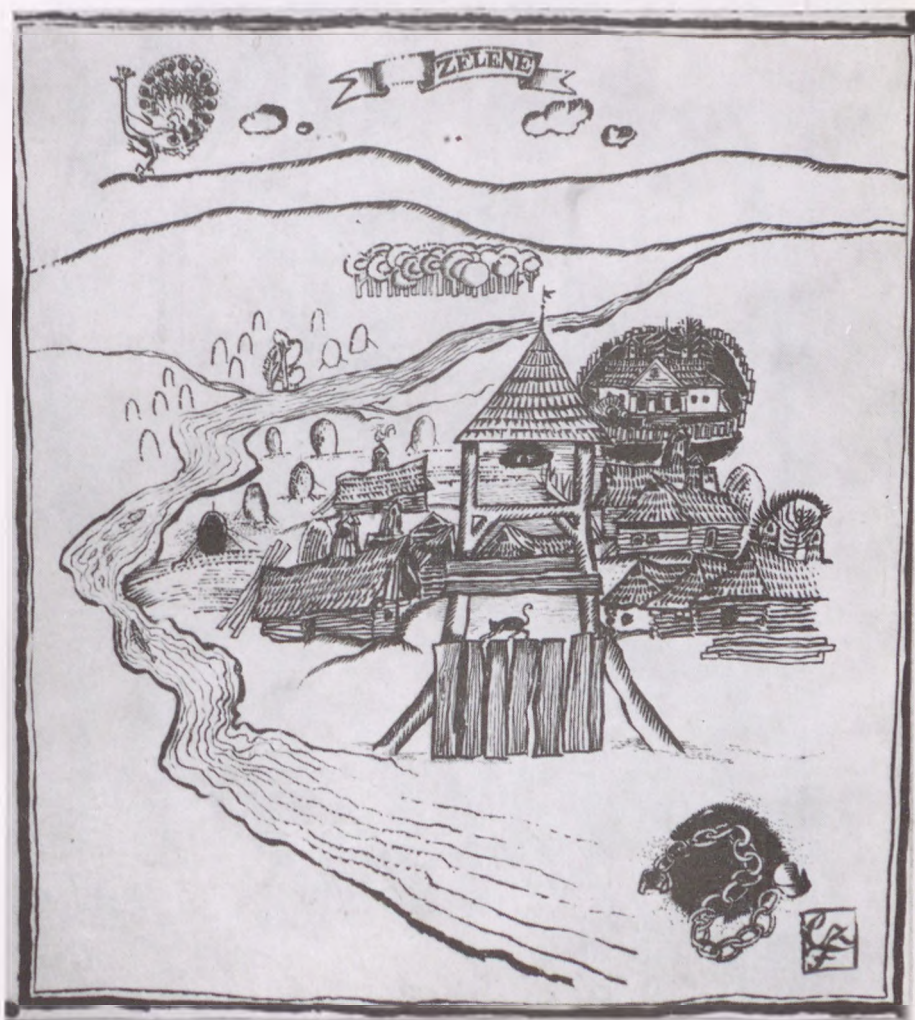
A fentiekből látható, hogy Nógrádban — eddig — e témakörhöz kötődő megmozdulásról nem tudtunk. Ismereteink szerint még — későbbi és nyilván sok minden egyéb tényező hatására kirobbant — 1831-es ún. kolezalázadás is csak éppen érintette a megyét, annak is — figyelemre méltó módon — a déli részét.² Most a kutatások olyan megmozdulás tényét közlik velünk, amelynek újdonsága mellett annak néhány mozzanatára is szükségesnek tartottuk az érdeklődés irányítását. Ezért vállalkoztunk — kutatás teljes befejezése előtt — a dokumentum közlésére.

A ZELENEI JOBBÁGYMEGMOZDULÁST BEFOLYÁSOLÓ NÉHÁNY TÉNYEZŐ

Nógrád megye a reformkort megelőző éveit a politikai aktivitás jében élte. Az 1790-es országgyűlést követően a nemesi rendek érdekeinek megvédésére a vezető törvényhatóságok közé tartozott. Emellett a vallási szabadság kivívásáért megindított politikai küzdelem aktív részese. A rendi alapokon valamelyest liberalizáltabb élet, amely elsősorban a nemesi nemzetet részesíti továbbra is kiváltságokban, ez az egy mondatban összefoglalható politikai álláspont, mely akkor uralkodó és országos irányultságú volt. Ugyanakkor a megye belső állapota igen szomorú képet mutatott. Nógrád nem tartozott hagyományosan a nagyföldbirtokokkal rendelkező megyék közé. A Forgáchok — akik működtették a gácsi posztómanufaktúrát — az esztergomi érsek birtokain túl nagyrészen közép-birtokok uralták gazdasági életét. A birtokokon nem folyt magas színvonalú termelőtevékenység. Ennek eredményeképp termelő javakat a nemes és házanépe maga élte fel. A nemesi jövedelem alapja a jobbágymunka volt. A nemesi birtokos nem részesítette különlegesen jó bánásmódban jobbágyait. Az elszegényedéstől való félelem, a hiú nagyravagyás, a nemesi vármegyei ranglétrán való emelkedésért folyó — sokszor amorális — személyeskedésben is megmutatkozó küzdelem e réteg jellegzetes tulajdonsága volt. Emellett a rendezetlen útviszonyok, a nemesi adminisztráció tehetetlensége, és a mögötte jól megférő korrupt magatartás jellemezték az időszakot. A kor nemesi magatartását jobbítani kívánó jeles hazánkfia ekként szólt kortársaihoz: „... Vegye gondolóra, hogy a külső fényűzés nem mindenek előtt ad dísz a hivatalnak, az csak a gyengék szeméit szokta meghomályosítani. Ne keresse tehát a felvett hivataljának díszét csak a külső fényben, hanem azon kötelességének szentül leendő teljesítésében.” Majd később a nemesi ifjakhoz szóló tanácsát így fogalmazta meg: „... hogyha még volnának oly elpuhult ifjak akiknek sem az olvasás, sem valamely nemes társalkodás nem tetszik, akik erkölcstelenek, s mindég arról gondolkodznak, kit kellessék csábító hálójukba keverni, csak közhivatalukra elégtelenek, hanem a pénzvesztegetésre, a fényűzésre... igen is alkalmasak.”³

Ilyen körülmények között úgy vélem, nem egészen váratlanul robbant a zelenei jobbágyok megmozdulásáról szóló hír, és méginkább ennek ténye.

A megmozdulás okait, összefüggéseit kutatva, szcmügyre kell vennünk az adott települést: *Zelenét*. A kor Nógrád megyei viszonyai között jelentéktelen jobbágyfalucskának tűnik, amelynek lakói elsősorban pásztorkodásból, a juh tartásából, és kisebb részben sovány földjeik megműveléséből: árpa, zab termesztéséből tartják fenn magukat. Lakosai túlnyomórészt evangélikus szlovákok. Jellegtelenségéből csupán az az egyébként lényeges tény emeli ki a falut, hogy keresztül fut rajta a pozsony—kassai út, sőt állomás is van a faluban.⁴

Földesura — viszonylag nem túl régóta — Tihanyi Tamás, szeptemvir és fia, Tihanyi Ferenc. Ismerjük azt, hogy a család a birtokhoz különféle vásárlások útján jutott. Korábban Iváts István és Tornaalji György birtokát képezte a falu.⁵

A Tihanyi családnak Nógrád megyében még Ebecken — ahonnan a család előneve is adódott — és Hevesben 65 jobbágytelekből álló birtoka volt.⁶

A családról érdemes még néhány mondatot szólnunk. A földesúr nem lakott Zelenén, hanem Ebecken székelt. Az itteni ügyeit a jószágkormányzójára bízta. A Tihanyi családról elég különös hír járta már a XVIII. században megyeszerte is. Egyik ősök tagja — és talán vezetője — volt az ún. Rózsakeresztesek társaságának, amelynek egyik tagozata aranycsinálással, alkímiával foglalkozott, és rendszeresen az ebecki Tihanyi-kúriában tartották misztikus összejöveteleiket. Az ezután következő hír-

adás 1823-ból kelezett, és amelynek szereplője a közigazgatási pályán törekvően haladó Tihanyi Ferenc, aki mint szolgabíró aktívan részt vett a vármegye nemeseinek ellenállásban, amely a vármegyei önállóságot megsértő helytartó tanácsi rendelkezések iránt bontakozott ki. Az 1823. november 4-én a Wenckheim József királyi biztos által meghirdetett közgyűlésre csak katonai kísérettel volt hajlandó megjelenni. Tihanyi Ferencet az 1828-as tisztújításkor másodalispánná választották, és ő tette meg azt a javaslatot, amelynek értelmében az 1830-as rossz termés miatt ún. „gabonasegély-magtárákat” hoztak létre a megyében. A megyei tisztikar egyévi fizetésének $\frac{1}{4}$ -ét, a törvényszéki táblabírók pedig egész évi napidijaikat adták e célra. 1832-es tisztújításkor Tihanyi Ferenc egyhangúlag elfogadott első alispán, akit nem sokkal később Tolna megye főispáni székében találtunk. Az 1839—1840. évi országgyűlésen a főrendi tábla vitájában vett részt.⁷

A tipikusnak nem minden mozzanatában nevezhető — elsősorban végkifejletében — pálya anyagi hátterét a jobbágybirtokok biztosították elsősorban. Így igaznak érezzük azt a feltételezést, hogy az intézői önkény, a többszöri és tetszés szerinti úrbéri szolgáltatás megállapítása, és a fent leírt pályakép között a lehető legszorosabb összefüggés található.

A zelenei jobbágyok munka- és szolgáltatásmegtagadása példa nélküli volt Nógrád megye akkori történetében. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden előzmény nélküli lett volna. A jobbágyi munka szabályozatlansága, a földesúri hatalmaskodás sokszor kényszerítette különböző formában megjelenő ellenállásra a falvak lakóit. Ezekből lássunk néhány esetet, amely példázza megállapításunkat.

A földesúri önkényeskedésről tudósít — többek között — az az 1798-ból származó és homokterenyei esetet közreadó irat, amely arról szól, hogy a megnevezett helyen megtámadták a földesúr tisztjeit, mert azok elhajtották a jobbágyok és zsellérek marháit. A lázongó jobbágyok büntetése: botbüntetés.⁸

Az eset mögött — úgy vélem — nem nehéz felismerni a korszakban nem ritka legelőhasználatból és legeltetés szabályozatlanságából fakadó ellentmondásokat. Ecsegen 1782-ben és 1830-ban tiltakoztak a jobbágyok az úrbéri telkek erőszakos csökkentése miatt. A hidegkúti és karancssági jobbágyok azt kérték 1793-ban, ill. 1804-ben a vármegyétől, hogy engedjék őket az Alföldre költözni. A szécsényiek és gróf Forgách József közötti birtokviszály évtizedekig eltartó törvényszéki pert eredményezett. A divényi és kékkői uradalomhoz tartozó zsellérek az urbárium miatti elégedetlenségük kifejezésére indítottak pert a Balassák és a Zichyek ellen. A nagyoroszi jobbágyok voltak a ritka kivételek, amikor megnyerték a gróf Keglevich Károly elleni úrbéri szolgáltatás tárgyában indított perüket.⁹

Ha tanulmányozzuk a következőkben közreadott dokumentumot, első olvasásra is nyilvánvalóvá válik számunkra: a Zelenén történtek eltérnek az eddig ismertettektől. Nemcsak a környezet, hanem a cselekvés egyes mozzanatait, az egész történet lefolyása miatt is érdemes megkérdeznünk: mi is történt 1825-ben Zelenén?

A JOBBÁGYMEGMOZDULÁS NÉHÁNY FONTOSABB MOZZANATA

1825. március 1-én a zelenei jobbágyok elhatározták, hogy mindaddig, amíg az úrbéri szolgáltatás mértékét pontosan meghatározva nem ismerik meg, maguknak sem végeznek munkát, de nem mennek úrdolgára sem. Leírták: amennyiben nem teljesítik kérésüket, elköltöznek mindannyian a faluból. Elhatározásukat 1824 nyarán — szlovák nyelven — írásba foglaltatták a falusi nótáriussal, és annak szövegét a falu ládájában helyezték el. A leírtak megtartását megfogadták, azt a falu férfinépe esküvel megerősítette. Amikor mindez kitudódott, a falut és a környékét megszállta a vármegyei vezetés. Többször ott járt az első alispán. Végül is

1825. április 20-ra a megmozdulást — sokféle eszköz segítségével, amelyek között a pszichikai rábeszélést, a lelki feloldozást, és a katonai megszállást is megtaláljuk — leverték. A megmozdulás vezetőit — akiknek nevét nyilvánvalóan az eskü szövegéből ismerték meg — a balassagyarmati börtönbe zárták. Az eset kapcsán a leírtakon túli megtorló intézkedésekről nem tudunk. Az eseményekben a falusiak a katonasággal szemben nem alkalmaztak erőszakot, nem fegyverkeztek fel. De erőszakosan megakadályozták, hogy soraikban árulás történjen. Azt remélték, hogy a „jó király” Bécsben, vagy a Helytartótanács Budán orvosolja panaszukat.

A közreadott dokumentumokból különösen két vonást tartok kiemelendőnek. Egyrészt: a községi bíró — feltehetőleg Szrnyi Mihály volt a

neve — a szervezkedésben különösen jelentős, talán vezető szerepet játszott. Erre vonatkoztható adatokkal találkozhatunk a leírtakban. Erre utalt az a tény, hogy elmenekült a katonaság megérkezése után — azaz amikor kilátástalanná vált a helyzet. A bíró vezető szerepét látjuk igazolni abban is, hogy egyetlen név hangzott el a szervezkedés vezetőjeként

gyanúsítva, a fentebb megnevezett. Talán feltételezhető, hogy azzal a morális magatartással álltunk szemközt, amely akkor jelöl meg konkrét személyt, amikor az már kívül került a megbüntethetőség határán: elmene-kült. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor a megmozdulás vezérkara is könnyebben megnevezhető. Nem lehettek mások, mint a dokumentumban név szerint megnevezett Rotskárok: János, György, Mátyás. Hogy ez utóbbiak is közöttük lehettek, azt igazolni látszik az a leírt tény, hogy a „zene-bonáskodó vezetők” Balassagyarmatra szállítása után, a megmozdulás le-verésének utolsó szakaszában az elköltözés lebonyolításánál is találtunk olyan mozzanatot, amely a földesuraság ellen irányult, és így újabb meg-mozdulás csíráját rejthette. Ezt látom igazolni a következőkben: „... őket útilevél nyérése végett Nemzetes Első Alispány Úrhoz utasította, s nehogy esküvést forralniok lehessen, az együttmeneteléstől eltiltotta, ezek azon-ban meghagyásával nem gondolván, az egész helység nevében egy hamis folyamodást koholtak.”

Az erkölcsi tisztaság az egész szervezkedés elindításából, lefolyásából, a falu magatartásából is következtethető. A közösségi szellem intenzív jelenlétére utal az elhatározás kollektív elfogadása és a közös eskü letétele is. Minden bizonnyal ennek az egységes fellépésnek a szervezeti keretet a falusi közigazgatás rendszere adta. Valószínűsíthetőnek tartjuk — nona ennek bizonyítása még várat magára —, hogy a török kiűzése utáni időszakban kialakult parasztvármegye rendszerének egyik kései, még megmaradt hagyományával találkoztunk. Erre enged következtetni a falusi bíró szerepe, jelentősége a megmozdulás során, a falu ládájának, a falu irattárának — amelyben az életükre hatást gyakorló fontos iratokat (köztük az eskü okmányt) őrizték, a község pecsétje mellett — megléte.

Másrészt lényegesnek tartom azt a mozzanatot, hogy néhány — pontosan nem tudni mennyi — ház leégett Zelenén. Ahogy megnevezték: gyújtogatás volt a faluban. Ennek kapcsán két vélemény is megfogalmazható. Azt is jogosan feltételezhetjük, hogy az ügyük lassú lebonyolódása egyre jobban érlelte az elhatározott, valóságos elköltözést a faluból, ezért

a további hasznosítás megakadályozása érdekében a saját épületeiket gyűjtötták fel a jobbágyok. Ezt igazolja — jobban mondva a szándékos gyűjtogatást támasztja alá —, hogy nem oltották, nem tettek semmit a tűz megfékezésére.

De valószínűs — talán a történeti ismeret birtokában igazibb — ok lehetett a gyűjtogatás tényére az is, hogy azoknak a házat gyűjtötták fel, akik nem akartak következetesen kitartani a közös elhatározás mellett. Tehát az árulókat akarták így megbüntetni. Ennek valószínűsége annál is nagyobb, mert más hasonló esetek kapcsán is ismertünk kelet-magyarországi példákat, amelyben a közösség ellen fordulókat így büntette meg a falu.¹⁰

És végül. A zelenei jobbágyok történetét eddig nem ismertük. Különlegesnek tartom, hogy a vármegye, ahogy csak tudta, elhallgatta az esetet. A korabeli levéltári anyag — az eddigiek során — csupán annyi maradt fenn, amelyet itt most közléseink.

E néhány sor csak a bevezető szerepének betöltésére tett kísérletet. A kor országos és megyei eseményeibe szándékozta elhelyezni a Zelenén történeteket, és ezzel kívánt történeti ismereteink bővüléséhez hozzájárulni.

1. számú dokumentum¹¹

„Ezernyolcszáz huszonötödik esztendőben Böjtmás hava tizenhatodik napján Tettes Nemes Neográd vgyben Zelene helységben Nemzetes Losonci Gyürki Pál első alispány úrnak előlülése alatt, Szentiványi Márk, Platthy Sámuel, Ettre Károly, Sebestyén László, Horváth Károly, Szalay István táblabírák, Etthre Antal hadi főadószedő, Fáy József tiszti főügyész, Frenyó Sámuel tiszti alügyész, Horváth Gedeon főszolgabíró és Darvas Dániel Rszerintvaló Esküdt Urak jelenlétében tartott kisebb gyűlése, mely alkalommal:

Olvastatott:

247. A fő Mlgú M.K.H. Tanácsának fe. Böjtmás hava 1-ő napján 6082. Sr. a: Kült azon K. parancsolatja, mely szerint Tihanyi Ferenc úrnak, mint megyebeli Zelene Helység földesurának abbéli panaszára, hogy ámbátor az említett helység lakosainak urbáriális panaszai az Úriszéken a tiszti ügyvéd pártfogása mellett, a maga rendjén felvették és megítéltvén, felsőbb megbírálás végett a tettes Ns Törvénszéke eleibe terjesztessenek, mind amellet azon lakosok némely lázítók által elcsábítatván már az úriszék előtt oda nyilatkoztattak ki magokat, hogy mind az ideig még az urbáriális pörök a felsőbb helyeken is megítéltetni nem fog, sem a földesuraságnak, sem pedig maguknak legkisebb munkát sem fognak tenni, amint ezen kinyilatkoztatásokat a földesuraság iránt a tartozó minden engedmességnek megtagadásával, nem csak végre vitték, hanem éjjeli órákon is alattomos gyülekezéseket tartván mind azok ellen, akik az uraság tisztje parancsolatjára hajolni és Úr dolgára menni bátorkodának egymás között kemény fenytéseket rendeltek, és ha valakit közülük az illetén engedetlenség miatt a tiszt magához hivat, az uraság tisztjeinek házáat csorportosan megszállják s e képpen a földesuraság minden parancsolatjainak hatalmasan ellen állnak, amely tényező zenebonáskodó indulatok megzabolása végett a tisztelt fő Mlgú M.K.H: Tanács parancsolni méltóztatik,

hogy a fent érdekelt urbáriális pör minél előbb tartandó törvényszéken felvétettvén minden haladék nélkül küldessen fel, és egyszersmind a bévádolt jobbágyok kisülvén, ellenek a kitétel valósága földesurok eránt tartozó engedelmességre sikeres módok által szoríttassanak.”

Végeztetett

„Ezen kegyes parancsolat következtében Zelenei Helység urbáriális pöre mindjárt holnapi napon Nemzetes Első alispány úrnak előlülése alatt tartandó törvényszéken felvételni rendeltetik. Mely alkalommal a földes uraság részéről a lakosok zenebonáskodó indulatjok és makacs engedetlenségek megmutattatására több egyes esetek előadtván, mind azokból, mind az előadott urbáriális pörnek mutatványaiból kitetszván az, hogy a megnevezett helység lakossai a kiégett házhelyes gazdákat házaiknak felépítésektől, magukat pedig egy általában minden robotolástól eltiltottak,

gonosz szándékukat, hogy fészkestől kiköltözzenek, továbbá is minden eltiltásra nem ügyelvén szíveikben forralják, nappali s éjjeli titkos gyülekezeteket tartanak, mindezen zenebonáskodás fő lázítók kinyomozása végett Horváth Gedeon főszbíró, Platthy Sámuel, Szalay István táblabírák, Fáy József tiszti főügyész és Darvas Dániel Rszttaló eskütt urak utassítással kiküldetnek, hogy az ügyészi hivatal által a földesuraság részéről írásban előadott esetekhez képest felteendő kérdőpontok szerint a tanúknak vallásokat kivéven tudósításokat azonnal első alispány úrnak terjesszék elő. Jelesztetvén továbbá a földesuraság által, hogy a megyebeli lakosok a Nótáriust biznyos esküvés formulájának kidolgoztattására kényszerítették, mely szerint gyülekezetekben arra esküdtek, hogy közülük úri dolgára senki menni, sem pedig magának paraszti munkát mindaddig míg pöröknek vége nem szakad, tenni nem fognak, és hogy szószólóikat ki nem nyilatkoztatják, hanem ha kérdőre vonatnának magokat mind egyformának fogják vallani, mely környüállás eránt a helybeli Nótárius azt nyilatkoztatván ki, hogy ezen esküvés formulája, ha csak szét nem szaggatták most

is a falu ládájában legyen. Mely eképpen a felfedezett környülállás különös figyelemre lévén méltó, ez úttal ugyan a tettes rendek elegendő Asz-szisztencia nélkül, szűkölködven a falu ládáját felnyittatni, nehogy azáltal a lakosok valamely vakmerő ellenállásra vetemedjenek tanácsosnak nem tartották, hogy mindazonáltal az illetén rossz példát mutató és maga után veszedelmes következtetéseket húzható összeesküvésnek ha annak formáját el nem tépték és még a falu ládájában lenne, annál nyilvánosságosabb próbájához jutni lehetne, a falu ládájának Alispányi Hivatal Pecsétje által azonnal leendő lepecsételtetése rendeltetett, mely végre a szolgabíró és Csendbiztos Bornemissza István Úr kiküldetett. Annak utána helybeli lakosok előhívatatván eleikbe terjesztetett, hogy urbáriális pörök a fő M.K.H. Tanács rendelése következtében azonnal fel fog vétetni, hogy továbbá bizalommal legyenek mind a Ns Vgye mind a felsőbb fórumok eránt, a mellyek minden bizonnyal ha igazságok van azt ki fogják nékiek szolgáltatni, de hogy a pörnek felsőbb helyekről ahová feljebb való megbírálás végett fel kell küldeni leendő visszaérkezésig készséges tűréssel legyenek földesurak eránt tartozó engedelmisséggel viseltessenek, és hogyha valamely újabb sérelmeik volnának azokat megvizsgálás és orvoslás végett írásban terjesszék elő, a helybeli uraság tisztje megintetett, hogy a jobbagyokkal való bánásmódjában magát a K: Urbáriális Rendszabályokhoz szorosan alkalmaztassa, azomban mind ezeket a helybeli jobbagság legkisebb tekintetbe sem vévén átalján fogva mind közönségesen oda nyilatkoztattak ki magukat, hogy ők mindaddig Úr dolgára nem fognak járni még pöröknek tökéletesen vége nem szakad és kívánságok szeint el nem ítéltetik; készebbek lévén a falustól kiköltözni. Mely megátalkodások miatt példás büntetés fenyegetésével megdorgáltatván és hogy csoportos kiköltözés Eő Fölsége által tiltatva lenne, eleikbe adódván annak utánna el távoztak.

Hanem ismét gyülekezetet tartván nemsokára csoportosan az uraság házához jöttek és minek utána jöveletek céljáról kikérdeztettek volna, azt adták elő, hogy mivel a falu ládája lepecsételtetettése által a falu pecsétjétől is elzárattak, azonban szándéknak volna Eő Fölségéhez a Falu Pecsétje alatt Instantiát iratni, s azzal Bécsbe felmenni. Ennélfogva kérnék a falu ládájáról a pecsétet levétetni a minémő vakmerőségek miatt újra megpirongatván és sérelmeiknek mellyeket talán az Uriszék eleibe fel nem adták volna írásba leendő előterjesztésekre újabban megszólíttatván, egy-szersmind békességes magok viseletére ismét megintetvén, minek utána ez alkalommal is, közönségesen előbbi megátalkodások mellett, hogy t.i. még a pörök egészen kedvek szerint el nem ítéltetik Úr dolgát járni nem fognak, makacsan megmaradtak volna. Mindezekből nyilván való lévén fel-lázíttatások és zenebonáskodásra célzó összeesküvések az ebből származható és könnyen a szomszéd helységekre kiterjeszthető veszedelmes következtetések megelőzésére és a közbátorságnak fenttartására rendeltetett, hogy most azonnal Bornemissza szolgabíró és Darvas Dániel Rsztváló esküdt Urak a csendhadnagyokkal és a segítségül hozzájuk rendelt hajdúkkal a Helységben maradván a közrendnek és a békességnek feltartására ügyeljenek. De minthogy a lázadás és engedetlenség métyele által a lakosok egészen megvesztegettetve lenni tapasztaltatnának és így attul tartani lehet, hogy mindezen rendszabás mellett is makacs engedetlenségeket a földesuraság eránt folytatni fogják, ezen botránkoztatásnak megszüntetésére, de kiváltképp a titkos éjjeli gyülekezeteknek megakadályoz-

tatására szükségesnek találtatott, hogy előlülő alispány Űrhoz a fő Mlgú K:H: Tanácstól érkezett prasidiális levél következésében a megyében fekvő katonaság kormánya tisztelt alispány Űr által megkerestessen egy fél svadronnak Zelene Helységbe léendő békvértélyoztatására, amely katonaságnak és lovaiknak tartásokra Janikovits István Rsztváló Biztos a szükséges kenyér zab és széna portiókat a magazinumból fogja kiszolgáltatni. Egyébiránt a kerületbeli tisztviselő Rsztváló esküdt Darvas Dániel Űrnek meghagyattatik, hogy a helyszínen maradván a katonai asszisztentia mellett leginkább a titkos és alattomos gyülekezetek megakadályoztatására ügyeljen, egyszersmind az uraság helybeli tisztjét oda utasítsa, hogy mindenek előtt a lakosok közül azokat akik ezen példátlan zenebonaskodás fő lázítóinak lenni gyanítatnak parantsolja az úr dolgára, kik közül ha valamelyik nem engedelmeskedne az olyan engedetleneket elfogatván azonnal a Bgyarmati tömlőczbe küldje. Nemzetes első alispány

Urát pedig minden előforduló környüállásokról naponként tudósítani, s annak bővebb tudósítását kikérni tartozzon. Végtere, hogy ha mind ezen rendelések mellett is netalán némely fő lázítónak az engedetlenség miatt leendő elfogattatások után is a jobbágyság átalján fogva megátalkodásban megmaradna, hogy e miatt mind az uraságnak, mind az adófizetők földjei a most következő tavasz alá vetetlen ne maradjanak, Nemzetes Elölülő Alispány Űrnak meghagyatik, hogy a FőM M: K: Tanácsnak praisdialiter környüállásos jelentést tévén, utasítást kérjen, ha valljon szükséges leszzen a további engedetlenség esetére a zelenei jobbágyokat mind a földesuraság, mind a magok tavasz földjeiknek mívelésekre katonai assistentia mellett kényszerítettetni. Ez alkalommal is a fő Mlgú K:M:H: Tanács az előhozatok szerint tapasztatott környüállások felül tudósítani rendeltettvén.”

2. számú dokumentum

„Ezernyolcszáz huszonötödik esztendőben Böjtmás hava huszonhatodik napján megyebeli Losonc mvárosában Nemzetes Losonci Gyürky Pál Első Alispány Úr előlülése alatt Sebestyén László, Zmeskal Gábor, Lisznyoi Ferenc, Fán József, Fatovits István Farkas Pál és Farkas Lajos táblabírák, Szilassy József jegyző, Bartha Bálint és Pongrátz Antal jegyzők, Baros Ferenc alszbíró és Jankovits István esküdt Urak jelenlétében tartott kisebb gyűlése, ez alkalommal:

Olvastattak.

278. Nemzetes Elölülő Alispány Úr e folyó esztendő és holnap 16-án megyebeli Zelene helységben tartatott kisebb gyűlés végzése következésében azon végzésnek általa miként lett sikereltetéséről a következő tudósítását előterjeszti U:m: Az említett végzés ereje szerint másnap az az e folyó eszt és holnap 14-én megyebeli Kálnó helységében törvényszéket tartván felvetődött a zelenei Urbarialis pör, melyben minekutána

kedvező ítéletet vettek volna a lakosok a hozott ítéletet anyanyelven magyarázna meg, azt vélvén tudósító alispány úr, hogy ezen ítélet foglalatjából bővebb jeleit tapasztalván azon lakosok a tettes Törvény Széknek az igazság mértékeik való pártfogások felül, azáltal fognak megnyugtadni, azonban az ellenkezője következett, mert midőn az ítélet azon pontjára került melyben Rotskár János mint a zenebonáskodásnak felindítója ki-becsültetése és megbüntetése rendeltetik a jelen levő egész község térdre borulván oda nyilatkoztatta ki magát, hogy mivel abba minnyájan egy forma részt vettek volna Rotskár János nem bűnösebb mindnyájoknál, és így egyforma büntetésért, hogy amazének leendő elengedéseért esedeztek, mely tett a megfalkodott zenebonáskodásra mutatván a midőn Első Alispány Úr a következő nap mikorra ti. a segítségül rendelt ¹/₂ századnak érkezését várta volna, Kálnóról Zelene helység felé indulván Berzencze helység előtt a csendbizontul azt a tudósítást vette, hogy noha mindent elkövetett legyen az öszve csoportozott és Budára induló népet a mellette levő bátorságbeli hadnagyokkal fel nem tarthatta, időközben azonban a

bészálendő katonaság számára kvártélyt csinálni jövő katonák és a tudósító alispány Úrral lovagló Vgye Huszárja segítségével leginkább pedig bizodalmokat megnyert oktatásaival Nemzetes Első Alispány Úr a kiindult népet helységekre vissza vitte, és mihelyst az oda rendelt fél század megérkezett volna, az által négy szegbe vétettvén a fő lázadók közül őrizet alatt Bgyarmatra a Ns Vmgye fogházába küldött.

A katonaságnál azt a rendelést tevén, hogy minden katona a maga kvártély tartó gazdjára szorosan felvigyázzon, nehogy azok a szomszéd

helységeben szökvén, a lázadás magvát ott is elhintegessék továbbá a helységben fel s alá járó katonai őrizet az összve csoportosulásokat előbb szép szóval, azután pedig hathatósabb eszközökkel is széjjel oszlassa, és a szomszéd helységekből hír hordás kedvéért jövő ácsorgókat bé ne eressze. Ezek után négyet a jobbágyok közül az uraság dolgára rendelvén azok magokat odanyilatkoztatván ki, hogy készebbek akár mi kinokat is ki állani, mint az uraság dolgára menni és ez által hitszegésre vetemedni,

világos jeleit látta az összeesküvésnek, melynek kinyomozására a helység leveles ládáját, mely már előre elpáciéltetve vele maga eleibe hozatván, azt esküdt Darvas Dániel és helybeli jegyző jelenlétében felnyitatta, ahol több levelezések között Nemes Szentkereszti János pesti ügyész, Lenk nevezetű kokovai nótárius levelein kívül, egy tót nyelven szerkesztett összeveesküvés formájára talált, melyre hogy egyenlően mindnyájan hiteket a múlt nyáron letették a lakosok közönségesen megvallották, az helybeli nótáris szintén elősmervén tulajdon írását, magát azonban a helybéliek erőszakoskodásával mentetgetvén, e szerint tehát nyilván tapasztalván, hogy bármely erőszakos módok elrendeltetése ezen összeveesküdüött jobbágyságot semmi olyas munkák tételére, mely ellen magokat hittel lekötölevezve lenni állították, mind addig reá nem bírhatnák, méglen a lelkipásztorok oktatásai által a felől, hogy az illetén gonoszságra vezető összeveesküvést, minden lelkiismeretek megsértése nélkül szabadon felbonthatják, sőt arra kötelesek, ugyan ez oknál elmellőzvé tudósító Alispány Úr valamint ez

előtt úgy most is minden Ő megfenyítettéseket, midőn a lakosok is az összevesküvést tovább már nem tagadták volna által hivatván, és ez eránt különösen megkeresvén a poltári lelkipásztor urat, akinek t.i. Ecclesiájához tartoznak, a ki az isteni szolgálat alkalmával egy fontos és szívreható beszédet tartott, melyben a zenebonáskodás vétke szörnyűségét és az ilyen összevesküvés kárhozatos voltát hathatósan előadta és őket ezen vétke esküvés kötése alul feloldozta. Megcsendesedvén némi nemű képpen

lelkismeretek ezáltal, más nap, az az ezen holnap 20-án első alispány úr Zelenén ismét megjelent és őket ismét az uraság dögára rendelte, melyhez képest sokan is engedelmeskedvén, ott (nehogy el találjanak szökní) katona őrizet alatt meg is jelentek, a Bíró mindazonáltal minekutána a szinte az uraság dögára menni színelvén lovait már be is fogta volna, elillantatott, és szorgos keresés után is még ez ideig sem került elő. Azon időtül fogva érkezett tudósítások mind inkább a lecsendesedésre mutatnak, azt kivéven, hogy a tűzi szerencsétlenség által megégettek közül tsak egyetlen egy Luka György nevezetű jobbágy építkezik. Egy más pedig je-

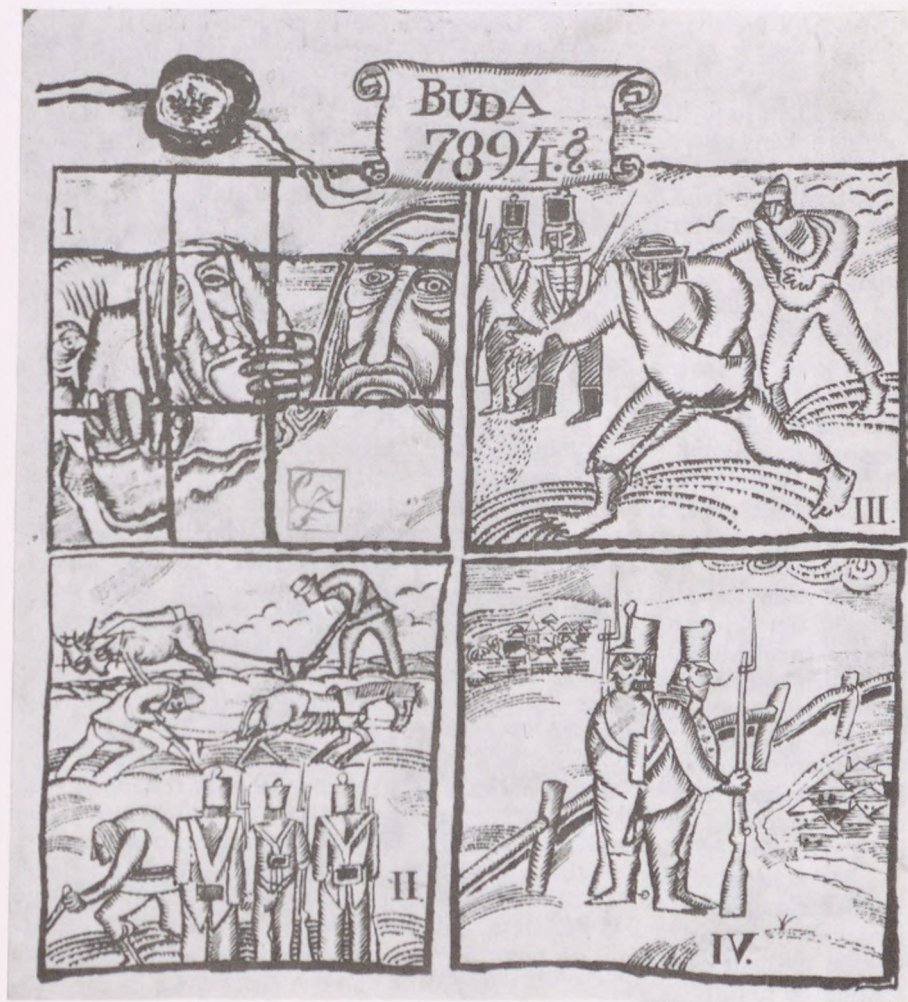
lesen Misur György a katonaság hallatára csak addig jövendölt tsendessé-
get és engedelmességet még a katonaság ott marad.

Eképpen előterjesztvén tudósítását előadta mind a fent érdekelt hit
letételnek példázatját a maga eredetében, mind azon időközben Darvas
Dániel Rsztváló esküdt Úrtól, aki is folyvást helyben tartózkodik e tárgy-
beli tudósításait, melyekről úgy vélekedik, hogy jól lehet a fent nevezett
zenebonáskodó jobbágyságnak indulatosságai rész szerint a békvértélyo-
zott katonasággal való megterheltetése, részszertint közben jött oktatások
által nevezetesen megbüntettnek, mind amellet a katonaság mind addig
onnan el ne vonattasson még lend a nyughatatlanság magvai egy átaljá-
ban ki nem iratottnak és a lakosok azon engedelmességre vissza nem tér-
nének, mellyel földes uraknak, de kiváltképp a polgári kormánynak tar-
toznak. Végre ezeknek folytában előadta a fő Mlgü M:K:H: Tanácstól
rendkívül való postával megérkezett kegyes intéző levélnek foglalátját,
melynek foglalatja következik. Ugyanezt tudósító Első Alispány Ur már a

fő Mlgú M:K:H: Tanácsnak is jelentette, melyre ugyan az ef: Eszt. és Holnap 23-án írt és a 7894. sz. a. Költ K. Intéző levele által a következőket rendeli.

1-ször Hogy noha ugyan az újabb Törvény értelme szerint a jobbágyok szabad költözködését gátolni nem lehetne, de mégis mivel az újabban benépesítésről gondoskodni kellene, a már elfogott zenebonáskodók megbüntetése mellett ezek leendő sikereltetéséről a tettes Rendek gondoskodjanak.

2-szor hogy a tavaszi vetést a nyakasodó jobbágyok által ha másképp nem katonai erő által is tettessék meg.
3-szor hogy a megyében fekvő katonaságnak a maga útján parancsolatja érkezik annyi katonai erőt amennyire szükség lesz rendelni.

4-szer hogy minden szorgalmokat arra fordítsák nehogy a szomszéd helységek a velek való bánásmód miatt hasonló nyughatatlanságra alkalmatosság ne adassék.

Végeztettek.

Az elől adott tudósításban foglalt rendelkezéseit Nemzetes Első alispány Úrnak tökéletesen helyben hagyván, az egybegyűlt Rende s kiváltképpen való figyelmeket arra fordítván, hogy egy részről a K: Királyi rendelkezésekkel ellenkező csoportos kiköltözést megakadályoztassák, másrészt pedig a zenebonáskodás és összeveszküvésnek magvát befojtsák e jelenvaló FöM: **K:M:H:** Tanácsnak intéző levelét Nemzetes első alispány Úr és annak megakadályoztatása esetében más: alispány Urak azzal az utasítással kiadattak, hogy az elégett lakosok, kiket azonkívül is házaik felépítésére kényszeríteni majdnem lehetetlen újonnan egyenként megkérdezettvének akik közülük elmenő szándékukat kijelenték, minekutána mind a hadi, mind a honi pénztárba való, a földesuraság és más egyes személyeket is érdeklő tartozásaikat kielégítették és a tavaszi vetést is elvégezték volna azok a passuális levelek adódjanak ki, a földesuraság azonkívül is oda nyilatkoztatván ki magát hogy az illeten kiköltöző jobbágyok minden némű kötelességeiket az újonnan leendő benépesítéséig magára vállalja.

Kiknek mindazonáltal lakásaik a tüztől megmaradtak a munkálkodó Nemzetes Első alispány Úrtól oda utasitassanak, hogy ha tovább is elköltöző szándékkal lennének az 1790. eszt. törvény 35-ik cikkelye rendelkezése szerint aztat a jövő Szt. Mihály napkor kijelentvén, minekután a feljebb írt mód szerint minden kötelességeiket beteljesítették volna Gergely napkor elköltözhetnek; addig mindazonáltal mind a magok földjeiket bévetni mind pedig a földesuraság eránt mindenmű kötelességeiket beteljesíteni tartozzanak, és ha azt nem tennék, aki urbárium rendelete szerint valahányszor az engedetlenség esete előfordul büntessenek, vagy ha a szükség úgy kívánná katonai erővel is kényszeritessenek. Akik pedig a vetésre megkívántató magjok nem volna, azokkal Darvas Dániel esküdt Úr, akire mindezen rendelkezések teljesítése különben bízattatik, azt szerzesse meg, ami pedig a jelenvaló zenebonáskodást és összeveszküvést tárgyazza, azeránt az alszbíró Ferencz és Rsztváló esküdt Darvas Dániel urak újabb nyomozást hová hamarább tegyenek, minden igyekezetek arra fordítván, hogy az összeveszküvés fejeit és a zenebonáskodás főképpen való okait világosan kisüssék, használván mindazonáltal az előbbenibe levő kérdőpontokat és Darvas Dániel Úr eddig való hivatalos tudósításait.

Mely végzések és elhatározások azon egy kivétellel, hogy a zelenei földes uraság által azon terheknek melyeket adózó jobbágyainak teljesíteni kellene, magára lett vállalása, mint a Nemesi és földesúri kiváltságokkal nyilván ellenkező, ne hogy a maga után következeseket húzon — tekintetbe nem is vétethetik — egyébiránt helyben hagyatván és megerősítvén." [Megjegyzésül ide kívánczik, hogy március 17-én és március 23-án is összeült a megyei kisgyűlés, de ott a zelenei eseményekről nem esett szó.]

3. számú dokumentum

[Résztevők névjegyzékét nem közli.]

Szent György havának 19-ik napján

„282. Darvas Dániel Rsztraló Esküdt Úr hivatalosan jelenti: hogy a néki adott utasítás következtetésében a zelenei nyughatatlan lakosok közül a kiégetteknek kiköltözésre engedelem adatván, őket útilevél nyerése végett Nemzetes Első Alispány Úrhoz utasította, s ne hogy újabb esküvést forralniok lehessen az együtt meneteléstől eltiltotta, ezek azonban meghagyásával nem gondolván az egész helység nevében egy hamis folyamodást koholtak, kik eszközlőjét a Ns Mgye fogházába bekésértette, az úti levelet nyerők közül némelyek vétségüket megbánván olly kérelemmel járultak hozzá, hogy a helyben maradhatás engedelmének földes uraságtól való elnyerését eszközölné, melly eránt a megkévántatókat tellyesítvén midőn a lázítás okait magyarázná azt tapasztalta, hogy sokaknak gondolatjokban sem volt valami kezdeni, de többiek ellen nem tehettek. Rotskár Györgynek még jelenleg is a bírónál lévén záloga, mely töle azért vétetett el, mivel tanácskozásaikban részt venni nem akart, tartván azonban társaik bosszúállásától a nyughatatlanság kezdőjét fedezni nem merészlettek, ifjabb Rotskár Mátyás mások által lett elcsábittatásából eredett vétségét szinte megbánván földesuraság tisztjénél a további maradhatás engedelméért könyörgött főbizgatónak Szrnyi Mihályt nevezvén, jelenti továbbá, hogy az elkövetőknek a számvetés alkalmával értékekre adta, termést is a dézsma kivételével földesurok letartani nem fogja.

A tudósító Rsztraló Esküdt úr intézetei helyben hagyatván tisztí jelentése tudomásul vétetik, s hivatalos munkálkodás végett az ügyvédi hivatalnak kiadatni rendeltetik.

283. Ugyanazon Rsztraló Esküdt Úr hivatalosan jelenti, hogy a zelenei kiégett lakosok elköltözvén, közülük tsak azok maradtak meg, kik hibájokat megbánván, megmaradni kívánnak, egyéb iránt hogy a fenn forgott nyughatatlanságok megszűnvén a csend tökéletesen helyre állott legyen, a lakosok azt nyilatkoztatván, hogy a felsőbbség erántok teendő rendelkezését békességesen bévárni fogják.

A nyughatatlanságok megszűnte s a csend tökéletes helyreállása a katonaságnak a kérdéses helységben való további tartózkodását felesleg valóvá tévén, annak terhétől a lakosok felmentetnek.”

4. számú dokumentum¹²

[Külső címzés:] „Nemzetes és Tekintetes Losonczi György Pál első alispány úrnak saját kezeihez Balassagyarmaton”

[Külső megjegyzés:] „A katonaság tartásának terhétől feloldatnak.”

„A kiégettek elhurcolkodván csak azok maradtak közülük itt, akiket a Földes Uraság, mint hibáikat megbánó, segedelmet kérőket bizonyosan meg fog tartani. A ki nem égettek földjeiket beszántották, s egész csendességben vagynak, — így tehát már most alázatosan jelenthetem Tekintetes Első Alispány Úrnak, hogy jelen való képpen a csendesség helyre

állott, s a jobbágyok közül többen az Alföldre élelemkeresés végett abroncsokkal s más fa és cserép edényekkel kéredzkedtek, s szóval ígérték előttem, hogy legkisebb nyughatatlanságot többé tenni nem fognak, s nem is akarnak, hanem a Felsőség irántok teendő rendelkezéseit békeességesen bevarják. Az eránt vajon az Alföldre elbocsájthatom-e további parancsolatait Tekintetes Első Alispán Úrnap alázatosan kérem. Aki egyéberánt kegyességbe alázatosan ajánlott legmélyebb tisztelettel vagyok.

Tekintetes Első Alispány Úrnak.

Zelenén, április 16-án 1825.

Alázatos szolgálja

Darvas Dániel
esküdt"

JEGYZETEK

1. A jobbágymegmozdulásokat az alábbi tanulmányok dolgozták fel:

I. Tóth Zoltán:	Az 1819. évi parasztmozgalom a zalatnai közép-ső uradalomban. Századok. 1951. 1—2. sz. 168—189. I.
Komornyi Lászlóné:	A „Dóró lárma” (Felkelés Hajdúszoboszlón 1822—1824) Debrecen, 1954. Hajdú-Bihar megyei Tanács 47. I.
Szántó Imre:	Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első felében. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1955. 320—347. I.
T. Mérey Klára:	Két somogyi község (Karád és Sand) antifeudális küzdelme a XIX. század első felében. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1960. 293—343. I.
Vörös Károly:	Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. Soproni Szemle. 1955. 3—4. sz. 80—104. I.
Vörös Károly:	Parasztmozgalmak Vas megyében 1798—1848. Vasi Szemle. 1966. 3. sz. 332—353. I.; 4. sz. 516—535. I.
2. Nógrád megye története 896—1848. (írta: Belitzky János) Salgótarján. 1972. 291. I.
3. Mocsáry Antal: Nemes Nógrád megye historiai geographiai és statisztikai ismertetése. Pest 1826. IV. köt. 239. I. ill. 243. I.
4. U. o. I. köt. 215—216; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára III. köt. Pest 1851. 325. I.
5. Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. 237. I., ill. 473. I.
6. Mocsári A.: id. m. I. köt. 215—216. I.
7. Varga J. id. m. 270 I.
7. A család — és különösen Tihanyi Ferenc — életútjára: Nógrád megye története. I. köt. 268. I.; 289. I.; 293. I.
8. N. 71. Archivum mixt. Miscellana XII. 1798 — NmL.
9. Nógrád megye története. I. köt. 206. old.
10. R. Várkonyi Ágnes. Megtörtetés c. kiállítás megnyitó szövege: Palócföld, 1977. dec. 6. sz.
11. A jegyzőkönyv a Nógrád megyei Levéltárban a Nm kgy. jgyk. 18/1828. jelzet és szám alatt található.
12. Nm kgy. iratok 1825. 8. doboz. 283. szám. NmL.

A jegyzőkönyvet elolvasta Czinke Ferenc Munkácsy-díjas, a Magyar Népköztársaság Erdemes Művésze, és az itt látható rajzokban álmódta meg a Zelenén történeteket.

HORVÁTH ISTVÁN:

A zelenei jobbágysok megmozdulás 1825-ben

1825. március 1 és április 20-a között a Nógrád megyei Zelenén jobbágyegmozdulás tört ki. A jobbágyok megtagadták az úrbéri szolgáltatások teljesítését és a maguk földjét sem akarták művelni. Elhatározásuk oka az volt, hogy a Mária Terézia által kibocsájtott úrbéri rendelkezések végrehajtásának szabályozására nem került sor a földbirtokon. A jobbágyok megmozdulását katonai és bírói erőszak alkalmazásával verték le.

A közreadott dokumentum hiteles másolata a megmaradt korabeli jegyzőkönyvi és iratanyagának, amelyet a Nógrád megyei Levéltárban őriznek.

A bevezető gondolatok az eseményt elhelyezik a kor magyar viszonyaiba és felsorolják azokat a hasonló jobbágyegmozdulásokat, amelyekkel rokonítható.

ISTVÁN HORVÁTH:

Die Bewegung der Leibeigenen in Zelene im Jahre 1825

In der Zeit vom 1. März bis zum 20. April 1825 brach im Komitat Nógrád in Zelene eine Bewegung der Leibeigenen aus. Die Leibeigenen schlugen die Erfüllung der Frodienste ab und wollten auch ihr eigenes Feld nicht mehr bearbeiten. Der Grund dessen war, dass es auf den Grundbesitzen nicht zur Regelung der Urbarialrechte kam, die durch Mária Therézia erlassen wurden.

Die Bewegung der Leibeigenen wurde mit militärischer und gerichtlicher Gewalt niedergeschlagen.

Die beglaubigte Kopie des veröffentlichten Dokumentes gehört dem zeitgenössischen, protokollarischen und schriftlichen Material an, welches im Archiv des Bezirks Nógrád aufbewahrt wird.

Die Einleitungsgedanken ordnen sich den Ereignissen der damaligen ungarischen Verhältnisse an und geben Kunde über ähnliche Leibeigenenbewegungen, mit denen die Zelener Bewegung in Verwandtschaft gebracht werden kann.

Balázs László

Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) népiskolájának történetéhez (1870—1920)

... a társadalomban (egy pár száz mintaszerű intézettől s azok áldozatkész fenntartóitól el kell tekintenünk) a tanítói állás nem becültetik a szerint, a mily fontos szerepre van hivatva a magyar társadalmi s különösen a magyar nemzeti nevelés terén. Legtöbb helyen a tanítók sorsával sem hatóság, sem a társadalom, sem az állam nem törődik. Éljen, ahogy tud...”

(Mánczos József társulati tanító, 1890.)

A salgótarjáni társulati iskolák története című összefoglaló munka második állomásához érkeztünk el,¹ amikor is a címben jelzett népiskola történetének első ötven évét vizsgáljuk meg, elsősorban olyan összefüggésekben, hogy reális képet adhassunk az 1868-as népiskolai törvény nyomán létrejött társulati fenntartású iskoláról, mely működését, anyagi, személyi feltételeit, és nem utolsósorban a tankötelezettség végrehajtását tekintve, lényegesen különbözött az egyéb nem társulati (felekezeti, községi és állami) népiskolától. Éppen ezért — főbb vonásokban — jellemeznünk kell a dualizmus korának országos és megyei iskolaügyét is.

A kiegyezés után született meg Magyarországon az 1868. évi XXXVIII. tc., az ún. Eötvös-féle népoktatási törvény, amely ugyan nagy mértékben elmaradt alkotójának 1848-as elgondolásai mögött, de maga az általános tankötelezettség törvénybe iktatása — európai szemmel nézve is — nagy lépés volt előre. Ez a népiskolai törvény — a 6—12 éves gyermekek számára kötelező 6 osztályos mindennapi elemi iskola a ráépített 3 évfolyamú ismétlő iskolával — gyakorlati megvalósítása esetén alkalmas lehetett volna arra, hogy a nép műveltségének katasztrofális elmaradottságát fokozatosan felszámolja. Az általános tankötelezettség gyakorlati megvalósítása azonban eleve kilátástalan volt az akkori társadalmi-politikai viszonyok között, hiszen ha csak az iskolák számának elégtelenségét, a meglevő iskolaépületek jelentős részének alkalmatlanságát és a tanítóhiányt vették volna figyelembe, már hosszú időre reménytelen volt a helyzet. (Még a milleneum évében is pl. hétezer tanítóra lett volna szüksége az országnak!²) De voltak ezeknél súlyosabb, mélyebben fekvő okok is, mint pl. az, hogy a községeket és a felekezeteket nem készítette különösebb érdek a népoktatás fejlesztésére és a tankötelezettség végrehajtására. Az utóbbi-

nak nyomasztó gazdasági akadálya is volt: széles paraszti és munkásrétegekben nélkülözhetetlen volt a gyermekmunka. Az iskolák állami kezelésbe vétele sokat segíthetett volna (önmagában persze ez sem oldotta volna meg az alapvető társadalmi nehézségeket), de ezt meg az egyre erősödő egyházi reakció tette lehetetlenné. Létezett még egy olyan akadályozó tényező, mely főleg 1879 után okozott nehézségeket és károkat a magyar kultúrpolitikának és iskolaügynek: a nemzetiségi kérdés, ill. annak megoldatlansága. Az 1879. évi népoktatási törvény elrendelte, hogy a magyar nyelv tanítása minden népiskolában kötelező, továbbá arra kötelezte a nem magyar anyanyelvű tanítókat, hogy 4 éven belül sajátítsák el a magyar nyelvet. Képesítésüket is magyar nyelvtudásuktól tette függővé. A nemzetiségek természetesen tiltakoztak a magyar nacionalizmust szentesítő erőszakos rendelkezések ellen, mindhiába.

Mindezekből egyelőre csak azt kívánjuk levonni, hogy a kiegyezés utáni magyar kultúrpolitika az ország ellentmondásos viszonyai között és következtében nem birkózhatott meg a népoktatás súlyos gondjaival.

Mindenfajta elméleti és történeti általánosításnál többet mond nekünk a kortárs társulati tanító, aki viszonylagosan előnyösebb és kedvezőbb helyzetéből is világosan látta a korabeli valóság, az egész népoktatás ellentmondásait.³ Mánczos József társulati tanító azt vizsgálta a múlt század utolsó évtizedében, hogy miért pang népiskolai közoktatásunk. Mindenekelőtt összevetette a népiskolával szemben támasztott társadalmi követelményeket a társadalom által biztosított feltételekkel, körülményekkel. Véleménye szerint nagyon sokat kívánnak a népiskolától: az iskolából kikerült tanuló tudjon helyesen olvasni, helyesen írni, fogalmazni; tudjon számolni s e tekintetben legyen tájékozott az élet mindennapi viszonyai-ban; ismerje nemzeté múltját, jelenét, alkotmányát, a maga és mások jogait és kötelességeit; lakóhelyét, annak környékét, hazája földjét, a szomszéd országokat, a földrészeket, a földet, annak mozgását, keringését, állat-, növény- és ásványvilágát. Tudja és ismerje a természet erőinek működését, megértse az előforduló jelenségeket és tüneteményeket; be kell avatni a tanulót a gazdaság elemeibe, képezni kell kedélyvilágát, fejleszteni testi erejét, izlését, kezűgyességét; ápolni és megővni egészségét. „A tanulót mindenoldalulág képeznünk, művelnünk kell”... Az ismeretek közlése csak egy része a tanítói ténykedésnek, meg kell alkotni „a zsenge tanuló valláserkölcsi jellemét is”, mely sokkal nehezebb feladat, mint az ismeretek átadása. Mindezek alapján a népiskola működését helyes alapon nyugvónak tekinti, de szerinte hiba van a számításban, ugyanis „az elősorolt célok jobbára eszményiek... mert mindazon eszközök, melyek a kivitelhez szükségesek, nem állanak a tanítók rendelkezésére.”⁴

Élesen bírálja az ország vezetését, mert sokat tanácskoznak, sokat terveznek, de nem alkotnak. „Az ország kormánya tömérdek embert küldött ki külföldi tanulmányútra, s küld most is, hanem arról keveset hallani, hogy benn az országban, a népiskola mizériáinak tanulmányozására küldött volna szakembereket. Ezt nem teszi, mert megdőbbentő állapotok kerülnének nyilvánosságra. Ezért jobb hivatalos jelentésekből ismerni az ország közoktatási állapotát.”⁵ Jeligéül Jókait idézi: „Magyarországot még egyszer meg kell hódítani s ez a hadviselés a néptanítókra vár!” —, de ennek megvalósítását, a gondolat szépségének elismerése mellett, lehetetlennek tartja, mert a tanítók „hadviseléséhez” is három dolog kell: pénz, pénz és pénz. Az igazi hadsereget mindig támogatja az állam és az ország

népe, de a tanítók hadsercégének a felszerelése hiányos, s az ilyen hadsereg — főleg ha éhes is — rendszerint csatát vesz. Bizonyításul az országos helyzetre vonatkozó tényeket közöl, melyek szerint 17 ezer népiskola közül anyagi erő hiánya miatt évenként több száz szünetel, a felének nincs megfelelő helyisége, berendezése. Az ország 25 ezer tanítójának egyharmada nyomorog, egyharmada napról napra tengeti életét, és talán csak egyharmadának van szerény, de állásához illő fizetése. Sétélmezi, hogy a közoktatási kormányzat „jelentékenyebb állomásokra nem alkalmaz szakembereket”, és ebből nagyon tanulságos következtetést von le: „Bármely vállalatnak, ha... megfelelő szakerőket nem alkalmaz, buknia kell. Ezért bukott vállalat Magyarország közoktatása.”⁶

Hogyan állt az iskolaügy Nógrád megyében? A viszonyítás érdekében legalább mozaikszerűen fel kell sorakoztatnunk néhány adatot a következőkben.

1866-ban a megye 444 lakott helyének 275 népiskolája volt, melyek mindegyike egyházi fennhatóság alatt állt: 173 római katolikus, 87 evangélikus, 11 református és 4 izraelita. Még 1908-ban is 271 felekezeti iskola működött 11 állami, 11 községi és 19 társulati iskolával szemben.

1869-ben a megye 286 elemi iskolájának felszerelése a következő volt: 262 számolóéta, 168 olvasóéta, 126 térkép. 32 földgömb, és 2 könyvtár. Legrosszabb helyzet az evangélikus egyház nógrádi esperességéhez tartozó községekben volt: 71 falunak nem volt iskolája. A megye területén ekkor működő 329 tanító közül 115-nek semmiféle képesítése sem volt. Keserű iróniával adta hírül a Nógrádi Lapok 1876-ban, hogy: „Balassagyarmatról rövid idő alatt 6 néptanító került ki a vidéki iskolákba, jelesül egy posztós, egy szíjgyártó, három csizmadia és egy szabó. Mondja ezután valaki, hogy nálunk nincs tanító képezve.”

Egy 1901-ből származó alispáni jelentés arról tudósította a kortársakat, hogy 20 tanító — mellékfoglalkozásként — halottként is tevékenykedett.⁷

A VKM 1875 76-os tanévről szóló jelentése sem hízelgő Nógrádra. A tanítás eredményességét illetően megállapítja ugyan, hogy a „számvetés”, magyar nyelvtan, hazai földrajz és történelem tárgyakban kielégítő volt az eredmény, de a természettanban csak csekély siker mutatkozott. Alkotmánytant, kertészetet és testgyakorlatot csak kivételesen tanították. Az utóbbin nem is lehet csodálkozni, hiszen az akkori 301 iskola közül csak 23 rendelkezett testgyakorlásra alkalmas helyiséggel, tornaeszköz 8 db volt található a megyében.

Szinte minősíthetetlen volt az iskolai könyvtárak helyzete. Egy év alatt megszüntettek 10-et, s így a 301 iskolára 24 könyvtár jutott.⁸

1869-ben 21 211 mindennapi és 9535 ismétlő tankötelet tartottak nyilván Nógrád megyében. Iskolába járt közülük 78,6, ill. 41,4⁰ %, azaz átlagban a tankötelesek 60⁰ % tanköteles korú gyermek járt hosszabb-rövidebb ideig iskolába.⁹ A tankötelezettséget tekintve Salgótarjánban valamivel jobb volt a helyzet, de ez elsősorban — amint ez a későbbiekben kiderül — a társulati iskoláknak volt köszönhető.

1868-ban csak egy iskola volt a községben, az 1836-ban megnyitott római katolikus elemi iskola, mely 1909-ig, községi tulajdonba kerüléséig, mindvégig a csőd szélén állt. 1905-ben be akarták zárni, mert pénzalap hiányában már hónapok óta nem tudta fizetni tanítói az iskolaszék.¹⁰ Al-

landó probléma volt az iskolák zsúfoltsága. A katolikus iskolában 1893-ban két tanteremre 216 tanuló jutott, de nem volt sokkal jobb a helyzet az 1882-ben megnyílt izraelita iskolában sem.¹¹

E példák után ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a községet és a felekezeteket nem készítette különösebb érdek, hogy jelentősebb anyagi áldozattal javítsanak az iskolaügyön.

Az 1868-as népiskolai törvény nyomán az iskolafenntartóknak két csoportját különböztették meg. Az egyik csoportot a községek alkották, melyek bizonyos körülmények esetén kötelesek voltak iskolát állítani, a másik csoportot pedig a felekezetek, társulatok és magánfenntartók. Ez a csoport jogosult volt iskolát létesíteni és fenntartani, ha annak működése megfelelt a törvény megszabta követelményeknek.

Salgótarján és környéke iskolaügyének fejlődését tulajdonképpen a községbe költöző vállalatoknak köszönhetjük, amelyek — a törvényben előírtaknak általában megfelelően, saját érdekeik megvalósítása céljából — sorra létesítették népiskoláikat. A századfordulóra a salgótarjáni három társulati iskolán (a vasgyárin, bányain és üveggyárin) kívül társulati iskola működött Karancsalján, Baglyasalján, Pálfalván, Kazáron, Homoktekerenyén, Mátranovákon, Inászáron, Rónatelepen és Salgóbarán,¹² melyek egy részében iparostanonc-képzés is folyt.

A salgótarjáni Vasfinomító Társulat (1881-ig egyik elődje volt a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságnak) alkalmazottai nevelésére és oktatására népiskolát állított fel gyártelepén, mely 1870 októberében nyílt meg, és 25 növendékkel kezdte meg „nemzeti misszióját”.¹³ Az iskola alapítása a vállalatnak egyrészt abból a jól felfogott érdekéből történt, hogy magának „erkölcsös, értelmes, józan gondolkodású, egészséges szervezettel bíró, munkaszerető munkásokat neveljen, másrészt pedig, hogy erkölcsi és nemzeti szempontból reá háramló kötelezettségének e téren is eleget tudjon tenni”.¹⁴ Húsz évvel később már olyan szépen hangzó célt is megjelöltek az évkönyvek, hogy „a társulat szíven viseli a munkásosztály értelmi színvonalának emelését”, ami végső soron igaz is lehetett, amennyiben a vállalat érdekeinek ez megfelelt. A valóság azonban mégsem volt ilyen szép és humánus, amire Jónásch Antal gyári hivatalfőnök és egyben iskolaszéki elnök szavai egyértelmű bizonyításként szolgálnak: „... az iskolai ifjúság nevelésénél nemcsak az értelem fejlesztésére és ismeretek elsajátítására fektessék a súlyt, hanem a vallásosság felébresztése és a vallási érzület gondos ápolása is képezze az iskolai nevelés egyik fő célját, hogy így nemcsak értelmes, de egyúttal vallásos, a *gondviselés által kijelölt helyzetével megelégedő nemzedéket nevelhessünk*.”¹⁵ Úgy gondoljuk — Jónásch Antal sem gondolhatta másképp —, hogy az a gondviselés, amelyik kijelölte a munkások helyzetét, s ezzel a kijelölt helyzettel megelégedő nemzedékek nevelését tűzte ki célul, nem volt más, mint a részvénytársaság és annak vezetői.

A salgótarjáni vasgyári népiskola — ugyanúgy, mint a többi társulati iskola — felekezeti nélküli, nyilvános joggal (vizsgáztatási és bizonyítványkiállítási joggal) felruházott magyar tannyelvű iskola volt, melyet a társuladai választmány, mint a társulat műszaki vezérigazgatósága által megbízott iskolaszék kezelt, s amely fölött a társulat részéről a főfelügyeleti jogot a műszaki vezérigazgatóság gyakorolta.¹⁶ Az ügyintézés mindkét irányból az iskolaszéken keresztül bonyolódott le, azaz: a műszaki vezér-

igazgatóság utasításait, körleveleit, jóváhagyásait közvetlenül az iskolaszékeknek küldte meg, melynek tagja (állandó jegyzője) volt Porázik György vezető tanító, s így a tantestület rajta keresztül értesült az iskolával kapcsolatos ügyekről. Az iskolával, a tanítókkal, az oktató-nevelő munkával, szabadságolási kérelmekkel, fizetésemeléssel, tandíjmentességgel, segélyekkel stb.-vel kapcsolatos igények, kérelmek, bejelentések előterjesztése a vezető (fő-, igazgató-) tanítóra várt a kb. havonként megtartott iskolaszéki üléseken, ahol aztán arról határoztak, hogy „támogatólag” vagy „jóváhagyólag” tovább küldik-e az előterjesztetteket a vezérigazgatóságnak vagy sem. Itt kell megjegyeznünk, hogy az iskolaszék szinte minden igényt, kérést felterjesztett a vezérigazgatóságnak, de ezzel kapcsolatban azt is tudnunk kell, hogy a gazdait nagyon jól ismerő Porázik György többnyire csak olyan kérésekkel, igényekkel állt elő, amelyek rendkívül fontosak, szükségesek, s így megalapozottak is voltak, s amelyek már eleve biztosították az iskolaszék jóváhagyását és támogatását. Ennek eredményeképpen a vezérigazgatóság jóformán minden jogos és fontos kérést, ha nem is azonnal, de kellő körültekintés és mérlegelés után teljesített. Ennek fejében az utasítások pontos és gyors végrehajtását, lényegre törő kéréseket, jelentéseket, a problémák megoldására költségvetéssel kidolgozott javaslatok előterjesztését követelte meg. A társulati fegyelem minden területen szigorú volt, a vezérigazgatóságot nem lehetett terhelni fölösleges és lényegtelen ügyekkel. A szigorú követelményeknek, ha kellett, nyomban érvényt is szerzett: ... utasítjuk az egyes iskolakerületek vezető tanítóit, hogy az évi jelentést teljes objektivitással — mindennemű személyi vonatkozás és egyéb sallang mellőzésével szerkesszék meg!”¹⁷ A vasgyári népiskola első tanítója, később fő- és igazgató-tanítója Porázik György volt, aki 55 éven át — 1925. évi nyugdíjba vonulásáig vezette az iskolát, oktatta, nevelte a gyári alkalmazottak gyermekeit. Éppen ezért érdemesnek látszik közelebbről megismerkedni vele.

A Trencsén megyei Zay-Ugrócon született 1851. április 22-én. Elemi iskoláit szülőföldjén végezte, majd Nyitrán folytatta tanulmányait a kegyesrendiek magyar nyelvű gimnáziumában. Mivel az ifjú Porázik — sok társához hasonlóan — egy szót sem tudott magyarul, eleinte, a harmadik osztályig németül tanulhatott. Szülei papnak szánták, de egy már képzős barátja annyira magasztalta előtte a tanítói pálya szépségeit, hogy szülei akarata ellenére beiratkozott a besztercebányai római katolikus tanítóképzőbe. Ebben a képzőben a tárgyak nagy részét szlovákul oktatták, ami nem kevés gondot okozott a tanítójelölt Poráziknak annak ellenére, hogy szlovákul ugyan tudott, de az irodalmi nyelvben nem volt jártas. Egyik tanára ajánlotta neki „Amerikát”, természetesen Nógrád Amerikáját, Salgótarjánt érte ez alatt. 1869. augusztus 31-én foglalta el első állását a salgótarjáni római katolikus iskolában mint segédtanító. Egy évig végezte a tanítói, kántori és jegyzői teendőket. A tanév végén ajánlatot tett közzé a Néptanítók Lapjában. 36 helyre hívták, a békésgyulai tanítóságot választotta. Még elmenetele előtt maradásra biztatta őt Buch Gyula, a gyár első igazgatója, de Poráziknak már mennie kellett. Három hét múlva vizsgatért és elvállalta a vasgyártelepi tanítóságot. Fizetése kezdetben 400 forint volt. 1870 októberétől kezdte meg 55 éven át tartó vasgyári (acélgyári) tanítói működését.

Negyedszázados tanítói jubileumán már olyan néptanítónak volt elismerve, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyarosítás terén. Érde-

meiért a Nógrád megyei Nemzeti Intézet több alkalommal oklevéllel, egy ízben 50 forinttal jutalmazta. Titkára volt a gyári tűzoltóságnak, a tiszti kaszinónak először könyvtárosa, később jegyzője és gazdája lett. Rendkívül nagy népszerűségnek örvendett, ismert és kiemelkedő alakja volt a nógrádi tanítóságnak. Többször megválasztották a Nógrád megyei Tanítótestület főleki (1890-től salgótarjáni) körének elnökévé, s magának a megyei testületnek éveken át első alelnökéként is tevékenykedett. 1884-ben az országos képviseleti tanítógyűlésre képviselőnek választották meg. Az is fáradozásainak volt köszönhető, hogy a gyári iskola a korabeli viszonyokhoz képest szép múzeummal, azaz szertárral rendelkezett. Évek hosszú során át járt házról házra, hogy az árvagyereknek felruházására pénz szerezzék.¹⁸

1918. november 11-én, az akkor már 68 éves Porázik György, lelkes hangú megnyitó beszédet tartott a tantestületi értekezleten: „Nagy időket, történelmi időket élünk. A magyar história soha ki nem haló fénnel fogja följegyezni az 1918. október 31-iki dátumot. Ezen a napon a magyar szellem lerázta minden bilincset, a magyar érzés megtalálta ősi imádata tárgyát: ezer éves hazánkunk a teljes és tökéletes függetlenségét, önállóságát és szabadságát. A megújulás korszaka felvirradt a mi szeretett, drága, édes Hazánkra.” E bevezető után felolvasásokat tartottak az új Magyarország megeremtéséről szóló cikkekben.¹⁹

Ugyanez a Porázik György a proletárdiktatúra kikiáltása után már nem adott hangot lelkesedésének sem a tantestületi, sem pedig az iskolaszéki üléseken. A tanács hatalom rövid idejére 3 havi rendkívüli szabadságot kért és kapott. (Egyébként a jegyzőkönyvekben — azon kívül, hogy az iskolaszék és a tantestület tudomásul vette a forradalmi kormány és a megyei direktorium rendeleteit — nyoma sincs semmiféle hangulatváltozásnak, a forradalom eseményeire való reagálásnak.) Az 1919. október 6-i tantestületi értekezleten elhangzott Porázik-beszéd viszont abból a szempontból érdekes, hogy lényegét tekintve már körvonala zódik benne az ellenforradalmi rendszer nevelési programja. Ezért is érdemes hosszabban idézni: „... tudatában vagyok a nehéz feladatnak, melynek megoldása reánk, tanítókra vár! A négy és fél éves háború szenvedéseitől kifáradva és agyongyötörve — a „proletár diktatúra” név alatt új háborút éltünk át —, mely új szenvedésekre tanított és sok hazugsággal akarta megmérgezni lelkeinket. Álapostolokat küldtek a nyakunkra, hogy ezek eltántorítsanak bennünket drága, édes Magyar Hazánk iránt táplált szeretetunktől, fajunkhoz és nemzeti vonásainkhoz való törhetetlen ragaszkodásunktól! ! Azt hirdették, hogy Nincs Haza! Nincs Isten! Nem kell család! Arra akartak bennünket rávenni, hogy ezeket a hazug tanításokat lopjuk be a reánk bízott ifjúság lelkebe.” ... felvilágosítás ürügye alatt aljas és piszkos dolgokról beszéltek a fiatal munkásoknak, miáltal megmérgezték lelkeiket. Most rajtunk a sor, hogy a félrevezetett ifjúságot kiábrándítsuk és kiirtsuk lelkeikből azokat a tévtanokat, amelyeket a gazok beléjük akartak oltani.”²⁰ (Itt tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy a Tanácsköztársaság után, amikor az iskolaszéknek jelentést kellett küldenie a gyári tanítók diktatúra alatti magatartásáról, egyetlen tanítóra nézve sem volt elmarasztaló vélemény, az egész tantestület magatartását „korrektnek” minősítették.)²¹

A tankötelezettség végrehajtásának feltételei, körülményei

Az elkövetkezendőkben a tankötelezettség helyzetét fogjuk megvizsgálni, különös tekintettel a végrehajtás feltételeire és körülményeire. Célszerűnek látszik az első tíz év adatait szemügyre venni. (A kimutatásban nem tüntettük fel a betegség miatt iskolába nem járók és az elhalálozott tanulók számát.)

Tanév	Mindennapi tankötelesek és beiratkozottak száma év elején		elköltözött	kimaradt
1870/71.	53	39	11	1
1871/72.	66	54	10	1
1872/73.	85	59	24	—
1873/74.	73	60	12	—
1874/75.	78	70	6	2
1875/76.	107	96	9	1
1876/77.	136	125	7	3
1877/78.	133	118	8	6
1878/79.	154	130	12	8
1879/80.	179	158	21	—

A közölt adatokból leolvasható, hogy a tanév elején beiratkozott tankötelesek száma év végére mindig csökkent. Ez a csökkenés vizsgált korszakunkban egyébként mindvégig jellemző maradt. Hasonló volt a helyzet az ismétlő tankötelesek esetében (10—15 évesek) is.²² Ennek nagy mértékben az volt az oka, hogy a munkások — különböző körülmények hatására — vagy visszatértek korábbi lakóhelyükre, vagy pedig a vállalat más telepére (Ózdra, Nádasdra, Bánszállásra, Likérre stb.) helyezték át őket. A tanulói létszámapadást elhanyagolható mértékben okozták a kimaradások, melyeket csak rendkívüli esetekben (pl. folytonos betegeskedés, a családfenntartó halála, sok testvér esetén), külön kérvény és elbírálás alapján engedélyezett az iskolaszék.²³

Az adatok alapján az is nyugtázható, hogy a tankötelezettség végrehajtása nagyon jó volt, sokkal jobb, mint országos, megyei vagy helyi szinten. Az iskola pontosan számon tartotta a mindennapi és ismétlő tanköteleseket. Még azokról a tanköteles korúakról is vezetett nyilvántartást, akiknek apjuk gyári alkalmazott volt, de valamilyen oknál fogva más iskolában vagy más helységben tanultak.²⁴ A társulat mindenkor szigorúan megkövetelte alkalmazottaitól, hogy tanköteles gyermekeiket — ha tanításukról otthon vagy más intézetben nem gondoskodnak — a társulat által fenntartott iskolába járassák. Talán a számoknál is meggyőzőbbek a társulat egyéb előírásai és kívánalmai, melyek szerint „értelmes munkásokat nevelni akarván, csak oly tanulókat fogad munkába, kik a törvény által előírt mindennapi 6 osztályú tanfolyam sikeres bevégzéséről mutatnak fel bizonyítványt, és ha egyesek gyermekei az ide-oda költözés vagy más okok miatt 12 éves korukig a közoktatási törvények kívánalmainak meg nem felelhettek volna, azok a mindennapi 6 osztályú tanfolyam bevégzésére szigorúan utasíttatnak.”²⁵ Nagyon szigorú előírások voltak ezek, még akkor is, amikor 1876-tól ismétlőiskolát, 1889-től pedig iparostanonc-iskolát is

tartott fenn a gyár. A gyári munkába való felvételnél mindenkor tekintetbe vették a tanulók szellemi és testi fejlettségét, és csak olyan gyermekeket vettek föl, akik iskolai kötelezettségüknek eleget tettek. Csak tájékoztatás céljából közöljük, hogy 1889-től kezdve a fiútanulók nagy része tanoncnak ment, szakmát tanult, s így ettől az időtől kezdve ismétlőiskolák oktatásában csak lányok részesültek.²⁶ Iparostanoncnak egyébként csak a 12. életévüket betöltött, s az elemi iskola 6 osztályát elvégzett tanulókat vettek föl, de felvehetőek voltak még az 5, ill. kivételesen a 4 osztályt jó sikerrel végeztek közül azok, akik betöltötték a 13., ill. 14. évüket.²⁷ Igazolatlan hiányzás esetén a büntetés különböző fokozatait alkalmazta az iskolaszék: szóbeli figyelmeztetés, a szülők beidézése, a tanuló elzárása, pénzbírság.²⁸ A tanoncoknál a legszigorúbb büntetés kiszabásától sem idegenkedtek: „Durva fegyelemsértés miatt — 3 tanoncot szüleikkel együtt beidézték, tanoncszerződésüket felbontották és azonnal leszámoltatták.” A durva fegyelemsértés nem volt más, mint „ellögött” rajzórák pótlásának megtagadása.²⁹

A tankötelezettségnek e szinte tökéletesnek mondható végrehajtása azonban nem csak célokon, törvényeken, nyilvántartásokon és büntető szankciókon múlt. Voltak ennek gazdasági-anyagi feltételei is mind a társulat, mind pedig a szülők, a munkáscsaládok részéről.

Az iskolafenntartó folyamatosan biztosította iskolájának hosszan tartó nehézségek nélküli működését. Gondoskodott továbbá az oktató-nevelő munka tárgyi és személyi feltételeiről, azoknak fejlesztéséről. A tantermek száma a tanulók számával nagyjából arányosan nőtt. Állandóan gondot fordítottak a tanításhoz és a tanuláshoz nélkülözhetetlen tankönyvek, füzetek, szemléltetési eszközök, bútorzatok, felszerelések, könyvtárak (tanítói és tanulói) fejlesztésére, felújítására. Gondok természetesen ebben az iskolában is akadtak, itt is elég gyakran meg kellett küzdeni a hirtelen felszaporodott tankötelesek által okozott „túltömöttséggel”. Így pl. 1889-ben — mivel még nem készült el az új, ötödik tanterem — az első és második osztályos növendékeket felváltva egy tanteremben kellett oktatni.³⁰ 1892-ben azt az indítványt volt kénytelen előterjeszteni az iskolaszék, hogy a községben lakó — tehát nem telepi — munkások gyermekeit utasítsák a katolikus elemi iskolába.³¹ Ugyanakkor voltak olyan évek is, amikor „idegen” tanulókat is fölvehettek a társulati iskolába. Valamilyen megoldást mindig találtak a problémák megoldására. 1917-ben 119 tanuló iratkozott be az első osztályba. Ketté kellett a létszámot osztani, de így szükség volt még egy tanítóra. A vezérigazgatóság azonnal engedélyezte új (kisegítő) tanító felvételét.³² A világháború nyomában járó gazdasági nehézségeket az iskola is megszenvedte. A vezérigazgatóság egy 1918-as köriratában a nehéz beszerzési viszonyokra és a horribilis árakra hivatkozva elrendelte, hogy „a női kézimunka-tanítás a jövő iskolai évben is szüneteltetendő, valamint a rajztanítás csak oly keretekben folytatható, amelyet az esetleg még készletben levő rajzszeretek megengednek. Új rajzszeretek nem szerezhetők be.”³³

Nem kívánjuk részletezni az iskola felszerelését, taneszközeit, szemléltetési eszközeit, de annyit meg kell állapítanunk, hogy a gyári népiskola a tanszer- és egyéb ellátottságát tekintve messze kiemelkedett a korabeli megyei iskolák közül. Minden tantárgyhoz rendelkeztek szemléltetési anyaggal: a Gönczy-féle betűsoroktól, magyar—német olvasótablaktól kezdve, orosz számológépeken, iránytűkön, térképeken át az országos tan-

szermúzeum által a népiskolák számára összeállított természettani gyűjteményekig, tornasúlyzóig. A század elején már diavetítőt is alkalmaztak a tanításban³⁴. A régi négyülékes padokat fokozatosan kicserélték kétülésekre. Külön gondot fordítottak a tanítói és a tanulói könyvtárak fejlesztésére, állaguk megóvására. Érdekességgént kell említenünk, hogy mind a vezérigazgatóság, mind az iskolaszék és a tanítótestület figyelemmel kísérte a munkások és gyermekeik olvasmányait. Amikor 1890-ben a vezérigazgatóság felhívta az iskolaszék figyelmét egy Arany János műveit népszerűsítő füzet sorozatra, Porázik György — kapcsolódva a témához — a munkásokra és gyermekeikre veszélyt jelentő könyvügynökök gyártelepről való kitiltását kérte, mert „különösen bérfizetések alkalmával a colpolteurök egész serege lepi el a telepeket... cseh és német nyelvű rémtörténeteket... ízetlen termékeket árulnak, mely olvasmányokat azután nem- és korkülönbség nélkül a család apraja-nagyja olvassa”. Ennek kiküszöbölésére az ügynökök kitiltásán kívül azt ajánlotta, „hogy az iskolai könyvtár gyarapítására évenként egy bizonyos összeg fordíttassék, és ezen könyvtár használata mindenkinek díjmentesen hozzáférhetővé tétessék”.³⁵

Fontos tényező volt az iskola működésében és fejlesztésében a mindenkorai költségvetés. A gyári iskolát kezdetben egészen a társulat tartotta fenn, míg az 1872/73. tanévtől kezdve rendszerezítették az iskolaalapot. Az iskolaalapnak, azaz a társulati iskola jövedelmének három fő forrása volt: a szülők által fizetett tandíjak (iskolánkban ez 1 gyerek után 70 krajcár, több után 1 forint volt) összegéből, a bírságokból és egyéb bevételekből származó összegek egy részéből, és a társulat adományaiából. Csak a szemléletesség céljából nézzük meg néhány év iskolaalap-számadását. (Az összegek forintban, ill. koronában olvasandók.)

ÉV	BEVÉTEL (Tandíj, bírságok, tanszer)	KIADÁS		HIÁNY TÁRSULATI ADOMÁNY	
		Fizetés	Vegyes		
1873.	316,10	550,00	1 30,19	364,09	364,09
1876.	754,72	1 220,00	3 90,77	856,05	856,05
1898.	5 401,78	7 000,00	25 40,00	4 138,82	4 138,82
1911.	12 734,73	19 166,68	43 98,58	10 830,53	10 830,53

Az egyszerűsített kimutatásból is látszik, hogy az iskola bevétele sohasem fedezte kiadásait. Az évenként jelentkező hiányt mindig a társulat pótolta különböző forrásokból származó adományok formájában, melyek között megkülönböztettek rendes évi adományt, az élelmezési üzletek nyereséményrészéből származó adományt (20—30%) és a hiány kiegyenlítésére juttatott adományt. E három forrás végül is társulati adomány címen egyesült, és azt a célt szolgálta mindig, hogy kiegyenlítse a bevétel és a kiadás közötti különbséget.³⁶

A gyári népiskola nem ismerte a tanítóhiányt. Ha valami ok miatt — betegség, haláleset, katonáskodás, elpályázás, áthelyezés — tanítóhiány keletkezett, a társulat gyorsan gondoskodott ideiglenes helyettesről vagy kezdő (segéd-) tanítóról. Ez a körülmény egyáltalán nem volt közömbös az oktató-nevelő munka szempontjából.

Képesítés nélküli tanító sohasem dolgozott a társulati iskolában. 1910-ben fordult elő, hogy üres állás betöltésére alkalmas személyeket kerestek,

és szóba kerültek felekezeti szempontok is. A vezérigazgatóság azonnal reagált: „... társulati tanítók alkalmazásánál nem a vallás, hanem kizárólag a szakbeli képesítés lehet csak a mértékadó; nem helyes s nem is szabad tehát felekezeti szempontokat belevonni oly térre, a hol azoknak semmiféle jogosultságuk nincsen. — Tessék ezt a jövőben szem előtt tartani.”³⁵ Arra a kérdésre, hogy miért nem ismerték a tanítóhiányt iskolánkban, nagyon egyszerű a válasz: a társulati tanítók javadalmazása felülmúlta mind az állami, mind a felekezeti tanítókéét. A millenium évére esett a tanítók országos mozgalma azért, hogy a minimális évi fizetés összegét 400 forintban állapítsák meg. 1890-ben a gyári iskolában az alábbi fizetések voltak: Porázik György főtanító 1100 forint, Kmeth Lajos, Szomor Károly, Vilim Győző tanítók 700—700 forint. Mindehhez még a következő juttatásokat kapták: lakás, kert- és földhaszonélvezet 10—16 forint értékben; fűtési illetmény nős tanítóknál: 15 m³ tűzifa, 210 mázsa kőszén 114 forint értékben (nőtleneknél kb. ennek az egyharmada); évi jutalom (jutalék) 100 forint körüli összegben.³⁶ A világháború idején a tanítók részére is rendszeresítették a drágasági pótlékot, sőt, 1917 májusától a kétszeresére emelték, s egyúttal a nős tanítók 20 éven aluli gyermekeik után 100—100 korona pótlékot kaptak negyedévenként. Ugyanez vonatkozott a hadba vonult tanítókra is.³⁷

1912-ben jelentős változás történt a társulati tanítók fizetésének rendszerében. A tantestület — a fővárosi tanítók jobb fizetésére és magasabb nyugdíjára hivatkozva — „tiszteletteljes” kérelmet terjesztett elő, melynek központi témája az volt, hogy az évi jutalékot nem csatolják a fizetéshez, s így nyugdíjigényük alapját nem képezte.³⁸ A kérelmet 1912. október 1-én keltezték. A vezérigazgatóság 1913. január 1-től módosította a fizetési szabályzatot, és az évi jutalékot, „hogy a nyugdíjba beszámítható legyen”, hozzácsatolta a fizetésekhez. Ugyanez év szeptember 1-től teljesen új fizetési szabályzatot léptettek érvénybe, mely a korábbinál magasabb béreket állapított meg, s az előző 5 éves előlépések helyett 3 évenkénti béremelést határozott meg.³⁹ Rendkívül figyelemre méltó viszont a vezérigazgatóságnak a fizetési szabályzathoz fűzött megjegyzése: „Kijelentjük azonban ez alkalommal is, hogy a táblázat szerinti fizetések elnyerésére a megjelölt szolgálati időn belül kifejtett buzgalom, magaviselet, és az oktatás terén szerzett érdem és elért siker jogosíthat csupán — ennek elbírálását pedig kizárólag magunknak tartjuk fenn.”⁴⁰

1919. március közepén ismét rendezték a társulati tanítók fizetését, melynek mértékét úgy szabták meg, hogy az állami tanítók fizetését 30/00-kal kell meghaladniuk. Ez érvényben maradt a Tanácsköztársaság bukása után is.⁴¹

Az iskolafenntartó a munkások és gyermekeik részéről is megkívánta teremteni az iskoláztatás és iskolába járás feltételeit. A részvénytársaság munkásai nagyobb részének olyan — országosan is kimagasló — volt a bérezése, hogy a gyermekmunkát nélkülözni tudták a családok, a tandíjat és az iskoláztatással járó egyéb költségeket különösebb gondok nélkül tudták viselni.⁴² A szegényebb sorsú és árva gyermekek — akiknek aránya általában 15—25⁰/₀ között mozgott — évről évre ingyenes oktatásban (tandíjmentességben) részesültek, a szükséges tankönyveket és tanszereket is díjmentesen kapták meg.⁴³ (A tandíjfizetést egyébként csak az 1917. 18. tanévtől kezdve szüntették meg).⁴³

Minden évben gondoskodtak a szegény és árva tanulók teljes vagy részleges felruházásáról, melynek anyagi alapját 1882-től a tisztikar kebelében alakult jótékony egyesület teremtette meg. Ettől függetlenül a vezérigazgatóság is gyakran küldött pénzesélyeket a fenti tanulók javára. Így pl. annak ellenére, hogy a cipők ára 1917-ben már nagyon magasra szökött fel, és az igazgatóság már szigorú takarékosági intézkedéseket foganatosított, 2600 koronát utalt át az iskolaszéknek, melyből 103 pár cipőt tudtak vásárolni az arra rászoruló tanjáni és salgói tanulóknak.⁴⁵

Érdekes téma — s ezért egy kis részletezést is megér — a Csehországból, Morvaországból, Németországból, Ausztriából idetelepült munkások gyermekeinek anyanyelvi szempontból való vizsgálata. Ismét néhány kiragadott év statisztikájának közlésére van szükség.⁴⁶

Tanév	magyar	Anyanyelv szláv (szlovák és egyéb)	német
1870/71.	11	32	9
1875/76.	23	74	10
1880/81.	52	119	76
1899/900.	240	174	25
1911/12.	329	12	2
1916/17.	381	—	3
1919/20.	398	—	—

Az adatokból kiolvasható, hogy elég hosszú időn át az idegen nyelvű tanulók aránya magasabb volt a magyar anyanyelvűekénél, s a századforduló tájékán is még majdnem azonos az arány, vizsgált korszakunk végére pedig már csak magyar anyanyelvű tanulókat mutatnak ki a statisztikák és felvételi naplók.

Mit jelentett ez a soknyelvűség a tanítás szempontjából? Gondokat és akadályokat, de valljon erről Porázik György, aki „elévülhetetlen érdemeket” szerzett a magyarosítás terén: „... kezdetben magyarul és németül tanítottam írni-olvasni, a beszéd- és értelemgyakorlatok tanítását pedig magyar, német és tót nyelven végeztem.” A szülők eleinte gyakran mentek panaszra az igazgatósághoz, mivel Porázik fokozatosan a magyar nyelvet helyezte előtérbe. Azt szerették volna, ha minden tanuló az anyanyelvén kapott volna oktatást. Persze ezt akkor lehetetlen volt megvalósítani. Rövid idő alatt — még az 1879. évi törvény előtt — teljesen magyarrá lett a tanítás nyelve.⁴⁷ A német olvasás és írás — az országostól eltérően — tantervi tárgyként szerepelt ebben az iskolában, de 1892-től kezdve, mert a „reá fordított idő nem áll arányban az elért eredmény-nyel”⁴⁸, csak az arra jelentkezett tanulóknak oktatták.

A magyar nyelv kizárólagossá tételeével kapcsolatban van néhány észrevételünk. Mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy erőszakos magyarosítási törekvésnek kell-e tekintenünk társulati iskolánk magyarnyelvűségét. Előjáróban le kell szögeznünk, hogy az idetelepülő külföldi munkások nem voltak nemzetiségieknek tekinthetők, s így az ún. nemzetiségi jogokat sem érhette sérelem. A magyar-„nyelvűsítés”-nek a kezdetekben — véleményünk szerint — semmiféle politikai indíttatása nem lehetett, már csak azért sem, mert még érvényben volt az 1868-as népiskolai törvény, és azért sem, mert a vállalat vezetői között jó néhányan külföldiek voltak. Sokkal inkább gyakorlati szempontokból kellett a

magyar nyelvet oktatási nyelvvé tenni, hiszen háromnyelvű tanítást — szinkronban — eredményesen nem is lehetett végezni. Az pedig már megint más kérdés, hogy a társulat által gyakorlati-gazdasági okokból elrendelt magyar nyelvű tanítás ezen a ponton találkozott és egybeesett a magyar államnak 1879-től megindult erőszakos magyarosítási törekvéseivel. Csak ettől az időtől kezdve olvashatunk a jegyzőkönyvekben és értesítőkben ilyesfajta megállapításokat, hogy: „... bár a munkások több mint felerészben idegen ajkúak, gyermekeik az iskola elvégzése után nemcsak nyelvben, de érzésben is magyarokká lesznek.” (A magyarrá válás, helyesebben asszimilálódás egyébként a gyártelepen sokkal rövidebb idő alatt ment végbe, mint nemzetiségi községekben, mert az idetelepült idegen munkásnak egyrészt semmiféle kötődése nem volt a tájhoz és a benne lakókhoz, másrészt pedig munkaadójával, munkalehetőségével olyan mértékű függőségi viszonyban volt, hogy az asszimilálódás bizonyos értelemben létkérdéssé vált számára.)

Végezetül összegeznünk kell az elmondottak lényegét, mégpedig olyan formán, hogy a szóban forgó társulati népiskolával kapcsolatosan közölt adatok és összefüggések új megvilágításban kapjanak értelmet. Eddigi ismereteinkből leszűrhetjük, hogy társulati iskolánkban a tárgyi-anyagiszemélyi feltételek biztosításával — sok akadályozó tényező ellenére is, a korabeli Magyarország iskolaügyének vajúdása közepette is — a salgótarjáni gyári munkástelepen megvalósították a megvalósíthatatlannak látszót, az általános tankötelezettséget. Joggal kérdezhetjük, miért. A válasz erre is egyszerű: kapitalista érdekből. Ezzel összefüggésben arra kell rávilágítanunk elsősorban, hogy mennyiben volt kapitalista érdek a munkásgyermekek iskoláztatása. A lényeg megfogalmazásához idézetet hívunk segítségül: „A régi rimaiak, a részvénytársaság nagy generációja okos emberek voltak. Tudták, hogy egy üzem nemcsak gépekből áll és anyagokkal dolgozik, hanem emberekből is áll és emberekkel is dolgozik. Tehát ha egy vállalat igazán biztos akar lenni a dolgában, nemcsak nyersanyagot kell biztosítani magának, ... hanem saját társadalmat, tulajdonában levő néprétegeket is ki kell alakítani és azokról gondoskodnia is kell.”⁴⁹

A salgótarjáni vasgyárban már kezdetben is jelentkezett munkaerőhiány, s ez többnyire mennyiségi jellegű volt. A későbbiekben, a technikai fejlődés következtében a munkaerőhiány egyre inkább minőségi viszonylatban volt fejlődést akadályozó tényező. A megoldást a kolonizációban keresték és találták meg, ti. a munkások elkülönített letelepítésével hosszabb távra helyből tudták biztosítani a munkaerő-ellátást. A vezetők korán felismerték, hogy saját érdekükben — a termelés, a fejlődés, a profit érdekében — különlegesen kell kezelni a munkáskérdést mind gazdasági, mind szociális szempontokból. Így törvénytörően fel kellett ismerniük az iskola gazdasági és politikai jelentőségét is, hiszen a szakember-utánpótlást csak jól szervezett iskolai képzés útján — alsó fokú és iparostanoncképzés útján — tudta magának biztosítani.⁵⁰ Ily módon a vállalat vezetőinek „egyéni” érdeke ezen a területen is találkozott és egybeesett az állam érdekeivel. Tehát véletlenül se gondoljuk azt pl., hogy a vállalat vezetőit elsősorban a népoktatási törvények, és a hazafias felbuzdulás késztették volna a tankötelezettség végrehajtása feltételeinek a megteremtésére.

Arról van szó tehát, hogy a Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Rt. tudatos, elsősorban vállalati érdekeken nyugvó munkás- és szociálpolitikája volt az alapja annak, hogy az iskoláztatás révén évről évre „újrater-

melte" a maga számára azokat a munkásrétegeket, amelyek a termelés mindenkorai technikai színvonalának megfelelő elemi műveltséggel és szak-képzettséggel rendelkeztek. A részvénytársaság iskolapolitikája szerves része volt egy átgondolt, megtervezett tőkés osztálypolitikai rendszernek.

Ezt a céltudatos, végső soron a nagyobb profitért folytatott politikát tovább korszerűsítette az ellenforradalmi korszakban, mely a következő dolgozat témája lesz.

JEGYZETEK

1. A Chorin Ferenc Gimnázium története 1923—1940. (Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1977.)
2. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Budapest, 1974. 66. p.
3. A Rimamurány—Salgó—Tarjáni Vasmű Részvény Társaság Nép- és Alsófokú Ipariskoláinak Értesítője (a továbbiakban: RSV RT iskoláinak értesítője) 1890/91. (Mánczos József: Miért pang népiskolai közoktatásunk...? c. írásából)
4. Ugyanott
5. Ugyanott
6. Ugyanott
7. Nógrád megye története 3. kötet. 1848—1919. 92—95. p.
8. A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról. szóló és az országgyűlés elé terjesztett, hatodik, 1875/6 évi állapotokat előtűntető jelentése. Budapest, 1878.
9. Nógrád vármegye népoktatási állapotára vonatkozó statisztikai adatok. Balassagyarmat, 1900. Összeállította: dr. Pacséri Károly
10. Salgótarjáni Lapok, 1905. július 2.
11. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1848—1918. Kiadó: Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum, Salgótarján. Szerkesztette: dr. Szabó Béla
12. Nógrád megye népoktatásának története. Balassagyarmat, 1900. Szerkesztette: dr. Pacséri Károly
13. Az RSV RT iskoláinak fejlődésére vonatkozó adatok. 1870—1896. Salgótarján, 1896. Friedler-nyomda
14. Ugyanott
15. Nógrád megyei Levéltár (a továbbiakban: NmL.) az RSV RT salgótarjáni kerületi iskolaszékének jegyzőkönyve (a továbbiakban: RSV RT st. ker. isk. sz. jkv.) 1890.
16. Lásd a 13. sz. jegyzetet!
17. NmL. Salgótarjáni acélgyári elemi iskola iratai. (a továbbiakban: st. agy. e. isk. iratai) 1893—1924.
18. Néptanító a magyarosítás terén. Porázik György életrajza. 1894. (Gépelte kézirat)
19. NmL. st. agy. e. isk. tantestületi jkv. 1918.
20. NmL. st. agy. e. isk. tantestületi jkv. 1919.
21. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1919.
22. Az RSV RT iskoláinak értesítője az 1894/95. tanévről és a tantestületi jegyzőkönyvek tanulói létszámkimutatásai az egyes tanévek elejéről.
23. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv-ei, 1889—1920.
24. Az RSV RT iskoláinak évkönyvei, 1885—1921.
25. Az RSV RT iskoláinak évkönyve, 1884/85.
26. Az RSV RT iskoláinak évkönyve 1894/95.
27. Lásd a 25. jegyzetet!
28. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1899. és az iskola évkönyvei 1885—1920.

29. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1919.
30. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1899.
31. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1892.
32. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1917.
33. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1918.
34. Az RSV RT iskoláinak évkönyvei. 1885—1920.
35. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1910.
36. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1893—1924.
37. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1917.
38. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1893—1924.
39. Ugyanott
40. Ugyanott
41. NmL. RSV RT st. ker. isk. jkv. 1919.
42. Réti R. László: A Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881—1919. Budapest, 1977. 135. p.
43. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv-ei 1889—1920 és az iskolák évkönyvei 1885—1920.
44. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1917.
45. Ugyanott
46. Az RSV RT iskoláinak értesítői és anyakönyvei 1870—1920.
47. Lásd a 18. sz. jegyzetet!
48. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1892.
49. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. 154. p.
(Magyarország felfedezése c. sorozat. Cserépfalvi-kiadás; é. n.)
50. Lásd a 42. sz. jegyzetet!

Praznovszky Mihály

Krúdy Kálmán

(1832–1861)

(Adalékok a Krúdy család nógrádi ágának történetéhez)

„Azon a réten kergettem én is a lepkét és a labdát, s ma úgy látom, hogy szebb rét talán nincsen is az egész világon. Az Ipoly mentén terült el a lapos partok között és szelíden, lágyan szaladt tovább a lehajló fűzek és tömpe bokrok között, mint a nótaszó. A virágos bokrokon madarak laktak és énekkel kísérték útjában Kálmánt. És a fűvek fölött a nyár leányai kiteregették virággal kihányt köntösüket a napsugárba. Messzebb halmok kéklenek és beszédes nyárfák ringatják karcsú derekukat a szélben, ami e szép világ fölött elsuhan. Itt minden a szerelemtől mond éneket és a legkisebb virágnak a kelyhében is száz nóta lakik: szép, egyenes növésű palócleányoknak volt századok óta a szerelmeskedő-rétjük ez a hely. Itt a levegő is más. Csókok zenéje zümmög a méhek duruzsolásában.”¹

Gondolná-e bárki is, hogy a fenti idézet nem Mikszáth Kálmántól származik? Krúdy Gyula ír ilyen szépen „Palócországról”, benne hagyott ilyen mély nyomot ez a táj. A Mikszáth-hatásokat oly nehezen leküzdő író ebben az írásában már nem a nagy mester hatására fog a palócvidék ábrázolásához. Bizonyos fókig ő is nógrádi, s gyermekkorában sokszor elhozták látogatóba a rokonokhoz.

Egyelőre részletesebb magyarázat nélkül tudnunk kell azt: a Krúdyak nógrádi eredetűek, az író nagyapja került el a megyéből 1849 után. Így lett a család egyik része szabolcsi, és született aztán az író Nyíregyházán, száz esztendeje, 1878. október 21-én.

Nógrádhoz köti őt a család, a rokonság, e vidéket örökíti meg sok szép, fátyol-titkos novellájában, s ide fűzi őt műveinek néhány alakja, akik valóban itt éltek a megyében. Közülük most csak egyről, az egyik legjelentősebbéről kívánunk írni. Krúdy Kálmánnak hívták, az író nagyapjának öccse volt. Élete, kalandjai fel-feltűnnek a novellákban és izgalmas, romantikus külsőt adnak e hősnek.

Eredetileg csak Krúdy Kálmánnal akartunk foglalkozni tanulmányunkban, felkutatva mindazt, ami a valóság, és ami ma még kideríthető életéről. Ám ahogy haladtunk előre az anyaggyűjtésben, úgy vált gazdagabbá a kép a Krúdyak életéről. Természetesen az nem várható, hogy teljes, minden részletre kiterjedő családtörténetet adjunk a Krúdy familiáról. De bármennyire is hiányos a rájuk vonatkozó megyei anyag, még mindig jóval több, mint amennyit a tanulmány keretei elbírnak. Így hát ez csak bevezetés, illusztráció a Krúdy család életéhez. (S egyúttal bemu-

tatása a kismemesség életének, problémáinak a múlt század első felében. A Krúdyak esete nem egyedi, nem különleges. Hasonló és azonos sok más megyei kis- és középnemes életével, mindennapos létküzdelmével.) S hogy helyenként nem egyértelműen pozitív kép alakult ki a családról, annak tagjairól, az nem a divatos deheroizálás következménye, hanem a levéltári forrásokból kiolvasható reális helyzet felvázolása. Ami véleményünk szerint nem árt az író életművének, sőt inkább árnyaltabbá, bizonyos vonatkozásaiban tisztábbá teszi egyes alkotásainak hátterét.

Térjünk hát vissza a korábban említettekre, s tegyük fel a kérdést: Ki volt Krúdy Kálmán?

KRÚDY KÁLMÁN ALAKJA AZ IRODALOMBAN

Először azt vizsgáljuk meg, mi módon, hogyan szerezhet tudomást az utókor Krúdy Kálmán életéről. Két könnyen hozzáférhető és alapvető forrás áll rendelkezésünkre. Az egyiket Mikszáth kisregénye, a másikat Krúdy Gyula néhány elbeszélése képezi.

Noha Mikszáth kisregénye korábban íródott, mégis Krúdy novelláinak ismertetésével kell kezdenünk. Ezekből ugyanis Kálmán fiatalkori életére is kapunk adatokat.² (A következőkben még kritika és cáfolat nélkül vegyük sorra ezeket a szépirodalmi feldolgozásokat.)

A család Szécsénykovácsiban élt a Krúdyak régi birtokán. Az apa, Krúdy János kúriájában hat gyermek cseperedett: Gyula, Kálmán és négy lány: Mária, Ilona, Izabella, Amália. Gyula és Kálmán igen veszedelmes fiúk hírében állottak, csínytevéseiktől messze hangos volt a környék. Később Gyula megkomolyodott, de Kálmán továbbra sem tudta csillapítani vérért: „... imádta a nőket, de a maga módja szerint: mint nádaslakó farkas szereti nőtényét: vadul, gyilkos szenvedéllyel.” Figyelemre méltó megjegyzés, tragikus következményeit látni fogjuk. Apjuk egy idő után elvitte őket iskolába Nagyváradra. De bizony Kálmán előbb kopogtatott a kovácsi kúria ajtaján, mint apja. Elkötött egy lovat a nagyváradi rétről, azon vágatott haza. Nem is ment többet vissza, otthon vadászott, csavargott. Tizenhat éves volt, és nemsokára szerelmes lett egy nála két évvel fiatalabb leányba, Feledi Juliskába. Elszöktek, de visszahozták őket, és Kálmánt büntetésül besorozták katonának. Olaszországba vitték, hol hat esztendeig kellett szolgálnia a császár seregében.

Ez a romantikus szerelmi hajlam a valóságban is jellemző volt a Krúdyakra. Krúdy Gyula, Kálmán bátyja a 16 éves Radics Máriát Komárom várában vette feleségül, a honvédszászló alatt. Fia, Gyula, a ház kis cseléd-lányát, Csákányi Juliát 17 évesen vette magához, amikor az gyereket várt tőle. Béla, a komáromi hős másik fia huszárhadnagy korában lett szerelmes egy 16 éves kereskedőleányba, Szakács Matildba. Kilépett a hadseregéből és feleségül vette választottját. És az író is itt van a sorban: 19 éves volt, amikor beleszeretett Spiegler Bellába, a nála két évvel idősebb író-nőbe, akit hosszú családi viták és jelenetek után, 21 éves korában feleségül is vett.

Krúdy Gyula egy másik elbeszélésében a katonáskodás oka nem Feledi Juliska, hanem egy „nagy úrnak a felesége”, aki — úgymond — elcsábította a kamasz fiút, s ezért az ifjúnak kellett szenvednie. Milánóba viték katonának, de ott sem maradt sokáig. 1848-ban az első ágyúlövések hallatán hazaszökött és beállt a honvédseregbe.

A szabadságharc bukása után egyike volt azoknak, akik nem tették le a fegyvert, hanem tovább harcoltak. Gerilla lett, a függetlenségi harc ügyétől elpártolt nógrádi s felvidéki hazaárulók üldözője.

S innen, 1849-től kezdődik életének híresebb-hírhedtebb szakasza: betyárkodása. Ez tette őt igazán nevezetessé, ez költött legendákat alakja köré. Hosszú esztendőig, egészen 1861-ig nem bírtak vele. Bár többször fogságba került, mindig megszökött. Végül aztán őt is utolérte a zsandárok golyója.

Krúdy Kálmán a nemes-típusú betyárok közé tartozott. A szegényeket soha nem bántotta, sőt inkább segítette. Annál inkább gyűlölte és sarcolta — ahogyan csak tudta — a császárt szolgáló, pecsovics nemeseket. Számukra nem volt irgalom, minden pénzükből kifosztotta őket. Viselt dolgai közül Mikszáth a Balassa báróval történetek írta meg kisregényében.³

Itt Krúdy fiatal, nyalka hős. A báró felesége pedig csinos, egykori bécsi színésznő. Kálmán a bárónő segítségével kifosztja Balassát és a pénzzel, és a hölgygel távozik, valószínűleg új kalandok felé. Krúdy Gyulánál Balassa báróból Kenesse lesz, a csinos, fiatal bárónőből szépsége roncsait menteni igyekvő, öregedő, féltékeny fúria, akinek szerelmi bosszúja Kálmán halálát is jelenti.

Nevezetesebb kalandja volt még (bár ez is több variációban íródott meg) Pallavicini Roger gróffal. A história szerint a császárhű gróf két disznaját elnevezte Kossuthnak és Szemerének, s a disznótorba számos vendéget hívott meg. Ide toppant be Krúdy, és fosztotta ki a díszes vendégkoszorút.

Ugyancsak ellentmondásokkal találkozhatunk egyéb kalandjainak leírásánál is. Hol húsz, hol 40—60 főnyi csapatról írnak, melynek vezére lett volna, s ezek valamennyien jó házból való nógrádi, honti nemes ifjak. Máshol pedig Krúdy Szabolcs megyében tűnik fel, az ottani betyárokkal. Mezösy László csapatával együtt ütnék rajta a debreceni vásáron. (A menekülő csapat egyik tagja a szécsényi költőnő, Ferenczy Teréz versével búcsúzik hazájától!)

Krúdy Kálmán mindvégig az emigrációban élő hazafiakat segítette, nekik gyűjtötte, s küldte a rablott pénzt, bizott benne, hogy ismét ütni fog a felkelés órája.

Halálának okára, körülményeire vonatkozóan is különböző nézeteket ismerünk. A közös valamennyiben: Vadkert és egy sírhalom. Krúdynam volt egy nő katonatársa, Volk Irma nevezetű, aki férfiruhában küzdött a szabadságharcban. Am a vadkerti csatában az oroszok lelőtték. Ehhez a sírhalomhoz járt vissza időnként — bujdosó korában — Krúdy. Itt érte őt a gyilkos golyója. Ez a gyilkos pedig nem volt más, mint unokatestvére, Paczolaty Ferkó, aki csendbiztosnak állt be.

Ezek a motívumok a későbbiekben gyakran feltűnnek az író életét megörökítő feldolgozásokban. Krúdy Mária Szindbád gyermekkorára c. visszaemlékezésében a rozsnyói püspök kirablását írja le a Pallavicini motívumokkal, majd a debreceni kalandot említi. Szabó Ede Krúdy életrajzában Kálmánt és csapatát áthelyezi a Nyírségbe, majd ő is szól a rozsnyói püspöknél tett látogatásról.

Katona Béla művében „úri Rózsa Sándornak” nevezte Kálmánt, Krúdy Péter — az író testvére — balsikerű írásművében Kálmán halála leírásakor szintén említi az unokatestvér Paczolatyt, aki „a vadkerti erdőben

törbe csalta és szégyent nem hozol a familiára kiáltással keresztüllőtte Kálmánt.”⁴

És még mindig nem hivatkoztunk valamennyi feldolgozásra, de a lényeg szinte mindegyikben azonos. Az, hogy a nagyapa, az egykori komáromi százados, e nagyszerű ember mellett Krúdy Kálmán hatott még rendkívüli módon a serdülő író fantáziájára, s ültette el lelkében-szívében negyvennyolc emlékét. S közös még ezekben az életrajzokban, hogy a Krúdy-novellákban olvasott történeteket mentik át, és ezek annyiban hitelesek, hogy az író e kalandokról nagyapjától hallhatott, családi legendákat formált át gazdag képzeletével s ezekből a későbbi évtizedekben már hiteles történetek lettek.

Krúdy Gyula maga így summázta Kálmán életét: „Kalandor, vagy hős? Mind a kettő. Volt az alakjában valami Rákóczi diákjából, Jávorkából, de zsvány is lehetett volna, mint Rózsa Sándor. Azok a regényes idők kellettek hozzá, hogy olyan nevezetes legyen, mint amilyen volt . . . A Krúdy Kálmán alakja: egy darab regényes magyar történelem.”⁵

Nézzünk hát e regényes élet, e regényes történelem mögé, s próbáljuk meg bemutatni azt a kort, amelyben élt, azokat az embereket, akiket ismert, s azt a vidéket, amely élete és kalandjai színhelye volt.

A SZÜLŐFALU, SZÉCSÉNYKOVÁCSI

A falu valóban a kanyargós Ipoly partján van, olyannyira, hogy a meg-megáradó folyó jócskán lekeríti a szántóföldekből tavasszal-ősszel. E helyen éltek a Krúdyak, itt született Kálmán is. Aprócska, jelentéktelen településnek számított mindig is a falu, amely a régi Nógrád megye kékkői járásához tartozott. Aki a térképre néz, látja, hogy a mai Szlovákiában levő község (Kovacovce a neve) Szécsényhez, Balassagyarmathoz egyaránt közel került el, s így a megközelítése is aránylag jónak mondható, A kékkői járás a harmincas években igen nagy kiterjedésű volt. Öt mezővárosban, 63 faluban, 29 pusztán több mint 54 ezer ember élt, akiknek nagy része (33 ezer) magyarnak vallotta magát. Az öt mezőváros: Balassagyarmat, Kékkő, Nagyoroszi, Nógrád, Vadkert.

Mocsáry Antal 1826-ban megjelent megyei monográfiájában nem említi az önálló, jelentős települések sorában. Templom híján Varbó filiája volt, miként Hugyag és Trázs is. Egy másik helyen ezt mondja a szerző mikor Szécsény mezővárosról ír: „... de ezen városnak minden részére való kiterjedése is kellemetes, ugyanis éjszak felé tekintve látszik az Ipoly folyója, mellette nem messze hasznos és bőséges rétjei és több szomszéd helységek, szemben: Szécsény-Kovácsi, a Petői és Kürti Puszták, Pöstény, Csalár...”⁶

A lakosok alig-alig különböztek szülőfalujuktól. Kevesen voltak, szegényen éltek. Életükről igen sokat tudhattunk meg az 1828-as összeírásból. A statisztikába előre meghatározott szempontok szerint nem vettek fel mindenkit, pl. kimaradtak a nemesek, papok, tanítók, cselédek, konvenciós zsellérek stb., így már eleve nem kaphattunk teljes képet sem a falu létszámáról, sem gazdasági-társadalmi helyzetéről.⁷ Ekkor 23 adózó családfőt írtak össze. E 23 családban 64, 18–60 év közötti ember élt.

A családfők közül hét volt colonus. (Azaz jobbágy, telkesgazda egész, fél, vagy negyed teleknyi gazdasággal.) További hat inquilinus (azaz zsellér, aki ugyan telekkel nem, de bizonyos belsőséggel, házzal rendel-

kezett) és nyolc subinquilinus (azaz házatlan zsellér, aki semmiféle ingatlannal nem bírt). Mindezeken túl még két iparos élt a faluban, Petrovics István cothurnárius (csizmadia) és egy Rátz nevű cigány, aki faber ferrariusként, kovácsként tevékenykedett. A faluban 15 ház után fizettek adót. Gazdálkodásukról az alábbiak derültek ki az összeírás szűkszavú sorából:

A faluban 105 pozsonyi mérőnyi gabonát vetettek. Ez akkora földterületet jelentett, amelybe 105 mérőnyi gabonát lehetett vetni. (Egy pozsonyi mérőterület kb. 600 négyszögölnek felel meg.) Egy mérőnyi vetésterület után átlag 42 forintnyi hasznuk származott. A falunak 22,2 kaszásnyi rétjét írták össze, ami átlag 11 forint 15 krajcárnyi hasznót hozott, éves viszonylatban számolva. (Egy kaszás rét kb. 800—1000 négyszögöl.) Szőlőt igen csekély, mindössze 12 pozsonyi mérőterületen műveltek, így a bevételük sem jött ki többre évi 6 forintnál. Gyümölcsstermesztéssel egyáltalán nem foglalkoztak. Állatállományukról sem lehet sok jót mondani. A faluban mindössze 16 db igásökröt, 13 db tehenet, 25 db igáslovat, 31 db juhot, 6 db sertést tudtak az összeírók feljegyezni. Erdőből sem tudtak jövedelemre szert tenni, s talán még a kocsmáltatásból származó 18 forintnyi bevétel jelentett valamit a falu számára.

A falu szegénységét jelzi, hogy a 23 családfőből mindössze hét rendelkezett valamilyen ingatlannal, míg tizenhatan a vagyontalanok közé tartoztak. (Tehát sem telkük, sem házuk, állatuk.) A tagozódást az is mutatja, hogy a falu két leggazdagabb jobbágya bírta a föld- és az állatállomány jelentős részét.

Markó Mihálynak háza, 14 mérőnyi földje, 3 kaszásnyi rétje, 1 mérőnyi szőlője volt és istállójában 1 tehenet, 4 lovat, 10 juhot, 1 disznót számoltak össze. Marik Márton 21 mérő gabonát vetett, 4 kaszásnyi rétje, valamint 1 mérőnyi szőlője, 4 igásökre, 2 tehenc, 2 lova, 6 juha és 1 disznaja szerepelt az összeírásban. Nem csoda hát, hogy az összeírást végző testületben ott találjuk Markó Mihályt, mint a falu bíráját és Marik Mártont is, mint a falu legmódosabb jobbágyát.

Az összeíráskor feljegyezték még e kis település egyéb gondját-baját is, amelyből még szemléletesebben rajzolódik elénk a falucska képe. Gyakorlatilag a földművelésen kívül más kereseti lehetőségre sem helyben, sem távol nem számíthattak. A szántóföld felerészben síkságon, felerészben hegyoldalon fekszik, a talaj agyagos, maga a vetésterület termékenynek mondható. Ezt igazolja Fényes Elek 1837-es statisztikája is, ahol ezt olvashatjuk: „Földjei a térségen termékenyek, erdeje nevendék. Az Ipoly ezen falut félhold formára bekeríti és itten jóval mélyebb lévén mint egyebütt — határja is jövedelmezőbb.”

Elsősorban gabonafélék termesztésével foglalkoznak, de dinnyéjüket is kedvelték, miként a hügyagiakét, trázsiaikét és a varbóiaikét. Szóvá teszi, hogy baj van a hegyi és síksági földekkel egyaránt. Az előbbieket az eső hordja le, míg az Ipoly-partiakat a kiáradó folyó teszi tönkre. Olyannyira szegény volt ez a falu, hogy a község szükségleteinek fedezésén, az ott állomásozó katonaság ellátásán túl már annyi jövedelmük sem maradt, hogy a megyei adóból rájuk kivetett részt fedezni tudják.

Ez a szegénység jól látszik abból is, hogy amikor 1835-ben a megyei közgyűlés útján a szomszédos megyékkel „meghírlétkék” hat és fél jobbágytelek megüresedését a községben, azokra sehonnán nem jelentkezett

igénylő. Zólyom, Gömör, Kishont, Borsod, Heves megye egyaránt nemleges választ adott, sőt a nógrádi szolgabírák is azt jelentették, hogy a megüresedett telkekre még a megyéből sincs érdeklődés.

A kovácsiak értesültek a hírlelés állásáról és elkeseredett panaszukból már szabályszerű fenyegetés olvasható ki: „Hogy ha azon elpusztult jobbágyságok vissza nem állíttatnak, vagy pedig az azok után reánk háramlandó terhektől nem könnyebbítettünk, úgy mi is a jobbágyságot letenni kénytelenek leszünk.”⁸

S a falut nemcsak a szegénység sújtotta. A 30-as évek közepétől állandó összeütközések voltak a helység nemeseivel, földesuraival.⁹ Az állandósult összeütközéseknek több eredője volt. Panaszaik egyrészt akörül forognak, hogy az uraság cselédjei a falu legelőjét és egyéb „tilalmas” helyeit rendszeresen kisajátítják, feltörik. E cselédek természetesen uraik engedélyével és biztatásával tették azt, amit tettek. Ismerjük panaszukat éppen Krúdy Pál ellen, aki egy legelőt „megszorítottatott”, vagyis elvett belőle. Ez az ügy elég nagy port kevert. A beadványból tudjuk, hogy a falu még 1835-ben írt egy panaszos levelet, amit a megyéhez akart küldeni. Ám Krúdy ezt a levelet fondorlatos úton megszerezte és Gyarmaton „azonban a tisztelt Úr nyilván a maga törvénytelen tettét is gyanítván az esedező Levélbe, azt öszve tépte és a Helység neve alatt más értelmű levelet adott be”. Klasszikus esete a földesúri önkénynek! Az irat mellett van egyébként Krúdy levele is, amelyben felháborodottan szóvá teszi, hogy ellene „valami feladás” adatott, ami rágalmazás és valótlanság. Szigorúan nyomozzák ki, ki írta, és büntessék meg az illetőt!

Ebeczky József földesúr szintén hasonló módon igyekezett földjét megszorítani, s emiatt is keserves, panaszkodó levelet írtak a megyének a szécsénykovácsi jobbágyságok.

Panaszkodásuk másik oka néhány évvel későbbi keletű, már a 40-es évek elején keletkezett. Ebben „szécsénykovácsi adózói az úrbéri szerfeletti robotoltatás tekintetéből panaszuk óvására főügyész urat kiküldeni kérik”. Miből is állt a panasz?

Az 1842. január 19-én kelt beadvány szerint a lakosok azt panaszozzák, hogy „némely helybeli Tettes (tekintetes) Földes Uraságok, nem tekintvén az Urbárium értelmében kirótt követeléseket, hanem azon túl nagy sérelmünkre az úrbéri szolgáltatásokat végezni kényszerítettünk”. Nem volt egyedi eset ez a megyében, hogy a földesurak igyekeztek semmibe venni az előírt szolgáltatásokat, s azon felül is megterhelték a jobbágyságokat. Kovácsiban odáig is elmentek — olvashatjuk tovább —, hogy állataikat a falu legelőjére hajtották és pásztoraik még veréssel fenyegették a falu érdekét védő csöszöket. A lázadó hang itt is megvan, hiszen kérik a megyét, segítsen rajtuk, mert ők bánják meg: „Különben hogy ha ily napról napra való szolgálatokat fogjuk tenni, egyátallán elpusztulunk, és így a tettes Vármegyének is nagy károsodása lenne.” Tény mindenesetre, hogy két évvel később, 1844-ben a fenti panaszra reagáló zárójelentés szerint: „a helyszínen célbavett vizsgálódás alkalmával a folyamodók panaszuk megszűntét jelentették ki”.¹⁰

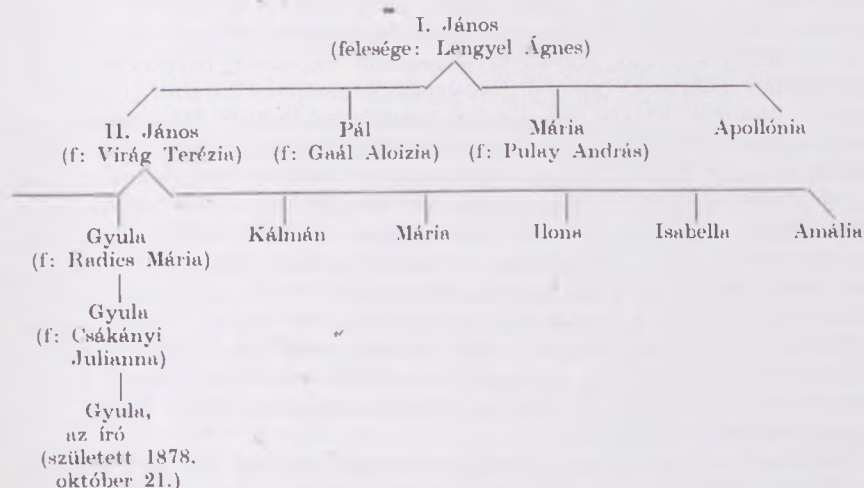
Ebben a szegényes, pár házból álló, elégedetlenkedő kis jobbágyságban állt a Krúdyak nem is nagyon ősi, mindenesetre környezetétől élesen elkülönülő kúriája, amelyben a család élt, s ahonnan bonyolult ügyeiket intézték.

A továbbiakban az események jobb követése érdekében először is a család tagjairól kell szólnunk. Alapvető forrásunk ehhez Nagy Iván genealógiai műve, hiszen minden más további feldolgozás ezt a munkát veszi alapul, s esetleg bővíti, de akkor sem pontosan. (L. a 4. jegyzetben Krúdy Péter művét!)

A családtörténet kutatásával jelenleg Krúdy Gábor, a füleki Honismereti Múzeum igazgatója, a család nógrádi ágának egyik utolsó leszármazottja foglalkozik.

Nagy Iván szerint a Krúdyak a XVII. század óta tartoznak a nemsek osztályába. A család egyik ága Zólyomban élt, s nevét még c-vel írta. A család másik ága (katolikusok voltak) Zólyomból a XVIII. század közepe táján költözött Nógrádba, s lett Szécsénykovácsiban közbirtokos.

Az áttekinthetőség érdekében rajzoljuk fel a családfát, melyet Nagy Iván így állított össze.

A táblázatot némileg egyszerűsítettük, hogy csak azok szerepeljenek rajta, akikkel a következőkben találkozni fogunk. Vizsgálatunkat 1832 és 1848 közötti időre korlátoztuk. Az első évszám kiválasztásának alapja az a tény, hogy ebben az esztendőben lett Krúdy János Nógrád megye várnagya, így sűrűbben találkozunk nevével, élete mozgalmasabb lett. 1848 után pedig már csak a család egyetlen tagjának, Kálmánnak a története érdekes számunkra. Adatainkat elsősorban a Nógrád megyei Levéltárban levő közgyűlési jegyzőkönyvekből gyűjtöttük. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Krúdy familia ugyancsak aktív szerepet játszott a megye közéletében. Legalábbis ez látszik első pillantásra, hiszen a vizsgált időszakban csaknem kétszáz esetben bukkan fel a Krúdyak neve. Csakhogy ez a szám megtévesztő. Az esetek döntő többségében a jegyzőkönyvi bejegyzések arról adnak számot, hogy a család legfontosabb „tevékenysége” ekkor a pereskedés, panaszkodás, feljelentés volt. Nincs kivétel, valamennyien pereskedtek éveken át, kitartó szorgalommal és ádáz lendülettel. Felperesek, alperesek voltak, elmarasztalták őket, igazat adtak nekik; peresked-

tek az anyjukkal, pereskedtek egymással, perbe szálltak idegenekkel. E végeláthatatlan civakodás természetesen nem szült jó vért. A családon belüli ellenségeskedés, a testvérek közötti egyenlenségek kiélezték a familiáris viszonyt, megsínylette az amúgy is gyenge gazdaság, és megsínyleték a gyerekek is. Ebben az ideges légkörben, jövő-menő fiskálisok között botladoztak a cseperedő utódok. Gyula, János és a négy lány.

A Krúdyak pereskedése nem egyedi eset, majdhogynem foglalkozása a középnemesség azon rétegének, amely sem gazdasági, sem politikai — ideológiai téren nem tudott lépést tartani korával, leszakadt a nemzeti küzdelmekről, gyenge, elavult gazdagsága, elhanyagolt földművelése révén anyagilag sem tudott magasabb színvonalra emelkedni.

A négy testvér közül Pál volt a legaktívabb. Szívós megszállottsággal pereskedett. Elsősorban gazdasági vonatkozású peres iratai vannak. Így pl. bepanaszolta Nagy Antalt, szécsénykovácsi közbirtokos társát „hatalmaskodásai és kihágásai miatt”, aki többek között úgy tett kárt javaiban, hogy „egy kas méhet alája tett égő kénkövel kívánt volna kiveszíteni”. A falu bemutatásánál említettük másik perét, amit a jobbágyok indítottak ellene. De összetűzött Ebeczky István feleségével, Baloghy Borbálával is — birtokügyben. Fáy Károllyal is hasonló ok miatt pereskedett. Az Ipoly partján levő belső telkéből Fáy zsellérje bizonyos darabot „elfogott”, s emiatt tiltakozik Krúdy Pál. Később azután barátságos úton megegyeztek egymással. Trnovszky József kiskürtösi közbirtokos viszont amiatt panaszkodott, hogy Krúdy Pál „saját telkein levő kerítését erőszakosan kivágatta”, vagyis radikális módon növelte birtokát. E panasz kivizsgálásának eredményéről nincs adatunk. Gál Amália ellen azért indított pert Krúdy Pál, mert az bizonyos failletőségét lefoglalta. A pert ebben az esetben ő nyerte meg, de ahhoz, hogy a bírói döntésnek érvényt szerezzen, karhatalmat kellett kérnie a vonakodó alperes ellen. De vádolt ő mást is. Így Pap Györgyöt, Szécsénykovácsi jegyzőjét mégpedig azzal, hogy káros és rosszlelkű tettei miatt kéri a jegyző hivatalától való elmozdítását. A határozat nem adott igazat Krúdynak, pusztán figyelmeztették Papot, „vigyázatosabb viselete legyen!”.

Bár nem per, de könnyen azzá lehetett volna Krúdy Pál zárgondnoksága is. Még 1837-ben nevezték ki Horváth Gedeon zárgondnokává Prónay Imrével együtt. A jegyzőkönyvek szerint számos esetben intézkedik, előterjeszt ebben az ügyben. Megunva — valószínűleg — a fáradságos munkát, már 1840-től saját kérelmei szerepelnek az iratok között, melyben zárgondnoki felmentését kéri. 1844-ben azért folyamodik a megyéhez, hogy „számadásainak átaladása, s a tömeg helyes kezelése felől megyei megismerésért, s feloldozásért esedezik”. Vagyis vizsgálatot kér maga ellen. Valószínűleg azért, mert szóbeszéd járhatta — talán a Horváthok jóvoltából — zárgondnoki tevékenységét illetően. Nem véletlen ez a bejegyzés, mint látni fogjuk, ekkor már igen rossz hónapok járnak a Krúdyakra.¹²

A folytonos pereskedésbe belejött Krúdy, 1841-ben igen furcsa ügybe keveredett. Ennek részletei Ebeczky József ellentmondásából derülnek ki, amelyet több kovácsi földbirtokos nevében jelentett be a megyei közgyűlésen. „Tekintetes Krúdy Pál úr ezen megyebeli, Szécsénykovácsi helységbe anélkül, hogy a közbirtokosok többsége ötlet választotta volna, valamint Directorságot, vagy Inspectorságot a köz haszonvételekre gyakorolni kívánván a többi közbirtokosok jussa megsértésével, nehogy tehát ezen

birtoklott czimből az ellentmondó jussai csonkulást szenvedgyenek, annak ezennel ellentmond, s nevezett Krúdy Pál urat minden ezen cím alatt történhető intézkedésektől tiltja, s minden e részbeni lépéseit erőtlennek lenni nyilatkoztatta.”¹³

E látszólag megmosolyogtató vád, s az említett „fülemüle”-perek korántsem veendők ilyen könnyen. Nagyon is komoly, nagyon is fenyegető problémáról volt szó: a megélhetésről. Ezeknek a nemeseknek birtokai alig voltak nagyobbak egy-egy jobb módú telkes jobbágyénál. E kicsiny területű, soványka hozamú birtokok jövedelméből kellett ellátni a családot, a közéletben részt venni, és a felszíntartásnál minden számított: egy odébbvert határjelző karó, lefoglalt tűzifa, kitalált hivatal. Küzdeni kellett, nem lehetett engedni senkinek. A birtokos középnemesség helyzetére országosan is ez volt a jellemző. A kisbirtokról keveset és minőségében is gyengébb árut képes piacra vinni, így pénzre éppen hogy szert tudott tenni. Ennek következtében életmódja is szegényes volt. Hogy magán segítsen, egyetlen eszközhöz fordulhatott: a földrabláshoz. Ennek számtalan módját alakította ki. A már említett látszólag jelentéktelen birtokháborításoktól kezdve, a szerződéses földek visszavételén, az úrbéres földek elvételén át a legelő- és erdőhasználat megtiltásáig próbálkoztak mindennel.

Krúdy János hasonló ügyekben pereskedett. Egyszer őt vádolta Etthre Konstantin asszony, bizonyos meg nem fizetett adósságok miatt, máskor ő indított pert Ebeczky József ellen — birtokcsonkítás miatt. Glósz Anna Máriát ugyancsak az ügyvéd elé idézte zálogos per ügyében. Három esztendőnél is tovább húzódott viszálya Hoffman Kajetánnal (balassagyarmati orvos volt), s a főrangú Királyi Udvari Tanácsot is megjárta ügy bejegyzéseiből Krúdy János elmarasztalása derül ki. Gyurtsek Jánossal szemben viszont már ő került ki győztesen. Ami nem is meglepő, hiszen a felperes Gyurtsek egyszerű „festész”, azaz a mai fogalmak szerint festő-mázoló volt. Azért pereskedett, mert Krúdy János nem fizette ki bérét. Krúdy szerint a festő egyáltalán nem fejezte be munkáját (valószínűleg a kúria rendbehozataláról volt szó) sőt, a gondjaira bízott festékből még el is lopott. Ezért tartotta hát vissza a bérét. Gyurtsekkel közölték, ügyét a közgyűlés levette a napirendről, máshol keresse igazát.

Jánosfy Pál elleni ügye már nem volt ilyen egyszerű. A per még Krúdy Pál ellen indult 1835-ben, ugyanis a felperes szerint őt Krúdy Pál, a „szécsénykovácsi réttjének békés használásában háborgattatván”, s emiatt tiltakozik. A két család között régebbi volt a kapcsolat, s ez fokozatosan romlott meg, elsősorban a Krúdyak jóvoltából. Két esztendő múlva teljesé vált a szakítás. János, Pál és Mária Vitális Sámuel ügyvéd útján ellentmondást terjesztettek be anyjuk ellen. Az ellentmondásból az alábbiak derülnek ki:

Anyjuk még 1815. február 21-én megegyezett a Jánosfyakkal, hogy a férje és köztük levő pert — ami egy házhelynyi birtokért folyt — a maga részéről befejezettnek nyilvánítja. Az ellentmondók szerint anyjukat becsapták, mert a pert megnyerhette volna, mivel a Jánosfyaknak semmiféle bizonyítékuk nem volt a házhely eredetét illetően. Éppen ezért a gyermekek anyjuknak ellentmondanak, nehogy azt higgyék a Jánosfyak, hallgatásuk beleegyezést jelent. A végén kijelentették: „Egész ünnepélyességgel törvénytelennek, kártékonynak és így semmitérőnek nyilatkoztatván az ellentmondók édes és gyámanyjok imént érintett egyezségeit, azoknak minden pontjaira nézve ellentmondanak”.¹⁴

Eddig még nem szerepelt a periratokban Krúdy Apollónia neve. Őróla kevesebb szó lesz, mert korán, 1837. november 24-én meghalt. De azért kivette részét a pereskedésből. 1832-től kezdődik pöre Horváth Dénes ellen. Olyannyira elnyúlt ez a per, hogy még Apollónia halála után tíz évvel is a Királyi Udvari Tanács előtt volt az ügy, ki tudja, hányadik ügyvédi fondorlat jóvoltából. A feljegyzésekből azt lehet kiolvasni, hogy egy bizonyos Otskó András, aki Apollónia jobbágya volt, valószínűleg úrnője jóváhagyásával, netán biztatásával Horváth Dénes földjéből jelentős darabot elszántott. Otskó engedelmes eszköze volt a Krúdyaknak, mert még ebben az évben Jánosfy Pál is azt panaszolta, hogy miközben az ökreivel a petői határban szántatott, Otskó rátámadott, a szántást akadályozta, sőt „ökreit le is tartóztatta” (értsd: elvette, hazavitte). S a per ment a maga útján. Megjárt minden lehetséges fórumot a kancelláriától az Udvari Tanácsig. Sajnos, a végeredményről nincs tudomásunk, hiszen 1847-ben is csak annyiról volt szó, hogy a Krúdy-fellebbezés nyomán terjesszék az iratokat újra az Udvari Tanács elé.¹⁵

Láttuk, hogy a Krúdy család tagjai külön-külön pereskedtek, de előfordult, hogy összefogva, a családi vagyont védve közösen támadtak, védekeztek birtokaik ügyében. De ez egyedi eset, a családra inkább jellemző a széttagoltság, az egyéni érdek mindenekfeletti védelme, ha kell a testvérek, vagy az anyjuk kárára is!

Az anyjával Krúdy János veszett össze, még 1835-ben. Első látásra semmiség az ügy. Lengyel Ágnes az ellen emelt szót, hogy két pörének irományát János „letartóztatta”, s kéri a megyét, kényszerítsék fiát ezek visszaadására. A periratok hiányában csak következtetni tudunk arra, hogy nem hétköznapi ügyekről lehet szó, inkább olyanokról, amelyek Jánost, esetleg testvérét is érintik. Néhai Krúdy János özvegye több ízben is folyamodott a megyéhez, de mint a szécsényi szolgabíró megjegyezte: „Krúdy János várnagyot a kérdéses pör kiadására már többször, noha sikertelen felszólította.” Az ügy aztán odáig fajult, hogy az idős asszony 1841-ben „pör által kívánván érintett pöreinek kiadatását eszközlelni”. Ám halála megakadályozta ebben. Mindenesetre elgondolkoztató a megye erélytelensége. Egy ilyen egyszerű ügyben sem tudott érvényt szerezni határozatainak, méghozzá saját hivatalnoka felett.¹⁶

Ez még aránylag kisebb viszály volt. Miként az is, hogy Krúdy János elhunyt testvére, Apollónia után rögtön bejelentette igényét nővére ingó és ingatlan javaiból az őt megillető rész kiadására. Természetesen testvérei is reagáltak, s hamarosan közösen kérték, hogy a hagyaték felosztására a megye táblabírókat küldjön ki. Prónay Ferenc, Trajtler István és Soóki Gábor e feladatukat azután végre is hajtották.

Krúdy Jánosnak másik testvérével, Máriával is ügye támadt. Mária Pulay Andrásához ment feleségül, s férje halála után, miként azt János előterjesztéséből tudjuk, „osztálykép kért ősi javait törvények e részbeni rendeletére minden tekintet nélkül pazarolja”. Féltette hát Krúdy az apjuk halála után testvérüknek jutott osztályrészét, s emiatt kérte, Mária vagyónát vegyék zár alá, nevezzenek ki kezelésére gondnokot, és ne lehessen belőle semmit eladni, idegen kezére juttatni. Somosköi János esküdt jelentette, hogy ő, miután kivizsgálta a folyamodványt, úgy találta, hogy Krúdy Mária valóban eladta szécsénykovácsi részjóságát, ezért a zárt el kell rendelni. A határozat rögzíti is ezt azzal a kitétellel, hogy „az eladott

jószág tőkéjének kamatai, vagy más javainak jövedelmei élelméül használatára meghagyassanak”.

Az ügy azonban nem végződött ennyiben. Egy év múlva, 1840-ben már Krúdy Mária panaszát olvashatjuk a jegyzőkönyvből, aki: „János testvére által elkövetett méltatlanságot” sérelmezi, s kéri vagyonának zár alóli felmentését, de hiába, mert a Magyar Királyi Helytartótanács 1840. január 7-ről kelt 248. szám alatti rendeletével jóváhagyta a birtok zár alá vételét és Horváth László zárgondnoki kinevezését. Krúdy Pál természetesen azonnal közbelépett. Nem szívlelhette, ha bármiből kimaradt, amiben úgy vélte, hogy neki haszna lehet. Miután Horváth László lemondott, az új zárgondnok Beke Gábor lett. De nem tudta hivatalát ellátni, mert Pál az irományokat „letartóztatta”, s noha közgyűlési határozat szőlította fel azok 14 napon belüli átadására, továbbra is magánál tartotta, gátolva ezzel Beke Gábor tevékenységét. Csak 1843-ban kerültek az iratok özv. Pulay Andrásné kezébe.¹⁷

Nem tévedünk hát akkor, ha megállapítjuk, hogy a családban a két fiútestvér között volt legrosszabb a kapcsolat. Gyanúnkat igazolja egy megmaradt irat is, amelyben Krúdy Pálné Horváth Dénes ellen kelt panaszában azt írja: „Horváth Dénes Úr a Férjem és Testvérei közötti osztálykor is... Prókátori Hitének ellenére a barátságos egyezséget meg akadályoztatta, s férjem Testvérét fel bizgatván egyedül ő maga okozta, hogy a két Testvér, a köz tudomány szerint azolta legnagyobb ellenségeskedésben vagyon.”

Krúdy Pál irigykedve nézte testvére megyei hivatalát, pontosabban az abból származó csekélyke jövedelmet. Ez is oka volt ellenségeskedésüknek. Számos esetben panaszkodott testvére ellen birtokháborítási ügyekben. 1841-ben azért írt folyamodványt a megyéhez, mert nem tudott meg egyezni Jánossal a kiskürtösi részjószágon, amit még az apjuktól örökölték. 1845-ben kelt panaszának az az oka, hogy testvére, Ebeczky József úr lóherése mellett „elfogott” egy darabot földjéből. Másik sérelme ugyan csak ebben az évben abból adódott, hogy Krúdy János most a szőlőjéből foglalt el egy részt.

Testvéri viszályuk, másrészt a rendezetlen apai örökségük elosztása körüli bonyodalmakból adódott. 1841-ben János azt jelentette a megyének, hogy közte és testvérei közötti osztályos perben további intézkedésre nincs szükség, mert „ügyét a folyamodókkal atyafiságosan fogja eldönteni”. Szinte természetesnek hat, hogy nem hitték el kijelentését, s megkérték a kékkői járás főszolgabíróját, kövesse figyelemmel az eseményeket, s azokról tegyen jelentést. Az óvatos álláspont jogos volt, hiszen Pál 1843-ban újra csak arról panaszodik, hogy osztályos pörükben nem tudnak dűlőre jutni, mivel János az irományokat magánál tartja, s nem adja ki. A szolgabíró javaslata: a testvérek pereljék be Jánost és így kényszerítsék őt az iratok kiadására.¹⁸

Hogy valóban nemcsak a Krúdyakra volt jellemző ez a pereskedési hajlam, azt éppen egy családtag példájával is tudjuk bizonyítani. Krúdy Pál felesége Gaál Ludovika is perbe szállt néhány esetben. Az okok első sorban gazdaságiak voltak itt is. 1840-ben testvérével, Gaál Amáliával közösen arról panaszkodnak, hogy a rárósi pusztában birt jószágokat Gál Bálint jobbágy erősen megcsonkította, s ezért a megye közbenjárását kéri. Hosszadalmasabb, s szinte vég nélküli a másik ügye. Ennek tárgya a közte és testvérei között létrejövő osztály, pontosabban az osztoztató, az

örökség szétoztását ellenőrző bíró személye, Horváth Dénes. Gaál Ludovika kifogást emelt ellene, állítólag férje ellensége, pártatlansága tehát kétséges. Odáig jutott az ügy, hogy a Királyi Udvari Tanács is érintve volt, s ennek határozata is megegyezett a megyével: a keresetet elutasították. Dehát a fellebbezés újra csak segített. Az ügy nyúlt, az iratok állandóan úton voltak a megye és az Udvari Tanács között, míg végül is 1843-ban elfogadták keresetét. Természetesen az osztály addig nem történt meg.¹⁹

Korábban már többször említettük Krúdy János hivatalát, a várnagyságot. Most részletesebben kell szólnunk róla, mert e foglalkozás több félreértés alapja. A családtörténeti iratokban hangsúlyosan szólnak erről. Nagy Iván még külön is megemlíti. Ő még tudhatta, de az adatait átvevők már kevésbé, hogy a várnagyi hivatal szép hangzása ellenére korántsem jelentett romantikus foglalkozást. A mindennapi szóhasználatban levő várhoz semmi köze nem volt. Egyszerű gazdasági, ügyintézői beosztásnak kell tekintenünk a megyeházán, amit talán ma gondnoknak nevezhetnénk. Ám akármilyen is, de megyei hivatal volt, s mint ilyen bizonyos rangot, tekintélyt és némi jövedelmet is jelentett, ami mindenképpen irigyelt foglalkozássá tette.

A várnagy a megyei rangsor végén állt. A vezetői lista ugyanis ekkoriban a következő volt: a megye élén állt a főispán, távollétében a két alispán helyettesítette. Egy fő- és két aljegyző, valamint egy fő- és egy alügyész következett a sorban. A gazdasági ügyek intézésére két fő- és négy aladószedőt, továbbá egy számvevőt választottak. Szerepelt még ezenkívül egy levéltárnok, egy fő úti-igazgató, egy főbiztos, négy biztos, négy fő- és nyolc alszolgabíró, nyolc esküdt, két főorvos, egy földmérő, két csendbiztos, négy seborvos, és végül a várnagy. Ez utóbbi fizetése 150 ezüst forint körül volt.

Nem is csoda, hogy amikor 1832-ben megüresedett az állás, Krúdy Jánossal együtt kilencen jelentkeztek, illetve adták be folyamodványukat a várnagyi hivatal elnyerésére. A kinevezésről szóló határozatban ezt olvashatjuk: „Gróf Keglevich Gábor fő ispány a megüresült várnagyi hivatalra a megye által ajánlottak közül Krúdy Jánost mint házi környülményeire nézve is legalkalmasabbat” kinevezi.²⁰ Sajnos nem tudjuk, melyek voltak a „házi környülményei” Krúdynak — talán ő volt az, aki leginkább rászorult a várnagyi jövedelemre, vagy talán mint régi megyei család tagja, megbízhatóbb volt e meglehetősen felelősségteljes állás betöltésére.

Mindenesetre tény, hogy ő intézte a vármegyeháza gazdasági ügyeit. 1832—46 között csaknem félszáz esetben tett jelentést működéséről a várnagy, és akkor még nem is említettük azoknak az utasításoknak a bejegyzéseit, amelyekkel a közgyűlés őt utasította egy-egy feladat elvégzésére. Munkája során vegyes intézkedéseket kellett végrehajtania, az elbitangolt és megtalált, gazda nélküli állatok eladását éppúgy ő intézte, mint a „belső udvari szükségekre” tűzifa beszerzését és beszállítását. Villanásnyi kiégésztést ad a megyei nemesség reformkori képehez egyik intézkedése, amelynek során Hanzlik János alapítványával foglalkozik. Hanzlik több rendbeli alapítványt tett: felajánlott a rabdolgozotató intézet támogatására 100 forintot, V. Ferdinánd képeinek megfestésére 50 forintot, a Nemzeti Intézet részére 50 forintot, a szegények magtárába esztendőnként 10 forintot. Hanzlik János esete nem egyedi, a megyei nemesség tetteiben meg-

nyilvánuló hazafias felbuzdulása — az említett Nemzeti Intézet megalapítására hivatkozva — országos hírű volt.

A várnagyi teendők közé tartozott a megyei hajdúk felszerelésének beszerzése. Kardokat, kardszíjakat, tarsolyokat vásárolt, amelyekért nem egy esetben Pestre kellett utaznia. (Az útiköltség és napidíj kiadásait mindig pontosan előterjesztette!) Változatos munkájának igazolására 1837-ből egyetlen eset: egyszerre négy intézkedéséről számol be a közgyűlésnek. Igazolja bizonyos búza bevételét, a banki lakosok felsegélyezésére pénzt adott ki, a megyei vízhordó szekereket megvasaltatta és a vízi puszkákat megreperáltatta, a táblabíráknak tűzifát szolgáltatott ki. Az ő feladata volt a megyeháza helyiségeinek rendben tartása, festése, hiányok pótlása stb. Ugyancsak hozzátartozott a vármegyei rabdolgoztató intézet gazdasági vonatkozású ügyeinek intézése is. Vásznat vásárolt a rabok számára, élelmet szerzett be stb.²¹

A várnagyságnak azonban 1846-ban vége szakadt. Pedig az addigi választásokon, pl. 1839-ben 3—4 jelölt közül mindig Krúdyt választották. 1846-ra azonban már annyira elmérgesedett a helyzet, hogy a júliusi 15—16-i tisztválasztó gyűlésen kibukott hivatalából. A jegyzőkönyvi bejegyzés szerint: „Várnagyságra kijelöltettek Krúdy János, Droba János, Géczy László, Paczolay Sigmond, s felkiáltás által kitűnő többséggel Droba János választott.” Kevés vigaszt jelentett számára, hogy ugyanezen a közgyűlésen táblabíróvá nevezték ki.²²

Ennek a tisztújítási vereségnek az előzményei messzire nyúlnak vissza. A lényeg: Krúdy János egyrészt pontatlanul, fegyelmezetlenül végezte hivatali kötelességét, másrészt, ami ebből következik, tisztázatlan gazdasági ügyekbe bonyolódott. Ellenfelei igyekeztek mindent összegyűjteni ellene, ami terhelő, s erre meglehetősen választékuk is volt. Krúdy több esetben visszaélt hivatali beosztásával. Az első eset még 1839-ben történt. Tóth Mihály ribai adófizető panaszt tett a megyénél ellene. Előadása szerint Krúdy gyakran berendelte őt Gyarmatra előfogat címén, s hazavittette magát feleségével Kovácsiba. Ezért viszont mindig Huguagra, Trászra, vagy Vadkertre szóló nyugtatványt adott, amelyet Tóth Mihálynak a megye pénztárában ki is fizettek. A visszaélés akkor derült ki, amikor az egyik ló Huguagon lábát törte, s megdöglött. Krúdy mindössze két húszast adott, a többit majd a megye fizeti ki — mondotta. De a megye mindaddig nem fizetett. A határozat szerint ez a panasz is a „Krúdy János várnagy úr ellen feladott panaszok kivizsgálására rendelt küldöttséghez utasítottak”. Ebből két dolog olvasható ki: Krúdy ellen már korábban is voltak panaszok és annyi, hogy kivizsgálásukra külön bizottságot hoztak létre. E bizottság igen lassan végezte munkáját, mert Tóth Mihály még két esetben panaszodik, hogy nem kapta meg a lova árát, míg 1840 végén Krúdy megfizette tartozását, s a panaszt törölhette a bizottság. Ám a vizsgálat még mindig nem hozott eredményt, de 1843-ra annyira megsokasodtak Krúdy hanyagságai, hogy a közgyűlés jegyzőkönyvi bejegyzésben fedte meg a várnagyot: „A megyeházában, termeiben és udvarában tapasztalt rendetlenségek várnagy úrnak hivatalja viselésében való hanyagságát újabban is tanúsítván a rendek ezért rosszallásukat jegyzőkönyvileg” jelentették ki. Utasították az elnöki hivatalt, hogy a várnagyot kényszerítsék kötelessége pontosabb teljesítésére, gondoskodjon arról, hogy a megyeháza udvarában rend legyen — „szabadon járó baromfi és marha bárkié legyen, eltávolitassék”. S egyúttal a Krúdy elleni vádakát vizsgáló bi-

zottság fejezze be végre munkáját és jelentését a következő közgyűlésen terjessze elő. Szinte mondanunk sem kell, hogy sem a következő, de még az utána levő közgyűléseken sem szerepel a küldöttség jelentése. A megye egyszerűen képtelen volt határozatainak érvényt szerezni, valósággal elűszott százsámra kiadott és nehezen ellenőrizhető rendeletei árjában.²³

Krúdy hivatali hanyagságának bizonyítására elég adattal rendelkezünk. Elég, ha csak megtekintjük különböző számadásait. Az importális számadásait 1843-ig bezárólag csak 1845-ben terjeszti elő. A segedelmi magtárak 1833—44 közötti kimutatásait csak 1847-ben mutatta be, akkor is külön felszólításra. 1846-ban még mindig nem adta be az 1844—45-ös fagazdálkodási és inpozitabeli számadásait stb. Nem csoda, ha a bizalom megrendül benne. Krúdy jelentette 1845-ben, hogy az 1839-es bitang márhákról készített jelentését elkészítette, s még annak idején a levéltárba tette. Határozat: „A levéltárnok úr adjon felvilágosító tudósítást.” (Már nem hittek a szavának, ellenőrizték jelentését.) 1846-ban Dubraviczky Sigmond számvevő kéri a közgyűlést, hogy Krúdyt a számvevői hivatal által számadásaira tett észrevételeire válaszadásra „szorítsa”. Vagyis a számvevői hivatal hiányosságokat tapasztalt a várnagy számadásaiban, de észrevételére Krúdy rá sem hederített. A határozat szerint 30 napon belül választ kell adnia. Ugyancsak Dubraviczky terjeszti elő, hogy Krúdy 1833—46-ig terjedő inpozita- és fabevételi számadásait megvizsgálta és azokról észrevételeit ezúttal közli. Nem lehet kétséges előttünk, hogy ezek az észrevételek a hiányosságokkal kapcsolatosak. Ha egy hivatalnok bizonyos számadásokat előterjesztett, a határozat mindig egyértelműen szolt, pl. Gonda Pál esetében, aki segedelmi magtári biztos volt és számadásait szintén megvizsgálták, s a bizottság „azokat hiánynélkülinek állítja”. Krúdy esetében a határozat viszont így szolt: „Kékkői járásbeli főszolgabíró úr a számvevői észrevételeket várnagy úrral közölni, netán megteendő felvilágosításokkal jelentését jövő június 25.-i közgyűlés elébe mulhatatlanul terjessze.”

Mindezek alapján 1847. április 24-én külön bizottságot neveztek ki azzal a céllal, hogy felülvizsgálják Krúdy János gazdasági tevékenységét. Ez a testület igen tekintélyes egyénekből tevődött össze: ifj. Sréter László másodalispán, Sziogyártó Mihály, Soóki Gábor, Tomka Sándor táblabírák, Soóki Andor főügyész, Horváth Elek főszolgabíró, Dubraviczky Sigmond számvevő és Veres Pál főjegyző. E nagylétszámú és fontos tisztségviselőkből álló bizottság mutatja az ügy komolyságát, fontosságát.

A számvizsgáló szék június 23-án bekérte a helységek könyvecskéit a bevételek megvizsgálása céljából. (Ezek a könyvecskék a falvak megyei kötelesegeinek nyilvántartására szolgáltak.)

És itt hirtelen vége szakad a vizsgálatnak. A közgyűlési jegyzőkönyvek többet nem írnak róla, még csak utalás sem hangzik el. De vajon miért? Az ügyet nem zárhatták le, mert annak nyoma kellett volna hogy maradjon, el nem ejthették a vádakat, mert azok igen jelentősek voltak. Valószínű, hogy a vizsgálat tovább folyt, de az 1848-as események e hosszsan nyúló, a megyei ügyintézői tehetetlenséget bizonyító eljárást is elsodorták.²⁴

Pereskedés, feljelentések, hivatali hanyagságok, testvérviszály — igen zűrzavaros élet ez, amely alighanem a család gazdaságvitelére is kihatott. Sajnos, a Krúdyak gazdálkodására, anyagi helyzetére vonatkozó adataink rendkívül gyérek, összefüggő kép megrajzolására nem is vállalkozhatunk.

Az mindenesetre jellemző, hogy egy korabeli megyei nemesi lajstromban, ahol a megye 150 — valamit is számító — nemesét sorolták fel, a Krúdyak nevével nem találkozunk. Helyüket mindenképpen a megye kisnemesei között kell keresnünk.

A családtagoknak voltak kisebb adósságai, elsősorban a megyével szemben. Ezeket azonban rövid idő alatt törlesztették. Krúdy Pál 1840-ben négy ezüstforintnyi tartozását fizette be, felesége Gaál Ludovika szintén megyei tartozását fizette be a legközelebbi királyi sőtárba, a gácsiba.

Krúdy János többször kérte javai egybeírását, és azt is kérte kimutatni, mennyi összeg van betáblázva javaira, van-e pör ellene folyamatban stb. Ilyen kérelméből tudjuk azt is, hogy nemcsak Kovácsiban, de Ipolykérén és Kiskürtösön is voltak birtokai. Ezek az összeírások valószínűleg gazdasági akcióihoz kellettek bizonyoságul, anyagi megbízhatóságáról, szilárdságáról.

Ami a betáblázásokat illeti, a család majd minden tagja szerepel a jegyzőkönyvekben, a betáblázási hirdetményeknél. A sok felvett kölcsön jelzi azt, hogy a birtok gazdálkodásával, a család anyagi helyzetével nem volt minden rendben. Persze ez nem egyedi eset. A középnemesek birtokai közül a megyében alig találunk olyat, amelyre kisebb-nagyobb összeg ne lett volna betáblázva. Ez a jelenség, ti. az eladósodás, az országban is egyre nagyobb méretű lett. 1844-ben kb. 300 ezer forintnyi összeg volt betáblázva a nemesek birtokaira.

Krúdy Pál, anyja és felesége 1840-ben 200 ezüst forintnyi kölcsönt kapott a hugyagi „anyaszentegyház” pénztárából. Krúdy Pálné két esetben vett fel 200 forintot a trázsi, illetve a hugyagi egyház pénztárából. Krúdy János is több esetben szerepel. 1842-ben 1000 ezüst forintot vett fel Gyurkovits Páltól. (1844-ben visszafizette.) 1843. április 8-án 400 pengőforintot kért Hofman Kajetántól. Ezt 1844-ben kitáblázták, azaz a kölcsönt visszafizette. (Valószínű, hogy a kölcsön körüli bonyodalmak vezettek a már említett perhez a felek között.) 1847-ben a varbói Pap Erzsébet adott 4000 forintnyi kölcsönt Krúdy Jánosnak.³⁵

E hullámzó kölcsönvétel, visszafizetés és a meglehetősen magas összegek a Krúdy birtok gazdálkodásának kiegyensúlyozatlanságát jelentették. Ami egyúttal jelentette a mindennapos gondokkal való küszködést, a hosszú távra való tervezés képtelenségét, a birtok fejlesztésének lehetetlenségét is.

KRUDY JÁNOS FIAI: GYULA ÉS KÁLMÁN

A fiúkról eddig kevés szó esett, pedig az ő életüket is szorosan érintette mindez. Az iratokban először Gyulának, az idősebb testvérnek a neve tűnik fel. (Ő — a varbói templom anyakönyve szerint — 1823. december 28-án született.) Szinte kivétel nélkül az iskolázatásáról van ezekben szó. Apja taníttatni akarta fiát, biztosabb jövőt kívánt neki teremteni. Beadványaiban a megyétől kér segítséget fia beiskolázására. Az elsőre 1835-ben még elutasító választ kap. A megye felterjesztette ugyan kérelmét a Helytartó Tanácshoz, de több kérelmező is volt az „oskolai segedelem elnyerése végett”, s Krúdy János, Mihályi György és Divényi István közül ezúttal az utóbbi fia, Bertalan kapta meg a támogatást.

Am az apja nem szünt meg beadványaival ostromolni a megyét, illetve a Helytartó Tanácsot. 1835-ben, majd 1836-ban ismételtén kér stipen-

diumot fia számára. 1837-ben a kassai konviktusba kéri felvenni a fiát, de az nem sikerült, a váci iskolába került Gyula. Ekkor (1838-ban) jutott oda a dolog, hogy a Krúdy család féltett kiváltságát, a Bibich-alapítványt igénybe vegyék. Az alapítványra vonatkozóan kiinduló ferrásként a család egyik nem régen meghalt tagjának, Krúdy Pálnak visszaemlékezését használtuk fel. E szerint 1772-ben Arad megye első alispánja császári és királyi tanácsnok volt egy Krúdy Pál. Felesége Bibich (?) Magdolna egy bolgár vajdának volt a leánya. A hatalmas vagyonnal rendelkező asszony gyermek nélkül halt meg, s végrendeletében létrehozta az ún. Bibich-alapítványt. Ennek alapján a Krúdy család továbbtanuló gyermekei abban a konviktusban kapnak képzést, amelyet ő hozott létre. Ez az alapítvány 1849 után megszűnt, aztán egy idő múlva megváltozott formában újra életbe lépett.

A családi legendának valóban voltak valódi részletei és írói művekbe illő tévedései. Noha erről az alapítványról még mindent nem tudtunk feltárni, az kétségtelen, hogy Arad megyének nem volt Krúdy nevű alispánja. A Krúdyak ekkor már (a XVIII. század végén) Nógrád megyében éltek. Volt viszont Arad megyében 1740-ben egy Bibich Jakab nevű alispán és királyi tanácsos. Az ő felesége révén jött létre ez az alapítvány. Igazolására hivatkozhatunk pl. Cséplő Péter művére, amelyből megtudjuk, hogy az első Ratio Educationis idején feloszlatták a tankerületi királyi konviktusokat és a kerületben levőket egy intézetbe egyesítették. Így került a Bibichné-féle alapítvány Aradról Nagyváradra, és képezte a nagyvárad kerületi konviktus alapját, hiszen az összeg ekkor már (1802-ben) 254 742 forintot tett ki. Arad megye azonban továbbra is megmaradt az alapítvány felügyelőjének, és minden kéréssel ehhez a megyéhez kellett fordulni.

Krúdy János is „Néhai Bibich Jakabtól való egyenes származásánál fogva...” kéri Gyulát Arad megyébe ajánlani. Egy esztendő múltán kérévénye még tisztábbá teszi az alapítványt: „Krúdy János, minthogy a Bibich-alapítvány jótéteményeiben az alapító rendeleténél fogva idegenek csak akkor részesülhetnének, midőn az alapító utódjaiból senki nem találhatnák, aziránt intézkedés nemes Arad vármegyére lenne bízva, mint szinte az alapítótól származott Gyula fiát a megkívánt bizonyítékok előterjesztése mellett n. s. Arad megyének figyelmébe ajánlatni kéri!” 1839. december 9-én értesítették azután Krúdy Jánost, hogy Gyula fiát a nagyvárad elnevelőintézetbe felvették.²⁶

Gyula nevével még két esetben, de teljesen ellentétes körülmények között találkozunk. 1846-ban ugyanazon a közgyűlésen, ahol apja kibukott, őt magát tiszteletbeli aljegyzővé választották, tehát megindult a hivatali érvényesülés útján. 1848-ban azonban nem éppen tiszteletreméltó beosztáshoz illően viselkedett. A forradalmi napok lendülete, sodró áradata Kovácsiban is éreztette hatását. Krúdy Gyula Horváth Dénes két fiával együtt botrányosan viselkedett: „... a megyei választmány által felállított rendőrségi bizottmányból csúfot űzött, éjjelizene kíséretében a faluban zajt ütve a kalodát összezüzták, s azt Krúdy Pál úr, mint bizottmányi tag háza elébe vitték...” A panaszt Vitális István esküdt vizsgálta ki és jelentéséből kiderül, hogy a fiúk a kalodát megcsináltatták, de tekintve, hogy a rendőrségi szabályok ellen vétettek, s „az illető rendőrségi bizottmányi tag irányába illedelmetlenséget követtek el”, ezért felszólították őket, hogy a jövőben tisztességtudóbb viselkedésük legyen. Számunkra az

ügyből még egy következtetés vonható le: a büntetés enyhe mivolta is jelzi, hogy fiatalos csínynek tekintették az egészet, mint ahogy az is volt, és az ifjú „forradalmárokat” nem kívánták megbüntetni. Másrészt, hogy az összetört kalodát éppen Krúdy Pál háza elé vitték, az azt is jelenti, hogy a két testvér között a kapcsolat továbbra is rossz volt, hiszen az uno-kaöccs kapva kap az alkalmon, hogy nagybácsiját bosszanthassa.²⁷

Kálmán helyzete már sokkal nehezebb. Milyen környezetben nevelkedett fel? Pereskedő, egymással veszekedő, gyűlölködő család vette körül, zilált anyagi körülmények, állandó birtokháborítások, bizonytalanság. A hangulat, a légkör ideges, amelyben lehetetlenség nyugodtan élni. A bátyjáért az apja mindent megtesz, hogy beiskoláztassa, tanult embert képeztesse belőle, vele pedig nem törődik, csaknem „vadon” nevelkedik. Csofalkozhatunk-e hát azon, ha Kálmán neve a jegyzőkönyvekben, a megyei iratokban mindig kisebb-nagyobb büntettnél, kihágásnál, botránynál tűnik fel.

1841-ben történt első ballépése. A panasztevő, bizonyos Homolya János, egy patvarci juhászbojtár, aki „Krúdy Kálmán által történt tetemes, s ok nélküli megvertetését” panaszolja, s kéri, hogy az ügyet vizsgálják ki, s neki a tettes fájdalomdíjat fizessen. Nem lehetett az akármilyen verés, ha a megyei közgyűlés elé került. Bármennyire is sokirányú a megyei közgyűlés ügyrendje, verekedéseket csak igen ritka esetben tárgyaltak. Az eset súlyosságát és a megyei ügyintézés tehetetlenségét bizonyítja, hogy még 1846-ban sem volt vége az ügynek. Veres István szolgabíró csak 1843-ban tett jelentést az előbb említett panaszra, de mindössze annyit tud mondani, hogy több tanút kihallgatott, akik ugyan „magát a cselekményt nem látták, de az azt megelőző, s következő körülményekre nézve tökéletesen megegyeznek”. Két év alatt ez mindenestre nem sok eredmény! 1844-ben Veres István még mindig újabb tanúskodást terjesztett elő. 1846-ban azután befejeződött az ügy. A március 7-i ülésen Somosköy János szolgabíró összefoglaló jelentése alapján megállapították, hogy a panasz valóban jogos, a verés megtörtént. Sajnos, itt a jegyzőkönyv megviselt állapota miatt, csak annyit tudunk kiolvasni, hogy Homolya Mihály (?), aki most szécsénykei lakos. „sérülési kártalanítási jegyzékét” valószínűleg előterjeszti. A határozat viszont olvasható, amelyben az áll, hogy a kékkői szolgabíró a vádlott atyját a sérült kártalanítására szólítsa fel, s ha ő nem akar fizetni, úgy „az illető ezred megkeresetése tekintetéből tudósítását terjessze elő”. Ami számunkra a legfontosabb: 1846. március 7-én ezek szerint Krúdy Kálmán már katona volt. Nem sokkal később Kálmán teljes felmentésére tesz javaslatot Soóki Andor, ezeket mondván: „Időközben azonban a panaszlott katonasághoz menvén, tekintve ezen csekélyebb, különben is gyermeki pajkosságából elkövetett kihágást, őt további keresettől felmenteni vélekedik.”

A másik ügyet már korántsem lehet „gyermeki pajkosságnak” tekinteni, már csak azért sem, mert két évvel később, 1843-ban, 17 éves korában történt. Mai kifejezéssel betörésnek nevezhetnénk, de ez így nem egészen pontos, hiszen sem lakásfeltörés, sem onnan értéktárgyak elvitele nem történt. A közgyűlésen — 1843. november 27-én — előterjesztették, hogy „a megyeházában a tisztilakásokon való biztos, s bátor lét most legközelebb egy hivatlan látogatónak alattomos kutatásai által veszélyeztetett...” Vagyis valaki hivatlan járt a megyeházán levő személyzet lakásaiban. Az elkövetéssel pedig nem más, mint a várnagy fia, Kálmán „ter-

heltetik". Valószínűleg meglátták, rajtakapták, amint az egyik lakásban motozott. Horváth Elek főszolgabíró 1845. január 22-én adta be jelentését az 1843. évi előterjesztésre. Ebből kiderül, hogy annak idején semmi kár nem esett, vagyis csak a kíváncsiság vitte oda a fiút. (Sőt mi még azt is gondolhatjuk, hogy a várnagy ellenségei vitték túlzásba az ügyet, találván valamit, amit Krúdy János számláját terhelhetné.) S még azt is bejelentette Horváth Elek, hogy „... nevezett Krúdy Kálmán időközben katonává lévén, ezen tárgyat megszüntethetőnek itéli”. A kör tehát tovább szűkült. Krúdy Kálmán 1843. novembere és 1845. január 22-e között ment katonának, több mint valószínű, hogy 1844-ben. Elképzelhető, hogy a legközelebb levő katonai hadfogadó irodánál jelentkezett. (A megye újoncokat két ezredbe állított. A 33-ik Bakonyi és a 32-ik volt Esterházy, majd Estei Ferdinánd főherceg nevét viselő gyalogezredbe.)

Mi igazolódott hát eddig az elbeszélésekből, az irodalmi alkotásokká nemesedett családi legendárból? Krúdy Gyula valóban Nagyváradon tanult, Kálmán azonban nem. Kálmán magaviselete ellen jegyzőkönyvekben is emeltek kifogást, így elképzelhető, hogy kisebb csínyjei is akadtak, amelyekről nincs dokumentumunk. Katonának állása is igazolódott, de nem úgy, hogy büntetésből sorozták volna be. Ennek semmi nyoma nincs az iratokban, márpedig elképzelhetetlen, hogy ha egy juhászbojtár megverését éveken keresztül tárgyalják a megye legmagasabb fórumán, akkor egy leányzöktetési botrányról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről nem szólnak. Egy alapvető bizonyítékunk van, amely alapján a kényszer-besoroztatás gondolatát el kell vetnünk. Horváth Elek már idézett, 1845. évi előterjesztésében Kálmán büntetésére vonatkozóan megjegyzi: „Alázatosan és hivatalosan jelentem, hogy a gyanúval vádolt Krúdy Kálmán szülei által időközben katonának adatván...” Feltehető, hogy a szülők lépését az a szándék vezette, hogy a fékezhetetlen, sok bajt okozó ifjú számára a hadsereg lesz a leghatásosabb fegyelmező eszköz. De lehet, hogy magától Kálmántól sem volt idegen ez a gondolat. Iskolába nem járt, hivatali pályafutás nem várt rá. A birtok kicsi, abból neki nem jut, talán mégiscsak a hadsereg lesz a legjobb megoldás, ahol természete még az érvényesülést is elősegítheti. Így választotta hát 1844-ben a katonai egyenruhát.

De a nőhistóriának van reális alapja. Igaz, valamivel későbből származik, s a tett elkövetése idején Krúdy már katona volt. Valószínű, hogy a család és az író is az esemény nem éppen megnyerő volta miatt kerített romantikus külsőt Kálmán „csinytevésének”.

Váratlanul, minden előzmény nélkül bukkan elő a fenyítő törvényszék lapjairól 1847. november 25-én Krúdy Kálmán neve: „Krúdy Kálmán által elkövetett erőszak tárgyában tanúvallomás következőleg hiteltettek meg”. A meglehetősen hiányos, helyenként csonka jegyzőkönyvi bejegyzésekből az események az alábbiak szerint kerekednek ki:

Krúdy Kálmánt Rády György leányának, Borbálának „megfertőzésével” vádolták. Az első tárgyaláson még két erőszak vádját emelték ellene, az egyiket a szelistyei molnár szolgálóján, Skoka Veronán követte el, a másikat Csernyik István leányán, Erzsébeten. Valószínű, hogy a Skoka Veronika elleni ügyet alaptalannak találták, mert később csak a két másik leány nevével találkozunk.

Az első tárgyaláson a tanúk felismerték Krúdy Kálmánt, akit a helyszínen láttak. Az apa, Rády György elmondta, hogy korábbi vádját fenntartja, tehát a bűnesetnek néhány héttel korábban, a nyárvégi hetekben

kellett megtörténnie, s még azt is hozzátette. „a leánya jelen állapota orvosi segély hiánya miatt felette gyengélkedő legyen”. A vizsgálat az alábbi tanúk meghallgatását rendelte el: „Olasz Pál aranyosi korcsmáros, Csernik Istvánné, Benkő Anna, Csergás Rózsi, most Gecsa Fero neje, Trázs helysége, Lalahaj János és Nagy János szécsényi lakosok”. Tekintettel, hogy a tanúk örhalmiak, szécsényiek, feltételezhető, hogy az eset az Ipoly rétjén történt.

A tanúkihallgatások során az alábbiakat tudta meg a törvényszék. (Ez már az 1848. január 19-i ülésen történt.) Lalahaj János elmondta, hogy Krúdy Gyula, a vádlott bátyja megkereste őt, s kérte, hogy menjen el a leány apjához, s ajánljon neki 100, vagy 200 forintot, hogy a vádat vonják vissza, — „... a szegényt családjától elhárítani kívánván...” — sőt, Krúdy Gyula saját kocsiját is elküldte Rády Györgyhöz. „de az azt izente, hogy nem jön el, mert neki nincsen vele semmi köze”. A család tehát megmozdult, hogy, hogy a szegényt próbálja csökkenteni. Nehéz évek voltak ezek a Krúdyak számára. Fenyegette őket az elszegényesedés veszélye, az apa megvált hivatalától, sőt visszaélései miatt vizsgálat folyik ellene, fiát pedig a fenyítő törvényszék elé állítják erőszakosság vádjával. Márpedig e törvényszék előtt csak közönséges zsványok, latrok, tolvajok álltak, a nemesember csak nagy ritkán, amikor már senki nem tudott segíteni rajta. Krúdy Kálmán ügye pedig igen rosszul állt.

A kihallgatásokat tovább folytatták. Nagy János nem jelent meg, Olasz Pál korábbi vallomásait mindenben megerősíté (ezeknek a korábbi kihallgatásoknak a dokumentumai nincsenek meg.) Csordás Rózsi elmondta, hogy: „amikor hazafelé indult, látta ez alkalommal Rády Borbálát a bűzából kijönni, de [ő] néki a tör [téntekről]... nem szólt semmit, útját hazafelé folytatván hitta a tánú a lánykát, aki utána is menvén, útközben elbeszélte baját.” (A jegyzőkönyv lapjai itt hiányosak!) A másik ügyben érdekelt Csernyik Istvánné szintén megerősítette korábbi vallomását.

A következő bejegyzés február 19-én kelt. Ezen a tárgyaláson pontot tettek az ügy végére. A jegyzőkönyv azonban annyira rongált, hogy még csak következtetni sem lehet a teljes ítéletre. Ami kiolvasható, az igen enyhének tűnik: „Nemes Krúdy Kálmán katona Rády Borbála és Csernyik Erzsébeten elkövetett erőszakossággal vádoltatván meghitelesített.” Vagyis a vád igaznak bizonyult, az eljárást befejezték. Az ügyet, az iratokat, a kihallgatási jegyzőkönyveket átadták a katonai bírának. Már csak annyit tudunk kiolvasni: „... illő fájdalomdíjakat, valamint tanúk és előfogati költségek fejében hat ezüst forintokat megvétni és az eredményről értesítést adni sziveskedjék.” (Mármint a katonai bíróság.)²⁸

Az ügy — legalábbis következményeiben — sokkal komolyabb volt, mintsem azt az ítéletből gondolnánk. De ez már csak az 1849 utáni eseményekből világosodik meg előttünk.

A családból ők ketten vettek részt a szabadságharcban. Kettejük közül Gyuláról tudunk a legtöbbet. Elsősorban azért, mert a forradalom utáni élete elválaszthatatlan volt múltjának e korábbi szakaszától. Unokája, az író a 48-as hagyományokhoz való kötődését, témáit jórészt nagyapjának köszönheti, aki öregkorára a budapesti Honvéd Menház parancsnoki tisztét is betöltötte. Forrásunk szerint önként jelentkezett katonának, az újonnan szervezett 7. honvédszázalbjba.²⁹

Vitéz tettei következtében szépen haladt előre a ranglétrán. Hamarosan őrmester lett, majd a hivatalos lap december 29-én hozta hadnagyi ki-

nevezését, ugyanehhez a zászlóaljhoz. Innen a 18. zászlóaljhoz kerül. Itt lép elő főhadnaggyá. Századosi kinevezése Komárom várában történt. Zászlóaljával együtt részt vett a vár védelmében, s itt nevezték ki augusztus 29-én századosá a 203. zászlóaljhoz. Az erősséget annak feladása után ő is védlévéllé hagyta el.

Kálmánnal már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A forradalom kitörésekor a cs. kir. seregben szolgált. Az író szerint Lombardiában, ahonnan megszökött és hazajött, de itthon nem kellett a nemzet seregébe, nem felejtették el bűnét. Elment Görgey Artúrhoz és jelentkezett nála. A tábornok végighallgatta, majd így szólt „hideg száraz hangon: Únnel igazságtalanul bántak, a mai naptól fogva futárom lesz!” Sajnos az író nem volt következetes, mert egy másik helyen már szó sincs jelentkezésről: „Nagyon jó lovas volt, nemhiába választotta őt annyi honvédje közül futárjának Görgey Artúr fővezér.” Ezek a nem egyértelmű kijelentések is kétségesek teszik e futárság hitelét. Ráadásul Görgey Artúr emlékirataiban sem találkozunk nevével, márpedig a meglehetősen hiú tábornok megemlítette volna, ha valaki az ő jóvoltából jelentős személyiséggé emelkedett. Egy másik forrás szerint Kálmán „a híres vörössipkás halálzászlóalj parancsnoka volt”, ennek viszont Damjanich János közismert története mond ellent. Megint csak más adat szerint Kálmán „a vakmerő lovas, Klapka adjutánsa, szintén Komáromban harcolt”. Ezt sajnos nem igazolja Szinnyi műve, mint a legmegbízhatóbb források egyike. A családi hagyomány szerint a nógrádi Krúdyak így örököltették meg 48-as szerepét: Kálmán, mint kovács földbirtokos a szabadságharc idején huszárkapitány lett. Megszervezett egy századot úgy, „hogy a környékbeli jobbfejta bátor legényeket maga mellé vette huszárnak, felszerelte, lovakat vett nekik, beöltöztette gerillacsapat formájában”, s azután hol az osztrák, hol az orosz csapatokat riasztgatta támadásaival. Nem csoda hát, hogy egész vagyonát elvesztette a háborúban, hiszen a 200 ember felszerelése elég drága lehetett. Ezt a — valamennyi között legromantikusabb — hagyományt a már korábban leírtak alapján ki kell zárunk a lehetséges megoldások közül.³⁰

A valós helyzet nem ilyen regényes. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Kálmán egyike volt azoknak a katonáknak, akik becsülettel végigküzdötték a szabadságharcot. Kozma György lexikonja szerint Krúdy Kálmán a szabadságharc kitörésekor beállt közbiztonságként a 17. honvédszászlóaljhoz, ahol csakhamar őrmester lett, majd 1848. december 22-én kinevezték hadnaggyá. A Közlöny 1848. december 22-i száma szerint a kinevezés valóban megtörtént, de csak alhadnagyi rangot kapott az 12214/3314. számú rendelet alapján. További előléptetéséről, katonai tetteiről nincs ismeretünk. S ha nem is volt Görgey futárja, a vörössipkások parancsnoka, Klapka adjutánsa vagy éppen huszárszászlóalj-parancsnoka, de volt a nemzet szabadságáért küzdő harcosok egyike. Így sem tűnik ki-sebbnek alakja.

Valamennyi forrás egyetért abban, hogy Krúdy Kálmán Világos utárra sem hagyta abba a harcot, gerilla lett, aki hosszú esztendőig üldözte az önkényuralom, az abszolutizmus híveit a megyében és a felvidéken.

AZ ÖNKÉNYURALMI RENDSZER EGYES ELEMEI NÓGRÁD MEGYÉBEN A KÖZIGAZGATÁS

Az önkényuralmi rendszer tervszerűen, fokozatosan törekedett Magyarország önálló államiségének megszüntetésére. (A következőkben nem

kivánjuk az önkényuralmi rendszer teljes szerkezetét, megyei életét bemutatni, csak a témánk szempontjából fontos eseményeket, rendeleteket, utasításokat ábrázolni.)

Az 1849 júniusa óta érvényben levő ideiglenes rendszer az október 24-én kiadott rendelettel nyert végleges formát. A végrehajtó hatalom a katonai parancsnok, azaz Haynau kezébe került. Minden lehetséges eszközzel őriznie kellett a köznyugalmat, visszaállítani a rendet. Mellé a polgári ügyek intézésére kinevezték báró Geringer Károlyt.

Kialakították az ország ideiglenes területi beosztását. Öt kerületet hoztak létre, egy-egy ilyen katonai kerülethez két-három polgári kerület tartozott. A katonai kerület élén állt a kerületi parancsnok, beosztva mellé a polgári ügyek intézője.³¹

Nógrád megyére vonatkozóan a Magyar Hírlap jóvoltából az alábbiakat tudjuk meg. A megye a pozsonyi kerülethez tartozott. A kerület katonai parancsnoka: Gerstner József, a miniszteri biztos gróf Attems Henrik. A katonai kerületen belül Nógrádot a besztercei polgári kerületbe sorolták. Ide osztották be még Bars, Hont és Zólyom megyét is. A polgári kerület élén Adreánszky Sándor állt. A kerülethez tartozó minden megyének az élén kormánybiztos, vagy ahogy nevezték „megyefőnök” állt. Nógrádban 1850—1853 között Bory Pál volt a megyefőnök.

A megyében nyolc járást alakítottak ki. Ezek legfontosabb adatait a korabeli híradások alapján így foglalhatjuk táblázatba:

Szám	Járás	Székhelye	Járási biztos	terület	települések:	lakosok száma
1.	Balassagyarmat	Balassagyarmat	Komáromy Imre	8 mf	26	22 197
2.	Fülek	Fülek	Bubla Károly	12 mf	71	28 206
3.	Kékkő	Kékkő	Ruttkay János	8 mf	35	17 303
4.	Losonc	Losonc	Prónay Pál	11 mf	39	19 257
5.	Nógrád	Nógrád	Baloghy Elemér	9 mf	52	32 632
6.	Szécsény	Szécsény	Bory György	11 mf	47	24 328
7.	Szirák	Szirák	Máttyási István	10 mf	43	25 941
8.	Sztregova	Divény	gr. Forgách Jenő	8 mf	45	21 300

A járáások élére kinevezték a szolgabírókat, akik a járás közigazgatási ügyét intézték. Megjegyezzük, hogy ezeket az elnevezéseket hivatalosan nem használták, igyekeztek a régi önkormányzati rendszer minden emlékét eltüntetni. A megye neve „kormányzati kerület” lett (Regierungsbezirk), a megyefőnök hivatalos neve „kormánybiztos” (Regierungskommissar), a járást pedig „politikai igazgatási járás”-nak nevezték, élén az „igazgató szolgabíróval”.

A közigazgatási átszervezések állandóan folytak. 1851-ben az öt kerület fölé Helytartóságot szerveztek. Ennek élére Albrecht főherceget nevezték ki. 1853-ban öt helytartósági osztályt hoztak létre a régi katonai kerületekben. Ezek központja, irányító centruma is Budán volt, élén továbbra is Albrecht főherceggel. A katonai kerületek megszűntek, a helyettük szervezett közigazgatási kerületek megközelítőleg azonos területen szerveződtek, mint korábban. A hierarchiából kimaradtak a több megyét

összefogó polgári kerületek, most a megyék közvetlenül a kerületekhez tartoznak. Ennek az öt közigazgatási kerületnek az élén állt a kerületi főispán (Pozsonyban a már említett gróf Attems Henrik) a megyék élén pedig a megyefőnök. (Nógrádban 1853-ban gróf Pongrácz Arnold, 1854—1859-ig pedig Kapy Ede.) A járások megmaradtak, élükön a közigazgatási szolgabíróval. A szervezet legalján pedig a községeket találjuk.

A megye helyzetéről egy korabeli levelező ezt írta a sajtónak: Nógrádban 190 ezer ember él, 120 helységben „tótok” 240 helységben magyarok. „Nógrádban a vadak tetemesen megsaporodtak, mi kétségkívül a löfegyver hiányának tulajdonítható, egyébiránt halljuk, hogy Mátra aljában kétlábú kurucfarkasok is tanyáznak.”

Egy későbbről keltezett levél valamivel bővebben festi le Nógrádot az újságolvasóknak: A megye kiterjedése 77 négyzetmérföld. Összes népessége 191 174 lélek. E lakosság 11 mezővárosban, 343 faluban és tanyán él. A megyét 24 kisebb-nagyobb vár ékesíti. „A megye gabona és marhategyésztségből pénzel; a zsidóság és rácság nem kis kereskedést űz.” A lakosok kétharmad része magyar, egyharmad tót, elenyésző számban élnek zsidók, németek, rácok. Hogy a hírlapban közölt adatokat valóban megyei levelező, sőt a megyei hivatalban dolgozó hivatalnok küldte, bizonyítja azt a megyei levéltár egyik irata, amely a megye összeírását adja. E szerint a települések száma járásonként megegyezik a közöltekkel, a lakók száma pedig alig valamivel több a sajtóban megjelenteknél.³²

Am nemcsak a sajtóban jelentek meg érdekes hírek a megyéről. E kor igen fontos és számos érdekességet tartalmazó forrásai a havi jelentések, melyeket Geringer báró 1849. november 5-én kelt utasítása értelmében a kerületi főispánoknak minden hónapban meg kellett küldeniök. Ezeket először a járási szolgabírók készítették el, majd ezekből állította össze jelentését a megyefőnök, s terjesztette fel a kerületi biztosnak. E jelentések a néphangulatról, elemi csapásokról, nevezetesebb eseményekről, tűzkárokról, idegenekről, sajtóolvasásról, Kossuth-bankó- és fegyverrejtegetésről stb. adnak hírt.

Számunkra elsősorban a közhangulati állapotot rögzítő részek a fontosak. Bory György 1850. március 2-án azt jelentette, hogy az alsóbb osztály tagjai „nyugotsággal vannak”, de ami a „mívelt osztályt illeti”, ott kevésbé jó a helyzet. Levertség, a „tiszttviselőktől való tartózkodás” látszik rajtuk, a társaságokban a forradalomról beszélgetnek, az azt megelőző időkről, s „Kossuth Lajosról szívesen emlékeznek”, s ha lehetne felerélnék a jelent a múlttal.

A megyében egyébként gyakran tűntek fel rablók, rablóbandák, szökött katonák, egykori gerillák, nemzetőrök, akik még nem tértek vissza lakóhelyükre. Baloghy Elemér 1850. szeptember 29-én arról számol be, hogy kerületében egy, állítólag Zólyom megyéből átjött banda garázdálkodik. Panaszkodik, hogy bár minden intézkedést megtett, de sem fegyvere, sem embere nincsen, hogy hathatósan fellépjen ellenük. Beszéli, hogy „jól öltözve, arany gyűrűkkel ellátva és masquirozott arccal jelennek meg, állandó helyt nem tartanak, most Rádon, most Bodonyban ütnek be”.

E rablások persze korántsem voltak egyediek. Az országnak nem volt olyan pontja, ahonnan ne jelentettek volna kisebb-nagyobb rablásokat, útonállásokat. Így például Zaránd és Hunyad vármegyékben igen jelentős létszámú, százfős csapat tartja rettegésben a lakosságot, Pest és Nagyszében között szinte állandó veszély leselkedik a postakocsira, és termé-

szetesen Rózsa Sándor bandája is hallat magáról. A katonaszökevények száma azért nőtt jelentős mértékben, mert megindult a honvédség volt tagjainak a besorozása a cs. kir. seregbe. Mintegy 40—50 ezer volt honvédet soroztak be, s az 1850. április 19-i parancs értelmében a szolgálati idejük a Magyarországról besorozottaknak is nyolc esztendő lett. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy országszerte, és a megyében is számosan vállalták inkább a bujdosást, az üldöztetést, mintsem a nyolcesztendei kemény szolgálatot. A füleki szolgabíró jelentése szerint körzetében annyira elszaporodtak már a szökevények, hogy az egész vidéket rémületben tartják, fényes nappal járnak az utakon, mennek be a falvakba, „élelmet requirálnak”, a föld népét pedig mindenféle álnok ámitásokkal tévutakra vezetni törekcszenek — „minek rossz következését, ha bár csekélyebb mértékben is, már is sajnosan tapasztalni”.

Egyes jelentésekben a nyugalom helyreállításáról, a mátrai legények szétoztlásáról olvashatunk, s ahogy teltek a hónapok, évek, úgy vált egyre nyugalmasabbá a megye élete. 1853-ban így dicsekedett például a megyei levelező a Budapesti Hirlapban: „A cs. kir. csendőrség ébersége s eléggé nem dicsérhető erélye következtében nálunk a személy- és vagyonbátorság jelenleg a legjobb lábon áll, s még a Máttra alján levő vadon vidékeken is teljesen kielégítő.”³³

De hogyan érték el a „személy- és vagyonbátorságot”? A módszerekben egyáltalán nem válogattak. Komáromy szolgabíró például fenyegetéssel és kintzással próbált rávenni egy juhlopással vádolt juhászt, Török Andrást, hogy egy addig kiderítetlen rablást is magára vállaljon. Egy 23 éves cigányt, mert egy vak koldustól ellopott 32 pengőforintot, a rögtönítélő bíróság azonnali halálra ítélte, s fel is akasztották őt. A megye börtöne Balassagyarmaton zsúfolva volt, évről évre szaporodott a rabok száma.

Év	1850	1851	1852
Rabok száma összesen	164	242	315
Ebből:			
gyilkos	31	32	32
rabló	25	17	34
tolvaj	25	115	146
fegyvertitkoló	2	8	4

A fogvatartás okai közt szerepel még lázító, ellenszegülő, közpénzeltulajdonító, hivatali hatalmával visszaélő stb. A gyilkosokat, rablókat általában halálra ítélték, bár sokuknak megkegyelmeztek, és büntetésüket hosszabb-rövidebb börtönre módosították. Az egyéb bűnök elkövetőire börtön, vagy több-kevesebb botütés várt. Az 1852-es kimutatás szerint a börtönben levő rabok közül 211 volt elítélve, s közülük mindössze 26 került a börtönbe 1849 előtt. Három év alatt 200 rab, ez feltűnően soknak látszik.³⁴

A CSENDŐRSÉG MEGSZERVEZÉSE ÉS MŰKÖDÉSE

A rablétszám emelkedése elsősorban a zsandárságnak köszönhető. Erre az intézményre külön ki kell térnünk, mert szerepük a megye életében — Krúdy Kálmán esetében is — igen lényeges.

Ezt a rendkívül gyűlöletes intézményt 1849. június 8-án létesítették. Ekkor adták ki azt a rendeletet, amely e katonai jellegű rendfenntartó szervezetet létrehozta. 1849. július 23-án Pálffy Móric pedig már jelentette, hogy az első ezred megkezdte működését. Kezdetől fogva gyűlölet vette körül őket. A zsandárok vagy csendörök bárhol megjelentek, megfagyott körülöttük a levegő, mindenki kerülte őket.

Eredeti funkciójuk a közbiztonsági állapotok fenntartása, a nyugalom a rend helyreállítása volt. Tevékenységük eredményéről szinte nap mint nap olvashatunk a korabeli sajtóban. Halálos ítéletek tucatjai születtek, s a bírósági ítéletek okai között útonállás, gyűjtogatás, lázadók bűjtatása egyaránt szerepelt.

Tekintve, hogy kizárólag a birodalom más országaiból jöttek, idegenként-idegenül mozgogtak az országban. A vidéket nem ismerték, miként a nyelvet sem. Csillogó-villogó ruházatuk, fegyverzetük már messziről jelezte jöttüket, s noha sok embert elfogtak, a rablókkal ritkán mertek szembe szállni. elsősorban az utakon, a községekben cirkáltak. Jankovich Vince így foglalta össze ezt munkájában: "... a csendőrség a rablót csupán a társaság nyílt ellenségének tartja, azzal mint katona nyílt téren akar megvívni, azért csak nappal keresi — éjjeli őrzásokat ritkán tart: fényes, rezes sisakjával már messziről elárulja magát s a rablóval tudatja, hogy közelít, tehát kotródjék — a néppel beszélni nem tud, annak bizodalját nem bírja..."¹³⁵

A csendőrség országos parancsnokává Johann Kempen altábornagyot nevezték ki. Az eredeti tervek szerint az egész birodalom területén 16 ezredet kellett létrehozni, ennek 12 000 gyalog és 2500 lovas csendőrből kellett állnia, ami tisztekkel együtt 15 573 főt jelentett. 1849 decemberére Magyarországon már 3000 zsandár állomásozott. Az országban egyébként 3 zsandárezredet helyeztek el. Nógrádban a csendőrség 1850. január 7-én jelent meg, s „megyénk legnevezetesebb pontjait megszállva, szépen működik”. A megyei szárnyparancsnokságot Gyarmaton helyezték el. A zsandárság vezetője Siebert százados volt, a helyettese pedig Neuhart főhadnagy. Három szakaszt szerveztek: Balassagyarmat, Szécsény, Losonc központtal. A 14 állomáson (Balassagyarmat, Kékkő, Rétság, Bercel, Szécsény, Szirák, Csécse, Karancseszi, Marokháza, Losonc, Gács, Zelene, Fülek, Divény) 88 csendőr teljesített szolgálatot — 4 őrmester, 2 káplár, 10 alkáplár, 1 kürtös, 67 közlegény, 2 tisztiszolga s a már említett két tiszt.

Ezek az állomások nem voltak állandó helyen, valószínű, hogy a közhangulatnak megfelelően módosították azokat. Egy 1852-es összeírás szerint a 14 állomás közül Bercel, Marokháza, Divény helyett Szakalban, Kisterenyén és Tamásfalván volt csendőrállomás. A csendőrszakaszok szervezésére utal Jankovich Vince, aki szerint — némi túlzással — olyannyira szigorúan elhatárolták egymástól működési területüket, hogy ha üldözés közben egy másik szakasz területére értek, ott megálltak és nem folytatták azt tovább — „A rabló, aki ezt tudja, szintén megáll és pihen”.¹³⁶

1850. január 18-án jelent meg a zsandárság szervezetét, hatáskörét szabályozó rendelet. Ennek néhány érdekesebb pontja:

- a zsandárnak joga volt a gyanúsnak látszó idegeneket bekísérni az állomásra és ott tisztázni kilétét;
- a zsandár szolgálati esküje bizonyító erejű volt (tehát tárgyalásokon akár ez is helyettesíthette a bizonyítókat);

- csaknem megkötés nélkül használhatott fegyvert;
- érdekelt volt a foglyok ejtésében. (Erről a hírhedt 62. paragrafus szólt. E szerint az általa elfogott és elítélt személyek után a büntetés súlyosságának megfelelően jutalmat kapott: egy évnél rövidebb idejű börtön esetén 4 pft, 1—15 évig fokozatosan 8, 16, 25, 30 forint ütötte a markát. Ez az összeg az elfogott halálbüntetése esetén felment 60 forintig is. A megyében ezt a rendeletet azzal egészítették ki 1851. szeptember 9-én, hogy a kisebb büntetések esetén is 24 forint illeti a zsandárt.)

A zsandárság népszerűtlenségének okait túlkapásaiban is kell keresnünk. Nem csak a törvény ellen vétőket üldözte, beleszólt a megyei közigazgatási, egyházi stb. ügyekbe is. Berzeviczy idéz művében egy nógrádi esetet, de Jankovich is ír erről: „A politikai hatóságoknak nemhogy alárendelve volnának, hanem inkább még annak ellenőrei, jelentést tesznek az államhivatalnokok működéséről, melyet megítélni, a közhangulatról, melyet felfogni nem képesek.” A csendőrök parancsnoka Gyarmaton még Komáromy főszolgabíróit is megfenyegette és igen jellemző magatartásukra a herencsényi kocsmáros, Suszkiey Sámuel esete. A panaszból kiderül, hogy a csendőrök egy bizonyos Gábrik Mihály gonosztevő után nyomozva őt is megkérdezték, mit tud ennek hollétéről. A szerencsétlen kocsmáros hiába bizonygatta, hogy ezt az embert soha életében nem látta, a csendőrök mérgeükben félig agyonverték őt.³⁷

A csendőrök mellett párhuzamosan működtek a régi közbiztonsági szervezet emberei, a pandúrok is, de 1851 októberében aztán végleg szélnek eresztették őket. Hatékonyabban tevékenykedtek mint a zsandárok, s a féltékenység nem egy esetben véres összeütközésben csúcsosodott ki. A megyében is ez volt a helyzet, egymás mellett működött a pandúrság és a csendőrség. Andreánszky Sándor 1850. szeptember 6-án nevezte ki Bornemissza Istvánt Nógrád megye első csendbiztosává, valamint engedélyezte 12 pandúr felállítását is. A pandúrok megszervezésére szükség volt, olvasható a rendeletben, mert „A Megyébe rablóknak, szökevény honvédeknek, felfegyverzett csavargóknak a száma annyira elterjedt, miután nemcsak az utazásokat, hanem úgy általában a közbátorságot veszélyeztetik...” A megyei levelező ezt is hírül adta a Magyar Hirlapban, s megjegyezte, habár Bornemissza István legényei „még fölfegyverezve nincsenek, mégis naponként hozdogatnak be mindenféle gyanúsakat...” (Bornemissza István csendbiztos alakjáról és bravúros nyomozásairól Mikszáth több művében is olvashatunk. Így pl. az 1878-ban írt Az apám ismerőseiben is.

KRÚDY KÁLMÁN BETYÁR VAGY GERILLA?

De hát miért tette Krúdy Kálmán mindazt, amit tett? Miért nem rakta le ő is a fegyvert, miért vállalta azt a sorsot, aminek vége úgyis előbb-utóbb a biztos pusztulás? Sajnos itt csak találgatásokra vagyunk utalva.

Milyen sors várt rá Világos után? Tiszti rangban volt, így vagy börtönbüntetés, vagy besoroztatás a császári seregbe, ahol legalább nyolc évet kellett volna szolgálnia. Erről a szolgálatról pedig neki már voltak tapaszt-

talatai. Ráadásul ebből a seregből szökött meg, tehát még súlyosabb büntetés elébe nézhetett. Emigrálni — ez a lehetőség nála nemigen jöhetett számba. Képzettsége, nyelvtudása, de még katonai beosztása sem tette őt arra képessé, hogy vállalja az emigráns élettel járó nélkülözéseket, hátrányokat. Krúdy Gyula így ír erről: „Kálmánt is untalan nógatták a barátai, hogy menne külföldre, mert idehaza már nagyon szorították . . . Szegény a nógrádi szellős halmoktól, árnyas berkektől megválni nem tudott.” Egyetlen lehetősége maradt tehát, bujdosni és várni a helyzet jobbra fordulását. S Nógrádban lesz a legjobb, hiszen ott minden domb, minden erdő és erdei út ismerős, mindig számíthat a lakosság szimpátiájára. „Én nem hagyhatom el ezt a tájat, mert megszakadna utána a szívem. Az Ipoly völgyén érzem jól magam, ezek a fák, a halmok, a mezők az én életem” — mondatja Kálmánnal az író, bár soraiból az ő nosztalgiáját is kiérezni az ösök szülőföldje után.

Elhatározásában bizonyos elkeseredettségi motívumokat is kereshetünk. A bátyjának már megint több sikerült, mint neki. Ő, aki négyévi katonáskodással a háta mögött állt be a nemzeti seregbe, csak alhadnagyságig vitte, míg a tanultabb Gyula egy év alatt százados lett, komáromi védlevéllel ellátott hős, aki az utolsók közt adta meg magát. S az évek múltával aztán nem volt visszaút. Hiába adták ki az amnesztiarendeletet, hiába tértek haza egykori harcostársai Kufsteinből és a többi börtönből. Krúdy már képtelen volt úgy élni, mint a többiek. Nem tudott soha beilleszkedni a társadalomba, végig kellett vinnie vállalt sorsát.

Krúdy Gyula elbeszéléseinek egy-egy sorából kibukkan ez a kérdés is. Az *álmok* hősében így beszél Kálmán: „Ki vagyok én? Bujdosó kalandor, betyár. Miért vagyok az? Mert gyűlölöm hazám ellenségeit, mert kedvem van a veszélyes, kalandos élethez. Nyitva az ország, menekülhetnék külföldre, itthon elfelednének, megbocsátanának. De én itt maradok, mint egy élő bosszúállás. Üldöztetés, gyötrelem az életem, míg egykori bajtársaim hontalanul csavarognak a világban, de nekem legalább hazám van.” Élő bosszúállás — ez a motívum új, talán úgy érezte, hogy a Rády Borbála-, meg a kisebb ügyekben igazságtalanul üldözték, marasztalták el. Talán mint csavargó meg tud fizetni minden sérelméért. Az író másik írásában ez a bosszú megnemesedik: „Miután verekedni nem volt kivel, legföljebb a zsandárokkal, Kálmán úr azt gondolta ki, hogy büntetni fogja azokat a magyarokat, akik nem szolgálták a nemzeti ügyet és császáriás érzelmeket tápláltak.” Ez az alapvető motívum valamennyi feldolgozásban fellelhető, így válik igazolhatóvá, netán etikussá Kálmán bujdosó élete. Ismerve a polgári forradalom és szabadságharc eszmeformáló erejét, ezt a feltevést nem szabad kizárnunk a lehetséges okok közül.

De hát minek is nevezzük őt? Gerillának, rablónak, bujdosónak, betyárnak? A betyárság vizsgálata esetén egy érdekes tényre kell felhívunk a figyelmet: a megyei néprajzi hagyományokban nem lelhető fel alakja. A gyűjtések során egyetlen egy esetben sem találtak Krúdy Kálmánra, de kisebb-nagyobb kalandjára utaló adatra sem. Nehéz őt kategóriába sorítani, az bizonyos. Az „úri betyár” elnevezés sem illik rá. Ezek általában azok a nemesek voltak, akik unalomból, kalandvágyból betyárnak álltak be egy-egy ártatlan kaland erejéig. Vay József gróf, Józsa Gyuri a híres tiszafüredi nagybirtokos, Bagossy József stb. voltak a legismertebbek. Gyakran nevezték őt „pajkosnak” is. Ez a jelző nem tetteinek „finomítására” szolgált, hanem a „pajkos” a betyár egyik típusa volt. Szücs Sán-

dortól tudjuk, hogy a pajkos „... csapszékbeli véres verekedések, éjszakai csendháborítások, kisebb-nagyobb kártevések szervezője, vezére volt. Nem bírt vele se az előljáróság, se senki.” Krúdy Gyula is, Mikszáth is egészen más értelemben használja a pajkos jelzőt. A csínytevéseket, kalandokat együttérző mosollyal fogadó, a mellettük álló úri közvélemény hangja ez, amely az íróval együtt úgy tudja: „... aljas cselekedeteket sohasem követtek el, úriembernek maradtak meg akkor is, amikor a zsvány esztendeiket szolgálták.” Ennél azonban jóval többet tett Krúdy Kálmán!

Bujdosó honvédként sem állt egyedül. Szerke az országban az erdők telve voltak a besorozás elől menekülő fiatalokkal, kik hosszabb-rövidebb ideig bírták ezt az életet. Kevesen voltak olyanok, mint Krúdy, aki több mint tíz esztendőn át állta a sarat üldözőivel szemben. Osváth említi idézett művében, hogy egy Marci nevű legény szintén bujdosó honvédként lett betyárrá és tíz esztendőn keresztül „csatangolt úgy, hogy soha kézre nem került”. Míg végül is 1859-ben aztán a híres bihari csendbiztos őt is elfogta.

Ellenálló, gerilla lett volna? Sajnos nevével nem találkozunk az önkényuralom elleni szervezkedést, ellenállást bemutató forrásokban. Az erdélyi mozgalom, Gasparich Márk, Noszlopy Gáspár és a többiek tragikus végkifejletű kísérletei a harc újbóli megindítására, mind eredménytelenek maradtak. A kor leghíresebb betyárját Rózsa Sándort, az összeesküvők be akarták vonni tervükbe és a résztvevők közé. Az abszolutizmus éppen ezért igyekezett Rózsa Sándort úgy beállítani, mint közönséges rablóvezért, ahogyan ezt Kempen altábornagy írta: „Nem kívánatos, hogy nevével forradalmi tevékenységgel kössék össze és ilyen módon még politikai súlyt is adjunk népszerűségének.” Krúdy két esetben kapcsolódhatott a függetlenségi mozgalmakba: mindkettőre a Mátra környéki mozgalmak adtak alkalmat. Az egyik a lengyel Skrzetusky-féle igen korán felfedett szervezkedés, a másik Mátrai Imrée, de őket is elfogták 1853-ban. Egyik csapathoz való csatlakozásról sincs adatunk.³⁸

TÁRSAI A BUJDOSÁSBAN ÉS A KALANDOKBAN

Egyedül vette volna fel a küzdelmet Krúdy az őt üldözőkkel? Társ nélkül nem tudta volna ennyi ideig tartani magát, az kétségtelen. A következőkben vizsgáljuk meg, kik voltak a társai és kikkel állhatott kapcsolatban?

Ha az irodalmi feldolgozásokat nézzük, a kép igen változatos. Krúdy Gyula több művében is említi a csapatokat: „Világosnál letették a fegyvert, Komárom megadta magát, Krúdy Kálmán 40 főből álló szabadcsapatával nem tette le a fegyvert.” *Az álmok hőse*ben így vall Kálmán: „Az én gerilláim mind olyan legények, hogy megnyúznák az ördögöt is, ha az pecsovics volna. Félig rablók, félig szabadsághősök. Negyven elszánt emberem van az enyingi erdőben.” *Az urak, betyárok, cigányok* című önéletrajzi ihletettséű kisregényéből a 40 szabadsághős közül néhánynak a nevét is megtudjuk. Valamennyien felvidéki úriak voltak: Péchy, Malonyay, Komoróczy, Gracza, Bárczay, Lónyay. Lónyayné (még idézendő) naplójában Krúdy 60 legényét emlegette. A Pesti Napló cikke szerint Krúdy az ötvenes évek elején tűnt fel, mintegy húsz tagból álló rablóbanda vezére. A család tagjai közül Krúdy Péter visszaemlékezésében Kálmán

„kiseded elszánt csapatáról” ír. Az író leánya is negyven felvidéki úri fiúról tud.³⁹

A helyzet ebben az esetben is egyszerűbb. Forrásaink szerint Krúdy csapata még fénykorában sem volt soha több 6—9 főnél. De az volt inkább a jellemző, hogy másod- és harmadmagával hajtotta végre akcióit.

A felvidéki nemes úrfiak közül, mint a legjelentősebbet, és mint olyat, akivel valóban kapcsolatban állhatott Krúdy, Gracza Antal nevét kell megemlítenünk. „Gracza Tóni” szerepel Krúdy kisregényében, Az álmok hőisében. Itt ketten bujdosnak Kálmánnal. Életéről ezeket tudjuk meg: Heidelbergben járt egyetemre, Komáromban is harcolt, egy löporos hordó felrobbant alatta (!), de csak az arca égett össze rettenetesen. A Kálmánnal együtt rabolt pénzt ki akarta vinni az emigráció támogatására. Záhony nevű barátjával együtt mentek, de valahol Szeged környékén egy pusztai csősz alattomban megölte mindkettőjüket.

A legmegbízhatóbb szerzőtől, nagybátyjától, Gracza Györgytől az öt kötetes szabadságharc történet szerzőjétől néhány újabb információt kaptunk. E szerint Gracza 1823-ban a Hont megyei Súlyki pusztán született. 1848 előtt szolgabíró volt. Windischgrätz támadásakor gerillacsapatot szervezett, egészen az őrnagyságig vitte. Világos után külföldre akart menekülni, „de bujdosása közben 1849. november 30-án a mérgesi határban meggyilkolták”.

Noha adataink hiányosak és nem is volt szándékunkban életével foglalkozni, néhány biztos forrást össze kellett gyűjteni róla, hiszen Krúdyval együtt küzdött időnként 1849-ben.

Hont megyében 1845 óta játszott a megyei politikában kisebb szerepet. Ekkor választották meg harmadmagával albiztosnak. 1848-ban Gyürky Antallal együtt önkénteseket toborzott a honvédseregbe a megye területén. Gerillákat csak 1849 nyarának elején, az orosz betörés hírére szervezett, s vezetése alatt a honti gerilla csapat „nagy vakmerőségéről lett híres”.⁴⁰

A bukás után Hont megyében több fontos emberrel együtt őt is körözték, birtokát elkobozták. Ő ekkor már folytatta gerilla életét. A Nógrád megyei fenyítő törvényszék pár soros bejegyzéséből tudjuk (1849. november 5.), hogy Ecsigre katonai karhatalmat kellett kivezélni a „fel-fegyverzett csavargó gerillák” miatt, akik között ott találjuk Bory Lajost, Hruspai Antalt, Laczay Károlyt és Gracza Antalt. 1849. december 13-án még mindig körözik. Ennek nyomát a karancssági Liber Currentaliumban (községi hirdetőkönyvben) találjuk. A járásbírótól beérkezett és a falut érintő központi intézkedéseket összegyűjtő községi könyvben ez áll: „Cs. kir. ker. fő ispány úr f. e 555-ik sz. al. kelt rendelete nyomán Gracza Antal és Bory Lajos querilla csapat vezetői terhes büntetés alatt elfogatni rendeltetnek, kiknek személyes leírások e köv: 1. Gracza Antal 28 éves, evang. közép termetű, szikár test alkotású, hosszas, rendes, szabályos arcú, jobb szemére vak, barna hajú és szakállú, kis bajuszú, beszél magyarul, tótul, deakul, keveset németül...” Ugyancsak ebben a könyvben olvasható egy másik körözés is 1850. június 30-i bejegyzéssel. (Gracza ekkor már fél éve halott volt!) Körözték egyrészt Záhon vagy Záhony Istvánt, 28 éves, középtermetű, szőke hajú: Gracza, vagy Kracza Antalt, 28—30 éves, szőke bajuszú, „mindkettő querilla főnök, vádoltatnak, hogy vizsgálat alatt álló Krudi Kálmán társaságában Lövinger gyapjú kereskedő és Lojkó Sámuel gyógyszerész megölése és megfosztásában részt vettek”.⁴¹

Mikszáth Kálmán regényében (*A mi hőseink*) feltűnik Gracza Antal és Záhony István alakja. Olyannyira „irodalmi figurák” már, hogy kalandjaikról szólni is felesleges. Ami érdekes viszont: Mikszáth regényére válaszolandó, az egyik élő családtag Brankovics Györggyel megíratta Gracza hiteles történetét. (*A mi hőseink*. Bp. 1883)

Sajnos, ennek is nagyon kevés a forrásértéke. Kiderül, hogy Gracza valóban szolgabíró volt a bozói járásban. Záhony pedig Dacsó-Lámban kántortanító. A szabadságharc idején számtalan kalandban vettek részt, Losoncot is ómiattuk gyűjtötták fel a cári csapatok. Elfogadható viszont meggyilkolásuk történetének leírása, hiszen pontosan megjelölik a színhelyet, a gyilkosok nevét stb. Ez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Ráday Gedeon, a híres szegedi kormánybiztos évek múlva kinyomozta ezt a bűnügyet, és a tetteseket elfogta.

Alkalmi társairól is a rendőri krónikákban olvashatunk. Dóka Lakatos György (egyes forrásokban Dóla, sőt Dota!) ugyancsak az üldözöttek közé tartozott. Őt is elfogták néhányszor, de mindig megszökött. A fenyegető törvényszéken azzal vádolták, hogy 1849. április 4-én többedmagával a polichnoi lelkészt megtámadták. A lelkész vallomása szerint azért, hogy kiköveteljék tőle a gerillák ellen tartott szónoklatainak szövegét és a Hurban-féle leveleket. Nem véletlen, hogy Dókát veszedelmes gerillának tartották. Több esetben is említik mint alvezért. Ám hamar utolérte a zsandárok golyója. Először arról olvashatunk, hogy a feleségét lőtték agyon („férje után futott”), majd néhány hét múlva ezt írhatta a nógrádi levelező: „minap a babini pusztán lakodalmat táncoló Dóka Györgyöt, ismeretes főnököt a rendőrség agyon lövé”.

Krúdy másik két társáról csak a körözüvényekből van tudomásunk. Az egyiket Bognár Jóskának hívták. 40 év körüli embernek írják le, honvédköponyegben járt, gatyá, bakancs, „paraszt gömbölyű kalap” volt rajta. Ő is Fülöpszállásról szökött meg. A másiknak még a nevét sem tudták, egyszerűen „jobb szemére van egyén”-nek nevezték. Kora kb. 26 év, szintén honvéd köponyegét viselt. Mindhármukat útonállással vádolták. E fél szemű társnak tarthatnánk Gracza Antalt is, csak az a zavaró, hogy miért nem nevezik a nevén, hiszen ekkor már a megyében igencsak ismerték, mint azt más körözüéseiből tudjuk.⁴²

KRÚDY KÁLMÁN TETTEI

Mielőtt sorban megvizsgálánk Krúdy kalandjait és megállapítjuk, mi a realitás és mi a romantika közöttük, szólnunk kell ezek általános kérdéseiről is.

Alapvető, hogy tetteit kivétel nélkül a hazaért követte el. Uri kastélyok, gazdag papok, áruló pecsovicsok voltak áldozatai. („Ha pirosnak látod este az eget, tudd meg, Krúdy Kálmán jár arra, a pecsovicsok, az árulók kastélyai, tanyái égnek a láthatáron.”) Olyan embert soha nem bántott, aki harcolt a haza szabadságáért. Ezekről legfeljebb élelmet kért emberei számára. Éjjel soha nem támadt, nappal is csak szemtől szembe, ahogy úriemberhez illik. Mikszáth szerint „előkelő és finom” volt. Ölni sohasem ölt, „mert a palóc csak szerelemből öl, vagy a birkózás szenvedélyében”. Soha nem tűrte, hogy nevén szégyenfolt essen. Ha valaki az ő neve alatt ölt, vagy rabolt, addig nem nyugodott, amíg ki nem nyomozta

a tetteit, s csendőrkézzre nem juttatta. „Valóságos nimbusz és becsülés környezte.”⁴³

Úgy véljük, ezek a hagyományosan általános jellegű kitételek szinte minden betyártörténetre érvényesek, s minden bizonyítás nélkül is csak úgy kell kezelnünk, mint a családi legendakör egy részét.

Krúdy első „csínytevéseivel” felesleges a kommentár. Krúdy Gyula szerint Losonc felgyújtása is Krúdy Kálmán miatt történt. Amikor az orosz csapatok segítségül jöttek levérni a magyar szabadságharcot, a cári hadsereg Losoncot is útjába ejtette. Maga a fővezér, a cár rokona szállt meg a városi vendégfogadóban. Éppen ebédhez készülődtek, amikor harsány trombitaszó hallatszott, s a főtérre bevágtatott egy huszár, a háta mögött a nyeregben egy másik honvéddel. Az orosz tábornok az ablakhoz ment, mivel a lovas Görgey futárjának mondta magát. S ebben a pillanatban a hátsó katona lelőtte a cári csapatok fővezérét, majd a zürzavarban villámgyorsan elváltattak. Ezt bosszulták meg azzal, hogy porig égették a megye egyik legjelentősebb települését. „A legenda szerint Krúdy Kálmán volt a vakmerő lovas. Az pedig, aki mögötte a nyeregben ült, senki más, mint Volk Irma, a katonaleány, Krúdynak kedvese, aki őt minden-hová elkísérte. De lehet, hogy ez csak legenda” — fűzi hozzá az író.

Az elbeszélés még így vázlatosan is megragadó, sőt még úgy is, hogy szinte mindenki ismeri a hiteles történetet: augusztus 1-én Grabbe tábornok egy 96 fős alakulatot küldött a városba. Repetzky Ferenc, a megye volt kormánybiztosa, ekkor a közelben tartózkodott gerilláival. Értesülvén a hírről, a várost megtámadta. Néhány orosz katonát és tisztet lelőtt, többet foglyul ejtett. Ezt követte aztán 9-én a város felgyújtása, teljes lerombolása.

Másik, s tán még valóságmagot rejtő esete Pallavicini Roger gróffal esett meg. Azért kell alapjában hitelt adnunk neki, mert van néhány forrásunk, amelyek — leszámítva a túlzásokat — bizonyos fokig igaznak vehetők. Ezt az eseményt kicsit részletesebben nézzük meg.

Lónyayné naplójában a bejegyzés 1861. január 6-án kelt. Ezen a napon látogatta meg őket Krúdy, aki azért jött, mert „önkéntes csapatot állít és Oláhországon keresztül Garibaldihoz akar csatlakozni”, s Lónyay Józsefet akarta rábírní a csatlakozásra. Azonban be kellett érnie 200 Ft-tal. A két nő — anya és lánya — koránál fogva is másként látta Krúdyt. Lónyayné szerint bár modortalan, mégis megnyerő, bátor tekintetű, észre és értelemre valló homloka volt, arckifejezésében nyoma sincs kegyetlenségnek. Leányának az tűnt fel, hogy amikor Krúdy a földesurakról, s kegyetlenségeikről beszélt, egészen kikelt magából s „a francia forradalom véres tetteit dicsőítette”. Krúdy egy éjszakát töltött Lónyayéknál, s tréfás történetekkel, valamint kalandjaival szórakoztatta a társaságot. Mindezek közül legérdekesebb a III. Napóleonnál tett látogatása. Elbeszélése szerint megtudta, hogy a császár darura vágyik, ezért hát szerzett egyet, és egy tolmács kíséretében elutazott Párizsba. A császár örült az ajándéknak, s Krúdy teljes díszmagyarban részt vett a másnapi bálon, élénk feltűnést keltve. E képtelen mesével akarta elterelni a figyelmet valódi tetteiről. (A Pesti Napló már idézett cikke szerint is „előkelő megjelenésű férfiú” volt, aki sok mindent tudott a külföldi helyzetről, ami azért is különös, mondja a cikkíró, mert „a magyar nyelven kívül más nyelven nem értett”).

Ugyancsak ezen az éjszakán mesélte el a Pallavicini-esetet is. E szerint a gróf disznótorra készült, s a levágandó két disznót elnevezte Kossuthnak és Szemerének. Ő erről értesülve megjelent a kurityáni kastélyban és irgalmatlanul kifosztotta a társaságot, a grófort baltával és pisztollyal kényszerítette pénze átadására.

Egy másik cikkben — amely Porzó aláírással jelent meg, s így a szerzőben Ágai Adolfot kell látnunk — a Pallaviciniek családtörténetéről olvashatunk részleteket. Itt a Kossuth—Szemere motívum jóval előbbre való, még 1848-ban nevezte el így két kutyáját a császárhű gróf, s ezért még bíróság előtt is állt. Krúdy aztán később valóban meg is látogatta a kastélyt, s a grófort így kérte a pénz átadására: „Én nem vagyok rabló, de pénz kell a querillák toborzására. Rossz hazafiak fizessék a jó hazafiakat.” S a rossz hazafiak aztán fizetett.

Krúdy Gyulánál alaposan megváltozik a helyzet. Egyik elbeszélésében egy plébánosról ír, aki disznótorra csapott, s három disznaját elnevezte Kossuthnak, Türrnek és Damjanichnak. Kálmán itt is megjelent, s kifosztotta a vendégeket. Másik művében a plébánosból már rozsnyói püspök lett, akinek két disznaja volt Kossuth és Klapka néven. A kaland többi része már ugyanaz, mint előbb. Ezt vették át Krúdy Mária és Szabó Ede a már idézett művekben.⁴⁴

A két eset, minden romantikus külsőségtől letisztítva igen hihetőnek hangzik, noha egyelőre bizonyítékunk nincs ezek megtörténtére. (Ágai Adolf cikkének forrása a Pallavicini család irattára lehetett, mert több családtörténeti vonatkozású adatot is közöl.)

Volt hát miért üldözniük Krúdyt a zsandároknak. De a táj mindig elrejtette őt üldözői elől. Zajló folyón át menekült, nyáron az Ipolyba bukva nádszálon szívta a levegőt, míg a zsandárok a parton keresték őt. Mikszáth szerint a ráskai erdőben volt a főhadiszállása, „ahol egy barlangja is volt a föld alatt, valóságos lakóház, szobákkal, kamrákkal, s titkos kijáratokkal”. Az írói fantáziától elvonatkoztatva biztos, hogy az ismerős táj, az erdők, az Ipoly élelet adó, s mentő volt számára. Itt valóban el tudott rejtőzködni. A megye jelentős részét hatalmas erdőségek borították még ekkor. A pár évvel ezelőtt — 1846-ban — erre járó Petőfi útjegyzeiteiben le is írja, hogy milyen jó volt vezetőt fogadniuk Somoskőről Salgóra menet „mert tán föl sem találtunk volna a várra”. Hatalmas erdőség vette körül, cser-, tölgy-, bükkfák sorakoztak a még szinte érintetlen őserdei állapotban. (De lent a völgyben az inászói bánya már kezdte pusztítani maga körül a rengeteget . . .)

Kis kitérő bár, de nem lényegtelen, hiszen irodalom és a valóság kapcsolatára világít rá Krúdy egy másik esete. Az író eddig még nem említett művében, az *Asszonyfái szüret*ben is szerepel Kálmán. Itt, ezen a szüreten jöttek össze az új felkelést előkészítő szervezők, itt van Kálmán is, aki már 20 ezer forintot rabolt össze az árulóktól. Ám az összejövetelt egyik társuk feladta a csendőrségnek, s az összeesküvőknek menekülniük kellett. A történelem lapjaira is feljegyezték egy szüretet, elképzelhető, hogy ez adta az ötletet az írónak. Ez még 1851-ben történt a székely összeesküvés idején Balavásáron. Itt a szervezkedés vezetői jöttek össze a tervek végleges kidolgozására, s az asztalnál ott ült közöttük a mozgalom árulója, társainak gyilkosa is.

Krúdy másik kalandját szintén az írói fantázia termékei közé kell sorolnunk. E szerint a Nyírségben tevékenykedő pajkosok, kiknek vezetője

Mezősy László volt, szövetkezett Krúdy Kálmán csapatával. Terveiket a legbiztosabb helyen, Kálmán bátyjának házában, Nyíregyházán szőtték. Azért volt ez kedvező, mert Krúdy Gyula ekkor mint Szabolcs megye tiszti ügyésze a rablókat üldözte, s ki kereste volna azokat éppen a főügyész házában? Innen indult a két csapat nevezetes debreceni kalandjára, ahol igencsak sikerült megzavarniuk a vásárt és az ott mulatozó császári tisztek nyugalma. Az eset azért hihetetlen, mert az ötvenes években Gyula még ügyvéd volt Debrecenben, s csak 1867-ben lett vármegyei főügyész, tehát hat évvel öccse halála után. Ráadásul nem is Nyíregyházán, hanem a megye akkori központján, Nagykállón volt a székhelye.⁴⁵

Mind ez idáig az irodalom és valószínűleg kapcsolatát igyekeztünk felkutatni, őszintén bevallva, kevés eredménnyel. A családi legendákör, az öröklődő mondák úgy átalakultak, hogy valóságmagvukat ma már szinte lehetetlen kibontani. Ám állnak rendelkezésünkre dokumentumok, még ha nem is nagy számmal, melyekből meg tudjuk rajzolni Krúdy Kálmán betyáréletének egyes szakaszait.

Krúdy Kálmán körözésére az első adatunk már 1849-ből, egészen pontosan december 25-ről származik. Ekkor jegyezték be a már említett karancssági hirdetőkönyvbe a járási szolgabírótól érkezett utasítást, amely így szólt: „Krúdy Kálmánnak személyes leírása elfogatás végett közlötik: Szécsénykovácsi születésű. 23 éves, nőtlen. R. cath. kövér, közép termetű, barna hajú s bajuszú, bátor tekintélyű, öltözete betyáros, vörös mellény, fehér zsinórral, fekete aranyos nyakkendő, sárga ködmön, fekete magyar kalap, fekete tollal.” Eredménye nem volt ennek a felhívásnak, hiszen pár hétre rá már országosan is kiadják ellene a köröző levelet. Ekkor és ezután is útonállással vádolják. (Kempen altábornagy stratégiája: rablót, gyilkost csinálni a hazafiból, nincs szükség a mártírra!) Az 1850. február 14-én először megjelent körözüvény (minden hivatalos hirdetést háromszor jelentettek meg) valamivel bővebb, mint az előbbi. Ebben már beszéde is „bátor”, nemcsak tekintete, valamint azt is megtudjuk, beszél „magyarul, tótul, rosszul németül, s még rosszabbul deákul”.

Úgy látszik, hogy e két személyleírás korábbi helyzetet tükrözött, s azóta láthatták őt, mert alig tíz nap múlva, február 24-én ismét megjelent köröztetése, s ezúttal már teljesen más személyleírást adtak: „Életkora mintegy 30 éves, termete középszerű, arcza alakja hosszú, arczszíne fehér, haja gesztenye színű, szeme kék, szája rendes, orra rendes, szemöldöke feketés, bajusza hosszú, fekete, szakállát november 29-én Fülöpszálláson levágatta. Ruházatja: honvéd köpönyeg, csikós nadrág, lent bőrrrel fedve, Kossuth-féle kalap, melyet Fülöpszálláson egy zsidótól megvett, beszél magyarul.”

Ez már alig hasonlít az előzőekhez. Még a ruhaváltozás megérthető, de hogyan lett a barna bajuszból fekete? S még valami: a már említett társa, Bognár Jóska szintén Fülöpszálláson volt, onnan szökött meg. Valószínű, hogy itt a császári hadseregbe besorozandó honvédeknek volt a gyűjtőhelyük, s ide vitték Krúdyt is, s így tudtak róla pontosabb személyleírást adni.

A köröztetés azonban még egyelőre eredménytelen. Csavargásairól érdekes hír olvasható, ezúttal Egerből írta egy levelező. E szerint a Mátrában rendkívül megszorodtak a rablók. Lőháton, teljes fegyverzetten jelennek meg, s tettük elkövetése után eltűnnek az otthont adó erdőkben. „Legveszedelmesebb szerepet játszik, mint hallom, valami Krindi Kálmán

nevezetű, ki honvéd volt." Nincs okunk kételkedni abban, hogy ez nem lehetett más, mint Krúdy Kálmán, aki a Mátra környékre is eljutott.⁴⁶

Közben a megyében is születtek intézkedések ellene. Ezeknek sajnos nincs meg az iratanyaga, pusztán mint iktatókönyvi bejegyzések olvashatók. Április 24-én iktattak be egy jelentést, amely „Krúdy Kálmán Nógrád megyeiben csavargása felőli észrevételre” tétetett. Április 22-én arról számoltak be, hogy megbízott Král János Krúdy Kálmán Szécsénykovácsi házában a házkutatást megtartotta. Május 1-én Gonda Ferenc alszolgabíró jelentette, hogy Krúdy felől semmi biztosat nem tud.

Május 1. és május 27. között elfogták őt. Ezt köröztetéséből tudjuk meg, amely csak június 25-én látott napvilágot. E szerint: „Személyes leírása a Pest városi börtönből f. 1850 évi május 27-dikén megszökött Krúdi Kálmánnak.” Első fogsága tehát alig tartott pár hétig. Személyleírásában sok újat nem találunk, a szeme nem kék, hanem sötétbarna, kora csak 24 év, s öltözete módosult: most térdig erő sötétkék kabátot és fekete nadrágot viselt.

Szökésével kapcsolatos egy megyefőnöki jelentés is. Ebben Andránszky parancsára mindenkit jelenteni kellett, akik a megyéből a szabadságharc alatt valamilyen szerepet játszottak: „Melyik mily fokban volt compromittálva és mily ténye által.” A járási szolgabírák jelentéseiből összeállított felterjesztésben szerepel Teleki László gróf, Sréter Lajos, Pulszky Ferenc, Tanárky Gyula, Bory Lajos, Pál Bálint neve. S utolsó megjegyzésként ez áll: „Ezeket, valamint a pesti börtönből megszökött Krúdy Kálmánon kívül ebben a megyében mindeddig nem sikerült több személyt kikutatni.”

Természetesen ennél jóval többen voltak, akik aktív szerepet játszottak a megyei és az országos politikában. Krúdy e névsorba kerülésével elismert ellensége lett a hatalomnak. (Ezt nem utolsósorban vakmerő szökésének is köszönhet.)

A szökése utáni megyei köröztetése egyébként korábbi keletű, mint a sajtóban. Már június 11-én iktatták azt a rendeletet, amelyben köröztetése kiadatik. Pár nappal ezelőtt pedig valószínűleg szankcióként szökése miatt — elrendelték vagyonának zár alá vételét.⁴⁷

A börtönből megszökött Krúdy a környéken csavargott. Legalábbis ezt állítja egy kihallgatási jegyzőkönyv. A szécsénykovácsi bíró jelentette, hogy az egyik helybeli jobbágy Krúdy Kálmánt vélte látni a község határában. Král János a kékkői helyettes szolgabíró berendelte ezt az embert, és a kihallgatásáról készített jegyzőkönyvet elküldte a megyének. Az ő személyes meggyőződése szerint az illető minden bizonnyal Krúdy Kálmán „legalábbis a ruházata leírása után erre lehet következtetni”.

A jegyzőkönyv szerint Tomis János a tanú, aki 1830-ban született, szécsénykovácsi lakos, jelenleg is ott szolgál Prónay Elek úrnál. Arra a kérdésre, hogy Krúdyt látta-e, így válaszolt: „Én láttam a napokban egy gyanús embert, hanem azt egész bizonnyal nem mondhatom, hogy az Krúdy Kálmán lett volna, mert magam az említett csavargót életemben soha nem láttam.” A tanú vallomása szerint Krúdy a hugyagi malomtól jött, odament hozzá, vizet ivott a korsójából, szólt néhány szót, majd tovább ment Kiskér felé. A lényeges kérdésre, hogy nézett ki, Tomis ezt válaszolta: „A képe majdnem egészen be volt növe úgy, hogy azt különböztetni lehetetlen vala. Ruhája állott: széles tányérú sapkából, kékes posztóból készített dolmányból, vörös csikokkal, kékes német nadrágból és egy lyu-

kas bakkantsból. Bakkantsán kívül a többi öltöztetje még jó karban vala. A kinézését és viseletét inkább úriasnak, mint parasztosnak mondhatni. Egy gömbölyű nyelvű fokoson kívül semmi más fegyvere nem vala. Személyes leírása a következő: test állása: középzömökös, szeme, szakálla és bajsza barna."

Minden különösebb jogi ismeret nélkül megállapítható, hogy e vallo-más aligha lehetne bizonyító erejű egy tárgyaláson. Tomis maga is beis-meri, hogy Krúdyt sohasem látta, s így az illető bárki lehet. Ruházatának leírása teljesen más, mint korábbi személyleírásaiban, egyéb jellegzetes-ségei pedig még sok más ezer emberre ráillenek. Úgy látszik, a helyettes szolgabíró szeretett volna eredményt produkálni, ezért terjesztette fel ezt a bizonytalan vallomást.

Komáromy főszolgabíró nem lehetett megelégedve a tényekkel, mert július 18-án utasította Krált, feltétlenül hallgassa ki a hugyagi molnárt, hátha az többet, és biztosat tud mondani a csavargó kiléte felől, mert ő Krúdyt mindenáron el akarja fogni. Ahogyan írja: „Ezen szökött rabló kézrekerítése érdekemben fekszik."

Alig egy hónap múlva, augusztus 19-én egy jómódú csécesei gazda. Dancs Pál írt panaszkozó levelet. Ebből a következők derülnek ki: Krúdy Kálmán és legényei raboltak a faluban. Voltak segítői is, ugyanis a hely-beliek megmondták, kiket érdemes kifosztani („a faluban is vannak or-gazdák, akik utasítást adnak nekik"). Kéri a sziráki járási szolgabíró-t, azonnal segítsen, mert még a házból is kihúzzák őket, „a parasztnál itt nincs huncutabb, csak nevet ha hallja, hogy rabolják a gazdagot". Úgy látszik, még sem voltak elég pontosak a hangulatjelentések, az alsóbb nép-osztály még nem tudott napirendre térni elvesztett jogai felett, s ha más-ként nem, hát így fizetett: a rablóknak mutatta meg melyik gazdagot ér-deemes kifosztani, s örömmel nézte azok károsodását.

Dancs Pál levelére Barkóczi Pál azonnal, még aznap válaszolt a me-gyének. Jelentéséből megtudjuk, hogy a Krúdy-banda már korábban is rabolt a környéken. Tudomása van arról, hogy a parasztok együtt tarta-nak a rablókkal, éjszakánként együtt mulatnak velük. Addig nem látja bátorságosnak kimenni a helyszínre, míg Bory Pál pandúrokat nem ren-del mellé, tekintve, hogy a rablók „felfegyvereztetek, ők pedig minden fegyver nélküliek".

Nem véletlen hát, hogy a csendőröket mozgósították Krúdy elfogásá-ra. Velük együtt, mint már azt korábban írtuk, egy ideig a pandúrok is részt vettek az üldözésben. Egy fogalmazványban olvashatjuk, hogy a pandúrok Bornemissza István és Lajos vezetésével letették a hivatali esküt, s most már kérik Andreánszky urat, hogy a számukra szükséges fegy-vert és lőszerszámot minél előbb biztosítsa. Ez annál is inkább szükséges, mert „az újabb tudósítások szerint Krúdy Kálmán, Gracza Antal, Laczay Károly és Dota György bandita vezérek külön 8—9 emberből álló csapatot-akat alkottak és a falukba nyílt requisitókat intéznek írásba, hogy a Ha-zaért szenvedők részére pénz, bor és kenyér mennyiséget küldjenek."

Az 1850. szeptember 13-án íródott fogalmazvány alapján készült az 1. levelezői tudósítás is, amit már idéztünk a pandúrok visszaállításánál. E cikkben jelzik, hogy ezek a betyárok „még most is egy bandában 7-en, 8-an, 24-en járnak fegyveresen", s a csendőrség nem képes őket elfogni, s talán majd a most felállított pandúrság segíteni fog.

Mindkét írásban olvasható a betyárok egyik kedvelt módszere, ti. az, hogy a faluba beüzennek, egy cédulát küldenek amin ez áll: „a hazáért szenvedők számára küldjön főtisztelendőséged vagy uraságod vagy a község kenyeret, néhány font szalonnát és bort”. S a címzett minden esetben küldte azt, amit kértek, mert örült, hogy ennyivel megúsza. Ez a jelenet feltűnik Mikszáth regényében is. Itt Krúdy kihívhatja a gazdát a kapuba, vagy a ház mögé, s udvariasan így szól: „Urambátyám vagy tekintetes úr (már amilyen lábon azelőtt álltak) adjon nekünk egy kis füstölt húst, egy oldal szalonnát és öt forintot, mert ki vagyunk fogyva mindemből.” S nem is igen tagadta meg senki ezt a kis szívességet Krúdytól. Ami külön is érdekes. Mikszáth ezt a jelenetet megtörtént események alapján vette fel regényébe. Felesége emlékirataiban olvashatjuk, hogy gyermekkorában egy augusztusi napon beüzentek Mauksékhoz a betyárok („két úriformájú”), s kérték, küldjék ki nekik a „sült libát, egy korsó bort és Veres Kálmán úrtól az újdonaúj csizmát”. Így aztán ki jó szívvel, ki siránkozva, de megvált a kívánt tárgytól. Ezzel a módszerrel nagyot ugyan nem lehetett zsákmányolni, de a legszükségesebb mindig megvolt.⁴⁸

Legközelebb 1851-ben fogták el. Előzménye ennek is egy nőkaland. Ezek szerint Krúdy 1851. augusztus 17-én Lovik Terézia hajadonnak, aki Sölyből Ilyybe ment „a gárdonyi kukoricaföldek közt útját állotta és rajta erőszakot követett el”. Komáromy főszolgabíró jelentéséből az is kiderül, hogy Krúdy a lányt meg is verte úgy, hogy annak orrán-száján dőlt a vér. Az eset után kettőzött erővel folytatták keresését, s néhány nappal a tette után a sztreгови járásban elfogták és a pozsonyi haditörvényszékre vitték. A megyei levelező ekkor is beszámolt a sajtóban és nem állta meg, ha óvatosan is, de ne bírálja a csendőrséget: „Említett egyént a cs. kir. csendőrség számtalanszor, noha mindig siker nélkül üldözte és jelen elfogatását is inkább a községi előljáróság éber szemének lehet köszönni.”

Elfogatásának meglehetősen nagy visszhangja lett a megyében. Forrét Jenő, a szécsényi kerületi közigazgatási szolgabíró ekkor, akinek jelentései messze kirittak meghunyászkodó, sallangos stílusukkal. 1851. szeptember 6-i jelentésében többek között ezt írja: „Krúdy elfogatásának mindenki pártkülönbsége nélkül örülni látszik, egy sajnálkozó szó sem hallatván, ami ily egyének kézre kerülése alkalmából sűrűn történni szokott...”

Egy másik jelentés hasonló hangnemben ír Krúdy elfogásáról: A hírneves Krúdy Kálmán foglyul ejtése „mindenkiben jóleső érzést váltott ki, örvendetes szenzációt jelentett”.

Bizonyos fokig egyet kell értenünk ezekkel a véleményekkel, mert adataink alapján nem lehet azt a képet megrajzolni Krúdyról, amit az író tudott. Noha kritikával kezeljük az iratokat, s ismerjük Kempen altábornagy véleményét is, akkor sem tudjuk a szabadsághős jellemvonásait felfedezni Krúdy Kálmánban. Nem véletlen, hogy halála után harminc esztendővel a megyei sajtóban is ezt olvashatjuk: „... Krúdyról az a való, hogy ő rabolt és fosztogatott mindenütt, ahol lehetett. Félelmetes volt, mint kapczabetyár, aki védtelen nőket is megtámadott úton-útfélen.”

Krúdy fogsága idején, 1852. június 15-én, valószínűleg ügye tárgyalásának előkészítése közben a megyefőnöktől átirat érkezett Prónay Pálhoz, apátfalvi kastélyába. Ebben Krúdy korábbi, még 1849. november 28-i rablásáról kérnek felvilágosítást, mi legyen az, s történt-e már vizsgálat az

ügyben. Sajnos itt sem merül fel hazafias motívum. Prónay Pál maga mondotta azt a vizsgálatot végző Vitális István losonci főszolgabírónak, hogy „a bepanaszolt Krúdy Kálmán házánál rablást el nem követett, csupán a cseléd asszonyokat csábította. De ez sem sikerülve, eltávozott.”

A börtönből Krúdy újra megszökött. Ezt apja leveléből tudjuk, amelyben ez áll: „Tekintetes cs. kir. ker. Szolgabíró úr! Folyó hó 16-ról kelt abbeli hivatalos megkeresésére, miszerint Krúdy Kálmán megszökése által magával elvitt cs. kir. ruhák megtérítése fejében 15 forint és 20 krajczár-ot fizetett, mint atya a mgs kincstárnak lefizessek — van szerencsém Tekintetes cs. kir. Szolgabíró úrnak ünnepélyesen kijelenteni, hogy én hat gyermek attyja, egy rossz fiúért a többi károsítani nem fogom, következésképpen jelen összeget nem fogom helyette kifizetni, minthogy említett fiamért az Életben már örökségén túl fizettem ki — és így számára birtokomban mi sem lévén, mit is midőn egész tisztelettel tekintetes uraságnak a midőn tudatok, tisztelettel maradtam. Szécsénykovácsi. december 18. 1853. Krúdy János.”⁴⁹

Ettől az időszaktól kevesebb hírünk van Krúdy Kálmánról. A források megriktnak, hosszú esztendőkre eltűnik a nyilvánosság elől. Valószínű, hogy szándékos hallgatásról van szó, hiszen a többször elfogott, s mindig megszökni tudó rabló nem vetett jó fényt az abszolutizmuskori hivatalnokrendszer hatékonyságára.

Krúdy Kálmán haláláról ismét több téves és egymásnak ellentmondó forrásban olvashatunk. Az egyik, amit sehogysem tudtunk bizonyítani, Volk Irma személye. E leány Krúdy több művében is szerepel. Valamennyiben Vadkertre teszi halálának helyét, valamennyiben az orosz csapatokkal vívott harcban esett el. Csak míg az egyikben kozák pika ölte meg a lányt, a másikban agyonlövik Krúdy Kálmán helyett. Volk Irma a szabadságharcban meghalt bátyja megbosszulásáért indult a harcterre, s Kálmán mellett harcolt férjruhában. Szerelmes volt Kálmánba, de nem merte bevallani. A vadkerti hősnő című elbeszélésben viszont már házasságukról is tud az író. (Igaz, itt a főhőst Szécsény Kálmánnak hívják, de a téma egyértelművé teszi a szereplőket.) Volk Irma azonban nem szerepel a szabadságharc feljegyzett nőhonvédjei között, Kozma József lexikonja sem említi, még Volk József néven sem. Maga a csata megtörtént Vadkertenél, de inkább csak utóvéd harcok voltak ezek, amikor a megyén átvonuló Görgeyt a VII. hadtest fedezte Pöltenberggel az élen. Július 17-én vette fel a harcot a cári lovas csapatokkal Rétság és Vadkert között. Az érsekvadkerti katolikus plébánia halotti könyve szerint Szent Jakab havában, azaz július 18-án három honvédet temettek el: egy magyar táborbeli betegen itt maradt huszárt, aki kolerában halt meg, és még két huszárt, akikre a búza között találtak. Életkorukról, nevükről semmi adat. S hogy közülük az egyik lány, az a temetésnél biztosan feltűnt volna.⁵⁰

Ide ehhez a sírhoz járt néha imádkozni Krúdy, és itt is ölték meg őt. Hogy ki és hogyan, az szintén nem egyértelmű. Az író maga sem teszi azt. Egyik novellája szerint „agyon lőtte valami ellensége a bokor mögül”, a másikban a zsandárok menekülés közben lőtték le, de ő még elvándorolt a sírhalomig. Az álmok hősében halálát a féltékeny bárónő, a Mikszáth-kisregényben is szerepelt Balassa bárónő okozza. Itt Kenesse néven látjuk a hőlyget viszont, aki nem „tartozott azok közé a nők közé, akiről a szépség fogalmát megalkották”. Ezt az öregedő bárónőt szöktette el Krúdy, vagy inkább őtáná szökött az egykori bécsi táncosnő, s árulta el Kál-

mánt, amikor rájött, hogy az jobban szereti Rozgonyi Zsuzsit, a vadkerti csárdásnét. Elhívta Krúdy üldözésére a csendőröket, s azoknak az élén Paczolay Ferkó, Krúdy unokatestvére állt. Az ő fegyvere oltotta ki Kálmán életét Vadkerten, Volk Irma sírjánál.

A tragikus vég ezúttal sem ilyen regényes, miként azt a korabeli sajtóból kivehetjük. Krúdy 1861. november 28-án halt meg. Haláláról először december 1-én jelent meg az újságokban kétsoros hír, majd pár nap múlva a részletes beszámolót is olvashatták. E szerint Krúdy augusztus 17-én a jásztelki pusztán erőszakoskodott egy lánnyal, és az ott levők üldözöbe vették. Az egyik megyei csendbiztos, Diószeghy Tádé véletlenül éppen arra járt, csatlakozott az üldözéshez, és el is fogta Kálmánt Szokolyán. Amikor kísérté be a megyei börtönbe, Krúdy szökni próbált, de a csendbiztos pisztolylövessel megsebesítette. Csak így tudta őt bevinni Gyarmatra. A börtönben meggyógyult. Egy másik bünténye miatt — állítólag három „igen fiatal leánykán” követett el erőszakot — Vácra vitték az ügy tisztázására, november 26-án. A kísérő parancsnok neve Paczolay Nárcisz volt. A vádak igaznak bizonyultak, s Krúdy lovas pandúrok kíséretében gyalog jött vissza Gyarmatra. November 28-án délután három óra tájban Krúdy a Jásztelekről Vadkertre vezető országúton ismét szökni próbált, „az országúton fölhalmozott kórákásból kísérőit követve támadta meg, hogy ily módon az erdőbe menekülhessen, hol a lovas kísérők nem is üldözhatték volna, de Namen Gusztáv pandúrtizedes pisztolyával agyonlőtte.”⁵¹

Így végződött hát Krúdy Kálmán mozgalmas élete. Megszállott, vad, szenvedélyes élete volt, „bolondulásig szerette az asszonyokat”, talán már nem is volt egészséges ez a rajongás. Halálával lezárult a nógrádi Krúdyak életének egy szakasza, hogy aztán a „pajkos” Krúdy a Nyírségben megszülető Krúdy Gyula jóvoltából tisztult, emberibb és híresebb, új életre támadjon.

JEGYZETEK

1. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi viselt dolgai. = Mikszáth Kálmán: Összes művei. Kritikai kiadás. 11. k. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 247—251. p.
2. Krúdy Gyula: Az álmok hőse. = Pókhálós palackok. Bp. 1977. 111—151. p., Az asszonyfái szüret. = Uo. 99—107. p., Egy nevezetes rablóvezér. Krúdy Kálmán hőstettei. Bp. 1922. (Ez nem más mint *Az álmok hőse* című elbeszélés és néhány kisebb novella.) Urak, betyárok, cigányok. = Vallomás. Bp. 1962. 329—424. p., A vadkerti hősnő. = A löcsei kakas. Bp. 1962. 296—303. p. A lista korántsem teljes. Krúdy Kálmán, és általában a nógrádi família alakjai feltűnnek még az író jó néhány elbeszélésében, regényében, még ha egy-egy mondat erejéig is.
3. Mikszáth Kálmán: A Krúdy Kálmán csínytevései. = Összes művei. Kritikai kiadás. 11. k. 65—140. p. Egy adalék Mikszáth regényéhez: Nagy Iván egyik cikkében (Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1898. 14. sz.) említi Balassa Sándort, aki 1820 táján 76 éves korában feleségül vette a nála 60 (!) évvel fiatalabb Kiss Annát, gazdatisztje leányát. Ebből a házasságból született 1822-ben a kisregényben szereplő Balassa Antal báró. Ő viszont már időben nősült, két fia is született, s meglehetősen szegényen halt meg a 70-es évek elején. Ebből a motívumból formálta az író művében a bécsi színész és az öregedő báró történetét.

4. Krúdy Mária: Szindbád gyermekkora. Bp. 1975. Móra Kiadó. Krúdy Péter: Krúdy Gyula élettörténete. Bp. 1938. Saját kiad. Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezde. Bp. 1971. Akad. Kiadó. Szabó Ede: Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. Szépirod. Kiadó.
5. Krúdy Gyula: Az álmok hőse. 113. p.
6. Fényes Elek: Magyarországnak... állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 2. k. 1837. 239. p. Mocsáry: Nemes Nógrád vármegye... esmeretése. Bp. 1826. 1. k. 373. és 218. p.
7. Nógrád megyei Levéltár. (A továbbiakban NmL.) Nógrád megye adószedőjének iratai. 1828. XVIII. 184.
8. Fényes Elek: I. m. 203. p. és 248. p. — A nógrádi adózó nép viszonyai 1828-ban. Salgótarján 1972. 64—65. p. — NmL. Közgyűlési jegyzőkönyv (továbbiakban: Kgy. jkv.) 510/1835, 592/1835, 598/1835, 1902/1835, 263/1836, 685/1836, 1407/1836.
9. Szécsénykovácsiban és környékén akkoriban az alábbi földesuraknak volt birtokuk: Bibíthi Horváth, Fáy, Tapolcsányi, Ambrózy, Radványi, Ebeczky és természetesen a Krúdyak. In. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest. 1851. 1. k. 74. p. Ugyanitt olvasható, hogy ekkor már 258 katolikus, 48 evangélikus, 4 református és 8 zsidó lakosa volt, ami összesen 315 főt tesz ki. (Fényesnek a 6. jegyzetben említett statisztikájában 1847-ben is ugyanennyi lakost találunk!) A fejlődés illusztrálására említsük meg itt Borovszky 1911-ben megjelent megyei monográfiáját, amelyben már 105 házról és 565 lakóról tudunk.
10. NmL. Kgy. jkv. 562/1835, 2117/1835, 268/1836, 1911/1837, 766/1838, 766/1838, 666/1839, 2650/1839, 625/1840. A túlzott mérvű robotaltatást illetően uo. 167/1842, 383/1842, 383/1844.
11. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 6. k. Pest. 1869. 471—472. p.
12. NmL. Kgy. jkv. 1532/1837, 637/1838, 201/1839, 1457/1840, 1684/1844.
13. Uo. 1255/1834, 2164/1835, 277/1836, 2708/1837, 3501/1840, 1835/1837, 1627/1838, 970/1841, 136/1842, 366/1846, 1969/1846, 334/1848, 3254/1841.
14. Uo. 3852/1846, 65/1846, 658/1846, 1468/1846, 3117/1840, 1337/1844, 2207/1844, 799/1846, 280/1846, 3854/1846, 667/1847, 1013/1835, 1620/1837, 2623/1839.
15. Uo. 59/1832, 976/1832, 313/1834, 389/1834, 2623/1846, 237/1847.
16. Uo. 740/1835, 1611/1839, 3676/1841.
17. Uo. 159/1838, 419/1838, 498/1838, 2033/1839, 2348/1840, 1030/1840, 1242/1840, 1151/1843.
18. Uo. 752/1841, 2242/1841, 852/1845, 2888/1841, 550/1843, 391/1844, 851/1845.
19. Uo. 2193/1840, 752/1841, 1362/1841, 2102/1841, 2829/1841, 1029/1843.
20. Uo. 1392/1832, 1861/1832. A jelentkezők közt volt pl. Vitális Sámuel, Ambrózy Gábor, Gabányi István stb. — Fényes: I. m. 2. k. 211. p.
21. Uo. 1953/1835, 863/1836, 977—979/1836, 1499/1836, 598—601/1837, 1276/1840, 237/1845. Gazdasági vonatkozásán túl az adatoknak helytörténeti vonatkozásaik is vannak. Így megtudjuk például, hogy 1845-ben a balassagyarmati főutcat a megyei börtön rabjai igénybevételével kövezték ki. Krúdy kérte a várostól a munkadíj befizetését a megye pénztárába.
22. Uo. 695/1839, 699/1842, 2447/1846, 2453/1846. A táblabírói hivatal ekkor már inkább csak cím volt. Igaz, közülük választották az igazságszolgáltatásban aktívan részt vevőket, de olyannyira sok volt a táblabíró, hogy ennek a funkciónak a betöltésére csekély esélye volt Krúdynak.
23. Uo. 2511/1839, 699/1840, 2520/1840, 2989/1843. — A vármegyei ügyintézés abszurditására egy jellemző példa, amely Mikszáth tollára kíváncsított volna. (Mint ahogy megszületett az elfelejtett rab története is!) Ebben az esetben az „elfelejtés” kicsit több egy hétvégénél. Krúdy János várnagy terjesztette elő, hogy egy bizonyos Ország Antal nevű rab már fél éve, hogy kitöltötte a rá kirótt büntetést és még mindig a megye börtönében van: „egy egész évet vasban, szokott büjt és közmunka mellett töltött, holott csak felévre volt ítélve”. A megye nagylelkű volt, elrendelte szabadon bocsátását, sőt mi több, kérni fogják ő cs. kir. Felségétől, esetleges botbüntetésének elengedését, ezért a fél esztendőért. — NmL. Feny. Törv. Jkv. 1843. 24.
24. Uo. 728/1845, 713/1846, 717/1846, 52/1847, 742/1845, 370/1846, 1940/1846, 1941/1846, 1340/1847, 1558/1847. Annnyiban helyesbíteniünk kell, hogy a számvizsgáló szék még egy esetben azért felbukkan, ha áttételesen is. Rapp helység lakosai

ugyanis azt panaszolják, hogy Krúdy János utasítására Bornemissza János volt csendbiztosnak 1842—43-ban 4 kila zabot és 24 részlet szénát kiszolgáltattak, de ezt a volt várnagy könyvecskéjübe nem vezette be, sőt mi több, a könyvecskében „külömbféle igazítások is tétettek”. A panaszt és Krúdy arra adott válaszát aztán átadták a számvizsgáló bizottságnak. 2803 1846 és 1770 1847.

25. Uo. 578 1840, 2817 1841, 1705 1841, 2753 1842, 72 1844, 3086 1840, 1632 1844, 1635 1844, 858 1843, 1430 1843, 743 1844, 2161 1844, 745 1847.
26. Uo. 419 1835, 1725 1835, 1587 1836, 2078 1837, 902 1838, 522 1839, 40 1840. A Bibichi, (Bibicsi) alapítványra vonatkozóan Krúdy Pál visszaemlékezéseire hivatkozhatunk. — Az alapító neve több alakban fordul elő, az említettekén kívül Bibics, Bibithi stb. — Ezekben még további érdekes adatokat kapunk az alapítvány későbbi sorsáról. In: Tóbiás Áron: Krúdy világa. 484—485. p. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1960—61. 145—148. p. — Fábian Gábor: Arad vármegye leírása. Buda. 1835. 194. p. Cséplő Péter: A nagyváradi római kath. főgimnázium története. Nagyvárad. 1894. 137—138. p., 193. p.
27. Uo. 2454 1846, 90 1848, 114 1848.
28. Kálmánt 1826. február 24-én keresztelték. Valószínű, hogy a szokások szerint már egynapos korában a szenteltvíz alá tartották a csecsemőt — február 23-án született. A bejegyzést őrzi a már említett varbói (ma Vrbka, Csehszlovákia) templom anyakönyve. Besztercebánya. Állami Kerületi Levéltár, Radvány. — Uo. 3665 1841, 1265 1843, 1749 1844, 1372 1846, 1782 1846, 3038 1843, 333 1845. — Nógrád megye fenyítő törvényszékének jegyzőkönyve 406 1847, 29 1848, 33 1848. Ebben az ügyben még egy bejegyzés van a jegyzőkönyvben, ez év április 13-ról keltezte (113. sz.) Horváth Elek főszolgabíró újabb tudósítást terjeszt elő az ügyről, de közölték, „az e tárgyú vizsgálati iratok a hadi tanácsnak által téve lévén e helyütt megszűnnek”.
29. Kozma György: Az 1848—49-i magyar szabadságharc magyar szereplőinek lexikona. OSZK. Kéziratár. 3. k. 201. p. Fol. Hung. 2092., Közlöny 1848. dec. 29. 201. sz. I. p. Szinnyi József: Komárom 1848—49-ben. Bp. 1887. 280. p.
30. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 250. p. Uő.: Az álmok hőse, 119—120. p., Uő.: Urak... 385—386. p.; Katona: I. m. 25—26. p. — Szabó Ede: I. m. 8. p. — Krúdy Pál visszaemlékezései — Tóbiás Áron: I. m. 483—484. p.
31. Az abszolutizmus korabeli állapotokra alapvető forrásaink voltak: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. 1—4. k. Bp. — Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus korabeli levéltár. Bp. 1965. Akad. Kiadó, Magyarország története. 4. k. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1976. Nógrád megyét illetően: Nógrád megye története 2. kötet (Szabó Béla, Horváth István) Salgótarján, 1969., valamint a korabeli sajtó és a Megyei Levéltár iratanyaga.
32. Magyar Hírlap. 1850. 84. sz. febr. 21. Uo. 95. sz. márc. 6. — NmL. Megyei főnöki iratok (a továbbiakban Mf). 4713 1851.
33. Berzeviczy: I. m. 1. k. 142, 169, 124, 222. p. NmL. Mf. 1359 1850, 5556 1850, 3432 1850. Magyar Hírlap 1850. 339. sz. dec. 22. Uo. 1852. július 23. Budapesti Hírlap 1853. júl. 31. 178. sz.
34. NmL. Mf. 5464 1851. — Budapesti Hírlap. 1853. 178. sz. júl. 30., NmL. Mf. 1992 1850, 624 1851, 2038 1852.
35. Berzeviczy: I. m. 1. k. 104. p., 168, 224. p., 2. k. 15. p., Sashegyi: I. m. 36. p., Jankovich Vince: Korrajzok és eszmétörödékek az 1850—1867. évszázakból. Balassagyarmat. 1871. 72—73. p.
36. Berzeviczy: I. m. 1. k. 169—172. p., Magyar Hírlap. 1850. febr. 21. 84. sz., NmL. Mf. 6135 1851, 3249 1852. — Jankovich: I. m. 73. p.
37. Berzeviczy: I. m. 1. k. 169—172. p., NmL. Mf. 4870 1851. — Berzeviczy: I. m. 1. k. 172. p.: „Nógrádban egy zsendárfőhadnagy kijelentette, hogy ő nemcsak az úrbéri telkeseket, hanem a zselléreket is föl fogja menteni a szolgáltatások alól, minek okából ezek egyes helyeken össze is jöttek és gyűlést tartottak.” — Jankovich: I. m. 72. p. — NmL. Mf. 5046 1850. — NmL. Mf. 3418 1851. Itt olvashatunk a pandúrok felszereléséről is: a két csendbiztosnak és a 12 pandúrnak szükséges 14 pár kardszija, 14 pár pisztoly, 14 kard, 12 nyereg, 12 dolmány, 12 mellény, 12 kalap, 12 szűknadrág, 12 nyakravaló, 12 szűr, csizma stb. A fizetség 100 pft egy évre, a csendbiztosoknak pedig 400 Ft. — Magyar Hírlap. 1850. 279. sz. okt. 12.

38. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 251. p., Uő.: Az álmok hőse 119. p., Uő.: Krúdy Kálmán bácsi... 250. p., — Krúdy Gyula idéz egy versikét, amelyet állítólag az Ipoly vidéki lányok énekeltek Kálmánról. Hitelességét nem tudjuk bizonyítani:

„Itt a pajkos Krúdy
Jaj de illegéli
Kacki bajuszkáját
Lányok boldogságát
Menyecskék édes álmát”

- = Az álmok hőse 133. p. A Palóc Múzeum adattárában főleg Benkó Sisa és Vidróczki adatokat találunk, Krúdyról még egyetlen utalást sem. — Osváth Pál: Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. Bp. 1859. 36—38. p. Szűcs Sándor: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. Bp. 1969. Magvető. 192—196. p., 185. p. — Krúdy Gyula: Urak... 384. p., Osváth: I. m. 74—75. p. — Az ellenállási mozgalmakra, valamint Kempen altábornagy idézetére lásd Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. 1955. Művelt Nép. 11—186. p.
39. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 250. p., Uő.: Az álmok hőse 120—121. p., Lónyay Jánosné: Töredékek. Bp. 1891. I. k. 129—136. p., Pesti Napló. 1895. május 1. 118. sz. — Krúdy Péter: I. m. 3—4. p., Krúdy Mária: I. m. 30. p.
40. Krúdy Gyula: Az álmok hőse 126. p., 132—133. p., Uő.: A Krúdy Kálmán bácsi... 251. p. — Gracza György: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. 5. k. Bp. 967—968. p. Ehhez lásd még Kozma idézett lexikonját 2. k. 153. p. és Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái 3. k. 1894. 1400. p. — Gyürky Antal: Ötvennégy év Hont vármegye történetéből. 1—2. k. Vác. 1874. I. k. 257. p. 2. k. 257. p. 268, 290., 304. p., Hont vármegye (Szerk. Borovszky Samu) Bp. 1911. 387., 391. p.
41. Hont vármegye 392. p., NmL. Fenyítő törv. Jkv. 77/1849. NmL. Karancssági Liber Currentalium 1849. dec. 13., Uo. 1850. jún. 30. — A Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1888. évi 49. számában újabb adalék bukkan elő Graczaék haláláról. A gyilkosokat kinyomozó Ráday rendelete szerint „1200 frt kártérítés címén és 80 frt vérdíj címén telekkönyvileg biztosíthatók” az örökösök részére, s a közlemény írója őket keresi most.
42. NmL. Feny. törv. jkv. 72/1849. Magyar Hírlap 1850. 279. sz. okt. 12. Uo. 315. sz. nov. 24. — Uo. 87. sz. febr. 24.
43. Krúdy Gyula: Az álmok hőse 120—121. p., Pesti Napló 1895. május 1.; Lónyayné: I. m. 129—136. p. Mikszáth: I. m. 67—69. p.
44. Krúdy Gyula: Az álmok hőse 138—140. p., Nógrád megye története 1. k. Salgótarján 1972. 356—357. p., — Lónyayné: I. m. I. k. 129—136. p., Pesti Napló 1895. május 1. — Uo. ápr. 26. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 250. p. — Uő.: Urak... 386—387. p., Szabó Ede: I. m. 11. p., Krúdy Mária I. m. 30—31. p.
45. Krúdy: Az álmok hőse: 124—125. p., Mikszáth: I. m. 68. p. — Berzeviczy: I. m. I. k. 292. p., Székely vértanúk. Bukarest. 1975. 50—51. p. — Krúdy Gyula: Urak... 382—407. p., Katona Béla: I. m. 26. p., valamint az író testvérének, Ilonának a visszaemlékezései = Krúdy emlékkönyv. Nyíregyháza 1968. 45—60. p.
46. NmL. Karancssági Liber Currentalium 1849. dec. 25. Magyar Hírlap 78. sz. 1850. február 14. — Uo. 87. sz. február 24. — Krúdy: Az álmok hőse 116. p., Mikszáth: I. m. 122. p., Magyar Hírlap. 1850. ápr. 12.
47. NmL. Mf. Ikt. könyv. 2255/1850, 2158/1850, 2460/1850. — Magyar Hírlap. 1850. június 25. 187. sz. — NmL. Mf. 2884/1850. A teljes iratot közli a Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv Nógrád megye történetéhez. Salgótarján. 1977. 80—81. p. — NmL. Mf. iktató 3065/1850, 3009/1850.
48. NmL. Mf. 3842/1850, 4685/1850, 3418/1851. — Magyar Hírlap. 1850. 279. sz. okt. 12. Mikszáth: I. m. 69. p.; Mikszáth Kálmánná Mauks Ilona visszaemlékezései. Bp. 1922. Atheneum 16. p.
49. NmL. Mf. 4825/1851. Magyar Hírlap 1851. 567. sz. szept. 21. — Nógrádi Lapok és Honti Híradó. 1891. 28. sz. 4. p. — NmL. Mf. 4825/1851, 3651/1852, 3930/1852. — 8454/1853.

50. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 251. p. Uő: Az álmok hőse 120. p. — Szabó Béla: Jobbágyfelszabadítás és honvédelmi összefüggései Nógrád megyében 1848—49-ben = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1974. 178. p.
51. Krúdy Gyula: A Krúdy Kálmán bácsi... 251. p., Uő: A vadkerti hősnő 303. p., Uő: Az álmok hőse 136. p. — Uo. 126—127. p., 134—135. p. — Magyarország. 1861. dec. 1. és dec. 4. Krúdy Pál emlékezett vissza egyedül a Krúdyt megölő csendbiztosra, Nahmen Gusztávra. Igen részletesen írja le a gyilkos zsandár későbbi életét, amelyben megvetés és gyalázat vette körül e tette miatt. — Krúdy Kálmán halotti bejegyzését végül is a rétsági kath. plébánia halotti anyakönyvében találtuk meg. (43 1861. 306. p.) E szerint november 28-án halt meg és 30-án temették. Ormat Antal plébános még azt is hozzátette: „A vad, veszélyes, közismert rabló méltó büntetését elnyerve így veszett el szanalmas módon.”

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

KRÚDY KÁLMÁN

Adalékok a Krúdy család nógrádi ágának történetéhez (1832—1861)

Száz esztendeje, 1878 október 21-én született Krúdy Gyula, a XX. század magyar irodalmának egyik legnagyobb alakja. Kevésbé ismert tény, hogy családja révén Nógrád megyéhez is kötődik, számos rokona élt itt.

A Krúdyak a XVIII. században költöztek le Zólyom megyéből és lettek Szécsénykovácsiban (ma Csehszlovákiában van) közbirtokosok. A megye kisnemesei közé tartoztak, életükre a felszinen maradásért vívott harc, a megélhetési küzdelem volt a jellemző. A vizsgált időszakban a család középponti alakja Krúdy János, az író dédapja. Mint várnagy (a megyeháza gondnoka) aktívabb életet élt, noha aktivitása — miként a család többi tagjáé is — elsősorban a minden eszközzel való birtokszerzésben, a pereskedésben, a gazdasági ügyeskedésben jelentkezett.

A tanulmány másik fő alakja Krúdy Kálmán, Krúdy János fia. (Krúdy Jánosnak hat gyermeke volt: négy lány és két fiú. A másik fiú, Gyula került el Szabolcsba s ebből az ágból származik az író.)

Krúdy Kálmán fiatalkora a kor kisnemesi ifjúságának lehetőségeit, érvényesülését is ábrázolja. A iskolázatlanság, a vagyontalanság, a kilátástalan élet csődjével fenyegette a felserdülő fiút. Élete azonban hirtelen váratlan és tragikus fordulatot vett. Már egészen korán, 15 éves korától állandó összeütközésbe került a törvénnyel: verekedések, betörési kísérlet, erőszakoskodások vitték oda, hogy a szülei katonának adták. Később részt vett a szabadságharcban és 1849 után kezdődött kalandosabb, híresebb élete.

Ennek eseményeit Krúdy Gyula és Mikszáth Kálmán műveiben is megtaláljuk, természetesen az írói fantázia segítségével jelentősen átalakítva. Hiteles levéltári források, a korabeli sajtó alapján sikerült feltárni mi a realitás Krúdy Kálmán „csinytevéseiben” s emellett kiegészítést adni az abszolutizmus korabeli Nógrád megye politikai-társadalmi képéhez.

Az összevetés után jelentősen módosítanunk kellett a Krúdy Kálmánról kialakított írói képet. Míg Krúdy, Mikszáth regényeiben Kálmán a nemzet szabadságáért küzdő hős, az árulók, a „pecsovicso”, a császárhű nemesek réme, sarcolója, legendás betyár, a szegények pártfogója, a zandárok üldözöttje, a szép asszonyok kedveltje, a legendák hőse — addig a valóságban mindezekből alid marad valami. Tetteiben csak nyomvonalaiiban bukkann fel az előbb felsoroltak egyike-másika s inkább egy saját sérelméért bosszút álló, nőkkel erőszakoskodó, vad ember képe bontakozik ki, aki ugyan egészen 1861-ig, haláláig szakadatlan harcban állt az őt üldöző csendőrökkel, de ennek a harcnak az indító okai minden esetben közönséges utonállások, rablások és egyéb erőszakos cselekedetek voltak.

Krúdy Kálmán élete és alakja a családi legendakör szépítő, nemesítő hatásán jutott el Krúdy Gyula műveibe s lett elbeszéléseinek máig élő, romantikus hőse.

MIHÁLY PRAZNOVSZKY

KÁLMÁN KRÚDY

Beiträge zur Geschichte eines Teiles der Familie Krúdy, welcher dem Nógráder Zweig abstammt. (1832—1861)

Vor 100 Jahren, am 21. Oktober 1878 wurde Gyula Krúdy geboren. Er ist einer der grössten Figuren der ungarischen Literatur des 20. Jahrhunderts.

Eine weniger bekannte Tatsache ist, dass er auf Spuren seiner Familie auch an das Komitat Nógrád gebunden ist, viele seiner Verwandten wohnten hier.

Die Krúdy's zogen im 18. Jahrhundert aus dem Komitat Zólyom fort und wurden in Szécsénykovácsi (heute Gebiet der Tschechoslowakei) Mitbesitzer.

Sie gehörten zu den Kleinadligen des komitats, für deren Leben der gefochtene Kampf um das Bleiben an der Oberfläche, sowie die Anstrengungen zum Unterhalt der Familie charakteristisch waren. In der untersuchten Zeitetappe ist die Mittelpunktfigur der Familie János Krúdy, der Urgrossvater des Schriftstellers. Als Burgverwalter (Verwalter des Komitatshauses) lebte er ein aktiveres Leben, obwohl seine Aktivität sich — sowie die der anderen Familienmitglieder auch — in erster Linie aus dem Verschaffen von Grundbesitz mit allen Mitteln, aus Prozessführungen und aus wirtschaftlichen Geschäftstätigkeiten zusammensetzte.

Die andere Hauptfigur der Abhandlung stellt Kálmán Krúdy dar, der Sohn des János Krúdy. (János Krúdy hatte sechs Kinder: vier Mädchen und zwei Jungen)

Der andere Sohn Gyula ist nach Szabolcs weggegangen und aus diesem Zweig stammt der Dichter.)

Die Jugendjahre des Kálmán Krúdy zeichnen uns die Möglichkeiten der damaligen Jugend und auch ihr Vorwärtkommen auf. Die Unge-
schultheit, die Vermögenslosigkeit als auch der Bankrott des aussichtslosen
Lebens bedrohten den aufwachsenden Jungen. Sein Leben nahm aber
plötzlich eine unvorhergesehene und tragische Wendung. Schon ganz
früh, von seinem 15 Lebensjahr an kam es ständig zu Zusammentößen
mit dem Gesetz. Schlägereien, Einbruchversuch und Gewalttätigkeiten
brachten es dahin, dass ihn seine Eltern zum Soldatendienst gaben.

Später nahm er am Freiheitskampf teil und nach 1849 begann sein
abenteuerlicheres, bekannteres Leben.

Die Ereignisse dessen finden wir auch in den Werken von Gyula
Krúdy und Kálmán Mikszáth, natürlich mit Hilte der dichterischen
Fantasie überarbeitet. Auf Grund wahrheitsgetreuer archivischer Quellen
der damaligen Zeit ist es gelungen, wieviel Realität in Kálmán Krúdy's
„Sreichen“ besteht, aufzuwecken und ausserdem noch eine Ergän-
zung zu geben über den Absolutismus zum politischengesellschaftlichen
Bild des damaligen Komitat Nógrádes. Nach der Zusammenfassung
mussten wir das über Kálmán Krúdy geformte dichterische Bild stark
überarbeiten.

Soweit Kálmán in den Romanen von Krúdy und Mikszáth als Held
um den Freiheitskampf der Nation, als Gespenst der Verräter, der
„Pecsovicso“ und der Anhänger des Kaisers und dessen Steuerein-
nehmer, als legendärer Betyár, als Beschützer der Armen, als Verfolgter
der Gendarmen, als Liebling der schönen Frauen und als Held der
Legenden erscheint, so bleibt in Wirklichkeit von alledem kaum etwas.
In seinen Handlungen tritt nur spurenweise eines oder jenes von dem
oben erwähnten auf.

Viel lieber erscheint das Bild über einen für sein Unrecht Rache
übenden wilden Menschen, der mit Frauen gewalttätig umgeht und
der ganz bis zu seinem Tode 1861 ununterbrochen im Kampf mit den
ihn Verfolgenden Gendarmen steht.

Die ausschlaggebenden Gründe dieses Kampfes waren aber in jedem
Fall schäbige Wegelagerungen, Räubereien und sonstige Handlungen.
Das Leben und die Figur des Kálmán Krúdy's gelangt die Macht der
Verschönerung und Veradligung des Legendenkreises um die Familie
in die Werke von Gyula Krúdy und wurde in seinen Erzählungen der
noch heute lebende, romantische Held.

Zólyomi József

A Mailáth uradalom cselédeinek lakáskultúrája a két világháború között

A magyar szegényparasztság egyik jelentős rétegének, az uradalmi cselédség élet- és munkakörülményének vizsgálatával viszonylag keveset foglalkozott néprajztudományunk. KARDOS László már több mint húsz esztendővel ezelőtt felhívta a néprajzkutatók figyelmét arra, hogy e tudományágnak: „többszörösen is érdeke, hogy e hatalmas népréteg életét és kultúráját megismerje. Mindmáig megválaszolatlan kérdés ugyanis, hogy a volt uradalmi cselédség milyen mértékben volt alkotója, hordozója, továbbfejlesztője paraszti-népi kultúránknak, kiformalója műveltségünk nemzeti vonásainak.” A fentebbi nagyon is megfontolandó kérdések szerzője egy példamutatónak és úttörőnek tekinthető tanulmányban foglalta össze az Eszterházy grófok hitbizományához tartozó Szentgyörgy-pusztai cselédeinek a két világháború közötti életkörülményét.¹ Azóta ugyan néhány publikációval, adatközléssel gazdagodott irodalmunk, amelyek közelebb vittek bennünket az uradalmi éves cselédek történetének, életmódjának megismeréséhez, de korántsem elegendők ahhoz, hogy a kutatást lezártnak tekinthessük.² Alig ismerjük a kényszerhelyzet közepette kialakított sajátos életformájukat, családi és ünnepi szokásaikat, viseletüket, lakáskultúrájukat. Nem tudunk egyértelmű választ adni arra sem, hogy a falutól távolabb élő, a parasztsággal viszonylag ritkán érintkező cselédek kultúráját, életformáját, a szegénységen kívül mi irányította.

A fentebb felsorolt megválaszolatlan kérdések ösztönöztek bennünket arra, hogy az egykori cselédek életformájának vizsgálatába mi is bekapcsolódjunk. Nógrád megye falvaiban több éven át gyűjtöttük az uradalmi cselédekre vonatkozó tárgyi és emlékanyagot. Számos, egykor cselédsorban született adatközlő élettörténetét jegyeztük le, hogy minél hitelesebb képet kaphassunk zártabb kultúrájukról, szokásaikról, sajátos életrendjükről.

Az adatok számbavétele után arra az elhatározásra jutottunk, hogy nem az egész megye, hanem csupán egy uradalomhoz tartozó cselédek életmódját kísérik figyelemmel. A választás gróf Mailáth István Géza uradalmára esett, akinek Nógrádgárdony-pusztai, Patvarc és Órhalom községek határában feküdtek birtokai, és mindhárom településen cselédek is alkalmazottak. A megyére kiterjedő kutatásunk eredménye alapján úgy látjuk, hogy a kiválasztott uradalom egykori cselédeinél összegyűjtött adatok, kisebb időbeni eltéréssel, alig térnek el a többi faluban lejegyzett

emlékanyagtól. Azonosak voltak a bútorok, azok elrendezése, a lakás besztása, az egyező életformából adódóan a szokásokban, a hiedelemvilágukban, a táplálkozásukban stb. sem találtunk jelentős különbségeket.

Dolgozatunkban a megrajzolható kép teljesebbé tétele érdekében a Mailáth-uradalomhoz nem tartozó, de ahhoz viszonylag közel fekvő Szügy és Herencsény községek volt uradalmi cselédeinél gyűjtött adatokból is több részt felhasználtunk. Ez utóbbi két faluban ugyanis a fejletlenebb uradalmi gazdálkodás a cselédek életformáját is konzerválta. Jóval a viszszaemlékezés határán belül, még a harmincas évek elején is olyan kedvezőtlen lakás- és munkakörülmények között éltek, amelyet a megye más falvaiban az idősebb adatközlők már csak szüleik vagy nagyszüleik elbeszéléseiből ismertek. A két község bekapcsolását kutatásunkba azért tartjuk szükségesnek, mert az itt kapott adatok révén a cselédeletnek egy régebbi, valószínű egykor általánosan elterjedt formájának ismertetésére is kiterjedhetünk.

A bemutatásra kerülő téma időpontjának körülhatárolását a rendelkezésre álló forrásanyag határozta meg. Az uradalmak számadás könyvei, egyéb levéltári források viszonylag kevés adatot őriznek a cselédekre vonatkozóan. A nagy gonddal vezetett számadáskönyvek pontos áttekintést adnak a terméseredményekről, az állatállomány létszámáról stb., de a cselédeknél csupán a konvencióba kiadott gabonát, a múlt század közepéig a szolgálatért kapott öltözeteket, a rájuk bízott munkaeszközöket sorolják fel. Értékes adatoknak tartjuk e feljegyzéseket, tanulmányunk egyes fejezeteinél hasznosítani kívánjuk, de a cselédek komplex, történeti mélységű feldolgozására nem alkalmasak. Levéltári forrásaink csupán szórványos, alig használható utalásokat tesznek a lakáskultúrára, a táplálkozásra, a szokásokra, az életkörülményekre.

A szegényes történeti anyag sajnos nem teszi lehetővé, hogy az uradalmi cselédek életformáját az adatközlők visszaemlékezéseinek határán kívül eső időből is bemutassuk. Ezért tanulmányunk főbb időhatárát a két világháború közötti időszakra kellett korlátoznunk. Természetesen az adatközlők korábbi időre vonatkozó adatait is igyekszünk hasznosítani.

A rendelkezésünkre bocsátott ívterjedelem nem ad lehetőséget arra, hogy az uradalmi cselédek életformájának teljességre törekvő bemutatására vállalkozunk. Alábbi dolgozatunkban csupán lakáskultúrájukat ismertetjük. Viseletükről, táplálkozásukról, szokásaikról, munkakörülményeiről, stb. későbbi tanulmányokban számolunk be.

I.

A MEGYE URADALMAINAK VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A cselédek száma, bizonyos mértékben élet- és munkakörülménye összefüggésben volt az uradalmi birtokok nagyságával, gazdálkodási rendszerével, az adott kor fejlettségi szintjével. Ezért megkíséreljük röviden összefoglalni a megye uradalmainak történetét, ezen belül a birtokviszonyok változását, amelyeknek meghatározó szerepük volt szinte a legutóbbi

évtizedekig vidékünk településtörténeti, gazdasági, társadalmi viszonyainak kialakításában.

Nagy Iván monográfiájából tudjuk, hogy a középkorban nagy kiterjedésű és összefüggő uradalmi birtokok voltak Nógrád megyében. A Balassa, a Kacsics, a Záh, a Balogh és a Szécsényi családok tulajdonában volt a megye területének közel nyolcvan százaléka. Pl. 1455-ben Szécsényi Tamás a megyében harminc falu és pusztá fölött rendelkezett, de ezenkívül még hét megyében volt birtoka.³ A királyi hűség jutalmaként szerzett birtokok osztozkodás, elkobzás, újrafelosztás, a fő- és a köznemesség viszályai következtében apróbb részekre töredevezve új tulajdonosok kezére kerültek. A török háborúk végére nagybirtokosnak már csak a Forgách. az Eszterházy, a Zichy, a Balassa és a Koháry család számított. A 17. század végi és a 18. század eleji újratelepítés után a főnemesi uradalmak tovább aprózódtak. Birtokaik nagy része vétel és zálog útján az új jövevényként érkező köznemesek kezére került. Az uradalmi birtokok széttöredezésének az lett az eredménye, hogy a nógrádi falvak többségének a 18. század közepétől olykor 3—5, vagy még ennél is több földesura volt.⁴

A majorsági gazdálkodás kialakulásáról, illetve működéséről már a 17. század közepétől is tudunk, de nagyobb arányú kibontakozására azonban csak egy évszázaddal később került sor.⁵ A 18. század második felére a gabonakonjunktúra hatására az ekkor még meglevő nagyobb uradalmak a talajadottságoknak megfelelően búza, rozs, kétszeres, árpa intenzívebb termeléséhez kezdtek.⁶ A gabona értékesítéséből remélhető haszon a több falu határában fekvő, viszonylag kevés szántófölddel rendelkező uradalmakat is a gabonatermelésre ösztönözte. Majorsági földjeik bővítése érdekében a paraszti telkeket és irtványföldeket sorra megcsorbitották.⁷ Nem volt kevés azoknak a fő- és köznemesi birtokoknak a száma, amelyek öröklés, eladósodás, osztozkodás révén olyan apróra töredezték, hogy a kedvező gabonakonjunktúrát kihasználni nem tudták, földjük bérlők, vagy más nagyobb uradalmak tulajdonába ment át. A birtokukat elvesztett nemesek gyakran arra kényszerültek, hogy a jobbágyokhoz zsellérnek szegődjenek.⁸ A 18. század végén még ugyan 219 földbirtokost írtak össze a történelmi Nógrád megyében, de a kor színvonalának megfelelő majorsági gazdálkodást csupán ennek alig több mint tíz százaléka folytatott.⁹ A törpe uradalmak juh- és szarvasmarhatartásra rendezkedtek be. A nagyobb uradalmak mintájára sorra alakították ki a falvaktól 2—5 kilométer távolságra levő tanyákat, amelyek elsősorban az állattartás céljait szolgálták.

A jobbágyfelszabadítás számos megyei földbirtokost válaszút elé állított. Elsősorban a kisebb határu uradalmak tulajdonosai kényszerültek arra, hogy felmérjék vagyoni helyzetüket. Anyagi forrásaik alapján azt kellett mérlegelniük, képesek lesznek-e önálló, működőképes gazdálkodást bevezetni birtokaikon. A múlt század közepétől az állattartás korábbi hagyománya háttérbe szorult, helyét a szántóföldi termelés foglalta el. A korábbinál magasabb szintet követelő földművelés modernebb gazdasági épületeket, az igaerő, a munkaeszközök és az alkalmazottak számára megkorsorozását igényelte. A szántóföld bővítéséhez — ahogy ez a nagyobb uradalmakban megtörtént — a legelők és erdők hosszadalmas, és nem olcsó feltörését is el kellett volna végeztetniük. A csupán néhány holdas földbirtokosok ezt a kockázatot nem vállalták, biztosabb megél-

hetést remélve hivatali pályákra törekedtek. Birtokaik bérlők kezére jutottak, amelyet visszaváltani csak ritkán tudtak, vásárlás, eladósodás révén a nagyobb uradalmakba olvadtak be.

1870-ben a megyében 87 volt azoknak a földbirtokosoknak a száma, akik ezer hold feletti birtokon gazdálkodtak. A nagybirtokos kategórián belül az 1000—3000 holdasok voltak a többségben, az ötezer, illetve tízezer holdasok listáján alig néhány tulajdonost tudunk felsorolni.¹⁰ A múlt század második felétől az uradalmi földek változó nagyságát az eladósodás már alig befolyásolta, inkább a családon belüli osztzkodás csökkentette vagy bővítette (pl. házasság) az azonos földesúrhoz tartozó holdak számát. A kettő közül az előbbi volt a jellemzőbb, mert a századforduló tájára már csak 13 uradalom volt a megyében, amelyeknek a *szántóföld* területe meghaladta az ezer holdat.¹¹ Azért hangsúlyozzuk mértékként a szántóföld mennyiségét, mert az alkalmazottak, pontosabban a cselédek számát ez nagymértékben meghatározta.

Az uradalmi földek folyamatos felaprózódása azt eredményezte, hogy a földművelés gépesítése messze elmaradt az országos átlag mögött. 1873-ban még csak 50 db gőzcséplőgép és 458 lövontatású gép volt a megye földbirtokosainak tulajdonában.¹² A mezőgazdaság gépesítése sem a századfordulón, sem a két világháború között nem érte el az országos szintet.¹³

CSELÉDEK SZÁMA

Megyénk uradalmaiban alkalmazott cselédekről sajnos csak szórványos adataink vannak. Az adatok viszonylagos szegénysége nem a számadáskönyvek hiányos vezetéséből adódik, hanem inkább abból, hogy nagy részük elveszett az idők folyamán. Nem tartjuk feladatunknak az általunk feltárt konvenciók részletes elemzését, más forrásokban előforduló cselédekre vonatkozó adatok ismertetését. Itt csupán eredményeink summarizátát adjuk a cselédek számának alakulásáról.

A legkorábbi és viszonylag legteljesebb cselédkonvenciók könyvünk a szécsényi Forgách-uradalomban készült. A több mint ezer szerződést tartalmazó kötetből nyomon követhetjük a cselédek számát 1721—1838 között. Már az első évben több mint hatvan alkalmazottat vettek nyilvántartásba. A hatvan konvenció közül negyven fő (kertészek, szakácsok, kenyérsütő asszonyok, dajka stb.) a kastély személyzetének kiszolgálásával foglalkozott. Az állatállományt öt pásztor őrizte, a szántóföldek körüli munkák végzésére mindössze tizenöt cselédet alkalmaztak. Ez utóbbiak között megtaláljuk az első bérest, a bérest, a kocsist, a szekerest.¹⁴

A szécsényi Forgách-uradalom abban az időben a megye egyik legnagyobb és legfejlettebb uradalma volt. A többi földbirtokosnak csupán példaképpül szolgálhatott az itt látott udvartartás és gazdálkodási rendszer, de szerényebb vagyoni helyzetük miatt utolérhetetlen volt számukra.

A 18. század első feléből más uradalmak konvencióc cselédeinek számát nem ismerjük. A peresiratokból, gazdálkodásra utaló utasításokból, a megyéhez küldött panaszos levelekből az tűnik ki, hogy a nagyobb uradalmak ugyan „pénzes ekékkel” szántatták meg földjeiket, de a vetést, behordást, a szemnyerést a jobbágyok és zsellérek végezték el robotmunká-

ban. Az aratást az északi megyékből érkezett szlovák idénymunkásokra bízták.¹⁵

A század közepétől, a majorsági gazdálkodás kibontakozásával sem tekinthető általánosnak a cselédek számának emelkedése. A fentebb említett szécsényi uradalomba sem változott lényegesen az alkalmazottak, illetve a cselédek száma. A kiszolgáló személyzet tíz fővel csökkent, a béresek és pásztorok száma nyolccal nőtt. Levéltári forrásaink alapján azt a következtetést vonhattuk le, hogy a nagy- és középbirtokosok a jobbágyok és zsellérek robotmunkáját a gazdálkodással kapcsolatos feladatok végzésénél ritkán vették igénybe. Ezekre a munkákra szívesen alkalmaztak napszámosokat, megbízhatóbbnak tartották, mint az ingyen, szükségből végzett robotot. A jobbágyok, zsellérek robotkötelezettségére többnyire vadászatok alkalmával, a kastélyok, templomok építésénél, fuvarok végzésénél tartottak igényt. Gyakran előfordult, hogy még e munkákra is inkább napszámosokat fogadtak. Talán ezzel magyarázható, hogy az 1771. évi Urbáriumban számos falunál ezt olvashatjuk: „a robotot pénzben váltjuk meg”.¹⁶

Az éves konvenciók cselédek száma a 19. század elejétől kezdett ugrásszerűen növekedni. A szécsényi uradalomban 1800-ban még csak 35, 1838-ban már 74 olyan cseléd bérét jegyezték fel, akiknek fő feladatuk a földműveléssel kapcsolatos teendők ellátása volt. A mohorai kiterjedt birtokú Majthényi-uradalomban is ettől kezdve figyelhetjük meg a cselédek számának emelkedését.¹⁷ TÓTH Tibor tanulmányából tudjuk, hogy a mernyei uradalomban a béresek száma a múlt század első felében 14-szeresére növekedett.¹⁸ Az alkalmazottak folyamatos gyarapítása az egyes uradalmak nagyüzemmé szerveződését jelezte. A cselédek száma megyénkben az 1870-es években éri el a maximumot. 1872-ben 21 ezret írtak össze. A nagybirtokok lassú gépesítése, az uradalmi földek felaprózódása a cselédsorból is kiszorította a cselédek egy részét. Alig negyven esztendő alatt felére csökkent a cselédek száma.¹⁹ A napszámosok tömeges alkalmazása, úgy látszik, olcsóbbnak ígérkezett, mint az állandó cselédek tartása. A két világháború között a cselédek száma tovább csökkent. 1930-ban már csak 6817 mezőgazdasági cselédet tartottak nyilván a megyében.²⁰ Ezeknek több mint 90%-a uradalmakban szolgált, a paraszti gazdaságok közül már a századforduló előtt is kevesen tarthattak cselédet.

CSELEDLAKÁSOK

Az adatok hiánya sajnos lehetőséget biztosít a cselédlakások történeti áttekintésére. E témakörből mindössze két levéltári feljegyzést ismerünk, mindkettő a szécsényi uradalomra vonatkozik. Egy, a 18. század első feléből származó összeírás „Béresház két kamarával”, majd egy 1819-ben kelt irat zsúptetejű, vályogfalú két „fűtőszobából” és a „kamraszobából” álló béreslakásról tesz említést.²¹

Így a cselédházak múltjának megrajzolásában — az adatközlők visszaemlékezéseinek szélső határáig — feltételezésekre vagyunk utalva. Fentebb már szóltunk arról, hogy a cselédek nagyobb számú alkalmazása a múlt század elejétől kezdett növekedni. Valószínű erre az időre eshet a több család elhelyezését biztosító cselédházak kialakítása. A nagyobb

szabású, több szobás cselédlakások feltűnését Balassa Iván is a 19. század első felére teszi a Hegyközben.²²

Adatközlőink szüleiktől, nagyszüleiktől úgy hallották, hogy a cselédek soha nem a faluban, attól 1—3 kilométerre levő tanyákon, illetve pusztákon éltek. Az ettől távolabb eső pusztákon sertéseket, juhokat, heverő szarvasmarhákat tartottak. A pásztorok is itt tartózkodtak, szobakonyhás lakást építettek részükre.

Tanulmányunk anyagának előkészítése során felkerestünk a megyében minden olyan pusztát és tanyát, ahol egykor uradalmi cselédek éltek. Adatközlőink egyöntetűen vallották, hogy a napjainkban is meglévő, vagy a legutóbbi évtizedekig állt uradalmi cselédházak helyén egykor istállók, juhaklok voltak, melyeket lebontottak, vagy lakássá alakítottak át. Az átépítésekre szemtanút már nem találtunk, csupán a nagyszülők elbeszéléseire hivatkozhattak. Vallomásuk alapján megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a közös konyhára nyíló négyszobás cselédházak a múlt század közepétől lehetnek általánosan ismertek megyénkben, amikor a mezőgazdaság fejlesztése megkívánta az alkalmazottak létszámának növelését. Ezt megelőzően a viszonylag kis létszámú cselédség milyen házakban lakott, ma még nem tudjuk megmondani. Elképzelhető, hogy korábban zsellérházaknak megfelelő építményekben laktak, ahogy ezt BALASSA Iván egy 1958. évi adatközlésében is feltételezi.²³

Fentebb a megye uradalmainak vázlatos történetét, a cselédek számának változását, a cselédházak múltjának megyei változásait tekintettük át. Ezzel mintegy érzékeltetni szeretnénk volna, hogy az alább bemutatásra kiválasztott uradalom területi nagyságában, felszereltségében, gazdálkodási rendszerében alig tért el a megye más uradalmaitól. Ezt a történeti áttekintést az uradalmi cselédekkel foglalkozó tanulmánysorozatunk bevezetésének is szántuk.

II.

A Mailáth családról — az általunk vizsgált uradalom tulajdonosáról — sajnos kevés ismerettel rendelkezünk. A családra vonatkozó iratokat nem sikerült felkutatnunk, valószínű, hogy a II. világháború idején, a kastély értékes berendezésével együtt elpusztultak. Forrásul csupán a nyomtatásban megjelent összeírásokat, NAGY Iván családtörténeti feljegyzéseit, valamint BOROVSZKY Samu szerkesztésében megjelent Nógrád megye monográfiáját használhattuk fel. A Mailáth család előtörténetéről NAGY Iván, a kiváló családtörténész is csak szórványos adatokat tudott felkutatni.²⁴ Nem tudjuk, hogy a család mikor került megyénkbe, korábban voltak-e itt birtokaik. Gróf Mailáth István Géza (1860-ban született) az 1880-as évek elején jutott a nógrádgárdonyi pusztához. Felét a Torkos családtól vásárolta meg, a másik fele leányágon a gróf Zichyek révén került tulajdonába. Végleges otthonteremtés jelképeként a kis méretű Torkos-féle kúriát lebontotta, helyére 1895-ben a ma is meglévő kastélyt építtette. Néhány évvel később megvásárolta a Szent-Iványi család patvarci és őrhalmi birtokát.²⁵ A három településen a szántó, rét, legelő, erdő területe az alábbiak szerint alakult.²⁶

	Szántó	Rét	Legelő	Erdő
Nógrádgárdony	752	172	262	345
Patvarc	979	266	—	293
Órhalom	769	104	126	54
Összesen :	2500	542	388	692

Az uradalom állatállománya (együttesen), 1911-ben az alábbi volt: 60 db ló, 476 db szarvasmarha (ebből 160 db jármosökör), 400 db juh és 120 db sertés.

Az épületállományból a legtöbb Nógrádgárdonyban az uradalom központjában volt: kastély, öt cselédház, egy ló- és egy szarvasmarha-istálló, egy juhakol, villanszerelő és uradalmi kocsis háza, intézői lakás. Patvarcon két cselédház, a múlt század első felében épült Szent-Iványi kastély, három szarvasmarha istálló, Órhalomban két cselédház, egy szarvasmarha istálló, egy sertésakol, valamint egy kastély. Természetesen a nagyméretű fészerek, kovács- és bognárműhelyek mindhárom településen megvoltak. Patvarcon egy szeszgyár és magtár, Nógrádgárdonyban szintén egy magtár egészítette ki az épületállományt. A három településen az egykori uradalmi épületek nagy része napjainkban is látható, a legtöbb esetben azonos funkcióval.

HÁZAK ELHELYEZÉSE, KORA

A cselédlakások és a gazdasági épületek Nógrádgárdonyban, Patvarcon és Órhalomban a falvaktól 1—2 kilométerre elkülönülve, zárt egységet alkottak. Nógrádgárdonyban *puszta*, Patvarcon és Órhalomban *major* volt az uradalmi épületegyüttesek helyi elnevezése. „Megyek a pusztára”, „a majorban lakom” kifejezéseket még gyűjtésünk időpontjában is használták.

A cselédházak mindenütt elkülönültek az istállóktól, más gazdasági épületektől, de még egymástól (több cselédház esetén) is 50—100 méterre telepítették őket.

A napjainkig is meglevő egykori cselédházak korát nem sikerült megtudnunk. A legidősebb adatközlők is úgy emlékeztek vissza, hogy az ő gyermekkorukban kettő kivételével már megvoltak. Nagyszülőktől hallották csupán, hogy egykor juhaklok és istállók álltak a lakások helyén. A pusztán és a majorokban — a pásztorokon kívül — cselédek nem éltek. Az elbeszélések alapján feltételezzük, hogy a cselédházak a múlt század 60—70-es éveiben épülhettek, amikor a megye több földbirtokosa az állattartás helyett a jövedelmezőbbnek ígérkező gabonatermelést helyezte előtérbe. Vizsgált területünk korábbi tulajdonosai, a nagy vagyonnal rendelkező Zichyek, a szántóföldi gazdálkodásra törekvő Szent-Iványi An-

zelm is ezek közé tartozott.²⁷ Valószínű gróf Mailáth Géza házasság és vétel útján, fejlett gazdaságokat vehetett birtokba a múlt század nyolcvanas éveiben. Országgyűlési képviselő beosztását elhanyagolva, tevékenyen részt vett a megye gazdasági életének fellendítésében. Alapító tagja volt a szécsényi Tejszövetkezetnek, a nógrádi Gazdasági Egyesülésnek hosszú ideig elnöke volt.²⁸ Mivel a környékbeli apróbb falvakból az állandó nap-számosokat biztosítani nem tudta, ezért 1911-ben két új cselédházat építtetett a meglevők mintájára.

ÉPÍTŐANYAG

A három településen a cselédházak falait mélyen elhelyezett kőalappal, téglából építették. (1. ábra) A magas padlásterű tetőzet cserépfedés-

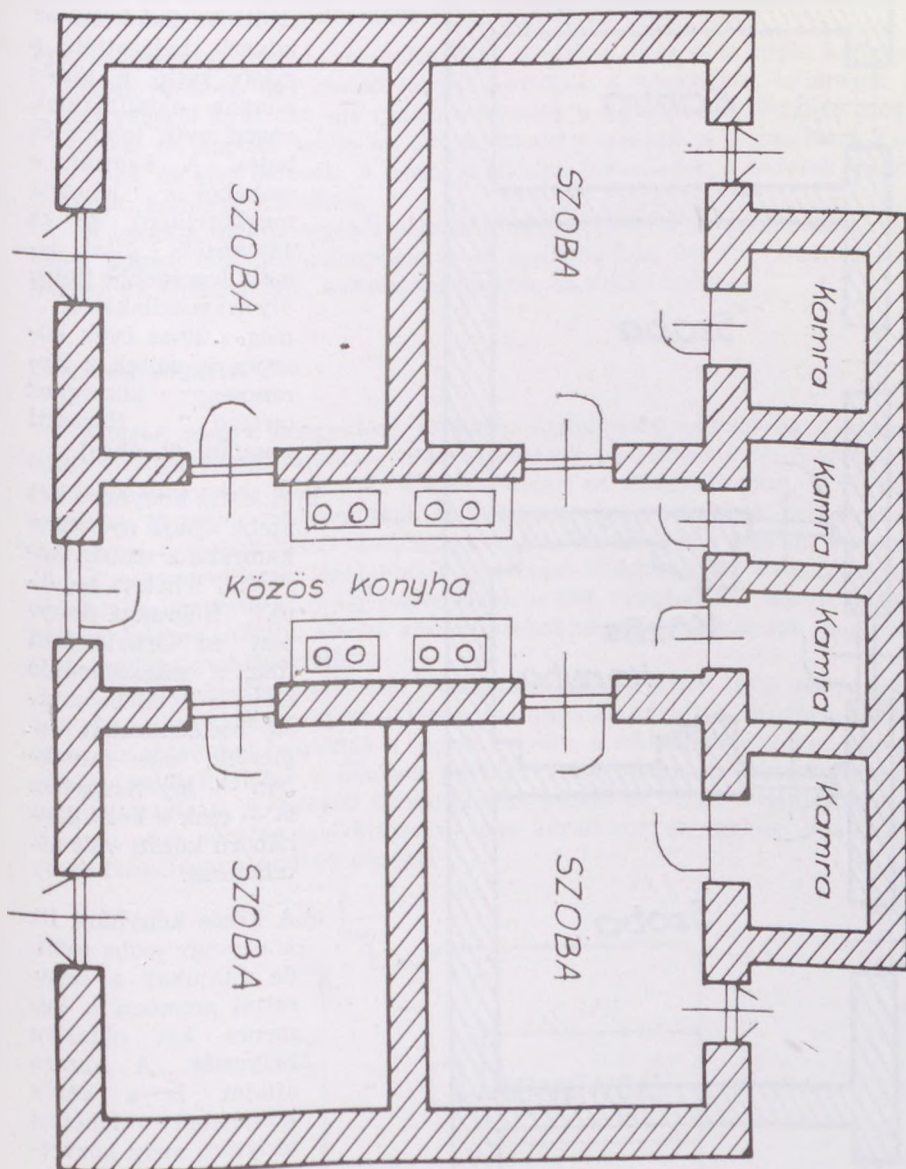
1. ábra. 14. lakásos cselédház. Órhalom

sel ismert a legidősebb adatközlőnél is. Szügyben, Herencsényben és Cserhátsurányban még fából épített, zsúppal, majd zsindelemmel fedett cselédházakra is emlékeztek az adatközlők. Cserhátsurányban a fából épült cselédlakásokat közvetlenül a II. világháború előtt bontották le. Herencsényben, Szügyben az első világháború után vályogfalazatúakat építettek helyükre. Ez utóbbi két községben a zsindelemfedésű tetőt ekkor cserélték ki cserepesre.

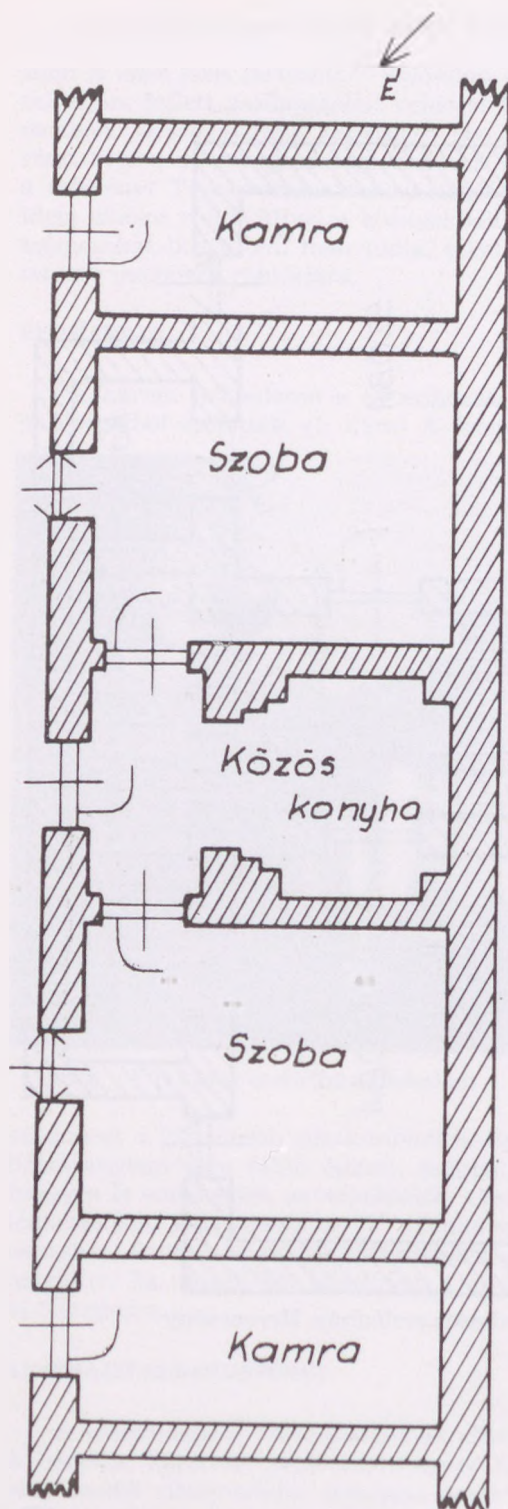
ALAPRAJZI ELRENDEZŐDÉS

A cselédlakások mennyiségét az alkalmazottak száma határozta meg. A béresek, kocsisok, pásztorok részére hosszú, mindkét oldalon lakható, több család elhelyezésére alkalmas épületeket készítettek. A három vizsgált településen egy-egy cselédházban tízennégy család lakhatott.

Alaprajzi elrendezésükben öt főbb típust különböztethetünk meg:

2. ábra. 4 lakásos cselédház. Herencsény

3. ábra. 2 lakásos cselédház. Órhalom

a) a közös konyhából négy szoba ajtaja nyílt. Az első kettő az udvari bejáratról, a másik kettő a közös konyha oldalfalainak végén nyílt jobbra és balra. A kamrát a szobából lehetett megközelíteni. Ez az adatközlők által ismert legrégebbi típus. Ilyen cselédlakások még a 30-as évek közepén is voltak a Herencsény községhez tartozó Haraszti pusztán. (2. ábra)

b) A közös konyhára két szoba ajtaja nyílt, a kamrába a szobán keresztül lehetett bejutni. Nógrádgárdonyban és Órhalomban már a századforduló előtt is ilyen beosztású cselédházakat ismertek, más falvakban — így Szügyben is — csak a két világháború között vált általánossá.

c) A közös konyhára itt is egy-egy szoba nyílt, de ajtajukat a bejáratlal szemben a kemence két oldalára helyezték. A kamra ajtaját is a közös konyhából lehetett kinyitni, mely közvetlenül az utcára nyíló ajtó mellett volt. Szintén a két világháború között vált általánossá. Szügyben és Dimitrov-pusztán még napjainkban is láthatunk ilyen elrendezésű cselédházakat.

d) A b) pontban ismertetett beosztástól annyiban tér el, hogy a kamra ajtaja az udvarra nyílt. Ilyen típusú cselédházakat láthattunk Patvarcon, amelyek a századforduló előtt épültek. (3. ábra)

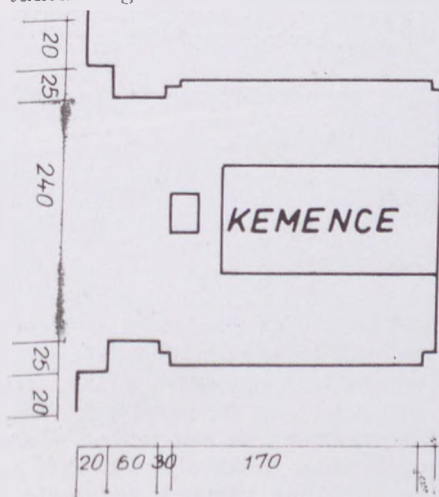
e) A cselédházak végén, az utolsó 2—2 lakásban nem volt közös konyha, hiszen ezekben egy család lakott. Szobájuk a konyhából, kamrájuk a ház végéről nyílt. Az egy családos lakások a legtöbb cselédházban megvoltak. Itt kaptak helyet az első kocsisok, a gazdák, a bognárok, a kovácsok, az első béresek. A közös konyhájú lakásokban a béresek, pásztorok, kocsisok stb. éltek.

A lakások mennyiségéből pontosan megállapítható az alkalmazott cselédek száma. Nógrádgárdonyban az öt cselédházban 54. Patvarcon a két házban 28, Órhalomban, szintén két házban, 28 család lakott.

LAKÁSOK MÉRETE

Nógrád megye közgyűlése 1910-ben foglalkozott először az újonnan épült mezőgazdasági munkás- és cselédlakások szobaméretével. A szabályrendelet kimondja, hogy „... a szoba szellős és világos legyen, e végből legalább 16 méter nagyságúnak, 40 köbméter űrtartalmúnak kell lennie, úgy, hogy a szobák belső világossága legalábbis 2,5 méter legyen, minden 16 □ méter területre, legalábbis 0,5 m belső világossággal bíró, nyitható ablak alkalmaztassék”.²⁹ Új cselédházak a két világháború között kevés helyen épültek, inkább kisebb átalakításokat végeztek rajtuk (pl. nagyobb ajtók, ablakok elhelyezése).

A napjainkig meglevő volt cselédházak többségében még ma is laknak, de a II. világháború óta jelentős átalakításra kerültek. Modern, többszárnyas ablakokat helyeztek a régiek helyére, a szabadkéményeket lebontták, válaszfalakkal a lakások egykori belső alaprajzi elrendeződését megváltoztatták. A vizsgált területünkön csupán öt olyan cselédlakást találtunk, ahol jelentős átalakításokra nem került sor, az egykori belső méretek felmérését el tudtuk végezni.

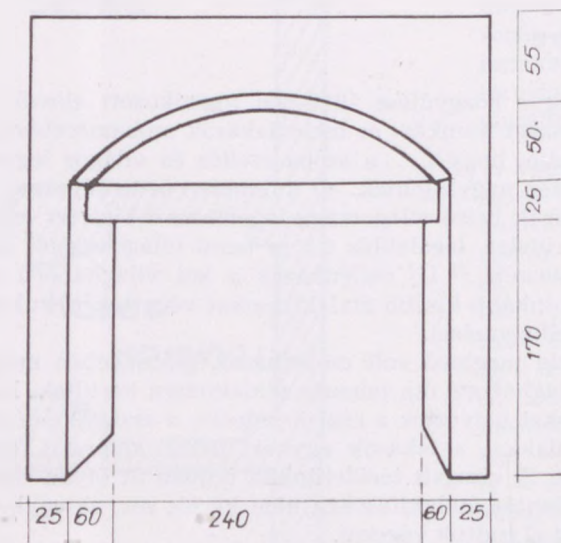
4. ábra. Szabadkonyha alaprajza a kemencével.

A szoba szélessége 3,5—4,6 méter, hossza pedig 4—5 méter között váltakozott. A keresztgerendás mennyezet 3,5—4 méter magasan volt a padozattól.

A kamra hossza általában megegyezett a szoba hosszával, szélessége a két métert ritkán érte el. A belső falmagasság megegyezett a szoba magasságával.

A szabadkonyhák 250×180 cm alapterületűek voltak. A szélessége volt a nagyobb, mert a konyha közepén helyezték el a viszonylag nagyméretű kemencét. (4. ábra) A konyha mennyezetét a boltíves szabadkémény töltötte ki.

Pitvara csak azoknak a két lakásos közös konyháknak volt, ahol az udvarra nyíló ajtóval szemben levő közös konyharészt nyitott falazattal lezárták. (5. ábra) A pitvar hossza 3—4 méter, szélessége másfél-két méter

5. ábra. Szabadkonyha bejárata.

között váltakozott. Ilyen elrendezésű cselédlakásoknál a szobák ajtajai a pitvarból nyíltak.

A LAKÁSOK BERENDEZÉSE

a) A szoba berendezésének tárgyai

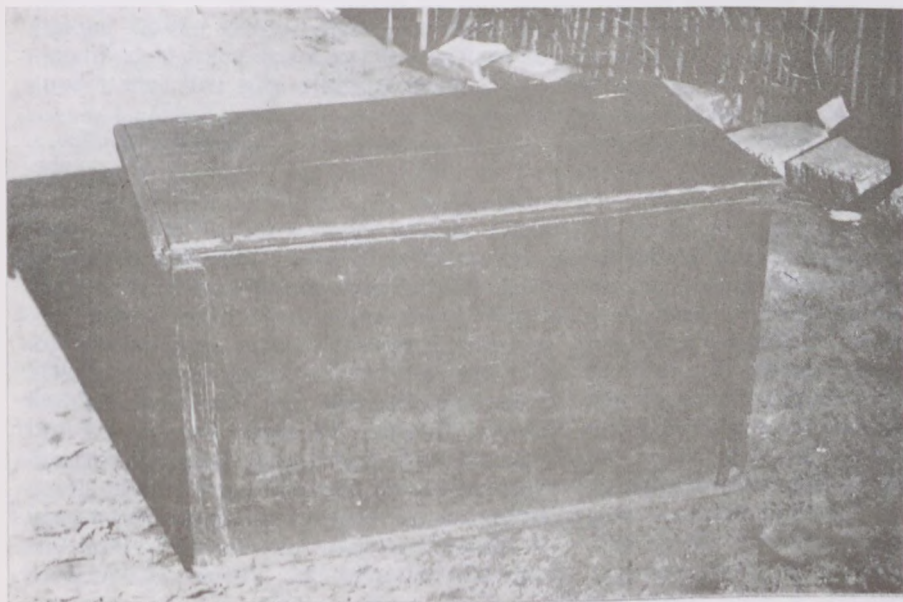
Az uradalmi cselédek értékeinek őrzője, ízlésük, szépérzékük egyik megnyilvánulási helye a szoba volt. A bútorokon kívül itt tárolták ruhájukat, a sütés-főzés eszközeit, az ágyneműt, a falak díszítésére használt tányérokat, szentképeket. A lakások azonos mérete, beosztása körülhatárolta tárgyi kultúrájuk mennyiségét, de sok esetben minőségét is. A cselédek közül ugyanis nagyon kevesen voltak olyanok, akik egész életükben csupán egy uradalomban szolgáltak volna. A kedvezőbb bérezés, a jobbnak ígérkező munkakörülmény, vagy az intézővel, gazdával történt nézetelté-

rés gyakran készítette őket arra, hogy más földbirtokosnál keressenek munkalehetőséget. Bútoraik, egyéb berendezési tárgyaik minőségét úgy kellett kiválasztaniuk, hogy azok a gyakori szállítások következtében ne károsodjanak túl sokat. De anyagi helyzetük sem tette lehetővé az értékesebb bútorok, egyéb tárgyak beszerzését.

Ágy

Az idős adatközlők nagyszüleik elbeszéléseiből úgy tudják, hogy az ő idejükben az ágy egyszerű sima deszkából készült, olyan priccs féle volt, amilyeneket a két világháború között a nagyobb gazdák istállóiban lehetett látni. A négy keskeny deszkaoldalú, deszkával borított aljú ágy, négy rövid akácfa lábbon állt. Az aljára szalmát tettek, majd vastag lepedővel („szalmalepedővel”) letakarták. Egy *dunna*, egy *derekaly*, három *vánkus* tartozott az ágyhoz. A legtöbb béresnek csak ilyen egyszerű kivitelű ágya volt. Az uradalmi gazdáknál, az ügyeskedésre hajlamos juhászoknál, az első béreseknél, valamint az első kocsisoknál már ebben az időben is ismert volt a festett *tornyoságy*, amelyhez *szalmalepedő*, egy hímzett lepedő, egy *derekaly*, egy *dunna* és hat párna tartozott. Náluk a menyasszony hozománya volt, a szegényebbeknél ágyat nem volt szokás adni a férjhez ment lánynak.

Az első világháború után már a szegényebbek is asztalosnál készítették el a hozománynak szánt ágyat. Egyszerű kivitelű, kis tornyú, sötétbarnára festett ágyak voltak. A cselédek világos színűt soha nem vettek, mert a sok koromtól, az állandó gőztől úgyis megfeketedett volna. A világosbarna ágyakat csak a parasztok vették. Az ágy a két világháború között is a leány hozományához tartozott, hat, majd a negyvenes évek elejétől kilenc párnával.

6. ábra. Láda

Láda

Szintén a menyasszony hozományához tartozott. Gyűjtőutaink során megfigyelhettük, hogy a nagy-, illetve dédszülöktől örökölt ládák sem voltak virágmintákkal díszítve. Világos vagy barna színűek voltak, asztalosoktól vásárolták, csak a szegényebbek készítették el az uradalmi bognárral. A ládában tartották a törülközőket, a szakajtó és konyharuhákat, a csizmát és a férfi egyetlen ünnepi ruháját. A láda a harmincas évek közepéig tartozott a férjhez ment lány hozományához. (6. ábra)

Kaszni

A cselédek szobájában csak a húszas évek elején jelent meg, de csak a gazdagabbaknál (juhász, gazda stb.). Míg a parasztnál a négy-, addig a cselédeké a *háromfiókos kaszni* volt az általános. A ládákhoz hasonlóan ezek sem voltak virágokkal díszítettek. Sötétbarna színben a balasagyarmati asztalosnál vásárolták. Szintén a menyasszony kapta a ládával együtt. Fiókjaiban helyezték el a himzett törülközőket, a pamukos lepedőket, a női és férfiöltözet néhány ruhadarabját.

Asztal

A fiatal házaspár maga készítette el a helyi uradalmi bognárral, vagy asztalosnál vették. Az asztalok kis méretűek voltak. Asztallapjuk az 50×80 centimétert ritkán haladta meg. Fiókja csak annak volt, amelyet asztalosnál vettek. Fehér vászonból, többnyire piros-kék pamuttal himzett *abrosszal* terítették le. Az *abrossz* volt az egyike azon kevés textiliáknak, amelyet a cselédasszonyok maguk hímeztek ki. A himzett lepedő, ingváll, törülköző inkább csak lánykoruk emléke volt, az asszonyoknak az állandó napszámba járás, a gyermeknevelés mellett szinte alig volt lehetőségük arra, hogy a himzőfonalat kezükbe vegyék.

Lóca

Még gyűjtésünk időpontjában is találkoztunk olyan idős adatközlőkkel, akiknek gyermekkorukban a lócát földbe vert akácfa karókra erősített vastag deszkalap pótolta. A *karoslóca* csak az első világháború után kezdett a cselédek szobájában elterjedni. Bognárok, ügyes kezű parasztemberek készítették, amelyért többnyire munkával fizettek a megrendelők. A cselédek ritkán jutottak pénzhez, tartozásaikat munkával egyenlítették ki (kapálás, gabonabetakarítás, favágás stb.). Mintázatukban a paraszti formát követték, hiszen az uradalmi bognárok, faragók a parasztok részére is készítettek lóákat. A városi asztalosok lóákat nem árultak, készítésre megrendelést sem fogadtak el. Az 1930-as évekig Nógrádgárdonyban élt egy juhász, aki vadász- és vallási jeleneteket, huszárt ábrázoló, áttört faragású betéteket faragott lócájának háttámlájába. Mások részére ilyen betétek készítését nem vállalt.

Az első világháborúig csak a gazdagabbak otthonában találjuk meg a széket. Fentebb már említettük, hogy gazdagabb cselédnek a juhász, a gazda, az első béres és kocsis számított. De míg a virágos tornyoságyat a balassagyarmati asztalosoktól vették, a széket bognártól vagy falusi faragótól szerezték be. Anyaguk, formájuk megegyezett a parasztságnál használt székekkel. Egy család általában két széket készíttetett, több elhelyezésére nem volt lehetőség. A szegényebbeknél az első világháború után terjedtek el a helyi faragókkal készíttetett székek. Általában egyet tartottak belőle, hogy a hozzájuk érkező idegent le tudják ültetni. Az ismerősök a lócára ülhettek. Az asztalos, vagy gyári készítésű székek csak a harmincas évek közepétől ismertek a cselédlakásokban. Az asztalosoktól vásárolt székeket mindig párban vették. Ebben az időben már a lóca helyére is gyakran széket tettek.

Kisszék

A szoba legrégebbi és legáltalánosabb bútordarabja volt. Három-négy darab kisszék szinte minden családnál megtalálható volt, hiszen kevés helyet foglalt el, könnyen lehetett mozgatni, a legtöbb szobai munkánál célszerű ülőalkalmatosságnak számított. A bognárral készítették el ezt is, a béresnek, kocsisnak nem volt ideje arra, hogy faragással, valamilyen egyszerű bútor készítésével foglalkozzon, hiszen a hét minden napján kora reggeltől késő estig dolgoznia kellett.

Edénytartó polc („stelázi”)

Szintén egyike a legrégebbi bútordaraboknak. A fenyőfa deszkából bognárral készíttetett egy méter magas, 60–80 cm széles, négy-öt polcos *stelázi*, a főző- és sütőeszközök tárolóhelye volt. Az első világháborúig, a paraszti háztartásokhoz hasonlóan, főleg cserép- és vassfazekakban főztek. A cselédek azonban jóval kevesebb sütő- és főzőedényt tartottak. A cserépfazekak és -tálak együttes száma az 5–8 darabot ritkán haladta meg, a vassfazekakból és -lábasokból sem tartottak 2–4 darabnál többet. A stelázin kapott helyet a fából készült sótartó, valamint a kisebb méretű fatálak és kanalak. Az étkezésnél a tányér használata a húszas évek végéig szinte teljesen ismeretlen volt a cselédeknel.³⁰ Az első világháború után már a legtöbb cselédházban volt a falak díszítésére vásárolt *cifratá-nyér*, de a paraszti gyakorlathoz hasonlóan ezekből soha nem ettek. A húszas évek közepétől a gyári készítésű sütő-főző edények váltak általánossá a cselédeknel, de ezekből sem tartottak többet, mint a korábbi cserép- és vassfazekakból. A vásárokon, a házaló kereskedőktől mindig a legcifrabb (virágokkal gazdagon díszített) edényeket vették meg. Az egy közös konyhához tartozó asszonyok szinte vetélkedtek abban, ki tud minél díszesebb edényeket beszerezni. Az új edényeket a falmasina melletti falon tartották, a stelázsira csak a hosszú évek alatti gyakori használatból megkopott edények kerültek. Ezért a stelázi elejére házivászonból vagy olcsó, mintás kartonból spárgára fűzött függönyt tettek, hogy a szobába érkező vendég a kopott edényeket ne láthassa.

Vizespad

Formája azonos volt a kisszékkal, csupán méretében különbözött attól. Magassága 50—60 cm, hossza 50—70 cm, szélessége 20—25 cm között változott. Méreténél az volt a meghatározó, hogy két vizesvödör és egy ivóbögre elférjen rajta. A vödrök régebben fából készültek, az első világháború után bádoglemezből, majd a húszas évek végétől virágos, zománcozott vödrökben tárolták az ivóvizet. Az ivóbögre még a harmincas évek elején is a legtöbb helyen bádogból volt, majd a virágos és kék színű zománcozott bögrék váltak elterjedtté. A vizespadot a bognárral készítették. Az árát, éppen úgy, mint a többi tárgy készítésénél, munkával egyenlítették ki.

Konyhaszekrény

A harmincas évek közepén jelent meg néhány uradalmi cselédlakásban az asztalosoktól vásárolt, alul és felül kétfelé nyíló ajtós, polcoszt konyhaszekrény. A stélázi helyét foglalta el, a korábban itt tárolt edényeket tartották benne. Elterjedtebbé soha nem vált a cselédházakban.

Állószekrény

Már a húszas évek végén is ismert volt a gazdagabb cselédeknel. Mindig párban vásárolták a balassagyarmati asztalosoktól. Az egyik fogasos, a másik polcos rendszerű volt. Főleg ruha tárolására használták. A legtöbb cselédházban azonban csak az 1940-es évek elején jelent meg az állószekrény.

A SZOBA BERENDEZÉSI TÁRGYAINAK ELHELYEZÉSE

A szoba bútorainak, egyéb berendezési tárgyainak elhelyezését, a szoba mérete, formája, a tárgyak száma határozta meg elsősorban. Nagymértékben befolyásolta a szoba berendezését az is, hogy egy szobában mennyi önálló, rokoni, baráti kapcsolatoktól mentes család lakott. Herencsény községben még többen szemtanúként emlékeztek arra, hogy egy szobában három család lakott. Az egyik sarokban, többnyire a bejárati ajtó mellett, volt a nagyméretű falmasina, a három sarokba egy-egy ágyat helyeztek, az ágyak végére került a láda. Az asztal a szoba közepén volt, melyet a három család közösen készített. Több család együttélése esetén a falakat cifratányérokkal, szentképekkel nem díszítették, legfeljebb a búcsúban vásárolt feszületet, egy-két szentképet akasztottak az ágyak mögötti falra.³¹

Az egy szobában együttélő családok között a veszekedés mindennapos volt, elsősorban a gyerekek miatt. Családonként a 4—6 gyermek nem volt ritka, akik a téli hónapokban egy szobában összezsúfolva, akadályozták a felnőttek munkáját, megrongálták a bútorokat, edényeket törtek össze.

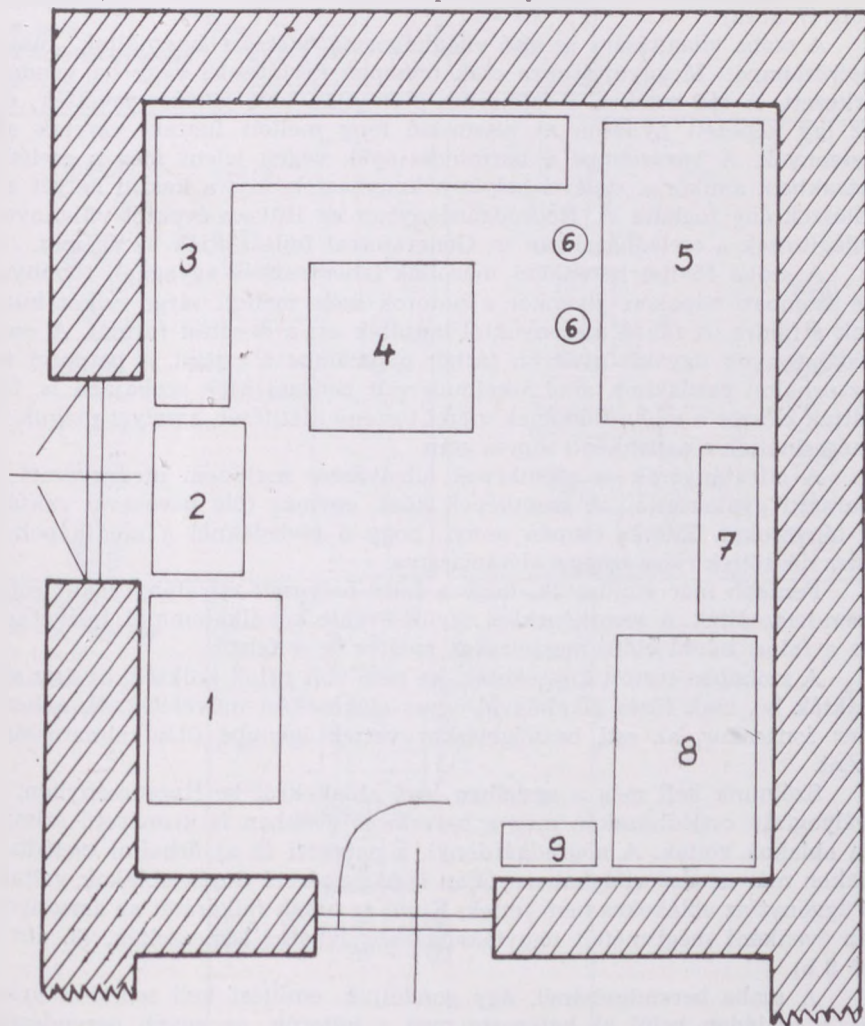
A szülők az ágyban aludtak, csak a legkisebb gyermekeket fektették a lábukhoz. A nagyobb gyermeknek szalmát, vagy szénát terítettek a föld-

re éjszakai szálláshelyül, amelyet minden reggel összesöpörtek és egy nagyobb kosárban nappalra a konyhába tettek.

A századforduló tájától a szobákat már családonként osztották szét. Egy szobába csak egy családot telepítettek. Szobáik berendezésében sok változatot nem sikerült összegyűjtenünk, mert a szoba mérete, formája többnyire egységes volt.

Az ágyat a bejárati ajtóval és az ablakkal szemben levő fal mellé tették. A hat- és kilencpárnás ágyakat minden nap magasra felvetették. A laposan egymásra rakott párnákra („vankus”) a tolluval keményre tömött dunnát függőlegesen fölállították. A dunna elejét téstaszedő kanállal, vagy *gyúrófával* egyenesre simították.

Az ágy elé került a két szék, amelyet ritkán használtak. Az ágygal szemben, a szoba másik sarkában kapott helyet a lóca. Ha kicsi volt a csa-

7. ábra. Szobaberendezés tárgyainak elhelyezése. Nógrádgárdony

1. kaszni, — 2. láda, — 3. lóca, — 4. asztal, — 5. ágy, — 6. szék
7. stelácsi, — 8. falmasina, — 9. vizespad

lád, egy másik ágy elhelyezésére nem volt szükség, akkor a lócát *sarkosan* rendezték el. A lóca elé került az asztal, melyet főleg a nyári hónapokban mindig abrosszal terítettek le. A ládát az ablak alá helyezték, mellé került a *háromfiókos kasznyi*. Az újságpapírral letakart kaszni tetejére festett csészéket („findza”) tettek szájukkal lefordítva, itt kaptak helyet a gipszből készült szobrok (angyalok, Szűz Mária, Jézus), amelyeket a mátraverebélyi búcsúban vettek.

A bejárati ajtótól jobbra levő fal mellett volt a vályogból épített, sütővel („rura”) és öntöttvas főzőlappal ellátott *falmasina*. Ezen csak a téli hónapokban főztek, hiszen ezzel biztosították a szoba melegét is. A *falmasina* mögötti falra akasztották a tésztaszűrőt, a kanalast, a gyúrótablát, a különböző méretű fatálakat és a *tepsiket*.

A tűzhely bal oldalára a stelázsi, az ajtó bejáratához a vizespad került. (7. ábra)

A szoba világítására az első világháborúig *mécsest* használtak, majd *petróslámpát*. Meggyújtásukra csak ünnepen került sor, vagy ha vendég érkezett. A téli estéken a *falmasina platnyiján* levő karikát levették, és az így képezett nyíláson át kiszűrődő fény mellett fontak, varrtak az asszonyok. A *búráslámpa* a harmincas évek végén jelent meg a cselédházakban, amikor a stelázsi helyét a konyhaszekrény, a kaszni helyét az állószekrény foglalta el. Nógrádgárdonyban az 1910-es évektől villannyal világítottak a cselédházakban is. Generátorral fejlesztették az áramot.

A szoba földjét hetenként mázolták tehéntrágyás agyaggal, többnyire szombati napokon. Ilyenkor a bútorok széle mellett sárga csíkot húztak a földre. A falusi asszonyoktól tanulták ezt a díszítési formát. A cselédasszonyok ugyanis gyakran jártak napszámba a csitári, a patvarci és az őrhalmi gazdákhöz, ahol alkalmuk volt benézni azok szobájába is. Itt látták először a szoba földjének vízzel történő díszítését, amelyet maguk is megcsináltak a naponkénti söprés után.

A cifratányérok és szentképek elhelyezése majdnem megegyezett a paraszti gyakorlattal. A szentképek közé, egymás fölé párosával rakták a tányérokat. Eltérés csupán annyi, hogy a cselédeknel a szentképeket nem döntötték előre szöggel alátámasztva.

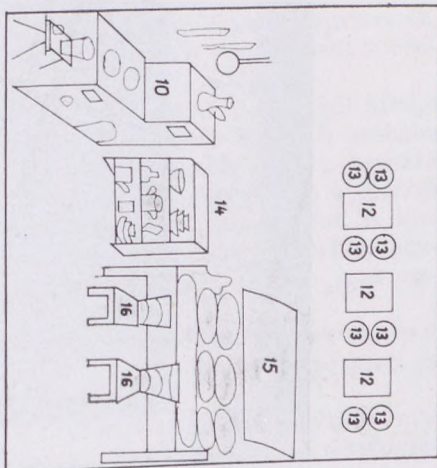
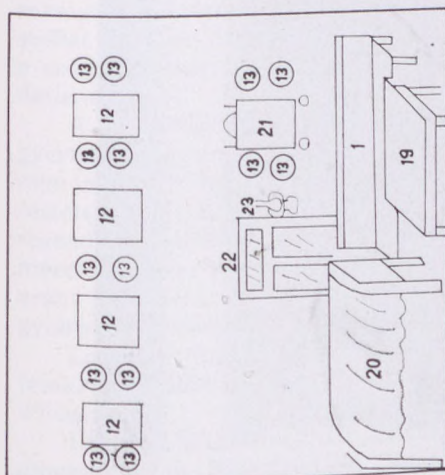
Fentebb már említettük, hogy a falra helyezett cifratányérokat soha nem használták. A szentképekkel együtt évente két alkalommal, húsvétkor és a falusi búcsú előtti meszeléskor szedték le a falról.

A szobában tartott kisékéket, ha nem volt rájuk szükség, az ágy alá rakták be, csak főzés alkalmával egyes előkészítési műveleteknél, a kender fonásakor, az esti beszélgetéskor vették igénybe ülőalkalmatosságként.

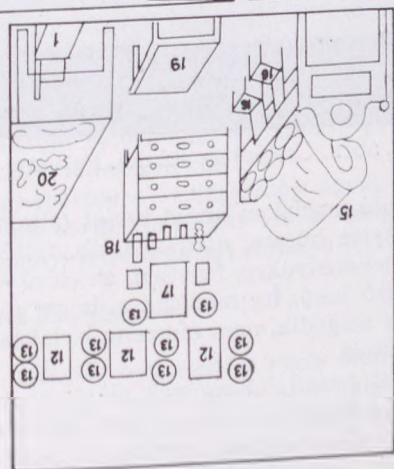
Szólnunk kell még a szobában levő ablakokról is. Herencsényben, a vályogfalú cselédházakon még a harmincas években is kisméretű szimpla ablakok voltak. A nógrádgárdonyi, a patvarci és az őrhalmi cselédházakon már az első világháború táján is nagyméretű dupla ablakok voltak. Függyönt az ablakokra nem tettek. Kívül az ablak falkerétét az asszonyok az évenként megismételt nagytakarításkor fehérre kimeszelték. (8. ábra/ + 8 b)

A szoba berendezésénél, úgy gondoljuk, említést kell tennünk arról is, a családon belül ki határozta meg a bútorok, az egyéb berendezési tárgyak helyét. Korábban már szoltunk arról, hogy a cselédek életük során több uradalomban is szolgáltak. 1935-ig a cselédek költözésének napja

-

19. Asztal
20. Ágy leterítve
21. Tükör
22. Ablak
23. Lámpa

219

8b. ábra. Cselédház ablaka. Patvarc

január 1. volt.³² A fogadó uradalom annyi kocsit (általában 3—4-et) küldött a cselédért, amennyire bútorra, disznóola stb. felfért. A leghidegebb téli napon érkeztek új lakóhelyükre, fűtetlen, az előző évben meszeletlen, piszkos lakásba. Az előző lakó, ha már tudta, hogy a következő esztendőben más uradalomhoz szegődik, nem meszelte ki lakását sem húsvétkor, sem a búcsú előtti napokban.

Az újonnan érkezett cseléd feleségének előbb ki kellett meszelnie a szobát és csak utána kezdhettek hozzá a berendezéséhez. A bútorok és berendezési tárgyak helyét a legtöbb esetben az asszonyok határozták meg. Ők jelölték ki, hová kerüljön az ágy, a kaszni, a stelázi, a láda. A falra kerülő tanyérok és szentképek felerősítésének helyében és sorrend-

jében is ők döntöttek. Az asztalosnál megvásárolt új bútort az asszony vászoltatta ki. A férj csak segített a rendezésben, megszervezte az új bútor szállítását, megrendelte a bognártól a stéárszit, a széket, stb. a feleség elmondása és ízlése szerint.

Szólnunk kell a szoba éves és alkalmankénti funkciójáról is. A szoba egész évben szálláshelyet biztosított a család tagjai részére. A téli hónapokban a gyermekek, az éppen munkában nem levő szülők nappal is a szobában tartózkodtak, hiszen a lakás egyetlen meleg helyisége volt. Itt történt a főzés, a fontosabb házimunkák végzése, a kukoricamorzsolás, a fonás, a szövés. Ez utóbbi munka idejére az asztalt, a székeket, a lócát a kamrába tették, hogy a nagyméretű szövőszéknek („szátva”) helyet biztosítsanak. A szövés egy hétnél tovább nem tarthatott, mert megszóltak volna, ha a háromszáz négyszögöl földön termett kenderből készült fonalat hosszabb ideig szötte volna. Az ügyesebb asszonyok 3—4 nap alatt végeztek a szövéssel. Egy-egy majorban, illetve pusztán 2—3 szövőszéknél nem volt több. Az összes cseléd ezen szötte meg kenderét. Ezért sem illet sokáig a szövőszéket senkinek magánál tartania. A téli hónapokban a szobát rendben tartani nehéz volt. Az ágyat minden reggel megvetették, a szobát kétszer is kisöpörték, de a sok gyerek miatt állandó volt a rendtelenség.

A szoba tisztaságára csak nyáron lehetett ügyelni. Az ágyból kibújó gyermeket azonnal az udvarra küldték, estig a vízzel fellocsolt szobába nem mehetett be. A szoba pitvarból nyíló, nagyméretű, tömött, barnára festett ajtóját állandóan csukva tartották. A nyári hónapokban a főzés a szabadkonyhában, az étkezés a téglával kirakott *falajján* történt. A kisméretű fatábla szedett ételeket a gyermekek, asszonyok és férfiak egyaránt a *falajjára* guggolva fogyasztották el. A cseléd nyáron csak nagyobb ünnepeken ült asztalhoz.

Lakodalomkor a szoba bútorait a kamrába, a padlásra rakták, asztalokkal, padokkal körberakták a szobát. Széken csak a menyasszony és vőlegény ült.

Ha a családból meghalt valaki, az ágyban csak addig hagyták, amíg megmosdatták, felöltöztették. Utána a szoba közepén két székre *mosódeszkát* tettek, erre fehér vásznat, majd fehér himzéssel kivarott gyolcs lepedőt terítették. Erre fektették a halottat, fejé alá fehér párnát téve. A halottért imádkozó asszonyok kisszéken ülve virrasztottak.¹⁴ A halott deszkára fektetése a II. világháborúig szokásban volt. Valószínű innen származik a volt uradalmi cselédeknel napjainkig élő mondás, amellyel a halottakat illetik: „Ez is a deszkán van”.

Az első világháborúig a szülőasszony ágyát gazdagon himzett *sátorlepedő*vel kerítették körül. Ha magas volt a szoba, akkor a lepedőt földre állított, vagy a mennyezetre erősített rudakra terítették.

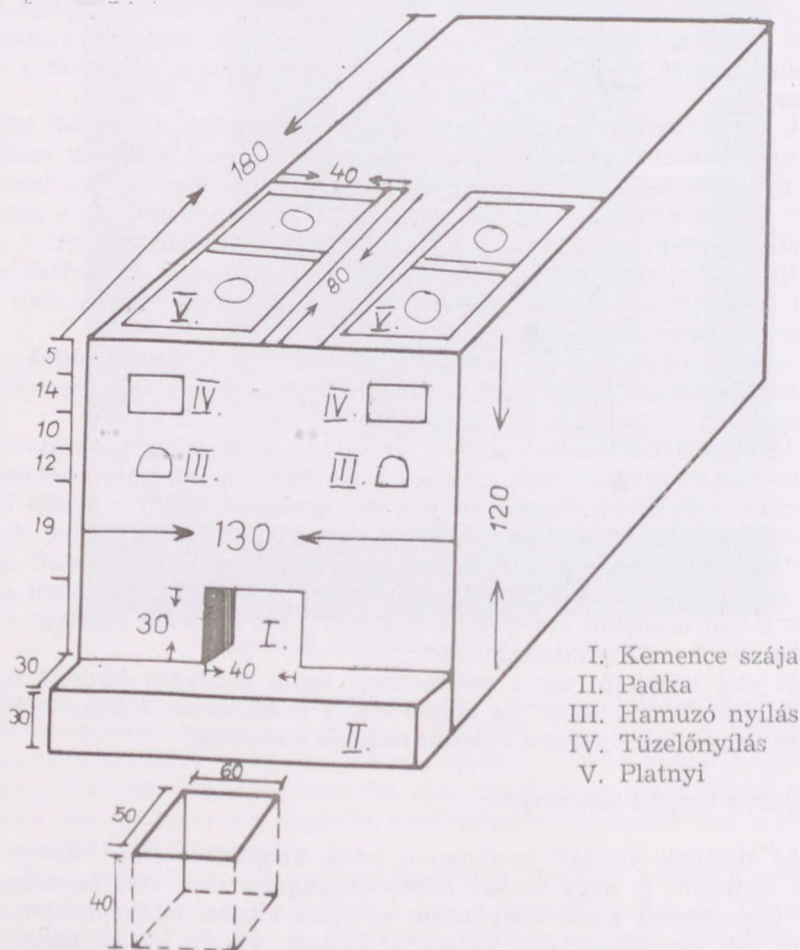
b) A közös konyha berendezése

Az általunk vizsgált területen a közös konyhához négy, illetve két szoba tartozott. A négy szobás közös konyhában nem volt kemence. A szűk, folyosószerű közös konyhában, az ajtók közötti falnál minden családnak volt egy *tűzpadkája*. Vályogból készült, tetején három téglát összeillesztettek, erre tették az edényt, amelyben az ételt főzték. A közös konyhának egyéb berendezése nem volt. Egymástól mindent féltettek,

nem mertek a közös konyhába semmit kitenni. A főzés csak nyáron történt a közös konyhában, télen a szobában levő falmasinán főztek. A kenyeret és kalácsot a cselédházak végére épített kemencében sütötték.

A két szobához tartozó közös konyhában mindenütt megtalálható volt a kemence. Ezt az uradalom építtette. A kemence alakja téglalap-hoz hasonlított. A hossza 180, a szélessége 130, a magassága 120 cm volt. A kemence szájával a kijárat felé nézett. A száj előtt volt, az egész kemence szélességében egy keskeny padka. A paraszti konyhákban levő kemencékhez hasonlóan a száj előtt itt is kiképeztek a földbe egy 60×50 cm területű, 40 cm mély nyílást, melybe állva az asszony könnyebben hozzáférhetett a kemence szájához, a kenyér- vagy a kalács sütéskor. A földbe ásott nyílást deszkával fedték be.

A kemence tetején mindkét oldalon egy-egy 80×40 cm nagyságú öntöttvas *platnyi* volt elhelyezve, két-két karikával. A nyári hónapokban ezen főztek az asszonyok. (9. ábra)

9. ábra. Kemence

Nógrádgárdonyban és Órhalomban nem a kemence tetején, hanem a szabadkémény alá, a sarokba épített falmasinán főztek.

A két méter hosszú, és a két és fél méter széles szabadkonyhában, a viszonylag nagyméretű kemencétől nem sok hely maradt. Ezért a kemencével párhuzamos fal mindkét oldalára egy-egy félköríves 180 cm magas, 170 cm széles, 20—25 cm mély fülkét képeztek ki. Ritkán polcozták be, a legfontosabb sütő- és főzőedényeket (malomkalácssütő, téasztázúró, tepsik, lábasok) akasztották fel szögekre. Esetleg egy polcot tettek a fülke középmagasságában a fazekak elhelyezésére. A legtöbb helyen a konyhában semmit sem tartottak, féltettek egymástól mindent. Az egy közös konyhát használó családok között, többnyire a gyermekek miatt, állandó volt a nézeteltérés, a harag. Örömet jelentett egymásnak, ha a közös konyhán kint felejtett edényt összetörték, a téasztázúrot, gyúrótáblát eldugták. Ezért igyekeztek a főzés után minden sütő-főző eszközt a szobában vagy a kamrában elhelyezni.

A közös konyha — Nógrádgárdony kivételével — mindenütt földes volt. Nógrádgárdonyban laposan elhelyezett vöröstéglákkal volt kirakva a konyha és a pitvar. A konyhát minden reggel — a nyári hónapokban — kisöpörték, vízzel felloccsolták. Természetesen mindenki, a maga részén végezte el ezt a munkát.

A közös konyhát évenként egyszer meszelték, általában a falusi búcsú előtti napokban. A visszaemlékezések szerint a konyhát régebben is vízzel hígított agyagos földdel meszelték. Fehérre soha nem meszelték, mert „azon a piszok hamar meglátszódott volna”. A barna színű falra mintát csak a húszas évek közepétől tettek. Mészbe mártott meszelővel fehér foltokat nyomkodtak a falra egymástól mintegy 25—30 centiméterre.

A kemence kimeszelésére is a búcsú alkalmával került sor. A tetejét, oldalát barnára, az elejét mindig fehér színűre meszelték. Az elejét minden héten át kellett meszelnie annak az asszonynak, aki kenyeret vagy kalácsot sütött.

A konyha meszelését többnyire közösen végezték az asszonyok, de ha haragban voltak, a saját részüket eltérő színre meszelték. A közös konyha egyező vagy eltérő színe tájékoztatta az oda belépőt, hogy használói békeességben vagy haragban vannak egymással. Eltérő szín esetén nem illet a szomszédot dicsérni, találkozás esetén kedvességet kifejezni.

A *pitvarba* tárgyat nem helyeztek. Falát, a szobáéval egyezően, fehérre meszelték. A harmincas évek elejétől a pitvarnak a közös konyha felé eső falát halványzöldre meszelték, majd fehér mészbe mártott, krumpliból kivágott rózsamintákkal díszítették. Különösen lányos házaknál terjedt el ez a díszítési mód. Az udvarra néző bejárati ajtót az ilyen házaknál még télen sem zárták be teljesen, hogy az arra járó dicsérje a díszítést.

A pitvar ajtaja mindig kifelé nyílt az udvarra. A többi ajtóhoz hasonlóan, ezek is tömöttek voltak, csupán a tok felett volt két szemből álló, nem nyitható, kisméretű ablak. A pitvar és a szabadkonyha ezen keresztül kapott világosságot.

d) A kamra berendezése

Minden szobához tartozott egy kamra, amelynek bejárata a szobából, a közös konyhából, vagy az udvarról nyílhatott.

A kamar egyik legfontosabb berendezési tárgya a *lisztesláda* volt. A csapott elejű, felnyitható tetejű, fenyő- vagy tölgyfa deszkából készült lisztesláda az uradalmi bognár műhelyéből került ki. Ezt közvetlenül a kamra bejárati ajtó melletti falához helyezték. A kamrában kapott helyet a *fiókos stok*, a kenyérdagasztó teknő, a teknőláb, a máktörő mozsár, a szakajtók. A mennyezetről lelógó lánc tartotta a *kenyértartó rácsot*, a zsák-tartó rudakat. A kamra a cselédeknél — a parasztsággal ellentétben — nem vált a használatból kivont tárgyak tárolóhelyévé. A várható költözések miatt a fölösleges bútorokat, használati tárgyakat megsemmisítették.

A kamrák, Nógrádgárdony kivételével, mindenütt földesek voltak. Általában évenként egy alkalommal felmázolták. Ekkor került sor a falak meszelésére is. A kamra falát mindig fehérre meszelték.

Nógrádgárdonyban a kamra földjét nagyméretű, lapjával elhelyezett piros téglá fedte.

*

Tanulmányunkban a Mailáth-uradalom cselédeinek a két világháború közötti lakáskörülményeit vizsgáltuk. Megállapíthattuk, hogy lakáskultúrájukat nagymértékben meghatározta a cselédházak kötött alapterülete, beosztása, a szerényebb anyagi helyzet. A bútorokban, egyéb berendezési tárgyakban, amennyiben erre lehetőség volt, azok elhelyezésében is a parasztság lakáskultúráját követték. A parasztsághoz való kötődést elsősorban az indokolta, hogy a cselédek, eltérő időben, egykor a paraszti társadalomhoz tartoztak. Földjük elvesztése után váltak csak cselédekké. A paraszti hagyományokhoz való ragaszkodást a cselédek nemzedékeken át megőrizték, hiszen ez állt hozzájuk a legközelebb, ezt az életformát tartották elérhetőbbnek. Ez azonban csak cél maradt számukra, megvalósítani soha nem tudták. Az eltérő lakáskörülmények, a munkarend, a függőségi viszony, a szegénység megalázóbb sorsba kényszerítette a cselédeket. Főleg a szegénység volt az oka annak, hogy a parasztságnál használt bútorok, attól gyakran eltérő színben és formában, később jutottak el a cselédházakba.

JEGYZETEK

1. KARDOS László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának az életmódjának alakulásáról. Ethn. LXVI. (1955) 225. p.
2. Csupán a fontosabb irodalmi forrásokat soroljuk fel:
BAKÓ Ferenc: Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. Ethn. LXIV. (1953) 26—85. p. NAGY Géza: Cselédelet a Karcához tartozó uradalmi tanyákon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1972. HAGYMÁSI Sándor: A mezőtúri peresi uradalom cselédeinek életéből. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára, 1971. BALASSA Iván: Cselédházak az az abaúji Hegyközben 1809-ben. Néprajzi Közlemények, 1958.
3. NAGY Iván: Nógrád vármegye története az 1544-ik évig. Balassagyarmat, 1907.
4. Vö. FÜGEDI Erik: Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle, VIII. (1966) 313—331. p. — ZÓLYOMI József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21., 95—125. p.

5. A füleki nemesek kárvallomásai 1663-ból. NAGY Iván kéziratoss feljegyzése. Nógrád megyei Levéltár, Nagy Iván-hagyaték.
6. Az uradalmi birtokokon kibontakozó gabonatermeléssel kapcsolatban példaként említjük meg, hogy Bene Ádám özvegye Egri Éva 1754-ben 1392 kila búzát adott jobbágynak 6¹/₁₀-os kamatra. Ráday Gedeonnak — ugyanebben az évben — 95 darab, egyenként 50—100 kilás gabonásvermét írták össze. Nógrád megyei Levéltára. IV. 31. Processus terminati 1761/1497.
7. Vö. ZÓLYOMI József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1975/21. 102—103. p.
8. Meskó János szarvasgedei nemesről 1781-ben feljegyezték, hogy annyira elszegényedett, hogy egyik jobbágynál volt kénytelen zselléreskedni. Nógrád megyei Levéltára. IV. Inquisitiones 12—1781/115.
9. Nógrád megyei Levéltár. IV. 3. Közgyűlési Iratok. 1786 383.
10. SZABÓ Béla: Nógrád megye története 1849—1919. 104. p.
11. A magyar korona országainak gazdacimára. Budapest, 1897.
12. M. Stat. Évkönyv, 1873.
13. Vö. Statisztikai Évkönyvek 1895, 1935.
14. Nógrád megyei Levéltár. Cseléd-béres szerződések, Conventiók 1721—1838.
15. A 18. század elején már RADVÁNYI Ferenc is megemlíti, hogy az aratást az északi megyékből érkező szlovákok végzik. RADVÁNYI Ferenc: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád (OSZK Fol. Lat. 315.)
16. SCHEIDER Miklós: Dézsma és robot. (A jobbágylakosság helyzete a XVIII. sz. végén a mai Nógrád megye területén.) Salgótarján, 1971.
17. Nógrád megyei Levéltár. Majthényi-család iratai.
18. TÓTH Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Agrártörténeti Tanulmányok. 5. Bp. 1978. 71. p.
19. Hiv. Stat. Közl. 1873. 1911.
20. Uo. 1935. A mezőtúri peresi uradalomban is hasonló tapasztalhatunk. Itt az állandó cselédek száma mindössze 29, a nem állandóké pedig 112. (HAGYMÁSI Sándor: A mezőtúri peresi uradalom cselédeinek életéből. Emlékkönyv a tükrekei múzeum fennállásának 20. évfordulójára. 136. p.)
21. PÁLMÁNY Béla: A szécsényi uradalom és népe az Urbáriumtól a jobbágyszabadításáig. 1770—1848. Kézirat. Helytörténeti Múzeum. Szécsény. 2—973.
22. BALASSA Iván: Cselédházak az abaúji Hegyközben 1809-ben. Néprajzi Közlemények. III. (1958) 321. p.
23. Uo.
24. NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857—1865.
25. BOROVSZKY Samu: Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp., é. n. (1911)
26. Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar korona országainak gazdacimára. Bp., 1897.
27. SZABÓ Béla: Nógrád megye története 1849—1919., 104. p.
28. Ruszinkó Antal: A szécsényi tejszövetkezet és sajtotda keletkezése és leírása. Szécsény 1896.
29. Nógrád vármegye újabb szervezete és szabályrendelete. Balassagyarmat, 1916. IV. kötet 316—317. p.
30. Több adatközlőtől lejegyezhetjük, hogy a vizsgált falvakban még a harmincas évek elején is voltak olyan lakodalmak, ahol közös tálból ettek. Minden meghívott vendégnek kanalat kellett vinnie a lakodalomba.
31. Három család együttélésénél hasonló elrendezésről tudunk Györgytarlóról. (BAKÓ Ferenc: Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. Ethn. LXIV (1953) 31. p.)
32. Megyei rendelet is előírta a cselédlakások kétszeri meszelését. (Nógrád vármegye újabb szervezete és szabályrendelete.) Balassagyarmat, 1916. IV. kötet, 317. p.
33. Az 1935-ben megjelent rendelet írta elő, hogy a cselédeknek ezentúl nem január 1-én, hanem április 1-én kell költözködniük.
34. A halott deszkára helyezése a parasztoknál is általános gyakorlat volt az első világháború előtt. (BAKÓ Ferenc: Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1977. 104. p.)

Szathmáry László

A szécsényi foramen magnum-trepanált koponya

Századunk elején a Szécsény melletti Pinka-hegyen Pintér Sándor végzett leletmentést, amikor a Dorner-féle téglagyárhoz tartozó bányában egy 8—9. századra keltezhető temető sírjai felszínre kerültek. A temető régészeti vonatkozásairól NYÁRY (1908) számolt be. Tanulmánya szerint a „soros” temetőnek legalább hat sírját bolygatták meg. A sírokat a régészeti mellékletekkel nem lehetett azonosítani. Említést tett arról is, hogy megmentésre került egy ép koponya. Feltevése szerint ugyanezen csontvázhoz tartozott az általa rajzban is bemutatott öntött (indás) övgarnitúra.

A koponyaleletre a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem állattani és embertani tanszékének anatómiai gyűjteményében bukkantam rá (Ltsz.: 55. 27 V. 132). A lelet a viszonylag ritka foramen occipitale magnum-trepanáció miatt érdemel megkülönböztetett figyelmet.

Hasonló jellegű trepanációt a honfoglaláskoron kívül csak a szobi késő avarkori, valamint a mélykúti kora avarkori temetőből ismerünk (ÉRY 1970, KATONA—KISZELY 1969, KISZELY 1970, KISZELY—KATONA 1968, MARCSIK 1971). A szécsényi lelet tehát az öreglyuk-trepanáció késő avarkori előfordulásának újabb bizonyítéka.

A 23—40 éves korban elhalálozott nő¹ foramen magnumának occipitalis peremén a két condylus occipitalis között post mortem vágási nyomok észlelhetők. Ezzel a foramen magnum alig nagyobbodott meg. Miután az os occipitale a crista occipitalis externa (sagittalis) irányában a legvastagabb, a trepanáló eszköz ezen a szakaszon hatolt legmélyebben és legnehezebben a csontba. Érdekes, hogy pontosan itt hiányoznak az ún. vágási bordák. A vágóeszközzel tehát egyenletesen (ki-be húzogatás nélkül) vágták. Így a kisemlősök rágásának gyanúja nem merülhet fel.

A trepanáció *iránya* jól rekonstruálható. A jobb oldali (n. basalisban bal oldali) condylus occipitalis aboralis végénél a foramen magnum peremén „iniciális szúrás” látható. Ezt követően 13 mm hosszán vágási bordák vannak (átlagban 1 mm szélesek). Az öreglyuk peremének ívét azon-

¹ Mivel a publikált övgarnitúra jellegzetesen férfiviselet, feltehetően nem a megmentet koponyalelet csontvázához tartozott.

ban a trepanáló eszköz nem tudta követni, így még a crista occipitalis externától (n. basalisban) balra secunder iniciális található, amely után a már említett középső régió következik, ahol vágási bordák nem láthatók. Az öreglyuk (n. basalisban) jobb oldalán a vágás nyoma elhanyagolható, a trepanáló eszköz fokozatosan eltávolodott a foramen magnum peremétől. A vágás tehát (n. basalisban) balról jobbra irányult. Ebben a helyzetben azonban nyilvánvalóan nem végezheték el a műveletet, mert a koponyával összefüggő törzs ezt akadályozta. Igen valószínű, hogy a trepanációt hason fekvő hullán végezték, mert ebben a helyzetben nem volt szűkség a tetem elmozdítására. Ugyancsak a célszerűség miatt a trepanáló egyén a tetem háta mögött helyezkedhetett el, mert az öreglyuk így esett a kezére legjobban. Ilyen pozícióban (n. occipitalis) a trepanálóeszköz a foramen magnum peremén jobbról balra haladt, és minden valószínűség szerint jobbkezes egyén végezte a műveletet.

A trepanáció elsődleges célja feltehetően az agykoponya megnyitása volt. Semmilyen jel nem utal arra, hogy a trepanátornak szándékában lett volna a foramen magnum jelentős megcsonkítása. Sőt, amikor a vágóeszköz a jobb oldalra (n. basalis) ért, a peremet feltehetően azért nem sértegette tovább, mert az eddigi művelettel már elérte célját; az agykoponya kívánt mértékű megnyitását. Elépelhet, hogy gyakorlott egyén az öreglyuk peremének érintése nélkül is megnyithatta az agykoponyát. Emiatt a rítus gyakorisága a tálatnál magasabb is lehet. Bár a paleolitikumtól jelen korunkig számos hasonló leletet ismerünk, a szokás értelmezésének több variánsa látott napvilágot (pl. csontamulettek, csontporral történő gyógyítás, a mozgásközpont post mortem „műtete” stb.). Nemrégiben azonban Jáván és Dél-Amerikában élő primitív törzseknél is sikerült analógiáit megfigyelni, és úgy tűnik, hogy ez a vitát jelentősen befolyásolta. Ezekben az esetekben a halott koponyáját a nyakszirten megnyitva agyvelőt vettek ki, melyet például Jáván kultikusan elfogyasztottak. A beavatkozás során a koponya nem távolodott el a tözstől, tehát a temetkezést a szokásos módon végre lehetett hajtani. Jáván a tetemet a településtől távol eső helyre vitték, és a szertartásban csak férfiak vettek részt. A dél-amerikai példa esetében is csak néhány személy volt jogosult a művelet elvégzésére. Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy az öreglyuk-trepanáció bizonyos mértékig titokban tartott rítusa a fizikai vagy szellemi „erő átvételét” szolgálhatta.

Európában e szokás „klasszikus” formája a Mindel-Riss interglaciális végétől a 10. századig ismert. Újabban Magyarországon is sikerült rézkori (Konyár), bronzkori (Egyek) és La-Tène-kori (Szabolcs-Vontatőpart) leletekre bukkannom. Hogy mégis kevesebbet tudunk szellemi háttéréről mint a jelképes vagy a sebési trepanációéről (melyeknek nincs ilyen korai gyökere és őskori előfordulásainak száma is kevesebb), annak feltehetően a művelet titokban tartása az oka. Míg például a sebési vagy a jelképes trepanációt szélesebb körben ismerhették, nyíltabban végezheték honfoglalóink trepanátorai, valószínű, hogy a foramen magnum táji behatolás (a ma élő népessegekhez hasonlóan) nem volt ilyen „nyilvánosan ismert”. Talán ez a magyarázata annak, hogy jelképes trepanációt a 11. századból (tehát a kereszténység felvétele után) is igen sokat ismerünk (pl. Halimba, Mezőberény, Sárosd-Sertéslegelő, Somogy, Székesfehérvár-Rádiótelep stb.), míg a foramen magnum trepanáció legkésőbbi biztos előfordulása csak a 10. századra korlátozódik. Néhány 11. századi sebési tre-

panáció technikájának tanulmányozása alkalmával azt tapasztaltam, hogy a vágási nyomok teljesen megegyeznek az öreglyuk-trepanációnál megismert zegzugos típussal, amely esetünkben a leggyakoribbnak mondható. Kérdéses azonban, hogy ebből a trepanálóeszköz vagy pedig a trepanáló egyén hasonlóságára, illetve tradicionális kapcsolatára következtethetünk-e.

1977-ben közel 300, javarészt 10. századi észak-tiszántúli leleten végeztem vizsgálatokat. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a foramen magnum-trepanáció gyakorisága nagyobb az eddig ismertnél. A püspökladány-eperjesvölgyi (10. század) temető eddig feltárt részében (47 sír) 5 esetet, Nagycserkesz-Nádasi bokor (10. század) temetőjében (29 sír) 3 esetet a rakamaz-strázssahalmi (10. század) temetőben 2 esetet találtam. Voltak viszont olyan temetők, amelyekben a nagyobb sírszám ellenére sem volt egyetlen öreglyuk-trepanáció sem, mint például Szabolcs-Parókia (9—10. század), Kék (10. század), Döge (10. század) Napkor (10—11. század), Hajdúdorog-Temetőhegy (10—11. század) stb. A részletes eredményeket itt nem kívánom ismertetni, csupán azt a feltételezést emelem ki, mely szerint e szokás inkább a temetőkön (illetve a népességeken) belül mutat az eddig ismertnél kiemelkedően nagyobb gyakoriságot. Emellett voltak ezekkel azonos korú népességek, melyek nem éltek vele.

Térjünk át ezek után a vágási technika összehasonlítására. Mint említettem, hazai leleteink főként a magyar honfoglalás korából (10. század) és az avarkorból származnak. Többségükön iniciális öbölt találunk. Van azonban olyan honfoglaláskori (Karos 1. sír és talán az 54. sír is ide sorolható) és kora avarkori lelet is, amely épp az iniciális öböl hiánya miatt hasonlít a szécsényi trepanáció technikájához. Korábbi vizsgálataim alkalmával a vágási technikában lényeges különbséget csak a fémkorok és a nem fémkorok leletei között találtam¹. Vlasač és Lepenski Vir (Jugoszlávia) mezolitikus leleteinél ugyanis nem voltak vágási bordák, hanem csak vágási „ívek”, melyek eltérő eszközt (nem fémeszközt) és durvább beavatkozást tételeznek fel. A rendkívül jó megtartású konyári (rézkor) leleten tapasztalható vágási technika viszont már sokkal közelebb áll a 6—10. századiakéhoz, mint a mezolitikus leletekéhez. Nem nagy a valószínűsége tehát annak, hogy az avarkor és a honfoglaláskor jelenleg ismert leletein belül és azok között található technikai illetve vágási különbségek csupán etnikai vagy időrendi eltérést takarnak.

A továbbiakban a koponyalelet kvantitatív és kvalitatív jellegeit ismertetem. Általános biológiai paramétereit ACSÁD—NEMESKÉRI (1970), ÉRY—KRALOVÁNSZKY—NEMESKÉRI (1963), NEMESKÉRI—HARSÁNYI—ACSÁDI (1960) tanulmányai alapján határoztam meg. A kvantitatív vizsgálatokat MARTIN (1928) mérés technikája szerint végeztem. A fogazati státuszt BROTHWELL (1965) jelölésmódjával írtam le. Ezeket a paramétereket az 1. táblázat foglalja össze.

¹ Újabb megfigyelések az öreglyuktrepanáció rítusával kapcsolatban. (A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának 104. Szakülésén elhangzott előadás.)

1. Táblázat: Biológiai paraméterek, méretek és jelzők
Tabelle 1.: Biologische Parameters, Masse und Indizes

Sexus:	○	1	2	3	4	5	6	6	8	9	10	11	12			
	+	-1	-1	-1	-2	0	+1	-1	-2	-	-	-	-			
Sexualisatio:	-0,9						Sex. repr.: 0,5									
Kor:	23-40 év					Oblit. coeff.: 0,0				Kor-repr.: 0,4						
Martin N ^o	(mm)			Martin No										(mm)		
1	182			40										98		
1/c	178			43										106		
2	168			43/1										100		
3	171			44										100		
5	100			45										132		
8	148			46										92		
9	98			48										57		
10	119			51d										41		
11	127			51s										41		
12	116			52d										30		
13	102			52s										30		
16	28			54										27		
17	121			55										47		
20	105			57										11		
23	517			60										52		
24	300															
26	124			48:45										43,2		
27	117			52:51d										73,2		
28/1	81			52:51s										73,2		
29	107															
30	106															
31/1	70															
38 Welcker,	1361															
Lee-Pearson,	1357															
8:1	81,3															
17:1	66,5															
17:8	81,1															
9:8	66,2															
				Fogazat												
				8 7 6 5 4 3 2 1							1 2 3 4 5 6 7 8					
				Kvantitatív reprezentáció: 0,2												
				Kvalitatív reprezentáció: 0,15												

Az epigenetikus variációk vizsgálatakor főként AUGIER (1931), BERRY-BERRY (1967), BROTHWELL (1965), HOOTON (1930), HOWELLS (1941), MARTIN (1928), OLIVIER (1960) munkáit vettem alapul. A koponya temporalisan pentagonoid, vertikálisan rhomboid, occipitalis nézetben pedig bomba alakú. A homlokprofil domború. Az enyhe sulcus transversus a sutura coronalis mögé esik. Az arcus superciliaris medián, közepes kifejezettségű. A linea temporalis a sutura coronalisig húzódik. Pterion: „H” variáció. A foramen parietale bilateralisan szimmetrikus. A tori auditivi ovális. Enyhe (+) lambdoid lapultság mellett némi cerebellaris domborulat észlelhető. A foramen magnum ovoid, hasonlóan a condylusokhoz, melyek alacsonyok és kissé aszimmetrikusak (a bal oldali szélesebb). A tuber pharyngeum mérsékelt (+++). A fossa jugularis öblös, osztatlan. A palatum alacsony (+), előre konvex transversalis sutura-val. Torus nincs (+). Az orbita szögletes. A járomív phaenozyg, a processus marginalis kicsi (+). A fossa canina mély (Broca: 4), az orrgyök közepmagas (+++), széles (+++). Az orrhát közepesen magas és közepesen széles (+++), ún. classical profilú. A spina nasalis anterior 3. fokozatú (Broca). Az apertura piriformis anthropin, markáns (++++) sulcus subnasalissal, melynek kifejezettsége a fogak elvesztésével összefügg. Az orrnyílás Rudan 13. típusa. Foramen supraorbitale nincs. A koponyavarratok fogazottsága közepes. A jobb oldali lambdavarrraton két varratcsont található (21×12 mm — az iniontól 61 mm-re; 15×3 mm — az iniontól 82 mm-re). Baloldalon négy ilyen esetet írhatunk le (15×2 mm — az iniontól 17 mm-re; 12×18 mm — az iniontól 26 mm-re; 25×17 mm — az iniontól 58 mm-re; 12×4 mm — az iniontól 83 mm-re).

IRODALOM

- ACSÁDI, GY., NEMESKÉRI, J. (1970): History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai, Budapest.
- AUGIER, M. (1931): Squelette cephalique. In: POIRIER, P., CHARPY, A., Traité d'anatomie humaine. I 4: 84—654.
- BERRY, A. C., BERRY, R. J. (1967): Epigenetic variation in the human cranium. J. Anat., 101: 361—379.
- BROTHWELL, D. R. (1965): Digging up Bones. British Museum, London.
- ÉRY, K. K., KRALOVÁNSZKY, A., NEMESKÉRI, J. (1963): Történeti népe sségek rekonstrukciójának reprezentációja. Anthrop. Közl., 7: 41—90.
- ÉRY, K. K. (1970): Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. Anthrop. Hung., 9: 9—61.
- HOOTON, E. A. (1930): The Indians of Pecos Pueblo: a study of their skeletal remains. Papers of the Southwestern Expedition, 4, Yale Univ. Press, New Haven.
- HOWELLS, W. W. (1941): The early Christian Irish: the skeletons at Gallen Priory. Proc. Roy Irish Acad., 46: 103—219.
- HUG, E. (1940): Die Schädel der frühmittelalterlichen Gräber aus dem so-lothurnischen Aaregebiet in ihrer Stellung zur Reichengräberbevölkerung Mitteleuropas. Z. Morph. Anthropol., 38: 359—528.
- KATONA, F., KISZELY, I. (1969): Operationen am Foramen occipitale magnum bei ungarischen Schädeln aus dem 10. Jahrhundert. Z. Morph. Anthropol., 60: 289—296.
- KISZELY, I. (1970): On the peculiar custom of the artificial mutilation of the foramen occipitale magnum. Acta Arch. Hung., 22: 301—321.

- KISZELY, I., KATONA, F. (1968): Operationen im Gebiet des Foramen occipitale magnum an ungarischen Schädeln aus dem 10. Jahrhundert. Sudhoffs Archiv., 52: 211—220.
- MARCSIK, A. (1971): A mélykúti temető embertani leleteinek vizsgálata. Anthrop. Közl., 15: 87—95.
- MARTIN, R. (1928) Lehrbuch der Anthropologie. 2. Aufl., 2, Gustav Fischer, Stuttgart.
- NEMESKÉRI, J., HARSÁNYI, L., ACSÁDI, GY. (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anz., 24: 70—95.
- NYÁRY, A. (1908): Szécsény—Pinka-hegyi leletről. Arch. Ért., 28: 424—425.
- OLIVER, G. (1960): Pratique Anthropologique. Vigot Frères, Paris.

SZATHMÁRY LÁSZLÓ

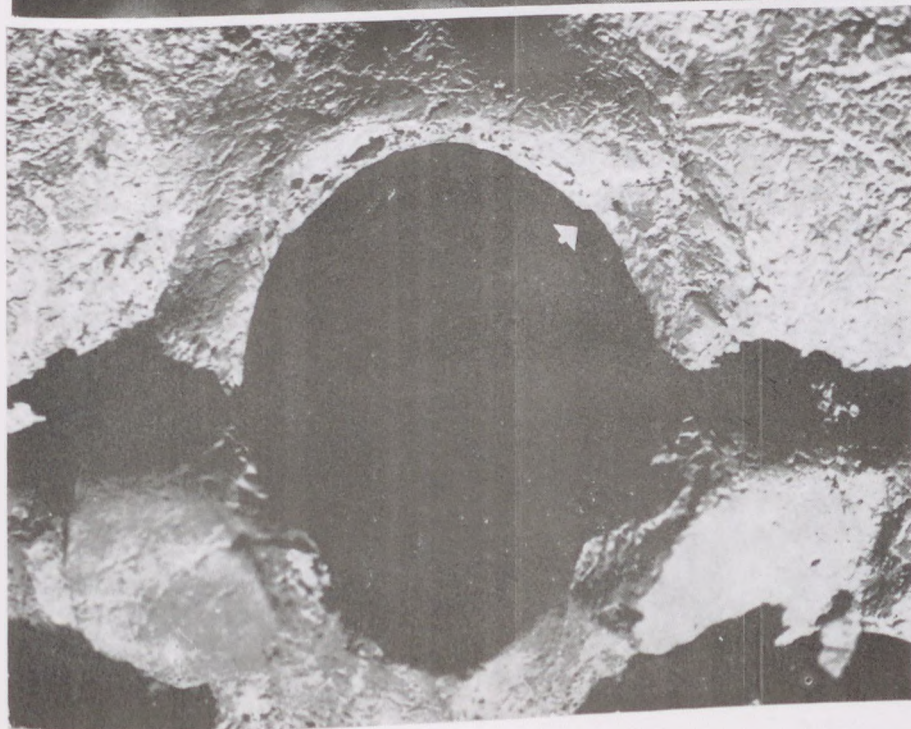
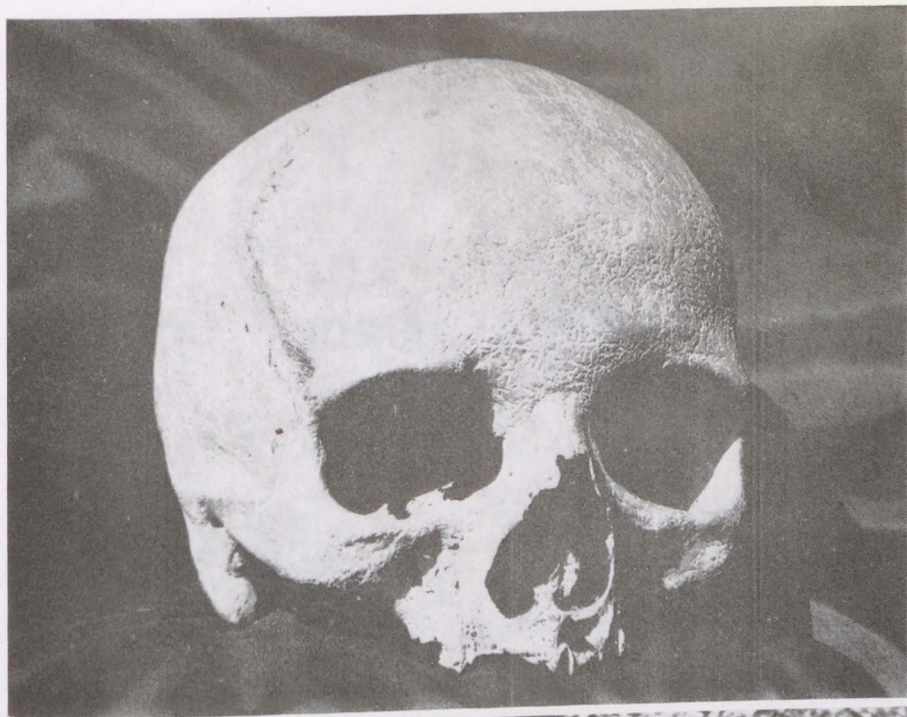
A szécsényi foramen magnum-trepanált koponya

A szerző a Szécsény—Pinka-hegyről származó 8—9. századi foramen magnum trepanált koponya embertani vizsgálatának eredményeiről számol be. Az egyén neme nő, elhalálozási kora 23—40 év. A trepanációt jobbkezes egyén a fekvő tetemen végezhette. Ennek következtében a foramen magnum jobb oldali része és aboralis pereme sérült meg. Semmi jel nem utalt arra, hogy a perem sérülése szándékos volt. A művelet feltehetően az agykoponya megnyitására irányult. A szerző összegzi 21 új (kárpát-medencei) leleten végzett megfigyeléseit, mely szerint csak a nem fémkorok és a fémkorok leletei között tapasztalható a vágási technika jelentős eltérése. Végül a kvantitativ és kvalitatív vizsgálat eredményeit közli.

LÁSZLÓ SZATHMÁRY

Der foramen magnum trepanierte schädel aus Szécsény

Der Verfasser berichtet über die Ergebnisse der anthropologischen Untersuchung des foramen magnum trepanierten Schädels, welcher aus dem 8.—9. Jh. von Szécsény-Pinkahegy (Nógrád Kom.) stammt. Die Person hat weibliches Geschlecht, ihr Todesalter ist 23—40 Jahre. Die Trepanation mag eine rechtshändige Person auf dem liegenden Leichnam gemacht haben. Demzufolge haben sich der rechtsseitige Teil und der aborale Rand des Foramen magnum verletzt. Kein Zeichen hat darauf hingewiesen, dass die Verletzung des Randes gewaltig sei. Die Operation kann die Eröffnung des Gehirnschädels gezielt haben. Der Verfasser summiert seine Beobachtungen über 21 neue Funde (aus dem Karpatenbecken); man kann diesen Beobachtungen nach eine bedeutende Divergenz der Schnitttechnik nur zwischen den Funden der Metallzeiten und der Nicht-Metallzeiten erfahren. Endlich berichtet er die Ergebnisse der qualitativen und quantitativen Untersuchung.

Szécsény-Pinkahegy
Post mortem trepanált foramen magnum (A nyíllal jelölt helyen a „vágási hiba” látható.)

ARCKÉPCSARNOK

Leblancné Kelemen Mária

Komjáthy Anzelm élete és munkássága (1818—1900)

„Őseim eredetüket régi iratok és hagyomány alapján a XIII. századra vezették vissza és állítólag Csabai vagy Czabay nevet viseltek mindaddig, míg »Komjáth« községet, Nyitra megyében, királyi adományul nyerték. Ezen községtől, illetve ennek adományozásával nyerte családomban a »Komjáthi« előnevet. ... a hagyományok után úgy tudom, hogy Komjáth községet Komjáthy Péter zálogosította el Grassalkovich hercegnek. ... Ránk, az adományozó utódaira már csak a név maradt.”¹

A Komjáthy család egyik ága „Nyitra vármegyéből származik. A XVII. század első felében azonban már Nógrád vármegyében találjuk. Komjáthy Ábrahám (1639—1644) Nógrád megye jegyzője. Utóda, István részt vett az 1684. évi nemesi felkelésben. II. Ábrahámot... 1710-ben a kurucok árulóként lefejezték. Fiai Ábrahám és Sándor 1731-ben nádori adományt nyertek Bágyonra.”²

1770-ben Herencsény földesura Komjáthy Ábrahám is. Kisbágyonban (1770) Egry József, Komjáthy Ábrahám és a Meskó család bírt földesúri joggal. 1770-ben Szalmatercsnek a Pongrácz család, Komjáthy Ábrahám, Szilassy Ádám voltak a földesurai, Zagypapálfalvának pedig a Komjáthy és a Pakots családok.³

A lenyakazott II. Ábrahám gyermekei III. Ábrahám, Borbála és Sándor voltak. III. Ábrahám gyermekei: IV. Ábrahám, Klára és Katalin. Tanulmányunk szempontjából Sándor leszármazottai számunkra a jelentősebbek. Sándor fiai voltak Gábor és István. Komjáthy Gábor fia volt Komjáthy Ferenc, Komjáthy Anzelm édesapja.⁴

Komjáthy Anzelm apja és nagyapja Pálfalván laktak. Ősi birtokaik már mind idegen kézen voltak. Nagyatyja áttért a római katolikus vallásra; ezért üldözték protestáns vallású rokonai. Atyja törekedett az elzálogosított és jogtalanul elvett birtokok visszaszerzésére — nem sok sikerrel.

Önéletírása szerint apja is Pálfalván született 1787. október 1-én. Édesanyja Etesen született 1780. augusztus 4-én. Anyai nagyatyja, Géczy László Szent Iványi Ferenc országbíró tisztartója volt Etesen. Ő maga is Etesen született, bár akkor szülei már Pálfalván laktak. „Anyai nagyanyám, özv. Géczy Lászlóné szül. csabai Ficsur Borbála lakhelyén születtem, de illetőségi helyem Pálfalva, szüleim rendes lakhelye volt, és ezen körülmény a születési helyemre illetékes Karancs-sághi egyház anyakönyvében is így van bemutatva.”⁵

Az 1939. 4. tc. alapján Karancsságon (Esztergomi egyházmegye) 1940. március 27-én kiállított „Keresztelési levél” szerint Komjáthy Anzelm 1818. július 13-án született. Apja nemes Komjáthy Ferenc rk., anyja nemes Géczy Erzsébet rk.”⁶

Apja mint Nógrád vármegyei esküdt rövid ideig hivatalnokoskodott. Azután csak családjának élt. Kilenc gyermeke volt: Antal, Anzelm, Bertalan, Mária (Hruskay Antalné), Constantia, Ferenc, Károly, Antónia (Csintalan Sándorné) és Lajos. Pálfalvai birtokán gazdálkodott 1834-ig. Ekkor gyermekei neveltetése céljából Egerbe költözött és ott laktak 1840-ig. 1840. november 3-án bágyoni birtokáról Egerbe utazása közben váratlanul meghalt életének 54. évében.⁷

Özvegy édesanyja visszaköltözött Pálfalvára. Élt még mint özvegy 40 évig. Ezen idő második felét Komjáthy Anzelm házában, az ő családjában töltötte, 1880. január 13-án bekövetkezett haláláig. „... páratlan jó anya, az erélyesség és erényesség mintaképe volt”.⁸

Komjáthy Anzelm életének nagy része a közügyek szolgálatában telt el anélkül, hogy a család múltjával sokat törődött volna. De legalább családjában nemes voltát szerette volna igazolni. Mivel ez visszamenőleg s anyakönyvi úton nehézkes volt, a királyhoz fordult a család múltjának előterjesztésével, s kérte, hogy régi nemességüket erősítse meg, s előnevének használatát engedélyezze. A király kérését meghallgatta. „... ezen jogosultság Ő Felségétől nyert legmagasabb felhatalmazás folytán kormányhatóságilag is megerősítettik. Ezen elismervény részemre 1898. évi 10.019 számú alispáni végzéssel adatott ki, ezen végzés keltét megelőzőleg 1897. évi március 4-én vármegyénk alispáni hivatalából nemesi bizonyítványt is kaptam. Mindezekkel családom régi nemessége, a „Komjáthi” előnév használatának jogosultságával együtt minden kétséget kizárólag teljesen igazolva van.” Az alispáni hivatalon keresztül az országos levéltári azonosítás alapján a belügyminiszter is értesíti nemessége elismeréséről és a „Komjáthi” előnév használatának jogosságáról.⁹

Iskolai tanulmányait a szülői háznál kezdte édesapja vezetésével, 1825-ben. Elemi és középiskoláit Füleken, Vácott, Gyöngyösön, Egerben és Rozsnyón végezte. Bölcséleti és jogi tanulmányokat folytatott 1834—38 között Egerben.

Egerből 1838-ban Nógrád megyébe, Balassagyarmatra került Kacs-kovics Károly tiszti főügyész mellé joggyakornoknak (patvarista). Az 1839-es tisztújításon Kacs-kovics megbukott, így főügyészi hivatalától is megvált. Komjáthy Anzelm ekkor joggyakornokságának folytatására Jankovich László szécsényi járási főszolgabíróhoz került Varsányba. Gr. Keglevich Gábor főispán 1838. november 15-én tiszteletbeli esküdtnek nevezte ki.

1840. augusztus végén Pestre ment, s ott Széll Imre királyi táblai ítélmester mellett táblai jegyző lett. Közben készült az ügyvédi vizsgájára s járt a táblai ülésekre. Ügyvédi oklevelét 1841-ben szerezte meg, s a főispán még az évben Nógrád vármegye tiszteletbeli alügyészhévé nevezte ki. Első szerelme, Vály Sarolta 1844-ben meghalt. 1846-ban jelent meg *A magyar magánjogtan* c. munkája. 1848-ban alszolgabírónak, majd szolgabírónak választották. Elismert jogász volt.¹⁰

Az 1848-as forradalom eseményeiben mint nemzetőr és népfelkelő kapitány vett részt: „Mint szolgabíró a vármegyének székhelyén, Balassagyarmaton volt Honvédállító Bizottságnak állandó tagja voltam, s kint a

járásombeli falvakban is toborzottam.” Később, mint élelmezési biztos tevékenykedett. Lenkey tábornok századának Komáromba juttatásában neki is része volt.

1849. január 27-én a császári csapatok fedezete mellett Balassagyarmatra érkező br. Majthényi László elfogatja Horváth Elek alispánt és Prónay József főszolgabíró. 1849. január 31-én br. Majthényi László főispánná történt megbízása után első alispánná Jankovich Lászlót, másodalispánná Veres Pált nevezi ki. „Engemet Prónay József helyettesítésével bízott meg. E minőségben nekem igen nehéz feladat volt kikerülni, hogy az ellenség élelmiszer- és fuvarszükségletének kiszolgáltatásához ne járuljunk. Ezen kerülgetést a császári biztos csakhamar észrevevén kérdőre vont. Mint egykori patvarista és jurátus társam, megelégedett azon mentséggel, hogy járásom vezetése nagyon elfoglal és nyomban egy új központi szolgabíró. Ezzel én a biztos köréből kiszabadulván, rendes lakhelyemre, Csalárba, innen pedig nemsokára Gyöngyösre, az ottani főhadiszállásunkra mentem.”

A tavaszi hadjárat sikerei nyomán felszabadult megyékben sor kerül a tisztikar újjászervezésére. Kossuth Heves és Nógrád megye kormánybiztosává Repetzky Ferencet nevezi ki; aki az 1841. április 21-én Losoncon megtartott megyei választmányi ülésen a régi tisztikart felfüggesztette. Őt Gyöngyösről visszaküldte Balassagyarmatra. Kezdetben helyettesítő tisztviselőkkel dolgozott a vármegye. 1849. május 22-én hirdette ki az új tisztikart és a választmányi tagok névsorát. Első alispán (a fogságából visszatért) Prónay József, másodalispán Madách Pál lett. „Én előbb viselt szolgabírói hivatalomat kaptam vissza; de hivatalnokoskodásunk nem sokáig tartott.” Mint szolgabíró, állásánál fogva népfelkelő kapitány volt.

A szabadságharc bukása után családi otthonába vonult vissza.

Balassagyarmaton egy Breisach nevű osztrák vette kezébe a hatalmat. Viselt dolgaiért Komjáthy Anzelmet is beidéztek. Először a már ismét alispán Jankovich László megmentette. Egy hónap múlva Horváth Albert csendbiztos ismét érte jött, hogy Balassagyarmatra vigye.

Később Pálfalvára ment és annak környékén bujdosott. Csak akkor jött elő, amikor Jankovich alispán értesítette, hogy töröltette az üldözőndök listájáról.¹¹

A Beke Gábor házában Szécsényben megismert borbélyi Várady Celestinát 1850. július 17-én vette feleségül. Esküvőjük Szécsényben volt. Felesége 1852. július 10-én halt meg gyermekszülésben.

1853-ban ismerte meg Baloghi Baloghy Antal rk. nemes és Trstyánszky Amália (rk. nemes) leányát, Bertát, aki 1831. december 13-án született. Esküvőjük 1854. május 2-án volt Pusztaberkiben.¹² Feleségét szécsényi otthonába vitte. Házasságukból 11 gyermek született:

Béla	1855. február 27-én született Szécsényben. Meghalt 1857. december 27-én (keresztapja Szontágh Pál).
Imre	1856. március 4-én született Szécsényben. Meghalt 1857. szeptember 25-én (keresztapja Madách Imre).
Jenő	1858. február 2-án született Szécsényben. 1895. január 26-án halt meg Pesten. (A Kerepesi temetőben van eltemetve.)
Mária-Erzsébet	1859. október 22-én született Szécsényben. Férjhez ment 1878. május 22-én farádi Veres Ernőhöz.

Ferenc	1862. január 22-én született Szécsényben. Meghalt még ugyanazon év február 11-én.
Lajos	1863. március 14-én született Szécsényben. Meghalt 1872. szeptember végén.
Berta	1865. május 7-én született Szécsényben. Meghalt 1865. szeptember 20-án.
Celeszta	1867. január 1-én született Szécsényben. (Nem ment férjhez. Ő maradt Komjáthy Anzelm ápolója öreg napjaira, mivel Komjáthy Anzelm felesége 1887. június 20-án meghalt Szécsényben.)
Gyula	1868. szeptember 28-án született Szécsényben. Meghalt 1909. március 6-án.
Margit	1870. szeptember 19-én született Balassagyarmaton. Férjhez ment Zubovics Ferenchez 1892. október 22-én.
Gizella	1873. január 6-án született Balassagyarmaton. Meghalt 1878. december hónapban.

Közéleti és írói elfoglaltsága mellett népes családjával nem sokat tudott foglalkozni, bár a tulajdonképpeni felnőttkort csak öt gyermeke (Jenő, Mária, Celesta, Gyula, Margit) érte meg.

Komjáthy Anzelm korának földesura is volt. Ősi és öröklött birtokainak alakulásáról az alábbiakat ismerjük:

- az atyai örökségből neki jutott bágyoni birtokrészt eladta; Pálfalván, a fivérétől és Ruttkay Lászlótól vett birtokrészek — melyeket távollakása miatt maga nem kezelhetett, haszonbérbe adni nem tudott — szintén eladásra kerültek. Hatezer ezüstforintot kapott érte. „De ez mint átfutó összeg, számításba nem vehető.”;
- a balassagyarmati házát 6000 forintért építtette. Ugyanannyiért adta el. („Ez átfutó összeg volt, számításba nem vehető.”);
- első felesége Pozsony megyebeli Elő-Patony községben volt birtokrészeért 2495 ezüstforintot kapott;
- atyja nővére, Komjáthy Teréz után 136 holdat örökölt Tápiószelén. Ezt 1854-ben eladták. Az eladási összeg $\frac{1}{6}$ -át, 2000 ezüstforintot kapott érte;
- a második felesége által örökölt birtokrészt (felesége és nővére 600 holdat örökölt) 1860-ban eladták. Anyyira meg volt terhelve adóssággal, hogy még a kamatokat sem tudták fizetni. Neki 4500,— forint tiszta örökség jutott;
- Darvas Józsefné hagyatékából 200 forintot kapott.

Mindazok az örökségek, melyek reá és második feleségére jutottak: összesen 10 255 forint.

„Ezen pénzt Szécsényben három gazdától vett 2 $\frac{5}{8}$ -ad úrbéri házhelyből állott föld és rét birtok és egy db (3 hold) szőlő vételbe és házépítésbe fektettem.” Mikor gazdálkodni már nem birt, illetve megműveltetni nem tudta, ezt a birtokot eladta 1891-ben, 20 000 forintért. A terhek kifizetése után maradt 12 000 forintot gyermekei között osztotta szétjel.

1869-es és 1871-es dokumentum alapján arról is értesülünk, hogy Szécsény belterületén megvalósítandó birtokszakítás iránti kérelemmel fordult a fősolgabíróshoz és értesülünk annak engedélyezéséről is.¹³

Csalár községből 1850. szeptember végén beköltözött Szécsénybe. Bágyoni örökségének árából élt, hogy ne kelljen a Bach-korszakban állást vállalnia. 1852-ben építette Szécsényben azt a Fő utcai házat, amelyben életének nagy részét töltötte. Ugyanott nyitotta meg ügyvédi irodáját is. Ügyvédsége folytatásához az osztrák törvényekből le kellett vizsgáznia. Ezt 1855-ben meg is tette. 1853—1867-ig tevékenykedett mint ügyvéd.¹⁴ 1855. október elejétől 1856. június 30-ig nemes Beke Albert volt mellette mint joggyakornok. (Komjáthy Anzelm legnagyobb megelégedésére.)¹⁵

Az 1861-es országgyűlésre Szécsény képviselőjének Pulszky Ferencet választották. A választási elnök Sréter Horác, a választási jegyző Komjáthy Anzelm volt. Pulszky 1849-ben külföldre távozott, amnesztiát 1861-ben nem kapott, így az országgyűlésen sem vehetett részt. Szécsényi barátai Komjáthy Anzelmet kérték fel, hogy az országgyűlésről ismereteket szerezzen.

1861-ben Nógrádban az „Októberi diploma” szellemében gr. Zichy Ferencet választották főispánnak. Ezután tisztújítás következett, amikor is a szécsényi járás fősolgabírájának Komjáthy Anzelmet jelölték. Ellenfele is volt, de ő csak egyhangú jelölés esetén vállalta volna el a megbízatást. Az új tisztikar 1861. november 4-ig maradt hivatalában, ugyanis a törvényesen meg nem szavazott adó fizetését a vármegye megtagadta, ezért 1861. november 4-én katonaság oszlatta szét a közgyűlést.

Az 1867-es kiegyezés után gr. Forgách József lett Nógrád vármegye főispánja. A beiktatást követő tisztújítás során Komjáthy Anzelm törvényszéki bíró lett. 1867. augusztus 7-én már tiszti főügyésszé választották.¹⁶ E pozíciót töltötte be 1872. január 10-ig, amikor is Nógrád vármegye főjegyzője lett. Az 1878. január 3-i tisztújítás alkalmával ismét egyhangúlag vármegyei főjegyzővé választották. E minőségben szolgálta megyéjét 1880-ig.¹⁷ Balassagyarmaton 1872-ben jelent meg „*Nógrád megyének az 1870:42. tc. értelmében szervezete*” című könyve.

Nógrád vármegye rendkívüli közgyűlésén 1873. október 29-én alakult meg a „Központi inségi bizottság”. Tagjai között volt Komjáthy Anzelm is, sőt az elnök alispán akadályoztatása esetén ő helyettesítette. (A bizottság fő célja a segélyezés ügyének minél gördülékenyebb intézése.) A bizottság munkájáról az 1873. november 6-i közgyűlésen ő tesz jelentést.

Az 1874. október 15-i megyei közgyűlésen tárgyalták a földművelés — ipar — és kereskedelmi miniszter felhívását, hogy az 1874. XXIV. tc. értelmében alakítsanak „Statisztikai bizottság”-ot. Komjáthy Anzelmet is beválasztották a bizottság tagjai sorába (elnök Veres Pál alispán).¹⁸

Az 1874. október 15-i megyei közgyűlésen, miután „Az 1868:XXXVIII. tc. 125. §-a szerint 1869-ben megválasztott iskolatanácsok működési ideje lejárván, a következő 5 évre iskolatanácsosoknak megválasztottak: ... Komjáthy Anzelm”.

Az újonnan megválasztott iskolatanács első ülése 1874. december 17. Statisztikai kimutatást készít az iskolatanács a Nógrád megyei iskolák állapotáról. Az iskolatanács 1876. május 21-i ülésén Komjáthy Anzelm iskolatanácsai tagságáról lemondott.¹⁹ Nógrád vármegye közgyűlése 1874. december 17-én tartotta rendkívüli ülését, amelynek tárgya a központi

választmány megválasztása. Tagjai közé beválasztották Komjáthy Anzelmet is. A központi választmány első ülését még aznap délután megtartotta, jegyző Komjáthy Anzelm vármegyei főjegyző.

Az 1876 májusi központi választmányi ülés az országgyűlési képviselő-választás előkészítésével foglalkozott. Ezen az ülésen döntöttek a megyei magtári tartozások behajtására vonatkozó intézkedések megtételéről. Ennek végrehajtására „a tisztí ügyész közbejöttével Sándor Károly, Reményfi József és Komjáthy Anzelm urak választattak meg”.

A központi választmány jegyzője 1877-ben is Komjáthy Anzelm. Az 1878. január 2-i megyei közgyűlésen az állandó választmány tagjává választották, s 1878 októberében ő terjesztette elő az állandó választmány jelentését a közgyűlésen.²⁰ (Az állandó és központi választmánynak mint tanfelügyelő is tagja volt.)

Munkássága elismeréseként 1876-ban a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki a király.

1876-ban a közegészségügyi törvény végrehajtásával kapcsolatban javaslatba hozta a törvényhatósági bizottság kisgyűlésén a megyei kórház felállítását. (Valójában csak 20 év múlva, 1896-ban nyílt meg a megyei kórház.) Kifejtette, hogy a megye területén ugyan három kisebb kórház van, de ez az igényeket nem fedezi. (Magyarországon a halandóság ezer lakosra 36. Nógrád megyében 47; ugyanakkor Angliában, Franciaországban mindössze 22.)

A balassagyarmati kórház felépítéséhez a megye — a segedelmi pénztárból — 10 000 forinttal járuljon hozzá. „Minden megyebeli lakos és földbirtokos arra köteleztessen, hogy a központi betegápolási alapba államadójának minden forintja után 1 xr-t fizessen.” Ebből fizetnék a balassagyarmati kórház alkalmazottainak bérét is. 24 ágyat lehetne egyelőre üzemeltetni.²¹

Idézzünk a Nógrád megyei közigazgatási 21-es bizottság 1876. évi október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből: „A Közigazgatási törvény 14. §-a alapján a beosztandó közigazgatási teendők a közigazgatás összeállításában alaposan számításba még nem vehető. Azok beosztására és a munkakörnek minden közigazgatási ágra nézve lehető meghatározására javaslat készítendő. Megalkotására bizottság küldendő ki. Tagja Komjáthy Anzelm is.”²² Tagja a megyei számvizsgáló bizottságnak is. 1877-ben 10 hónapig megyei árvaszéki elnök. Mint a Nógrád megyei árvaszék elnöke körlevélben figyelmezteti a községi gyámokat, hogy a gyámhatóság alatt levő egyének érdekében kötött adás-vevési, csere- és egyéb terhes szerződéseket ne pusztán mint „közgyámok”, hanem mint az illető kiskorú árvagyámjai írják alá.

Jelentést készít az árvák vagyonáról, az árvaszéki hivatalhoz beérkezett beadványokról. Az árvák ingatlan vagyonának kezelése körül sok a visszaélés. Javasolják ezért az ügyek felülvizsgálatára bizottság létrehozását, melynek hivatalból tagja volt Komjáthy Anzelm is.²³

Már 1877-ben felvetődik a megyeszékhelyen Madách Imre emléke méltó megörökítésének terve. Az 1877. június 16-i megyei értekezlet „Emlékjavaslat” készítését határozta el, melynek kidolgozására bizottságot hoztak létre. Ennek tagja volt Komjáthy Anzelm is. A Madách Emlékügyi Bizottság terve: Madách Imre szobrának elkészítése, arcképének megfestése, Madách Társaság létrehozása. A bizottság egy része azt vallotta (Komjáthy Anzelm is), hogy döntsék el, mit készítenek, aszerint gyűjtsék

az adományokat. Végül is azt határozták, hogy a gyűjtés eredménye határozza meg az emlék mibenlétét.

Nem volt azonban kielégítő a gyűjtés eredménye, ezért a szobor tervét elvetették, helyette a begyűlt és begyűjtendő összegből „Madách alapítvány” létesítését határozták el. Felvetődött országos megemlékezés terve is. Feltételezték, hogy ebben az esetben nem szükséges elvetni a Madách-szobor tervét. (Valójában 1937-ben valósult meg a terv, s készült el Sidló Ferenc Madách-szobra Balassagyarmaton.)

A Madách Emlékügyi Bizottság 1888. február 26-i ülésén (elnök Szontágh Pál, helyettes elnök Pajor István, jegyző Horváth Danó, pénztárnok Havas Gyula, a tagok között található változatlanul Komjáthy Anzelm is) ismét felvetődik a kérdés: „Milyen emlékekkel tiszteljük meg Madách Imrét?” „A begyűjtött pénzösszezből (2595 Ft 39 kr.) Madách Imre arcképét lefestessék, s arcképe a vármegye díszes nagytermében helyeztessék el. A megmaradó pénzösszezből „Madách Imre alap” nevű alapítvány alkotandó. Ezen alap kamatainak feléből a balassagyarmati polgári iskola, másik feléből pedig a losonci állami főgimnázium és állami tanítóképezde növendékeinek előzőleg közzétett pályázat útján évről évre beérkező irodalmi művei jutalmaztatni fognak.”

A begyűjtött pénzösszeg átvételére, további kezelésére a törvényhatóságot kérte fel az Emlékügyi Bizottság. Az értekezlet azt is kérte a vármegyétől, hogy döntsön az Emlékügyi Bizottság végleges összetételéről. Az értekezlet az alábbiakat javasolta a bizottságba: Szontágh Pál, Madách Károly, Scitovszky János, Pajor István, Huszár László, Reményi Károly, Sztranyovszky Géza, Vannay Ignác, Komjáthy Anzelm és Horváth Danó. Nógrád vármegye 1888. május 30-i nemesi közgyűlésén elfogadta az Emlékügyi Bizottság összetételére vonatkozó javaslatokat.

A Madách Emlékügyi Bizottság 1888. július 25-i ülésén elhatározta, hogy Benczúr Gyulával. „a magyar királyi mesteriskola” igazgatójával veszik fel a kapcsolatot Madách Imre arcképének megfestése ügyében. Ezer forintot szántak az arckép megfestésére, a többit a „Madách Imre alap” keretében kívánták felhasználni. Miután Benczúr Gyula a megbízást nem vállalta, a következő (1889. július 25-i) ülésen úgy határoztak, hogy Roskovics Ignácot kéri fel Madách Imre arcképének megfestésére; aki a megbízást el is fogadta.

Pajor Istvánt alkalmi óda írására és elszavalására kérték fel. Elfogadták Horváth Danó javaslatát; készíttessék el Madách Imre arcképe a balassagyarmati polgári iskola és a losonci főgimnázium dísztermébe is. E képek megfestésére Kubányi Lajos Nógrád megyei festőt kérték fel, aki a megbízást el is fogadta, és 1889 októberében a képeket le is szállította. Losoncon az ünnepélyes leleplezésre rövidesen sor is került, a balassagyarmati polgári iskolában pedig 1890. január 17-én kívánták a Madách emlékünnepséget megtartani.

1890. júliusában a Roskovics Ignác által festett Madách arckép is megérkezett Balassagyarmatra. A Madách Emlékügyi Bizottság úgy határozott, hogy az emlékünnepséget 1890 októberében fogják megtartani. Ugyanezen ülésen (június 15.) döntött az Emlékügyi Bizottság a losonci állami tanítóképző és a balassagyarmati polgári iskola növendékei által beküldött irodalmi pályázatok helyezéséről is.

1890. október 30-án fényes ünnepség keretében leplezték le Madách Imre arcképét, melyet a vármegyeház dísztermében helyeztek el. A me-

gyei sajtó vezércikkben foglalkozott a „Madách ünnepély”-lyel. Részletesen beszámolt az eseményekről, közölve a megjelent vendégek névsorát, méltatva a Roskovics festette Madách kép erőit.²⁴

Vármegyei főjegyzői működésének utolsó évében még újabb megbízásokkal gyarapodott sokirányú közéleti tevékenysége. Az 1879. február 16-i Közigazgatási Bizottság ülésén beválasztották „A pesti központi bizottság”-ba.

1879. augusztusában megbízta a közoktatási miniszter a megyei tanfelügyelői hivatal ideiglenes vezetésével.

Nógrád megye közgyűlése 1879. december 11-én döntött, hogy kik legyenek a gr. Széchenyi István szobrának leleplezése alkalmával rendezendő ünnepségre utazó diszküldöttség tagjai. Elnök gr. Gyürky Ábrahám főispán, a tagok között található Komjáthy Anzelm is.²⁵

Ismerjük a család vagyoni helyzetét, így nem csoda, ha minden évben megtaláljuk Komjáthy Anzelm nevét a legtöbb adót fizető bizottsági tagok névsorában. (Adója kétszeresen számított, mivel értelmiségi volt.)

1880. augusztus 6-án nevezték ki Nógrád vármegye tanfelügyelőjévé. A főjegyzői hivataláról 1880. augusztus 14-én mondott le, s a tanfelügyelői esküt 1880. augusztus 16-án tette le Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter kezeihez. Tanfelügyelői kinevezése után közvetlenül, a király 1880. szeptember 13-i leirata alapján, nyerte el a királyi tanácsosi címet, a közügyek terén tett szolgálatai elismeréseként.

Balassagyarmaton 1890-ben jelent meg „Magyar alkotmánytan rövid kivonatban népiskolák számára” című könyve.

Tanfelügyelői működése 1891 végéig tartott. 1891. október 1-én adta be lemondását, ténylegesen 1892. április végéig tevékenykedett, aztán nyugdíjba vonult. 1886. október 1-én visszaköltözött Balassagyarmatról Szécsénybe. (1872-ben költözött Balassagyarmatra Szécsényből.)

Az „Eötvös alap” 1891-ben pártoló tagjának, a Nógrád vármegyei Tanítók Egylete 1894-ben tiszteletbeli tagjának választotta. 1888-ban, hivatalnokoskodásának 50. évfordulóján fényes ünnepséget rendezett a Nógrád vármegyei Tanítók Egylete. 1896-ban Balassagyarmaton jelent meg a „*Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet monográfiája*” című műve. Munkája elismeréseként a Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet 1896. augusztus 16-án tiszteletbeli tagjának választotta. 15 évig volt a balassagyarmati Casino élén, előbb mint igazgató, majd mint elnök.²⁶

Komjáthy Anzelm életének 82. évében, 1900. április hó 19-én halt meg Szécsényben. Április 20-án „a nagyszécsényi sírkertben helyezték örök nyugalomra”.²⁷

Komjáthy Anzelm tanfelügyelősége nehéz időkben kezdődött. Népevelésünk sok nehézséggel küzdött. Elődeitől, Fráter Pál (a vármegyének országgyűlési követe és alispánja is volt) és Ebeczky Emil tanfelügyelőktől igen rendezetlen hagyatékot vett át. „En mint jogász ember, egész életemben törvénykezési és közigazgatási ügyekkel foglalkozván, tanfelügyelőségem kezdetén nem sokat értettem a tanügyhöz. Nem voltam képzett pedagógus, de már a közoktatásról szóló 1868: XXXVIII. tc. alapján szervezett iskolatanácsnak kezdte óta tagja voltam, s mint ilyen, a tanfelügyelőséget sokszor képviseltem. A balassagyarmati állami elemi iskolai gondnokságnak 1868-tól kezdve elnöke voltam, a népoktatási ügyekkel sok oldalról megismertedtem. Emellett a természettől nyert józan ésszel beláttam a hibákat, felismertem embereimet és ha bár tanfelügyelővé lett ki-

nevezésemkor már elég öreg ember voltam, tanultam és iskolai szakkönyveket olvastam; szóval teljes erőmből arra törekedtem, hogy hivatásomnak megfeleljek.”²⁸

Mielőtt Komjáthy Anzelmnek, mint tanfelügyelőnek a tevékenységével foglalkoznánk, szólni kell röviden a megye közoktatási helyzetéről, az 1868: XXXVIII. tc.-nek a tanügyi hatóságokkal foglalkozó fejezetéről.

1866-ban a megye 444 lakott településének mindössze 275 iskolája van, melyből 173 római katolikus, 87 evangélikus, 11 református, 4 izraelita. A megye egyes területein (pl. a nógrádi eszterességi 16 helységében, a gácsi járás 55 helységében) egyáltalán nincs iskola. Az evangélikus egyházhoz tartozó helységekben még rosszabb a helyzet, tehát általános népoktatásról egyáltalán nem lehet beszélni. A tanköteleseknek mintegy 50⁰/₀-a járt 1—2 éven át mindössze néhány hónapig iskolába. Természetes következmény volt tehát, hogy a kiegészítés idején a megye lakosságának több mint 50⁰/₀-a analfabéta.

Hasonlóan szomorú képet mutat az iskolák állapota, felszereltsége, a tanítók sorsa. Az 1868: XXXVIII. tc. a kötelező ingyenes népoktatás bevezetésével forradalmi változást jelentett ugyan a magyar közoktatásügy, a Nógrád megyei közoktatásügyi területén, de hosszú idő telt el addig, míg az alapvető hiányosságokat pótolni tudták.

Továbbra sem volt kielégítő a közoktatásnak juttatott anyagi fedezet, így csak lassan növekedett az iskolák száma, felszereltsége. 1869-ben is mindössze 278 iskola volt a megyében. (111 tankötelesre jutott egy tanterem, s a tanköteleseknek alig több, mint 2/3-a jár iskolába.) Az általános tankötelezettség megvalósítása csak lassan történhetett. „50 év kellett ahhoz, hogy a 6—12 éves kort tekintve a tanköteleseknek már több mint 90⁰/₀-a járjon iskolába.”

Nem tudta megvalósítani a népoktatási törvény az iskolák államosítását.

Az iskolák felszereltsége az egyházi fennhatóság miatt ugyanolyan gyenge volt 1868 után, mint előtte. Lassan változott a tanítók nyomorúságos helyzete. (A katolikus iskolákban kb. évi 110, az izraelita iskolákban évi 300 forint volt a tanító „jövedelme”, amit kiegészített a földhasználat és az alkalmankénti államsegély.) Nem csoda tehát, ha igen kevés volt a szakképzett tanítók száma. „Az anyagi megbecsülés hiányát még csak tetézte az egyházzal szembeni alárendeltség.”

A nógrádi tanítószegély azonban igyekezett elnyomott helyzetében erejét tömöríteni. 1874-ben létrejött a Nógrád megyei Tanító Egyesület, amely bár kiszolgálta az uralkodó osztály politikai, kulturális céljait, nagy erővel fáradozott a tanítók képzésén is. Az egyesület megkísérelte a tanítók képzését, az oktatás színvonalát egy-két tankönyv kiadásával is segíteni.

A népiskolai törvény értelmében jöttek létre a megyében az általános és gazdasági ismétlő iskolák, az 1880-as években az első iparostanonc iskolák.

Még a reformkorban megalakultak a megyében az első kisdédvók (Balassagyarmaton és Losoncon). 1875-ben Balassagyarmaton az első polgári iskola, s három középiskolája volt a megyének a századfordulóig.²⁹

Az 1868: XXXVIII. tc. rendelkezett a tanügyi hatóságokról is. Kimondja a 124. §, hogy „a tankerületbeli összes községi népoktatási intézet ügyeit az oktatásügyi miniszter által kinevezett tanfelügyelő és az el-

nöklete alatt álló iskolai tanács kezeli”. A 128. § szerint: „A tankerület-beli felügyelő a tankerület területén levő összes, úgy községi, mint felekezeti és magán- alsóbb és felsőbb népoktatási tanintézeteket évenként legálább egyszer meglátogatja, s a törvénynek azokban való pontos végrehajtására szigorúan felügyel.” Azt is kimondja még ez a §, hogy „A községi és állami tanodákban a közoktatásügyi miniszter utasítása szerint intézkedik . . . s a kormánynak évenként részletes jelentést nyújt be.”³⁰

Mind a megye közoktatásügyi helyzetéről, mind a tanfelügyelő feladatáról leírtak előrebocsátása szükséges, hogy Komjáthy Anzelm tanfelügyelői tevékenységét megérthessük, a megye közoktatásában betöltött szerepét értékelhessük.

Alapvető változtatásokra nem vállalkozott, de arra törekedett, hogy az égető bajokon segítsen. Alaposabb reformhoz sok pénz kellett volna. elsősorban a felekezeti iskoláknál. Kéréseit, észrevételeit rendszeresen felterjesztette a minisztériumhoz, de az a felekezeti iskoláktól minden segítséget megtagadott.

Beköszöntője után a Nógrádi Lapok és Honti Híradó vezércikkben üdvözölte, „új, lelkes, elevenítő, alkotó szellemet” várnak tőle, azt, hogy a tanügyet akkori mélypontjáról ki fogja emelni. Hangsúlyozta a cikkíró, hogy szükséges volna a rendszeres iskolalátogatás. Bizzon meg a tanfelügyelő állandó szakértőt az iskolák látogatására. Helyeselte, hogy a tanfelügyelőség jó kapcsolatot kíván kiépíteni a nemzetiségekkel, s hogy azt kéri, ajándékozzanak az egyházak tanszereket, tankönyveket az iskoláknak. Azt is helyeselte, hogy a tanfelügyelő a szegény tanítóság mellett emelt szót.

Az általános tankötelezettséggel kapcsolatban körlevélben fordult a községi elöljárókhoz. Hivatkozott az 1868: XXXVIII. tc-re, amely szerint a községi elöljárók a felelősek a tv. végrehajtásáért. Kérte az elöljáróságokat, ellenőrizték, hogy minden 6. évét betöltött gyerek eleget tegyen a beíratási kötelezettségnek, és 6—12 éves korig mindennapi, 12—15 éves korig pedig ismétlő iskolába járjanak. Azt is hangsúlyozta a körlevél, hogy az iskolák rendbentartásáért is az elöljárók felelősek, valamint a tanítók járandóságának kifizetéséért. Az iskolák rendbentartására fel lehet használni az iskolai alapokat, tandíjakat, állami egyenesadókat, valamint a községi költségvetésbe felvehető segélyeket.

Nógrád vármegye rendes közgyűlése 1881. december 22-én a Népvédelési Bizottságba is beválasztotta Komjáthy Anzelm tanfelügyelőt, még 1880-ban pedig a Nógrád megyei Gazdasági Egylet létesítő bizottságba.³¹

Mint tanfelügyelőnek, már működése kezdetén figyelmébe ajánlották a balassagyarmati polgári iskolát, különösen kiemelve, hogy ha úgy lenne felépítve a tanterve, hogy a 4. osztályból a tanulók átléphetnének a gimnázium s a reáliskola 5. osztályába, akkor ez az iskola különösen látogatott lenne. Kérték, hogy e terv szellemében egészíttesse ki a tantestületet. (Alkalmaztasson latin szakos tanárt.) Ugyanez ügyben (a polgári iskolához latin—francia szakos tanár alkalmazása) fordult Balassagyarmat város kérelemmel az 1881. augusztus 13-i közigazgatási bizottsági üléshez. A szeptember 10-i közigazgatási bizottsági ülés a kérelmet elutasította. A Nógrádi Lapok és Honti Híradó vezércikke már arra buzdított (1881. szeptember 11.), hogy az iskolaszék a latin—francia szakos tanár alkalmazása ügyében forduljon a főispánhoz, aki bizonyára segíteni fog. Szót emelt a vezér-

cikk az ellen a gyakorlat ellen, hogy a polgári iskolát végzetteneket alantább beosztásba kényszerítik, mint a gimnáziumot végzetteneket.

Szót emelt a sajtó a polgári leányiskolák mellett is. Hangsúlyozta a nők nevelésének, tanulásának fontosságát, s ilyen intézmény, iskola hiányát. A polgári leányiskolában az intézeti nevelésnél olcsóbb s gyakorlatibb jellegű oktatást kaphattak a lányok. Mindenkinek egyenlő műveltséget adó, vallásfelekezeti megkülönböztetést nélkülöző iskolatípusnak nevezte a sajtó a polgári iskolát.

Sorsának alakulásában lényeges volt a vármegyei tanfelügyelő állásfoglalása is, annál is inkább, mivel végül Balassagyarmat város felirattal fordult ugyanez ügyben a vallás- és közoktatási minisztériumhoz. Meltánytalannak tartotta a város, hogy a meghirdetett tanári állásra Dömök Erzsébet mennyiségtan és természettudomány szakos és Komjáthy Jenő magyar—német szakos tanárt alkalmazták. Ezentúl még latin—francia szakos tanár alkalmazása meghaladja a város anyagi erejét. Feltétlenül kéri tehát a város ilyen szakos tanár alkalmazását ahhoz, hogy az iskola a kor színvonalának megfelelő lehessen.³²

Tovább gyűrűzött a vita a polgári iskolák és a balassagyarmati polgári iskola körül. Vitatott a polgári iskola célja, rendeltetése. Továbbtanulásra nem készít elő, elsősorban a latin nyelv hiánya miatt. Ténylegesen a szakiskola szerepét sem tölti be, nem a polgárság iskolája tehát. Célja (mindössze) „a hazának hasznos és művelt polgárokat nevelni”. Az a gondolat élt a köztudatban, hogy a polgári iskola intézménye alapvetően elhibázott.

Az 1883. október 17-i közigazgatási bizottsági ülésen ismét szóba került konkrétan a balassagyarmati polgári iskola további sorsa. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezett arról, hogy a felsőbb népiskolákat ipari vagy mezőgazdasági szakkal bővítsék. Erre a célra Balassagyarmaton a polgári iskola volna alkalmas. Célszerű volna mezőgazdasági tanfolyammal bővíteni. Éppen ezért szükséges volna gazdasági szaktanári állás rendszeresítése. A Közigazgatási Bizottság Komjáthy Anzelm tanfelügyelőt bízta meg a részletes tervezet kidolgozásával.³³

A tanfelügyelő a Nógrád megyei népiskolákról, a tanügy állapotáról a Közigazgatási Bizottsághoz évenként írt jelentésében foglalkozott a tankörület nagyságával, a tankötelesek számával (vallási, nyelvi megoszlás szerint), az iskolába járókkal (iskolatípusonkénti, vallási megoszlásban), az iskolába nem járókkal (a mulasztás okának megnevezésével). Foglalkozott a tankönyvi ellátottság kérdésével, az iskolák felszereltségével, állapotával, az iskolai kiadásokkal, iskolai alapokkal, a tanítók számával (képesítésük szerinti megoszlásban), fizetésükkal, a tanítás nyelvével, a tantárgyankénti eredményekkel. Közölte a megyében létrehozott új iskolák címét, adatait (tantermek, tanerők, tanulók száma). Az 1883/84-es tanévről készült jelentésében foglalkozott még a megyei kisdudóvókkal, a tanonciskolákkal. Mindegyik jelentésében szólt az iskolák költségvetéséről, a tanfelügyelő iskolátogatásairól.³⁴

Továbbra is megtalálható Komjáthy Anzelm a Nógrád megyei Gazdasági Egyesület tagjai között is. A Gazdasági Egyesület 1883-ban nagy-szabású gazdasági kiállítást rendezett Szécsényben, ahol mezőgazdasági terményeket, háziipari készítményeket, szőlészeti, borsászati, kertészeti eszközöket állítottak ki.

Mint tanfelügyelő tagja volt annak a bizottságnak, amely a mezőgazdasági ismeretek tanításával kapcsolatos kérdéseket vitatta meg.

A Nógrád megyei tanítótestület 1882. augusztus 30-án Szécsényben tartott közgyűlésén határozatot fogadott el. Felkérte Nógrád vármegye nemesi közgyűlését, létesítsen ösztöndíjat a magyar nyelv tanításában kitűnő eredményt elért tanítók számára.

A Nógrád megyei tanítótestület balassagyarmati járási köre más irányú tevékenységével hívta fel magára a figyelmet. (Részlet a kör 1883. május 9-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből:) „Komjáthy Anzelm királyi tanácsos, tanfelügyelő elodázhatatlanul szükségesnek látja, hogy Nógrád megyének különösen a felvidéke, mivel népiskolai tankönyvekben igen nagy hiányt szenvednek, olvasókönyvekkel láttassék el, s azért igen óhajtaná a tanítótestület segélyét 50 Ft odaajánlásban igénybe venni.”³⁵

Az 1883. december 18-i tisztújító közgyűlésen újjáválasztott bizottságok tagjai sorában ismét megtalálható Komjáthy Anzelm (egészségügyi, számvizsgáló, állandó, bíráló, statisztikai bizottság), sőt a bizottságok szűkebb körű küldöttségeiben is: így a fegyelmi (már 1882, 1883-ban is) és a börtönvizsgáló küldöttségben.³⁶

Fontos iskolapolitikai döntést hozott a Közigazgatási Bizottság az 1884. április 5-i ülésen. Az állami és községi iskolaszékek jog- és hatáskörére vonatkozóan úgy intézkedett, hogy az iskolaszékek határozatai végrehajtás előtt a tanfelügyelőnek bemutatandók.

A Nógrád vármegyei vármegyeháza fennállásának 50. évfordulóját úgy kívánták méltón megünnepelni, hogy ebből az alkalomból jelenjék meg „Nógrád monográfiája”. A monográfia megjelentetésével kapcsolatos teendők kidolgozására bizottságot hoztak létre, melynek tagja volt Komjáthy Anzelm is (elnöke az alispán).

A Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet újjáalakulása alkalmával intézetett a tanfelügyelőhöz az a kérés a Nemzeti Intézet részéről, hogy a magyar nyelv tanításában és tanulásában kiváló eredményt elért tanítók, tanulók névjegyzékét állíttassa össze, s juttassa el a Nemzeti Intézethez. Az Intézet 1884. június 29-én újjáválasztott választmányi tagjai sorában ott volt Komjáthy Anzelm is.

Gr. Gyürky Ábrahám főispánt 1884-ben Nyitra vármegye főispánjává is megválasztották. Beiktatási ünnepségén Nógrád vármegyét 50 tagú delegáció képviselte. Komjáthy Anzelm is tagja volt a delegációnak.³⁷

Nem rendszeres a tanfelügyelők részéről az iskolák látogatása. 1885-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletben intézkedett arról, hogy a tanfelügyelők körzetüket rendszeresen látogassák: minden iskolát minden évben legalább egyszer.

Ismételten visszatérő téma a megye tanügyi kérdései között a polgári iskola sorsa. Minden eddigi terv, célkitűzés megoldatlan, illetve eredménytelen volt. Erre következtethetünk abból, hogy 1885-ben ismét felmerült a kérdés: „Polgári iskola kell-e Balassagyarmatnak vagy kisgimnázium?” A javaslatok sorában olvashatunk arról ismét, hogy tanítsanak a polgári iskolában latint is, hogy a tanulók törés nélkül átmehessenek a gimnáziumba. De javasolják azt is, hogy alapos szakképzést is adjon az iskola, hogy a negyedik osztály elvégzése után szakiskolába is átléphessenek a tanulók. A radikális vélemény az volt: szüntessék meg a polgári iskolát. De változatlanul él az az elképzelés is a polgári iskola célkitűzését illetően (az

1868: XXXVIII. tc. alapján), hogy maradjon előkészítő jellegű iskola a magasabb szakműveltség megszerzéséhez. A polgári iskola jövőjével kapcsolatban végül is az volt a legelfogadhatóbb vélemény, hogy szakiskolákká alakítsák át a polgári leányiskolákat is. Az országos probléma balassagyarmati lecsapódása talán még összetettebb, mint az ország más területén bárhol.³⁸

A balassagyarmati polgári iskola és a tanfelügyelő gondjait még egy személyes vonatkozású probléma is súlyosbította ebben az időben.

Komjáthy Anzelm Jenő fia 1880 óta tanított a balassagyarmati polgári iskolában mint magyar-német szakos tanár. Az 1885. augusztus 1-i közigazgatási bizottsági ülésen Balassagyarmat város „Komjáthy Jenő. Kaposy István tanító és Benzenleiter Leontin tanítónő ellen fegyelmi eljárás megindítását, nevezett tanítók és tanítónő felfüggesztését, s a helyettesítő petitionnak a közoktatási miniszterhez... felterjesztését kérvényezte”.

Az iskolaszék javasolta nevezetteknek: három napon belül adják be lemondásukat. Az iskolaszék ezen intézkedése ellen a tanfelügyelő „veto”-t emelt. A tanfelügyelő szerint az iskolaszéknek nem áll jogában ilyen intézkedést tenni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az elrendelt vizsgálat lefolytatásával az alispánt bízta meg. A tanfelügyelő meg volt győződve a vádak alaptalanságáról, ezért az iskola elleni általános, s nem e személyek elleni vizsgálatot kérte. A fegyelmi bizottság nevezetteknek állásuktól való felfüggesztését és helyettesítő tanerők kinevezését kérte. Az alispán egyetértett a fegyelmi bizottság kérésével. Határozatát ilyen értelemben hozta meg, s a vizsgálat lefolytatásával Stellner Antal tisztii főügyészt bízta meg. A vizsgálat befejezésének eredményeként nevezetteket állásuktól felfüggesztették. Benzenleiter Leontin öngyilkos lett, Kaposy István fegyelmi ügyét áttették a balassagyarmati fenytőtörvényszékhez; Komjáthy Jenőt 100 Ft pénzbírsággal sújtották, s azzal a kikötéssel zárult fegyelmi ügye, hogy a Közigazgatási Bizottság intézkedjék Komjáthy Jenő áthelyezése ügyében. Ekkor történt (1887-ben) Komjáthy Anzelm fiának és feleségének, Márkus Gizellának Szenicre történő áthelyezése.

Az események háttérében megemlítendő Komjáthy Anzelmnek és Reményfy Józsefnek (Közigazgatási Bizottság tagja, a balassagyarmati polgári iskola iskolaszéki elnöke, Balassagyarmat város képviselőtestületének tagja, a balassagyarmati Népkör elnöke, Népbank igazgatója) személyes ellentéte, amelynek kezdete távolabbi múltra nyúlik vissza. Legelősebben az ellentétek ez ügyben ütköztek össze, amit még súlyosbított az a tény, hogy Komjáthy Anzelm fia is az események egyik szereplője volt.³⁹

Komjáthy Anzelm tanfelügyelősége idején került sor a vármegyében iparos-tanonciskoláknak, kisdédóvóknak, valamint a losonci polgári leányiskolának felállítására. A szervezési munkálatokban a tanfelügyelőnek oroszlánrsze volt.

„Az 1881—1887-ig tartott magyar nyelvi póttanfolyamok” tartására, felügyeletére különös gondot fordított. Személyes látogatásai is jó alkalmak voltak arra, hogy befolyását kiterjessze a magyar nyelv tanításával kapcsolatban. A vármegyei közgyűlés azt kérte a tanfelügyelőtől, hogy ne csak a magyar, hanem a többi nyelv tanítására is ügyeljen látogatásai alkalmával.⁴⁰

Nógrád vármegye tantestülete évi rendes közgyűlését 1888. augusztus 28-án Szécsényben tartotta; ugyanekkor bensőséges ünnepségen köszön-

tötték Komjáthy Anzelm tanfelügyelőt közszolgálatba lépésének 50. évfordulóján. Peres Sándor, a losonci képezdei gyakorló iskola tanára mondta az ünnepi beszédet. Köszöntötte még Snell János losonci képezdei tanár, a megyei tisztikar, Szécsény közönsége és képviselőtestülete nevében Boross Árpád főszolgabíró.

Horváthy Lajos losonci képezdei igazgató és a balassagyarmati polgári fiú- és leányiskola nevében Tomesko Nándor igazgató emlékalbumot adott át az ünnepeltnek.

Köszöntötte még Kemény Gábor, a balassagyarmati állami elemi népiskola igazgatója és Barta Lajos, a losonci Mózes-vallású iskola tanítója.

Az ünnepelt meghatottan mondott köszönetet az ajándékokért, a jókívánságokért. Az ünnepség a tanítógyűlés elnökének zárószavaival ért véget.⁴¹

1889 szeptemberében, a tanév kezdetén körlevélben fordult a tanfelügyelő a vármegye pedagógusaihoz. Hivatkozott a magyar nyelv kötelező tanítását előíró 1879: XVIII. tc-re és a vallás- és közoktatásügyi miniszter által ugyanebben az évben kiadott tantervre. Szükségesnek tartotta a kötelező magyar nyelvű oktatást, s azt, hogy egyetlen tanuló se lépjen ki az elemi iskolából a magyar nyelv ismerete nélkül. Kiemelte a Nemzeti Intézetnek a magyar nyelv terjesztésében betöltött szerepét. (Csak olyan tanítókat alkalmaznak, akiknek anyanyelve magyar, akik minden tárgyat magyar nyelven tudnak tanítani.)

Kérte a vármegye pedagógusait, hogy

- a beszéd- és értelemgyakorlatot kis korban is magyarul tanítsák;
 - a gyermekek társalgási nyelve magyar legyen;
 - a községek, falvak nem magyar lakosai saját anyanyelvüket csak szükség szerint, kiegészítőként alkalmazzák;
 - a tanítók az írás, olvasás, számolás tanítására fektessék a főhangsúlyt;
 - „magoltatás” helyett az elbeszélés, a szemléltetés
 - inkább kevesebbet tanítsanak, de jól, mintsem többet és felületesen.
- legyen a tanítás-tanulás módszere;

A községek elöljáróit kérte a tankötelezettség betartására, és hogy az igazolatlanul mulasztókkal szemben szigorúan járjanak el!⁴²

Az 1889. november 6-i közigazgatási bizottsági ülésen javaslatot tett a tanfelügyelő egy Balassagyarmaton, a polgári iskola keretein belül felállítandó kereskedelmi középiskola ügyében, miután a kereskedők által tervezett alsókereskedelmi iskola nem volt megvalósítható. A részletes javaslattervezet kidolgozásával Scitovszky János alispán dr. Melicher Ferencet és Komjáthy Anzelmet bízta meg.

Nemcsak körleveleiben kérte a tanítókat, a községi elöljáróságokat, hogy létesítsenek népkönyvtárat, hanem maga is segítette ezt a mozgalmat. „Komjáthy Anzelm tanfelügyelő úr könyvgyűjteményéből számos jó könyvet adományozott vármegyénk egyes iskoláinak. Így a balassagyarmati és losonci polgári fiú-, illetve leányiskolának 20—20 db-ot. A szécsényi róm. kat. iskolának, a kismarosí, maskovai és poltári iskolának 50—50

darabot. Ezenkívül több iskola részesült kisebb-nagyobb mennyiségű könyvadományban érdemes tanfelügyelőnk részéről.”

Az 1890. augusztus 8-i közigazgatási bizottsági ülés a népkönyvtárak létesítésével kapcsolatban bizottságot kívánt létrehozni, amelynek feladatául adatott, hogy a szükséges módszertani kérdéseket dolgozza ki. E bizottság elnöke az alispán, tagjai között volt Komjáthy Anzelm is.⁴³

Az 1891. szeptember 6-i közigazgatási bizottsági ülésen Komjáthy Anzelm bejelentette, hogy tanfelügyelői állásától megválik, és nyugalomba vonul. „Komjáthy Anzelm tanfelügyelői hivatalát 10 éven át hazafias és nemes intenciókkal tölté be. Kiérdemelte tehát, hogy a bizottság a de-rék és lelkiismeretes tanfelügyelőnek... működéséért jegyzőkönyvi elismerést szavazott.”

Mint a Losonc és Vidéke írja — adja hírül a Nógrádi Lapok és Honti Híradó — „Komjáthy Anzelm királyi tanácsos, s nyugalmazott tanfelügyelő úrnál... a losonci tanítóképezde tanári kara egy, a kebeléből megbízott küldöttség abból az alkalmából, hogy nyugdíjaztatott, nála tisztelgett, és mint a megyei népoktatásügy főnökétől hivatalosan búcsúzott. Az öttagú küldöttség vezetője Szováthy Lajos igazgató volt.”⁴⁴

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1892-ben Nógrád vármegye ideiglenes tanfelügyelőjének Koszta Mihály, volt Trencsén vármegyei királyi tanfelügyelőt nevezte ki. Utóda dr. Pacséry Károly lett.

A Nógrád vármegyei Tanítótestület fennállásának 25. évfordulóját 1899. július 4-én ünnepelte, amelyen megjelent a már erősen betegeskedő Komjáthy Anzelm is.⁴⁵

Életútjának körülményeinek alakulása hasonlított kora nemesi családjának körülményeihez. Az e családokkal való barátság is a hasonló vonások alapján jöhetett létre.

Harcolt a nemesi előnév megszerzéséért; ügyvédi pályára lépett, közéleti tevékenységet folytatott. A nemesi vagyon biztosította a fedezetet ahhoz, hogy a kor követelményeinek megfelelő életformát folytathasson.

Ő maga nem foglalkozott vagyonkezeléssel. Bérletbe adta, ispánok, gazdatisztek kezére bízta, akik több-kevesebb hozzáértéssel, lelkiismeretességgel sáfárkodtak a kezükre bízott birtokkal. A gazdasági nehézségek, a szórt birtokrendszer következményei a Komjáthy családot sem kerültek el.

Politikus — a kor átlagszínvonalán. A nagy politikai kérdések iránt nem volt különösebben fogékony.

Tipikusnak mondható tehát mindaz, amit Komjáthy Anzelm életútján nyomon követhetünk.⁴⁶

Eseményekben és eredményekben igen gazdag életút áll háta mögött. Minden, a köz érdekét szolgáló megmozdulásban részt vett. Szólt, alkotott, cselekedett a szó nemes értelmében. Elsősorban a közélet embere volt, s másodsorban író. Emberszeretete, segítőkészsége sok barátot, segítőtársat szerzett számára. Jó szakemberré képezte magát. Iskolalátogatásai során is a segítőkészség jellemezte. Miután már nem volt gyakorló ügyvéd, élelátása, logikus gondolkodása akkor is sok esetben volt segítségére, s tudott megoldani emberi gondokat közmegelegedésre.

Munkásságáról, közéleti tevékenységéről a Pozsonyban megjelenő Pedagógiai Plutarch (Szerkesztette Peres Sándor losonci tanítóképezdei tanár), a Népnevelés című folyóirat, a Néptanítók Lapja és a megyei sajtó rendszeresen tudósított.

„MAGYAR MAGÁN JOGTAN

— jelesb e nemű munkák után a legújabb törvényekhez s curiadöntvényekhez alkalmazza, szerkeszté komjáthi Komjáthy Anzelm hites ügyvéd Pesten, Emich Gusztáv tulajdona. 1846.” —

Nem kívánunk e jogi szakkönyv részletes ismertetésével foglalkozni, ezért csupán a mű szerkezetét, a fejezetek címeit közöljük elsődleges tájékoztatás céljából. A mű gerincét a három részből álló „Magyar magános polgári jogok” ismertetése alkotja. Ezt bevezetés és függelék egészíti ki.

A *bevezetésben* megismerkedünk a jog, a törvény fogalmával, céljával. Olvashatunk a magyar törvények értelmezéséről, felosztásáról, általános kútfőiről; a magyar jogtan forrásairól, az országgyűlési cikkelyekről, szokásbeli törvényekről, a szabadalomról, a kúria döntvényekről, a rész-helyek határozatairól, a pecsétékről.

A „*Magyar magános polgári jogok* című főfejezet három egységre bomlik. Az első részben a személyi joggal, a másodikban a dologbani joggal, a harmadik részben a törvénykezelésekkel foglalkozik.

Az első rész további 12 egységre oszlik. Olvashatunk a személyi, egyházi, főrendi jogról, a nemesi rend, a szabad királyi városok, szabad kereskedők, nem nemes községek, szabadok jogairól, a szülői hatalomról, a házasságról, a törvényesítésről és örökbefogadásról, gyámságról és gondviselésről, az úri hatalomról és úrberről, a királyi ügyész jogairól.

A *dologbani jogról* szóló részben a dolgokról, az adományról, a beiktatásról és ellentmondásról, a két ág közötti jogegyenlőségről és nem egyenlőségről, a leányi negyedről és hajadoni jogról, az özvegyi jogról, a jegyberről, közszerzeményről és hozományról, a királyi haszonvételekről, a végintézkedésekről, a végintézkedés nélküli örökösödésről, a hitbizományról, az osztatlan testvérek nyereségéről és káráról, az osztályról, az osztályigazításról és új osztályról, a királyi ügyész örökösödéséről, az arányosításról, a határokról, az előidőztetésről olvashatunk.

Ugyanebben a részben foglalkozik még a szerződésekkel általában, majd a cserével, az adásvétellel, a zálogokkal, a kölcsönnel, a haszonbérlettel, a letéteményekkel, az adósságokkal, a betáblázással és kezességgel, pörbeli egyességgel, kisajátítással és a kötelezettségeket megszüntető módokkal, a hatalmaskodással, a károkkal, a becstelenítéssel és közpolitikai vétkekkel — hogy csak a fontosabb fejezetcímeket említsük.

A *törvénykezelésekkel* foglalkozó harmadik részben a törvényhatóságról a bírósági illetőségről, a törvénykezési személyekről, az intésről, perről és ennek kezdetéhez tartozó tettekről, a kifogásokról és késleltetésekről, a tanúkról és bírói szemléletről, az esküről, a perorvoslatokról, bírói parancsokról stb. olvashatunk.

A *függelék* a bírságokkal foglalkozik. Megismertet bennünket a bírság fogalmával, fajaival. Szól a patvarkodásról, a törvényszéksértésről, a vakmerő pörlekedőről stb.

A mű szerkezetét, az egyes fejezetcímeket és a fejezetek tartalmát vizsgálva az átlag olvasó is megállapíthatja, hogy szakmájának jó ismerője, a logikus gondolkodás birtokosa volt a mű szerzője.⁴⁷

A megye, de különösen a megye közigazgatásának jó ismerője, jó tollú író az a Komjáthy Anzelm, akit az 1872-ben „Nógrád vármegye saját

nyomdájában" nyomtatott mű szerzőjeként megismertünk. „Nógrád megyének az 1870:42.tc. értelmébeni szervezete, 1872. évi január 11-én Balassagyarmaton tartott közgyűlés 47. sz. végzése folytán. Összeállította Komjáthy Anzelm főjegyző” c. munkájában először Nógrád vármegye tisztviselői hatáskörének, a közigazgatási munka felosztásának és az állandó megyei választmánynak szervezetét ismerteti.

Foglalkozik Nógrád vármegye törvényhatósága fontosabb ügyeinek közgyűlési tárgyalását előkészítő állandó választmánnyal, annak feladataival. Ismerteti a vármegye első tisztviselőjének, az alispánnak teendőit. Szól a főjegyzők, tiszti ügyész, pénztárnok, tiszti főorvos, főállatorvos, főmérnök, mérnök, levéltárnok, számvevőség, alorvosok, állatorvosok, szolgabírák, csendbiztosok, várnagy, útbiztosok teendőiről. Említést tesz a megyei irodakezelők, irodakezelő segédszemélyzet, a megyei közbiztonsági és a megyei szolgaszemélyzet munkájáról.

A mű második nagy szerkezeti egységéből a gyámhatósági szervezetet ismerhetjük meg. Az általános határozatok keretében olvashatunk az árvaszék összetételéről (elnök, 2 ülnök, tiszti ügyész, számvevő, jegyző, közgyám, segédszemélyzet). Foglalkozik az árvaszék hatáskörével, az árvaszék dolgozóinak feladataival, a szolgabírák teendőivel. Szól a községi elöljáróság és községi közgyám teendőiről, az árvák vagyonának kezeléséről, a gyám és gondnok számadásáról, a gyámi és gondnoki járandóságról.

Nógrád vármegye tisztviselőinek — alispán, főjegyző, I—II. aljegyző, tiszti ügyész, árvaszéki elnök, árvaszéki ülnök (2) pénztárnok, főszámvevő, alszámvevő, főorvos, főmérnök, közgyám, szolgabíró (6), levéltárnok, mérnök, alorvos (6), állatorvos (3) — nevét, számát, fizetésüket (alap és általányok, napidíjak, összesen), lakásviszonyaikat, a segédszemélyzetre — iktató, kiadó, írnok (3), díjnok (2), pénztárnoki írnok, számvevői írnok, szolgabírói írnok (6), útbiztos (4), szülésznő (6) — szolgál- és biztonsgági személyzetre vonatkozó ugyanezen adatokat tartalmazó kimutatás azért érdekes, mert áttekintést kaphatunk belőle egy megye teljes közigazgatási apparátusáról, a megye „vérerciről”.⁴⁸

Közli ezután a megye választókerületeinek alakulását. Hat választókerületről olvashatunk (balassagyarmati, nógrádi, szécsényi, losonci, szarvasgedei, füleki). Megkapjuk a választókerületek csoportokra bontását s a választókerületek lélekszámát, a leadott szavazatok számát, a választókerületenkénti összesítést.

Külön fejezet tartalmazza a Nógrád vármegyében legtöbb adót fizető választott bizottsági tagok névsorát.

Közli az 1872. január 9-i közgyűlésen megválasztott igazoló, bíráló, állandó és fegyelmi választmány névsorát.

Végül megismerhetjük Komjáthy Anzelm munkájából a községeknek járásonkénti beosztását, s az egyes járásokban (balassagyarmati, nógrádi, szécsényi, szarvasgedei, losonci, füleki) található községek, puszták neveit.

Látszatra, s a felületes olvasás során száraz, adathalmazt tartalmazó munkának tűnik Komjáthy Anzelm műve. Valójában egy jól szerkesztett, a logikus gondolkodást, a megyei közigazgatás életének alapos ismeretét tükröző kötetről van szó.

Komjáthy Anzelmnek ezt a munkáját azért is érdemes alaposabban megvizsgálni, mert írója a reformkori Nógrád megyében kezdte közéleti

tevékenységét (1838.) Végigélte a forradalom-szabadságharc, az önkényuralom Bach-rendszer időszakát, s a kiegyezés utáni megyerendszerben is közéleti poszton tevékenykedik. Sőt ennek a megyerendszernek a szervezeti felépítését mutatja be anélkül, hogy egyáltalán „indulása” időpontjára, nemzedéke közéleti tevékenységének színterére utalna. Holott éppen a reformországgyűlések idején „vált nyilvánvalóvá, hogy a megyeszervezet decentralizált jellegénél fogva még a legfontosabb kérdések megoldására, vagy a sérelmek orvoslására sem képes”.

Ha irodalmi példával akarnánk a két korszak megyerendszerét illusztrálni, Eötvös „A falu jegyzője”-re és Mikszáth műveire kellene hivatkoznunk.

A történelem színterén maradva a reformkori megyének tömör jellemzése mindaz, ami ellen a centralisták (Eötvös, Szontágh, Madách Imre, Szalay László, Trefort Ágoston, Kemény Zsigmond stb.) harcoltak: a decentralizáltság; a nemesi előjogok, a nemesi alkotmány, a nemesi adómentesség, a feudális igazságszolgáltatás, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Céljuk a közigazgatás centralizálása, népképviselőt megvalósítása, a feudális előjogok megszüntetése. Legyen a polgárság a társadalom vezető osztálya, holott, és ezt a centralisták nem vették figyelembe, nincs polgárság a reformkori Magyarországon; a kis- és középnemesség játszik fontos szerepet a reformkori vármegyében. S a megye nemcsak a haladás akadálya, hanem a nemzeti önállóság bázisa is a Habsburgokkal szemben. Madách és Szontágh látták ugyan a hibákat, de felhasználták a megye politikai lehetőségeit is.

Ismerjük Komjáthy Anzelm életpályáját, közéleti tevékenységét, s joggal csodálhatjuk meg, hogy anélkül, hogy családjában függetlenségi, szabadkőműves hagyományok lettek volna, ő maga anélkül, hogy a reformkor, forradalom-szabadságharc eszmei áramlatával, célkitűzéseivel határozottabban azonosult volna, szolgált a közélet posztján 1848 előtt, Majthényi László alatt, Repetzky Ferenc kormánybiztosi tevékenysége idején, 1861-ben, de a dualizmus korában is.

Nem véletlen tehát, hogy az 1870-es Nógrád megye szervezeti felépítésének bemutatásában saját tapasztalatait is felhasználta.

A kiegyezés után fokozatosan jött létre a polgári megyerendszer. Lát-szólag az intézmény nem sokat változott, megőrizte feudális nehézkességét. A centralizáció nem számolta fel a feudális maradványokat. A megye lemondott ellenzéki szerepéről. A nógrádi „ellenzék” valódi ellenzéknek nem is volt nevezhető. Bizonyítják ezt azok a megyegyűlési tárgyalások, amelyeken a kiegyezés napirendre került. Legfontosabb ezek sorából a „szatmári levél” tárgyalása volt. Szatmár megye ugyanis ragaszkodott a teljes állami önállósághoz, és ezen véleményét kinyilvánító levelét eljuttatta a többi megye bizottságaihoz. E levél alapján Repetzky Ferenc azt indítványozta a megyegyűlésen, hogy Nógrád megye is mondja ki, hogy „aggodalma van afelett, hogy az országnak állami ömértósága és épsége az 1867-i közös ügyi törvény által veszélyeztetik”. A megyei „ellenzék” egyik vezetője, Szontágh Pál az egész megye nevében utasította el ezt az indítványt azzal, hogy nem tartja a megyét illetékesnek arra, hogy „közpolitikai kérdésekben határozatokat hozzon”. Szontágh Pál ezt arról a megyéről, megyei szervezetről mondta, amely 1848/49-ben a nemzeti függetlenség harc bázisa, az abszolutizmus korában az ellenállás bástyája volt.

A Nógrád megyei „ellenzék” tehát vállalta a kormány támogatását. A jobb- és baloldal szerepe még jobban megmutatkozott az 1869-es országgyűlésen. (Tényleges megegyezésük 1872-ben jött létre.)

S Komjáthy Anzelm ezt a megyét mutatja be. Művének megjelenése idején 1 rendezett tanácsú város, 6 járás, 6 országgyűlési választókerület található Nógrádban.

„A megyei önkormányzat legfelsőbb szerve a megyei közgyűlés.” Minden tízezer lakosra két közgyűlési, ún. bizottsági tagot állapít meg az 1871. évi 22607. számú rendelet. A megyebizottság összetétele (legyen szó a legtöbb adót fizetőkről, vagy a választottakról) — nagy- és középbirtokosok, megyei, járási tisztviselők, az egyház képviselői, körjegyzők — biztosítja, hogy a megyei igazgatásban demokratizmusról szó sem lehet.

A közgyűlések közötti időben az állandó bizottmány képviselte a közgyűlést. „Az állandó bizottmány mellett működött központi választmány is” az alispán vezetése alatt. A megyei önkormányzat legfontosabb bizottsága a Közigazgatási Bizottság.

Az önkormányzat tisztségviselőiről (a főispántól a szolgaszemélyzettel bezárólag) olvashatunk Komjáthy Anzelm művében. Jelentős még a dualizmuskori megyében a pénzügy, igazságügy, karhatalom szervezeti felépítése. A dualizmus korában változott a megye katonai beosztása. Szólni kell még az egészség-, közegészség-, járványügyi viszonyokról. E területen nem következett be döntő változás a reformkori megyéhez viszonyítva. (A körorvosi állásokat csak az 1880-as években rendszerezítették a megye területén.)⁽⁴⁾

A *Nógrád megye Közigazgatási Bizottságának Ügyviteli Szabályai* B-Gyarmat. Kék László gyorssajtónyomása 1876. című munkájából megismerhetjük, mint a mű címe is utal rá, a Közigazgatási Bizottságnak, a megyei önkormányzat legfontosabb bizottságának (elnöke a főispán, tagjai a megye legfontosabb tisztségviselői és az állami, ún. királyi tisztviselők) ügyviteli szabályzatát. Legfontosabb fejezetei a határozatok előkészítésével és a bizottsági üléssel foglalkozó fejezetek.

A következő munkájának megjelenése előtt a megyei sajtóban az alábbiakat olvashatjuk: „Erdemes királyi tanfelügyelőnk, Komjáthy Anzelm királyi tanácsos úr igen célszerű műnek megírásával foglalkozik. Ugyanis a népiskolák számára írt, forgalomban levő s a magyar alkotmány vázlatos ismertetését célul tűző tankönyvek igen hiányosak és rossz nyelvezetűek. Komjáthy úr azon fáradozik, hogy a népiskolák megfelelő tankönyvekkel láttassanak el. Hozzáfogott tehát egy ily magyar alkotmányt megírásához, s hisszük, hogy Komjáthy úr mint a magyar köz- és magánjogokban jártas férfiú a célnak megfelelő tankönyvet fog kiállítani.”⁽⁵⁾

A sajtóban jelzett könyv valóban meg is jelent 1890-ben. „*Magyar alkotmánytan* rövid kivonatban népiskolák számára. Írta Komjáthy Anzelm kir. tanfelügyelő. Kiadja: Darvai Ármin könyvkereskedő Balassagyarmaton 1890.”

Kifejezetten szakkönyvről lévén szó, részletes ismertetésre nem kerül sor, csupán a főfejezetek alapján kívánjuk röviden áttekinteni.

Az első §-ban az alkotmány és törvény fogalmát magyarázza meg. Megállapítja, hogy „hazánk alkotmányos ország, mert a nép részvételével alkotott törvények szerint kormányzandó”. A következő §-okban a köz- és

magánjog, a magyar állam és a szent korona lényegét fogalmazza meg, majd az államhatalom és törvényhozás lényegével foglalkozik.

Külön § szól a szülői és gazdai hatalomról, a gyámhatóságról, a helyhatóságról. Utóbbi keretében megállapítja a rendezett tanácssal bíró város, a nagyközség, a kisközség, a képviselőtestület lényegét. Közli a kis- és nagyközségek elöljáróságának összetételét.

A törvényhatóságról szóló §-ban megfogalmazza a közügyeknek és törvénykezési ügyeknek lényegét, a törvényhatósági bizottság összetételét, a főispán ügykörét.

Megismerjük a törvénykezés fogalmát, a bíraskodás fórumait, a képviselőválasztást. (Az országban 414 választókerület van, és minden kerület 1 képviselőt választ.)

Igen reálishan ítéli meg a vallás és a nemzetiségek kérdését. „Vallási ügyekbe az államhatalom nem avatkozik, de főfelügyeleti jogát ezek felett is gyakorolja avégből, hogy ezen vallási ügyek az állam törvényeivel összeütközésbe ne jöjjenek... a magyar állampolgárok bármily vallásúak és nemzetiségűek legyenek, a törvény előtt egyenlők és egyenlő joggal bírnak.”

Foglalkozik még az ipar és kereskedelem, a közteherviselés kérdésével. Utóbbi keretében szól az egyenes- és közvetett adókról, az adóhivatalokról. „Az állami adókon kívül vannak még községi és közmunkaváltási adók, melyek az állami adók arányában vettetnek ki.” ... Van még több helyen az ún. iskolaadó, mely... csak községi jellegű népiskolák fenntartása végett vethető ki.”

A hadkötelezettségről szóló § keretében szól a hadsereg összetételéről, a hadköteles korról, a hadmentességi adóról, a népfelkelőkről.

Részletesen olvashatunk a tankötelezettségről. Hat éven át minden napi elemi és három éven át pedig ismétlő vagy más felsőbb iskolába köteles járni a tankötelezett. Az 1868:XXXVIII. tc. értelmében az iskolába nem járókat a törvény bünteti. A tankötelezettek névsorát a tanfelügyelőhöz és a helybeli iskolaszék elnökéhez kell eljuttatni.

Szól a § az iskolatípusokról, a népoktatási intézetek hatóságairól (gondnokság, iskolaszék), tanterveiről, tankönyveiről.

Az utolsó, 16. § a bűn és büntetés fogalmát magyarázza.

A kötet másik nagy szerkezeti egysége a „polgári ügyiratok mintái”-t tartalmazza. Megismerjük a levél, folyamodvány, kötelezvény, törlési engedély, adás-vevési szerződés, haszonbéri szerződés, nyugta, ellennyugta, végrendelet lényegét.

A kötet megjelenéséről is megemlékezett a megyei sajtó. „Alkotmánytan” — e cím alatt bocsátott ki Komjáthy Anzelm tanfelügyelő egy kis füzetet, mely a népiskolákban nagy hézagot fog betölteni. Az eddig megjelent e tárgyú iskolai könyvek vagy nagyon bővekek és a tanulók felfogási képességét túlhaladják, vagy nagyon is hézagosak. E bajon kívánt segíteni a tanfelügyelő úr, midőn alkotmánytanát népiskolák számára megszerkesztette és kiadta. A füzetben ügyiratok mintái is bentfoglaltatnak. Nagy kár, hogy azok rövid determinációját a tanfelügyelő úr kihagyta.”¹

Bővebben kell foglalkoznunk Komjáthy Anzelm időrendben negyedik könyvével: „Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet monographiája — Magyarország ezredéves ünnepére Írta Komjáthy Anzelm kir. tanácsos és a Ferencz József jeles rend lovagkeresztése. Kiadta: a Nemzeti Intézet Balassa-Gyarmaton 1896.” Indokolt, hogy — az eddigi ismerteté-

sektől eltérően — bővebben szóljunk e műről egyrészt azért, mert Komjáthy Anzelm ez esetben nem szakkönyvet írt, tehát eleve szélesebb érdeklődésre tarthat számot. Másrészt a Nemzeti Intézet, mint a magyar nyelv ügyében tevékenykedő intézmény sokirányú, jelentős tevékenységét szükséges, hogy minél többen megismerhessék.

A kötet *előszavában* kifejezi a szerző, hogy célszerű a dolgok feljegyzése, hogy az utókor ismerje azt, ami elmúlt. Ebből a megállapításból következik a mű célja: a Nemzeti Intézet megmenteni a teljes elfeledéstől. A mű megírásához levéltári anyagot, az általa 1839-ben írt könyvecskét („Nógrádi Nemzeti Intézet ismertetése”), s az általa, mint az igazgató választmány tagja által összegyűjtött ismereteket, tapasztalatokat használta fel.

A mű *bevezetésében* rövid történelmi áttekintést találunk, kiemelve nemzetünk történelmének azon szakaszait, amikor különösen erős volt a küzdelem a magyar nyelv ügyéért. (Pl. Széchenyi István. Felsőbüki Nagy Pál, Nógrád megye tevékenysége a reformkorban „a magyar nyelvnek ősi jogaiba való” visszahelyezése érdekében.) Szól még a szerző Kazinczynak, Vörösmartynak, Petőfinek, Jósikának, Jókainak, Széchenyinek, Kossuthnak, Deáknak a magyar nyelv pallérozása érdekében kifejtett tevékenységéről.

A szerző világnézetét tükrözi a bevezetés záró mondata: „... a jelen századot jellemző eszmék közé tartozó nemzetiségi kérdések bővebb fejtegetésétől tartózkodva, csak azon adatok egybeállítására szorítkozom, melyek feladatunk körébe tartoznak...”

A *Nemzeti Intézet* keletkezésével foglalkozó fejezetben az intézet 1831 és 1840 közötti történetét tekinti át a szerző, utalva az intézet keletkezését megelőző idősakra is.

Nógrád vármegye 1790. december 14-én Balassagyarmaton tartott közgyűlése intézkedett a magyar nyelv ügyében (tudósítások, jegyzőkönyvek, a más megyékkel való érintkezés, a tisztviselők által leadott munkák nyelve magyar legyen), az 1790—91-es országgyűlés is foglalkozott ugyan-ezen témával. Ezután indult meg lassan hazánk társadalmi, irodalmi élete magyar nyelven. Bár Nógrád vármegye nemesi közgyűlésén már 1805. december 2-án elrendelték, hogy „ezen megyében az iskolákban minden tudományok magyar nyelven taníttassanak”, valójában 1825-ig ez a rendelkezés nem valósult meg.

Foglalkozik a szerző a nagy francia forradalom magyarországi hatásával, a reformországgyűlésekkel, a reformkor országos és megyei nagyjaival, az 1826. április 29-i megyei közgyűléssel, amely küldöttséget nevezett ki azért, hogy „a magyar nyelvnek e megyében miként lehető terjedése és tökéletesítésére” javaslatot tegyen. — A Nemzeti Intézet létrejöttének ez a kezdeményezés volt az alapja.

Megtudjuk, hogy az 1826-ban létrehozott küldöttséget később kibővítették, amely küldöttség munkájában a kiindulási alap az volt, hogy „a honi nyelv terjesztésében minden erőltetést vagy kényszerítést távoztatni kell”.

Indokolt, hogy „a honi nyelv ismeretének szükséges és hasznos létéről” a hazafiak meggyőződhessenek.

Szükséges a közhivataloknál a magyar nyelv ismerete.

E célok eléréséhez legjobb mód a népiskolai oktatás. Különösen fontosak a falusi iskolák. Foglalkozzanak az iskolákban a gyakorlati ismeretek oktatásával is.

Tárgyalt a kiküldött bizottság az oktatás módjáról is:

- biztosítsanak kézikönyvet az oktatóknak. (Szerkesztésüknél fő szempont a világosság, az egyszerűség legyen.);
- szervezzenek az oktatók számára olyan iskolákat, ahol jövőendő tevékenységükre felkészítik őket;
- a gyermekek tanításában legjobb eredményeket elérő oktatókat jutalmazták;

Foglalkozott a bizottság a nevelés kérdésével is, kiemelve, hogy különösen fontos a nők szerepe a nyelv terjesztésében (hiszen az anyák nevelik a gyermekeket elsősorban).

A megyei küldöttség munkája nyomán született jelentésnek zárópontja az volt, hogy e javaslatok „foganatosítása végett” legcélszerűbb, „ha önkéntes ajánlásokból pénzt gyűjtenek, és ezen pénzről az egyletté alakulandó ajánlók — résztvevők — saját hatáskörükben önállólag, a részt nem vevők kizárásával, de egyedül a kitűzött célra honi nyelv és nemzetiség terjesztésére veendő módokon rendelkezhetnének”.

A küldöttség az egyesület megalakulását és működését célszerűnek vélte *Nemzeti Intézet* cím alatt. Az 1831. április 28-i közgyűlés a bizottság jelentését elfogadta.

A „Nemzeti Intézet” név alatt létesült egyesület 1831. november 15-én tartotta meg alakuló közgyűlését, ahol a bizottság javaslatait elfogadták, és még nyolc pontból álló „szabályokkal” egészítették ki, melyek közül a legfontosabb: „Az intézet tagja lehet mindenki, ki tíz éven át hat forint tagdíjnak, vagy ennek megfelelő tőkepénznek befizetésére kötelezi magát, vagy aki ezen intézet céljainak megfelelő könyvet ír, és a közgyűlés által munkás (tiszteletbeli) tagnak vétetik fel.”

Ugyanekkor választották meg az ideiglenes tisztkart. (Elnök: Fátovich István, titoknok: Kacs Kovács Károly és Sréter János Imre, pénztárnok: ifj. Huszár József, levéltárnok: Nagy Ferenc, ügyész: Jankovich László)

Elmondja még a szerző monográfiájában, hogy ugyanezen a közgyűlésen határozták el, hogy miután a nyelv terjesztése legjobban az oktatás-nevelés által valósítható meg, szükséges, hogy azt olyan hasznos ismereteken keresztül biztosítsák, amelyek a gyermekek értelmét fejlesztik.

Az intézet alapvagyonának gyarapítására „gyűjtéseket, bálákat és sorsjátékokat kívánnak rendezni, és hogy a tagsági díjnak megfelelő tőkepénzekekről írásbeli kötvények állíttassanak ki” és a kamatokat ezüst húszasokban számlálták.

Kimondták, hogy összeírást szerveznek, hogy a falusi iskolákról és azokban a magyar nyelv állapotáról tudomást szerezzenek.

Az 1832. január 11-én Balassagyarmatra látogató gr. Keglevich Gábor főispánt fő pártfogóul kérte fel a Nemzeti Intézet, aki a kérésnek eleget tett, és 500 ezüst forint lefizetésével az alapító részvényes tagok sorába lépett.

Az állandó taggyűlés mellett, a tervezetnek megfelelően, „táncvigalmak” szervezésével növelték az intézet pénzalapját.

Az 1832. február 22-i közgyűlésen az ideiglenes vezetőség lemondott, és megválasztották az új vezetőséget. (Elnök Fatovich István lett.) Ezután háromévenként választották újjá az intézet vezetőségét.

Olvashatunk arról, hogy a báli jövedelmeket és a részvénydíjak egy részét kölcsön formájában kívánták hasznosítani. Felhívták a papokat, tanítókat kézikönyvek, tankönyvek írására. — Kubinyi Ferenc kézikönyvet és Abc-s könyveket hozott Poroszországból.

Tanulmányozták a Tolna megyei kisdudóvót. Foglalkoztak az óvónők, tanítónők képzésével. 1834-ben óvodát, iskolát hoztak létre Balassagyarmaton a Nemzeti Intézet szervezésében. A polgári iskola fenntartásához egy 25 ezer forintos alapítvány kamataival járultak hozzá.

Szólnunk kell az alapító tagokról, a kötvények első aláíróiról. Tudjuk, hogy Kacs Kovács Károly nemcsak a Nemzeti Intézet első titkára volt, hanem az alapítványi kötvények aláírását is ő kezdte meg 1831-ben. Akik követték őt a kötvények aláírásában, „érdemben az aláírások kezdőjével egy sorba tartoznak. Velük és később másokkal is az indítványozó érdemeit is felülmúló sikereket értek el.” Köszönet illesse az egyháznagyokat is, Scitovszky János bíbornokot, Magyarország volt hercegprimását és gr. Nádasdy Ferencet, a váci püspököt.

Felsorolja a szerző több főispánon kívül az első alapítókat: gr. Forgách Ágoston, gr. Ráday László, br. Balassa Sándor özvegye (Kiss Anna), akik egyenként 1200 db ezüst húszast adományoztak az intézet pénztárának. Huszár József, Darvas Dániel, Jankovich Antal, Pulszky Károly, Sréter Miklós Imre, br. Prónay Gábor pedig egyenként 600 db ezüst húszas adománnyal lépett az alapítók sorába. Kubinyi Ágoston, Szent-Iványi Bogomér, Sréter János Imre 360 db ezüst húszas adományozásával írta be nevét az első alapítók sorába.

Foglalkozik még a szerző több alapító tag életútjával, s közreadja teljes névsorukat (138), mondván, hogy akik a Nemzeti Intézet célkitűzéséért áldoznak, megérdemlik, hogy nevüket megismerje az utókor.

A nemzetiségek létéről, önállóságuk megszerzése iránti törekvésükről mit sem tudó, vagy tudni akaró Komjáthy Anzelm vetette azt is papírra, hogy „... ha szép és dicső magyar honpolgárnak lenni, minden honpolgárt magyarrá tenni honfiúi kötelesség — s e végre áldozni is kell”. (52)

Bár az „egyháznagyok” segítették a Nemzeti Intézetet, alapvetően mégis megvalósíthatatlan volt a Nemzeti Intézetnek azon célkitűzése, hogy az oktatásügy területén a kezdeményezést, a felügyeletet kezébe vegye. Túl sok volt a megyében (az országban is) az egyházi iskola.

A Nemzeti Intézet pénzalapja egyre növekedett, de az 1840-es évekre ez már nem volt elegendő „a honi nyelv terjesztésének” megvalósításához. Egyre inkább a „lankadás” jelei mutatkoztak, amit elősegítettek a történelmi események is. (53)

Komjáthy Anzelm munkájának második nagy szerkezeti egysége: „A Nemzeti Intézet szünetelése” (1840—1865.)

Erre az időszakra vonatkozóan a szerző igen kevés adatot tud szolgáltatni. Azt megtudjuk, hogy 1844-ben Sréter Horác lett az intézet elnöke, utóda Desseffy Ottó, pénztáros Garba János, ill. ennek halála után Horváth Elek. Gyakorlatilag több mint két évtizeden át az volt a fő feladatuk, hogy az intézet pénzét védjék.

Intézeti közgyűlést 1853. május 19-re hívtak össze. (Elnök Sréter Horác.) Jelen volt gr. Pongrácz Arnold megyefőnök, császári, királyi biztos is, ahol megszületett a döntés, hogy felül kell vizsgálni az intézet alapszabályát, s aszerint módosítani, hogy „az egyesület jövőbeni fennmaradására és működésére a legfelsőbb jóváhagyás folyamodás útján eszközöltessék”, anélkül, hogy a részvényesek jogait korlátoznák.

Egylet jellege továbbra is megmaradt. Kimondja az 1853-as módosított alapszabály, hogy tag a jövőben is mindenki lehet, aki évenként 6 ezüst forintnak 10 évig tartó fizetésére magát kötelezi. A tagok, a részvényesek maguk helyett utódul részvényes tagot végrendeletileg nevezhetnek ki. Ha valaha az egyesület feloszlana, minden egyes részvényes, mint alapító, fenntartja szabad rendelkezési jogát.

A Bach korszakban később is módosítani kívánta a megyefőnök az intézet alapszabályát, sőt az intézet pénze fölötti szabad rendelkezés jogát is korlátozni akarta.

Az 1864. szeptember 12-i közgyűlésen Sréter Horác elnök lemondott. A pénztáros az intézet pénzüsszegének felülvizsgálatát kérte. — Az intézet vagyonának gyarapításáért legtöbbet tett Huszár Károly és fia, László, ki- nek közremlködésével az 1853-ban még csak 13 963 ezüst forintnyi tőke 1864-ig több mint 40 000 forint lett. — Új vezetőséget választottak, s határoztak az intézet vagyonának további kezeléséről is. „Elnök úr oda utasított, hogy a kint lévő tőkének egyharmadrészenként, mindig hat hónapi felmondás előre bocsátása mellett, kellő behajtását eszközölje és a kisebb összegeket a Pesti Takarékpénztárba tegye, amint pedig egy ezer forint felett rendelkezhet, azon Földhitelintézeti zálogleveleket vásároljon, s azokat az Intézet további rendelkezésig, saját felelőssége mellett, ön őrizete alatt biztosítsa.” (Elnök Dessewffy Ottó, ellenőr Huszár László, titkár Friedeczky Lajos, pénztárnok-ügyvéd Gonda Ferenc.)

Kimondta még a közgyűlés, hogy mivel az elmúlt években a tanítók, tanulók jutalmazása elmaradt, három egymást követő évben 600 forintot biztosítsanak erre a célra.

1865-ben a királyi biztosságokat megszüntették. Gr. Forgách Antal főispán, aki engedélyezte a Nemzeti Intézet további működését, javasolja az elnöknek, hogy „a jelen igényeinek megfelelő” új alapszabály alapján kezdjen a Nemzeti Intézet újjászervezéséhez.

Komjáthy Anzelm, aki valóban a Nemzeti Intézet történetének, működésének alapos bemutatására törekedett, az intézet további sorsát új fejezet keretében tárgyalja: „*A Nemzeti Intézet fejlődése és működése*” (1865—1895-ig). Az újjáalakuláshoz az első lépéseket a kiegyezés után tette meg a Nemzeti Intézet. Az 1869. augusztus 23-i közgyűlésen új vezetőséget választottak. Az elnök továbbra is Dessewffy Ottó maradt.

Foglalkozik a szerző az 1872-es közgyűlésen született határozattal, amely szerint a Nemzeti Intézet egy Balassagyarmaton felállítandó gimnázium létesítése céljából 25 000 forintos alapítványt tett.

Az 1874-es közgyűlésen az intézet pénzügyeinek intézését a vármegye pénztárnoka vette át. (Valójában erre 1875-ben került sor. Az Intézet vágyona ekkor 33 100 forint.)

Mivel időközben a gimnázium tervét elvetették, a 25 000 forintot a községi polgári iskola alapítására kívánták fordítani. A szerző részletezi a Nemzeti Intézet feltételeit az alapítvány kapcsán.

Az 1875-ös közgyűlésen bizottságot hoztak létre az Intézet alapszabályának átvizsgálása, annak szükség szerű módosítása, az intézeti tagok névsorának összeállítása céljából.

A Nemzeti Intézet ismételt újjászervezésére 1882-ben került sor. Az új alapszabályt az 1882. október 3-i közgyűlés fogadta el. A belügyminiszter 1883-ban hagyta jóvá. Az újjáalakult Nemzeti Intézet új tisztségviselőit az 1883. május 3-i közgyűlés fogadta el.

Közli a szerző a Nemzeti Intézet új alapszabályát, választmányának háziszabályait, az iskolai népkönyvtárak kezelési szabályzatát, a Nemzeti Intézet vagyonáról felvett kimutatást, tagjainak névsorát 1895-ben (83 fő), s az intézet volt elnökeinek névsorát. Utóbbit mi is közöljük: Fatovich István 1831—1835, Dessewffy Jób 1835—1838, br. Podmaniczky Mihály 1838—1844, Sréter Horác 1844—1864, Dessewffy Ottó 1864—1883, Huszár László 1883—1889, Scitovszky János 1889).

Az utolsó adat a Nemzeti Intézet monográfiájában: az Intézet vagyona 1895 végén: 47 578 forint 18 kr. (Ebben benne van a balassagyarmati polgári iskola fenntartására adományozott 25 000 forint.)

A Nemzeti Intézet tevékenységét a monográfia ismertetése során nyomon követtük. 1831., 1853., 1883., a három alapszabály elfogadásának időpontja. A három dátum három különböző történelmi kort jelöl. A reformkor, a reformországgyűlések időszaka, az önkényuralom és Bach korszak, a dualizmus kora. A történelmi korból következik elsősorban az intézmény célkitűzése. Az alap mindhárom esetben azonos: a magyar nyelv művelése, terjesztése, figyelmen kívül hagyva azt, hogy több nemzetiségű állam Magyarország, illetve Nógrád megye, hiszen lakosságának egy részét a szlovák nemzetiség adja.

A reformkorban a magyar nyelv uralkodó nyelvvé tétele a reformországgyűlések egyik fő célkitűzése. Akkor a magyar nyelv művelése, terjesztése érdekében létrehozott intézmény, egyet pozitív szerepet tölt be a kor, a megye történetében. Az eszmei célkitűzések alapját pénzüdmányok gyűjtésével teremtik meg, amely alapvagyron segíti a célkitűzések megvalósítását. (Tanítók, tanulók jutalmazása, kézikönyvek íratása, előállítás, iskolák segítése stb.) Nem véletlen, hogy az alapítók soraiban elsősorban a megye reformpolitikus nemeseit találjuk.

Az önkényuralom, a Bach korszak a győztesek részéről a bosszú, a megtorlás időszaka. Önállóságától, nemzeti függetlenségétől, nyelvétől megfosztva a nemzet. Az erőszakos németesítés időszakában a magyar nyelv megtartásáért csak a császári, királyi nyílt parancs értelmében, annak szem előtt tartásával lehet szót emelni. „A Nemzeti Intézet ezentúl is fenntartandó, azon felvilágosítással, hogy... nem kíván egyebet érteni, sem tetteleg gyakorolni, mint a magyar tudományosság és műveltség jutalmazását.” A megvalósított alapszabálymódosítások az önkényuralom nyomasztó körülményeinek következményei. Az önkényuralom, a Bach korszak idején a magyar nyelv mellett kiállni még a több nemzetiségű államban is — állásfoglalást jelentett.

Az 1860—61-es „pillanatnyi” fellelegzés nem befolyásolta érdemben ezen időszak jellemző sajátosságait.

Ismét más történelmi korszakban született a Nemzeti Intézet harmadik, 1883-as alapszabálya. Nincs szükség többé arra, hogy a magyar nyelv elismertetéséért, államnyelvvé tételéért harcoljanak. Az 1868-as nemzeti törvény alapvetően más történelmi levegőt teremtett a Duna-medén-

cében. Az 1868-as népiskolai törvény az iskolafenntartókra bízta az oktatási nyelv megállapítását. 1872 után Nógrád megyében egyre inkább háttérbe szorítják a szlovák nyelv használatát. Erősödik az erőszakos magyarosítási politika 1879-től, Tisza Kálmán miniszterelnökségének idejétől, a megyén belül pedig Scitovszky János alispánná választásától kezdve. Bár Nógrádban viszonylag jobb a helyzet, mint országos vonatkozásban, mert „a szlovák községek iskoláiban a tanítók egy része nem tudott magyarul”.⁵⁴

Az erőszakos magyarosítás szolgálatába állítják egyre jobban a társadalmi-kulturális egyesületeket. A Nemzeti Intézet újonnan kidolgozott alapszabálya egyre inkább nyelvtérjesztő egyesületté teszi. „Célja a magyar nyelv és szellem terjesztése, ehhez képest:

1. A megyebeli nem magyar ajkú községekben a magyar nyelv tanításában kitűnő szorgalmat és eredményt előmutató népiskolai és kisdé-
ővő-intézeti tanítók és tanítónők s esetleg tanulóknak pénzbeli díjakban leendő jutalmazása.

2. Hasznos iskolai magyar könyveknek a gyermekek részére ingyen vagy leszállított áron való kiosztása.

3. A magyar nyelv és nemzeti szellem terjesztésére törvényesen meg-
alakult egyleteknek a magyar irodalom termékeivel leendő segélyezése.”

A tagok jogainak és kötelességeinek meghatározása is ezen célkitűzés megvalósítását szolgálja. „Minden tag indítványozási joggal, a közgyűlésen szavazattal, az egylet tisztí állására nézve cselekvő és szenvedő képessé-
gel bír, és az egylet alap- és háziszabályaiban körvonalazott előnyökben részesül, de tartozik a szabályokhoz alkalmazkodni, és az évi tagdíjat az egylet pénztárába befizetni.”

Talán nem volt hiábavaló a Nemzeti Intézet történetének 65. évét (1831—1896) az összevetés alapján is felidézni.

A Nemzeti Intézetről írt monográfia megjelenése után Komjáthy An-
zelm már csupán Losonczy István *Hármas Kis Tükör* című tankönyvének ismertetését olvashatjuk nyomtatásban. (55)

Eszmetöredékek címen 1898. augusztusban írt gondolatait leánya, gon-
dozója, Komjáthy Celesztia, apja születésének 100. évfordulóján tette köz-
zé. Megjelent „Budapest 1918. Hornyánszky Viktor cs. kir. udvari könyv-
nyomdájá”-ban. (56)

Tekintve, hogy az élet- és pályarajz során fontos forrásnak tekintet-
tük Komjáthy Anzelm *„Önéletírásom”* című munkáját, szólni kell róla,
mint forrásról. Elsősorban adatokat tartalmaz (kevés általános résszel, a
közölt tények véleményezésével, értékelésével), melyek használhatók.

A „mottó” minősíti is a munkát:

„Egy hosszú élet története az, mit ez írás
Tartalmaz, és híven festi le azt az időt,
Melynek dűsgazdag folyamát átélni dicsőség
Volt minekünk, kik előtt: »a haza minden előtt«.”

A „híven festi le” megállapítás ténye nyomon követhető az *„Önélet-
írásom”*-ban. Természetesen a szerző világnézete alapján. Nem lobogott a
reformkor, nem égett a forradalom tüzeiben; hivatalnok volt elsősorban.

Az életpálya megrajzolásához néha egyetlen forrás volt.

Stílusa nehézkes, helyenként pongyola. Kusza, nehezen olvasható írás,
ami a felhasználást igen megnehezítette.

Megismertük a Komjáthy család életének alakulását, Komjáthy Anzelmet, a közélet tevékeny alakját, az író, az embert. Fáradhatatlan egyéniségét a korabeli sorok tükrözik legjobban. (Ezért is támaszkodtunk az átlagosnál jobban a korabeli sajtóanyagra.) Korában betöltött szerepét, jelentőségét a halála hírére közreadó méltatás is kifejezte. S mit tehetünk hozzá e véleményhez ma? — Élt, mint korában kevesen a közért, sokszor még magánéletének rovására is. Szolgált a megyét, a magyar iskolaügyet. Alkotott a maga kedvtelésére, mások hasznára.

Összegezve közéleti tevékenységét, írói munkásságát, azt mondhatjuk: Mindenképpen helye van megyénk nagyjai sorában!

JEGYZETEK

1. Komjáthy Anzelm: Önéletírásom. Országos Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 1522.
2. Magyarország vármegyéi és városai, Nógrád vármegye. Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Bp. 1911. 604. old.
3. U. az 45., 67., 115., 135. old.
4. Komjáthy A.: Önéletírásom. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal Pest 1869. 322. old.
5. Komjáthy A.: Önéletírásom.
6. Helytörténeti Múzeum Szécsény, Adattár.
7. Komjáthy A.: Önéletírásom. (Apjának három testvére volt, de ő csak kettőt, Istvánt és Terézt ismerte.)
8. Komjáthy A.: Önéletírásom. (Anyjának hat testvére volt: László, Teréz [Friedeczy Józsefné], József, János, Judit [Tapolcsányi Jánosné] és Lajos.)
9. Komjáthy A.: Önéletírásom.
Mire a nemesi előnevet megszerzi az apa, a költő fiú, Jenő halott. (1895. január 6.)
10. U. az. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye... 279. old., Szinnvei József: Magyar írók élete és munkái VI. kötet Bp. 1899. 833—834. hasáb, Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban: NmL.) Nógrád vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (továbbiakban: Nm. Kgy.), Jegyzőkönyv 1381/1841. sz., 1975/1841. sz.
Kacs Kovács Károly nemcsak mint tiszti főügyész írta be nevét Nógrád megye történetébe. A Nemzeti Intézet alapítványi kötvényeinek aláírását ő kezdte meg 1831-ben. Szónoklatával aláíró társainak nagy részét is ő nyerte meg. Szépirodalom, nyelvészet kedvelője, művelője. A magyar nyelv terjesztésére nagy gondot fordított Lajos testvérével együtt. 1832-ben a Nemzeti Intézet titoknokává (titkár) választják, 1835-ben pedig a kékkői járás végrehajtójává. (A végrehajtó feladata a tanítók munkájának figyelemmel kísérése, jutalmazásra javasoltak felterjesztése.)
1839. június 5-i követválasztáson háttérbe került a liberális, radikális Kubinyi Ferenczel együtt. Szentiványi Anzelm és Fráter Pállal szemben.
Az 1848. március 25-i megyei közgyűlésen Plachy Zsigmonddal és Jankovich Lászlóval együtt jelentést olvas fel az úrbéri viszonyok megszüntetéséről való törvény megyei fogadtatásáról.
Az 1848/49-es szabadságharc idején segített a katonának bevonultak itthon maradt hozzátartozóin.
1852-ben tagja a Nemzeti Intézet módosított alapszabályát kidolgozó bizottságnak.
(Vö. Nógrád megye története I. k., Komjáthy Anzelm: Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet monográfiája.)

11. Komjáthy: Önéletírásom, Magyarország vármegyei és városai, Nógrád vármegye... 279. old. Nógrád megye története (896—1849). Kiadja a Nógrád megyei Tanács Végrehajtó bizottsága 329—358. old.
12. Anyakönyveztetett a berceli róm. kat. plébánián (Váci egyházmegye). A „Keresztlevél” és a „Házasságlevél” másolat a Szécsényi Helytörténeti Múzeum Adattárában található.
13. Komjáthy A.: Önéletírásom, NmL. Nm. Biz. jkv. 710/1869. sz., 174/1871. sz.
14. U. az, Magyarország vármegyei és városai, Nógrád vármegye... 279. old., Szinnyei J.: Id. mű. 833—834. hasáb.
15. Helytörténeti Múzeum Szécsény. Adattár.
16. NmL. Nógrád vármegye Bizottmányának iratai, jegyzőkönyve (továbbiakban: Nm. Biz. jkv.) 1328/1869. sz.: „Komjáthy Anzelm tiszti főügyész kérése, melyben Selmecen tanuló Jenő fiát a Bibics-féle iskolai ösztöndíj elnyerése végett Arad megyénél ajánlatni kéri”. NmL. Nm. Biz. jkv. 304/1871. sz.: „Komjáthy Anzelm megyei tiszti főügyész fia, Jenő 4. osztályú tanuló részére a Bibics-féle ösztöndíj elnyerhetése érdekében Arad vármegyéhez intézett kérelmét pártoltatni kéri.” Nm. Biz. jkv. 694/1867.
17. Komjáthy A.: Önéletírásom, Magyarország vármegyei és városai, Nógrád vármegye... 279., 548., 553., 556. old., Szinnyei J.: Id. mű. 833—834. hasáb, NmL. Nm. Biz. jkv. 54/1880. sz.
18. Nógrádi Lapok 1873. október 29., 1874. október 25. (továbbiakban: NL.)
19. NL. 1874. október 25., 1874. december 20., 1874. december 27., Nógrádi Lapok és Honti Híradó (NLHH) 1876. május 28.
20. NL 1874. december 20., NLHH 1876. május 24., 1878. január 6., 1878. október 20.
21. Szinnyei J.: Id. mű. 833—834. hasáb.
NLHH 1876. szeptember 24. Az 1876. december 28-i megyei közgyűlés elfogadta Komjáthy Anzelmnek a megyei kórház felállításával kapcsolatos javaslatát. Kivitelezésére a megyei közgyűlés bizottságot küldött ki.
22. NLHH 1876. október 8.
23. NmL. Nm. Biz. jkv. 24/1877. sz. „Komjáthy Anzelm megyei főjegyző főhivatása mellett az árvaszéki elnökhelyettes posztján maradjon meg mindaddig, míg a tisztújítás keretében ezen állás rendesen betölthető lesz. Ezen külön munkáért Komjáthy Anzelmnek március 10-i helyettesítése óta (május végéig) a szervezési szabályrendelet értelmében járó napidíj fizetessék ki. Június 1-től pedig az árvaszéki elnök rendes járandóságának felével jutalmaztassék.” 1877. szeptember 23., 1877. április 1., 1877. július 17., 1878. július 21.
24. NLHH 1877. június 21., 1877. július 12., NLHH 1883. március 18., június 10., NLHH 1888. március 4., június 10., július 29., 1889. július 28., október 13., december 29., 1890. január 5., június 8., 15., október 12., 26., november 2.
Roskovics elpusztult festményét reprodukálta a Képes Folyóirat c. lap. 1890. évi folyamában. A Kubinyi-kép még 1976 nyarán látható volt a füleki város múzeum raktárában.
25. NLHH 1879. február 16., 1879. augusztus 17., 1879. december 14.
26. Magyarország vármegyei és városai. Nógrád vármegye... 279. old., Szinnyei J.: Id. mű. 833—834. hasáb, NLHH 1880. október 17.
27. Helytörténeti Múzeum Szécsény. Adattár.
28. Komjáthy Anzelm: Önéletírásom.
29. Nógrád megye története 1849—1919. 92—97. old., Magyar Törvénytár 1836—1868. 449—469. old.
30. Magyar Törvénytár 1836—1868. 465—467. old.
31. NLHH 1880. május 16., 1880. szeptember 12., 1880. október 24., 1881. szeptember 25., 1881. december 4., 1881. december 25.
32. NLHH 1880. augusztus 21., 22., szeptember 11., október 2., október 9., október 23.
33. NLHH 1882. november 19., 1883. október 28.
34. NLHH 1882. január 1., 1883. január 21., 1884. november 16., november 24., 30.
35. NLHH 1882. január 8., április 30., november 5., 1883. február 18., június 17.
36. NLHH 1882. január 8., 1883. január 21., 1884. január 6. 1884. január 20.
37. NLHH 1884. április 13., május 4., június 29., december 28.
38. Bodnár István vezércikke a NLHH 1885. július 26-i számában.

39. Komjáthy Anzelm: Önéletírásom. NLHH 1885. augusztus 9, szeptember 13., december 12., 20., 1887. január 23., június 27., szeptember 4., Komjáthy Jenő fegyelmi ügyére ld. Komlós Aladár tanulmánya. (MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1954.)
40. Komjáthy Anzelm: Önéletírásom. NLHH 1886. március 21.
41. NLHH 1888. augusztus 12., szeptember 2.
42. NLHH 1889. szeptember 8.
43. NLHH 1889. november 17., 1890. augusztus 10., augusztus 17.
44. NLHH 1891. szeptember 6., december 30.
45. NLHH 1892. március 13., 1899. július 9.
46. V. ö. Nógrád megye története 896—1849, 1849—1919. (A kor nemesi családai: azonosságok, különbségek pl. Madách, Szontágh, Pulszky, Sréter stb. család.)
47. A mű értékeléséhez ld. Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből, Bp. 1974.
48. Komjáthy Anzelm: Nógrád megyének az 1870: 42. tc. értelmében szervezte... .
49. Nógrád megye története 896—1849. 292. old. Nógrád megye története 1849—1919. 67—70. o., 88—92. old.
50. NLHH 1890. április 6.
51. NLHH 1890. október 26.
52. Komjáthy: Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet... 56. o.
53. Nógrád megye története 896—1849. 319. old.
54. Nógrád megye története 1849—1919. 82—85. old.
55. NLHH 1897. augusztus 8.
56. Helytörténeti Múzeum Szécsény Adattár.

LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA

Komjáthy Anzelm élete és munkássága (1818—1900)

Közeleti személyiség, szépíró. A Komjáthy család életét, Komjáthy Anzelm munkásságát mutatja be a szerző. Korának tipikus nemesi családja a Komjáthy család. Harcol a nemesi előnév megszerzéséért. Tevékeny szerepet tölt be a közeletben, egyszerre több poszton is. Ugyanakkor jelentékeny vagyon tulajdonosa, nem mentesülve a gazdasági nehézségektől, a szórt birtokrendszer következményeitől sem.

1838-ban lép a megye szolgálatába. Ügyvéd, majd 1867-től tisztii főügyész, vármegyei főjegyző, tanfelügyelő — a sok más apróbb megbízatás mellett.

Szépírói tevékenysége szoros kapcsolatban van főhivatásával, közéleti tevékenységével. 1846-ban jelenik meg a Magyar magán jogtan, 1872-ben a vármegye szervezeti életét bemutató könyve. Megjelenteti Nógrád vármegye Közigazgatási Bizottságának Ügyviteli Szabályait, 1890-ben a Magyar Alkotmánytan című könyvét. Legnagyobb lélegzetű, s legszélesebb érdeklődésre számottartó munkája az 1896-ban megjelent

a „Nógrádvármegyei Nemzeti Intézet monographiája” című műve, melyben az intézet tevékenységét mutatja be az 1831-es alapítástól 1896-ig, s méltatja az intézet jelentőségét.

Írói, közéleti tevékenysége alapján helye van megyénk nagyjainak sorában.

Anzelm Komjáthy lebte von 1818 bis 1900. Er war ein Mann des öffentlichen Lebens, Belletrist.

Die Verfasserin schildert das Wirken von Anzelm Komjáthy. Die Familie Komjáthy ist eine typische Adelsfamilie ihrer Zeit, die um die Erwerbung des adligen Prädikats kämpft.

Er spielt eine aktive Rolle im öffentlichen Leben, oft auch gleichzeitig in mehreren Posten. Er ist der Inhaber eines bedeutenden Vermögens, der nicht frei ist von wirtschaftlichen Schwierigkeiten, auch nicht von den Schwierigkeiten und von den Folgen seines zerstreuten Besitzes.

Im Jahre 1838 tritt er in den Dienst des Komitates. Er ist Rechtsanwalt. Von 1867 an ist er Oberjustitiar, Obernotar des Komitates, Schulinspektor — neben den vielen anderen kleinen Aufträgen, die er sonst noch hatte.

Seine belletrische Tätigkeit steht im engen Zusammenhang mit seinem Hauptberuf, mit seiner öffentlichen Tätigkeit. Im Jahre 1846 erscheint die Ungarische Zivilrechtslehre. 1872 gibt er sein Buch heraus, in welchem er das organisatorische Leben des Komitates schildert. Er läßt die Geschäftsordnung des Verwaltungskomitees vom komitat Nógrád erscheinen und im Jahre 1890 erscheint sein Buch über die Ungarische Verfassungslehre. Sein bedeutendes Werk aber, welches für sich das größte Interesse beanspruchen konnte, war das 1896 herausgegebene Buch: Die Monographie des Nationalen Instituts des Komitates Nógrád, in dem er die Tätigkeit des Institutes vom Gründungsjahr 1831 bis 1896 vorstellt und würdigt.

Auf Grund seines schriftstellerischen und öffentlichen

Kerényi Dániel

id. Noszky Jenő (1880—1951)

Régi szólásmód, hogy „senki sem lehet próféta a saját hazájában”.

Valahogy így vagyunk ezzel a 25 évvel ez előtt elhunyt id. dr. Noszky Jenő geológus-paleontológus-geográfus személyével kapcsolatban is, akinek sokoldalú tudományos, valamint irodalmi munkásságáról csak hézagos ismereteink vannak, s így is homály fedi kiletét.

Id. Noszky Jenő munkásságának egyik fő területe Nógrád megye volt, mivel a Karancs tövében élte gyermek-, serdülő-, ifjúkorát, s így a táj érdekes, különös szépsége a szívéhez nőtt. Szerelmese lett a Palócföldnek, amit munkássága hűen tükröz. Nem célom tudományos életrajzának leírása, hiszen erre nem vagyok hivatott,

mivel az ő munkássága oly sokrétű, alapos, elmélyült tudománynépszerűsítő, amit a Földtani Intézet Tudománytörténeti Gyűjteményének anyaga is igazol.

Szeretném azonban megőrizni emlékét annak az embernek, aki félszázadig, csaknem egy életem át Nógrád megyében végzett fáradságos, küzdelmes kutatómunkával járult hozzá megyénk gazdasági, műveltségi állapotának fejlesztéséhez. Szerény személye tiszteletet, munkássága megbecsülést érdemel.

Ennek a képnek az összeállításához kaptam biztatást dr. Bartkó Lajos kandidátus, bányageológustól, amit hálásan köszönök meg. Ugyancsak köszönettel tartozom dr. Bogsch László egyetemi tanárnak kedves, őszinte támogatásáért, amit készségesen nyújtott munkámhoz.

Id. dr. Noszky Jenő geológus-paleontológus-geográfus a készmárki Liceum volt természetrajz-földrajz tanára.

Egyszerű család gyermekeként született 1880. november 3-án Nagykerekényben (Hont megye). Atyja: László sz.: Nemcsény (Bars megye) 1845; anyja: Falat Teréz sz.: 1847. Nagyszelecsény (Nyitra megye). Atyja kertész volt. Atyai nagyapja szintén, anyai nagyapja pedig iparos. Édesanyját korán elvesztette. Mostohaanyja: Garai Júlia volt. A családban heten voltak testvérek. Jenő fő érdeklődési köre a szabad természet nyújtotta növény-, állatvilág, nem utolsósorban az ásványok, kőzetek rejtelmes országa volt. Mint kisgyermek, már apjával szeretett a kert növényzete között tartózkodni, állandó kérdéseivel zaklatva édesapját.

Jenő az elemi iskolát 1886-ban Léván kezdte, de mivel édesapja, mint uradalmi kertész hozta el családját Nagykereskényből Lapujtőre (Nógrád m.), így a II—III—IV. osztályt Lapujtőn végezte. Kiváló tanulmányi eredményeivel nagy örömet szerzett szüleinek.

1893-ban a losonci állami főgimnáziumba került. Már a IV. osztálytól kénytelen volt korrepetítoroskodni, magántanításból, a saját erejéből tartotta fenn magát. Úgy érezte, hogy a középiskola elvégzésével nem fejezheti be tanulmányait.

1899-ben Petőfi emlékezetére ünnepi előadásra kapott megbízatást.

1900-ban, mint nyolcadikos gimnazista, Kármán József: „A nemzet csinosodása művének irányeszméi” c. dolgozatával a Nógrád megyei Madách Társaság pályázatán első díjat nyert. Pályázatában Mária Terézia és II. József alakjáról rajzolt képet. 1901-ben Kazinczy és a nyelvújítás c. pályázatával hasonló képpen az első díjat nyerte el. Egyéb irodalmi munkák, előadások, közlemények mintegy húszra tehetők gimnazista korában. 1901-ben érettségi vizsgát tett. 1901—1905 közt a budapesti Tud. Egyetem hallgatója volt a természetrajz-földrajz-kémia szaktárgyakból.

Mivel szülei továbbra is Lapujtőn maradtak, Jenő gyermekük, mint egyetemi hallgató is haza-haza látogatott. De ezek a látogatások is mind-megannyi kutató, gyűjtő munkával párosultak a Karancs vidékén. A fizikailag megerőltető munka mellett idegeit is próbára tették olykor ezek a kirándulások.

A kövületek, kőzetek segítséget nyújtanak egy-egy terület földtani megismeréséhez. A kőveket és ősmaradványokat akarta ő is megszólaltatni. A gyermekkorban és ifjúkorában a lakóhelyéről, annak tájairól, a karancsi táj szépségeiről s általában a palócföldről kapott benyomásai végigkísérték őt egész életén át, amit nemcsak szakmunkái tükröznek, de irodalmi munkássága is bizonyít.

Középiskolai tanári alapvizsgát 1903-ban, szakvizsgáját 1905-ben, a pedagógiait 1906-ban tette le. Majd évek hosszú során át folytatott tudományos tevékenységének igazolásaként megszerezte a bölcsészdoktori címet. Földtanból, mint főtárgy, őslénytanból és földrajzból, mint mellék-tárgy doktorátust szerzett 1923. ápr. 27-én.

Egészen fiatalon, már 1903-ban kezdte meg a közép-nógrádi területek geológiai és paleontológiai kutatását. Tudományszeretete már korán megnyilvánult. Az egyetemen, az akkor alakult Természetrajzi Szövetségben az őslénytan előadójává választották. Már egyetemi hallgató korában elnyerte a Földtani Társulat egyik pályázatának díját, a salgótarjáni barnaköszénmedence egy részének leírásával foglalkozó dolgozatával.

1903 és 1904 nyarán Bars és Hont, valamint Nógrád — Gömöri bazaltvidéken végez geológiai kutatásokat és gyűjtéseket.

1905-ben az Egyetem Természetrajzi Szövetségének írta le a Karancs kontakt képződményeit.

1910. január 5-én a Magyarhoni Földtani Társulat dr. Koch Antal elnökletével megtartott szakülésen Noszky Jenő a Nógrád megyei Karancs és környékének sztratigráfiai és tektonikai viszonyait ismertette, kiemelve a fáciesbeli különbségeket. Előadásának kivonatát a Földtani Közlöny negyvenedik kötete (1910) tartalmazza, melyet itt szó szerint közlünk: „A vidék legrégibb képződménye a sokáig karbonkorúnak vett agyagpala a Karancs talapján; ez sokkal fiatalabb képződmény, amelyet helyenkint az andezit áttörések metamorfizáltak; de sem településüket tekintve, sem

a belőle kikerült kövületek alapján nem lehet elválasztani a fölibe települő rétegektől, amelyek alsó medit korúak. Ezek közül az első csoport terrigen homokkövekből áll, amelyre ismét tengeri eredetű jól jellegzett a medit faunát tartalmazó rétegek települnek; amelynek egyik fáciensét a *Lingula Suessi* DRÉGER gazdagsága jellemzi. Majd ismét térszínváltozás következik be, s az így kialakult szárazföldön keletkeznek a szentelepek, amelyek különbözősége ismét az életviszonyok változatosságára utal.

A szentelepeket még a mediterrán jellegű, tengeri eredetű rétegek fedik, de ez a tenger csakhamar kezd visszavonulni, s lépésről lépésre hátrál a felső mediterrántól kezdve, ellentétben a bécsi medencével. A Karancs kitörése a vázolt első szárazföldi korba esik, de kitörések javarésze a felszín alatt maradt lakkolitok alakjában. A főtörések kora a felső-mediterrán kezdetére esik, de későbbi korú töréseket is észlelni a felső mediterránkorú képződményeken. Sőt a bazalt feltörési vonulatok alapján törések is következtethetők. Ezek a törések apróbb darabokra szaggatták a szentelepeket, s részint vetődési árkokba süllyesztették, részint a horszokra emelték. Az utóbbiak javarészt eltávolította az erózió, hacsak a rátelepült bazalttakarók meg nem védték.”

Az 1905/6 tanévben a Trefort utcai mintagimnáziumban volt gyakorló tanár. Azonkívül az Áll. Földtani Intézetben gyakornok. Utóbbi minőségben, 1905 nyarán dr. Szontagh Tamás (akkor főgeológus) oldala mellett kint volt a Biharhegység keleti részeinek országos geológiai felvételén, segédkezett a földtani térképezésben. Ekkor gyakorolta magát első ízben a rendszeres földtani térképezésben.

1905 6-ban az egyetemi Természettudományi Szövetség pénztárosa, geológiai és paleontológiai előadója és exkurzióvezetője volt.

1906 nyarán a Magyar Földtani Társulat megbízásából az Ipoly és Zagyva völgyében végez kutatómunkát.

1906 szeptemberétől a késmárki Lyceumban működött, mint helyettes, 1907. aug. 15-től pedig, mint államilag kinevezett rendes tanár.

A Földtani Intézettel sem szűnt meg a kapcsolata. Nyaranként részt vesz az országos részletes geológiai felvételekben. Főleg a magyar középhegységben. Fölveszi a Mátrát, Cserhátot, Börzsönyt, az Osztróvszki hegyvidék déli részét, a Vepor alját és a köztük levő harmadidőszaki medencéket.

A Magyar Állami Földtani Intézet méltányolva a fiatal szakember törekvéseit, 1908-tól kezdve állandóan megbízta nyári földtani térképezés munkájával, úgyhogy, mint külső munkatárs térképezte a Salgótarján vidéki tágabb értelemben vett harmadidőszaki barnaköszénmedencét.

1907 októberében nősül meg. Felesége: Mahalek Franciska okl. tanítónő, sz.: 1886-ban Mezőtelegden (Bihar m.), akinek apja szintén uradalmi kertész volt, ekkor már Vizsláson (Nógrád m.). Késmárkra költöztek. Házaságukból két fiú származott: Jenő (sz.: 1909) és Tamás (sz.: 1911).

Késmárkon a Földrajz és Természettudományi gyűjteményeken kívül az ifjúsági segélykönyvtárat és az iskolakertet is kezelte. 1918—20 között lyceumi gondnok volt. Itteni működése alatt az ott szokásban levő, intenzív diákkirándulások vezetésén kívül, nemcsak a Magas Tátrába és a közelebi környezetbe, hanem távolabbi vidékekre is több kar-, ill. szaktársával (Nyárady E. Gyula, Baradlai Bertalan, Vogl Viktor, Füleky Béla, Mihályi Bálint, Nógrádi Pál, Kun Árpád, Báthory Andor, Binder Jenő, Gaál Pál,

Gothardt Kornél, Hronyecz György, Mikolik Imre, Topperczer Rezső, Bruekner Károly, Mattyasovszky Elemér) számos egyéni tanulmányúton vett részt: Szepes, Sáros, Liptó, Árva, Turóc, Bars, Hont, Nógrád és Gömör megyékben — geológiai, botanikai és föld-néprajzi tekintetben.

1908-ban Galiciában a Dunajec melléki szirteket tanulmányozza.

1909-ben a Maros és Fehér-Körös völgyi F. kréta területeket kutatta fel.

1909—1912 közt Poprád és Dunajec völgy oligocén rétegeit kutatta át.

Igen jelentős kutatómunkát végzett mind közgazdasági, mind tudományos tekintetben a salgótarjáni barnaköszénmedence területén is. Értékes tanulmányt írt 1912-ben „A salgótarjáni szénterület földtani viszonyai” címmel. (Koch — Emlékkönyv)

A szakirodalomban foglalkozott ugyanezzel a területtel: Paul, Szabó, Hantken; munkáik sok becses adatot tartalmazó értékes emlékek, de ezek csak szűkebb területre szorítkoztak. A tudomány fejlődésével új tények, adatok százai kerültek napfényre, új szempontok merültek föl.

Ennek tudatában határozta el Noszky Jenő, hogy a vidék földtani viszonyait, saját, több évi megfigyelései alapján rövid vázlat keretében tünteti föl. Kiterjesztve egy nagyobb, földtanilag egységes területre, ezt is összehasonlítva és összefüggésbe hozva a szomszédos részekkel, különös tekintettel az egyes képződmények litogenetikai viszonyaira, s a vidék hegységszerkezeti felépítésére és ösföldrajzi kialakulására. Azonkívül a vidéken levő összetöredezett, szétszórt s részben elföldött szénterületeket sorolja föl és ismerteti.

Noszky megállapítása szerint a salgótarjáni szénterület tágabb értelemben véve meglehetősen nagy. Orográfiai határai délen a Mátra, nyugaton a Cserhát, északon az Ipoly és Rima völgyelése, keleten pedig a Tarna, illetve az Eger völgye. Tehát 1000 km²-nél is jóval nagyobb földtani egységet kell itt figyelembe venni, melynek 3/5 részén nincsenek széntelepek.

Az itteni nagy változatosságú képződményeket fontosabb csoportokra tagolja, külön az üledékes és vulkáni képződményekre. Noszky szerint a felületen észlelt márgás-agyagos képződmények felső-oligocén korúak. Ezek több helyen felbukkannak, részint a mélyen kivájt völgyek fenekén (Istenmezeje), részint kiálló, de ma már nagyon lekoptatott sasbércekben (Karancs, Mátra északi lába, Kis- és Sósartyán), melyek közül a Karancs őrizte meg a legtökéletesebben a horszt (bérc) jellegét, mert az andezitfel-törések a bérc laza anyagát megszilárdították.

Az alsó-mediterrán homokkőcsoport durva kvarchomokkő összletben gyakoriak a mállás útján keletkezett gömb vagy lepény alakú álkonkréciók. A glaukonitos homokkő felső rétegeiben a széntelepek fekvésében gazdag fauna észlelhető. Az alsómediterrán tengeri rétegek ellepik a parti szárazulatot, és azon tengeri üledéket alkotnak. Inászónál, Szilváskő alján lehet találni kövületes réteget, melynek faunájában előforduló Pecten-nyomok annyi tévedésre adtak alkalmat. Ezt ti. a szénfedőben levő pecten-nyomok homokkővel tévesztették össze, és ezért több helyen elcsúszott széntelepeket feltételeztek a fekvő rétegek alatt. Ennek a feltevésnek alapjáért néhány mélyfúrás is eszközöltek, természetesen eredmény nélkül.

A széntelepek közül a legelső közvetlenül a riolituffára telepszik, vagy csak vékony kék agyagréteg van közéjük iktatva, ez a D-i típus. Észak fe-

lé a szénfekvő kék agyag vastagabb, több helyen helyettesíti a riolituffát is.

Noszky igen részletesen foglalkozik a széntelegek fekvő, fedő rétegeivel, jellegzetes tulajdonságaival. Megállapítása szerint a II. szénteleg fedőrétegeiben nagyszámú növény található, kövesedett pálmatorzsek, levelek, déli jellegű fenyők. A III. szénteleg fölé felépült rétegek már jelzik a térszínváltozás kezdetét, amikor a tenger behatol a szárazulatba, és a fűrókagylók ellepik az uszadékfát.

A Mátra aljában a széntelegek közül csak az első fejlődött ki, mely fölött jellegzetes slir-rétegek települtek. A tenger kerítette hatalmába a területet. Ellenben északon, ahová csak később ért el, a második és helyenként a harmadik telep is kiképződhetett. Ez a magyarázata a meghíusult fűrásoknak, és ezen az alapon nagyon „kétes értékű hiperbola” az a — bányász körökben hangoztatott — kifejezés, hogy a salgótarjáni széntelegek egészen Hatvanig folytatódnak.

Fokozatosan visszavonul a tenger a felső mediterránban, s ez jelentkezik a fauna változásában is.

Az eruptív képződmény területünkön az andezitek és a bazaltok a szénterület közepét törték át. Átalakították a széntelegeket is egy-két dm-re kokszá, amit a salgótarjáni kővár környéki bazaltoknál észleltek a bányában.

A területet alkotó elemek ismertetésével együtt vázolta a hegységszerkezeti viszonyokat. Ismerteti a vetődési rendszereket. Hű képet adnak a mellékelt szelvényes ábrák a salgótarjáni szénterületekről. Az egyik a területet észak—déli irányban tünteti fel. A másik szelvény K—Ny-i irányban mutatja be a vidék szerkezetét. Nyugaton az etesi sliz beöblösődés, innen kelet felé a pálfalvi és baglyasi dombokat, tetejükön a szénösszlet nyúlványaival.

Noszky megállapítása szerint a felső oligocénban kezdődik területünk igazi története. A felső oligocén után a terület szárazzá válik, és az északi hegyvidékről lekerülő termelék felhalmozódásából alakul a glaukonitos homokkő rétegösszlete.

Az alsó-mediterrán közepe felé a tenger lassanként előre nyomul, és kis időre hatalmába keríti a területet, csak egyes részek állnak ki szigetként. A rövid ideig tartó tengeri korszak után a terület ismét szárazzá lesz. A mélyedésekben mocsarak keletkeznek. A meleg és nedves éghajlat dús tenyészetnek veti meg az alapját, amelyek anyagából kisebb-nagyobb vastagságú széntelegek képződnek.

Noszky a széntelegeket kisebb csoportokra osztva tárgyalja. 1. Mátraalji szénterület. A Mátra északi oldalán Nagybatonytól Parádig a riolituffára települve egy, az alsó telepnek megfelelő szénteleg húzódik végig. A szénteleg kelet felé elvékonyodik, Parádnál csak nyomokban észlelhető. 2. A Zagyva-öböl északi oldalán levő szénterület. A sós- és kishartyáni oligocén-rögtől délre és keletre több helyen mutatkozó riolituffa felbukkanása jelzi ennek a nagy terjedelmű összefüggő területnek a határát. A széntelegek itt lesüllyedtek. 3. A salgótarjáni szénterület a legérdekesebb, a legjobban tanulmányozott terület. Ezt DK—ÉNy irányú vetődések három hosszukás sasbércre, illetőleg vetődési árokra tagolták. Keletről nyugat felé az inászoí és székvolgyi árok a Somlyó—Pécskő és a Szilvaskő bazaltkitörésekkel koronázott sasbércei között. Az inászoí telepeket erős ve-

tődés vágta le, a székvölgyiek pedig lépcsőzetesen ereszkednek le a Zagyva völgyébe. Mellette a Somlyó—Pécskö sasbérc tetején közepes terjedelmű széntelep van.

Másik vetődési árok magában foglalja Salgótarján DK-i oldalán levő Forgách- és Emma-akna telepeket. Ez dél felé egészen a kazári völgyig követhető. Salgótarján és Vizslás felé keskeny sasbérc húzódik, amelyen széntelep nincs. Délre, Pálfalva felé, a kisterenyei szénterülethez keskeny sávban kapcsolódik. Északra pedig az északi részbe olvad, de a Tarján partak völgyénél harántvetődés vágja ketté, és a túlsó oldalon vagy ÉNy felé lejtő sasbérc részlete bukkan elő. Ennek az oldalán erős vetődési árok van: a Pálfalva—Etes közé eső szénterület, mely szintén az északi részbe olvad bele. Ez az északi terület. Salgótarján, Karancsalja, Lapujtő és Etes közé esik. Északi határát a Karancs sasbérce szabja meg. Kelet felé a Somlyó—Pécskö sasbérc a folytatása, nyugati oldalát az etesi sliröböl nyeste le, amelynek túlsó oldalán a szénfekvő rétegek, tufa- és kavicsfoszlányok jelzik, hogy a terület hajdan errefelé is folytatódott, sőt ÉNy felé Karancs-ságnál és Piliny-nél a szénfedő rétegek is kibukkannak a slir márga alól.

A 4. szénterület a kisterenyei—mátranováki, mely a salgótarjáni 2. és 3. árokhoz kapcsolódik, azután messze keletre kinyúlik. Számos apróbb vetődés tagolja darabokra. A töredezettség legerőteljesebben észlelhető Mátranovákon, ahol több km riolittufával fedett sasbérc van.

Az 5. a szilvaskői—medvesi szénterület. Ez a szilvaskői szénsapka, amely egy km²-nél is kisebb, délre és keletre riolittufa roncsok jelzik hajdani nagyobb elterjedését. Északra a nagy Medves-fennsík alatt elterülő szénterület van, amely Salgó felé kinyúló félszigetet alkot.

A 6. a Karancs tövében levő széntelepek közül az első apróbb vetődésektől lesüllyesztett darabka a Kercsegtető keleti aljában. A Karancs északi oldalán éles vetődéssel határolva jókora maradványt találunk az északi szénterületből.

A 7. az Ipoly-völgyi szénterület egyike a látszólag legnagyobb összefüggő daraboknak. Karancsberénytől Karancskesziig egyenes határral végződik. ÉNy felé Romhányig, illetőleg Liptagergőig húzódik.

A salgótarjáni szénterület földtani térképével teszi szemléletesebbé, érthetőbbé leírását.

Noszky Jenő kimutatta, hogy a medence nagy elterjedésű slirfajtáinak jó része nem alsó- és középső miocén korú, amilyen korúnak addig valamennyi „apokát” vélték, hanem felső oligocén korú. Ez a megállapítás nagy fontosságú volt gyakorlati szempontból. Uí. addig számos szénkutató fúrászt mélyítették az oligocén „apokába” abban a hiszemben, hogy a szénfedő rétegcsoportha hatol le a fúró, és nem értették az eredménytelenség okát.

1913-ban dr. Hronyeczcel a svábóci ásványvízforrások praktikus hidrológiai viszonyait tanulmányozta, valamint a kisoczi mangánérc előfordulásait.

1912—14 közt a Tudományos Akadémia megbízásából a Vág, Poprád és Hernád völgyében az Alacsony és a Magas Tátra közti nagy törésvonalat és környezetét vizsgálta át és térképezte.

1914-ben Szirák környékén végzett geológiai kutatómunkát.

1915-ben a Mátrától északra eső dombvidék (salgótarjáni szénterület) földtani viszonyait vizsgálta.

1916-ban az Északi Cserhát földtani viszonyait tanulmányozta.

Közben a kisebb szakvéleményeken (hidrológiai, kő- és agyagbányászati, főleg pedig szénbányászati) kívül 1916-ban elkészítette a salgótarjáni kőszénbányának az északnyugat-nógrádi szénterületek geológiai térképét és leírását, 1922-ben pedig az északkelet-nógrádiakét.

1918-ban tanulmányozta a nagybátonyi kőszénbánya Északnyugati Mátra széntelepeinek bányageológiáját.

1918 júniusában a Szepes—Gömör Érchegység felső, Sajó melletti részeinek érc- és steattitlepeit; továbbá a Rozsnyó és Torna közti karszt-érceket tanulmányozta Füleký és Hronyecz kartársaival — bauxitelfordulások szempontjából. Ügyszintén a Bódva-menti részeket Szontagh Aladárnak, a karbon szénre vonatkozólag kutatta.

1920 őszén Késmárk elhagyására kényszerült.

1920. október 22-től kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum Ásványtani osztályánál, a kettéválasztás után a Föld-Öslénytaninál dolgozott. Főleg a Salgótarjáni szénterületek és Vepor alján című monográfiáján. Azonkívül a gyűjtemények meghatározását is végezte.

A múzeum megbízásából a kisebb-nagyobb hazai gyűjtő és megfigyelő tanulmányutakon kívül, 1926-ban Koch Sándorral és Mendöl Tiborral Bécsben és a két bécsi medencében járt, ahol a bécsi miocén medencéket tanulmányozta.

1928-ban pedig a debreceni egyetem hallgatóinak csoportjával, mint társvezető, Milleker Rezső professzorral a grázi medencében, Karinthiában. Közép- és Észak-Tirolban, Bajorországban, Salzburgban, Felső-Ausztriában és Bécsben végzett geológiai és földrajzi megfigyeléseket, a Déli- és Északi-Alpeseket tanulmányozva.

A budapesti nemzetközi Paläontologen-Tagung alkalmával 1928 őszén a NÓGRÁDI EXCURZIO rendezője és vezetője volt a Zagyva-öböl, Salgótarján és Ipolytarnóc vidékén. Erről számol be „Ösföldtörténeti emlékek Ipolytarnócon” című tanulmányában. (1929. Természet XXV. éf. 28—30.)

1928. október elején a nálunk ülésezett Paläontologen-Tagung Nógrád megyei kirándulásán 14 külföldi, valamint 10 magyar tudós vett részt a Zagyva-öböl, Salgótarján és Ipolytarnóc vidéken. Idézve dr. Noszky Jenő gondolataiból: „Vendégeinket egész extázisba hozta a magyar Solnhofen, vagy Eppelsheim látása Ipolytarnócon. A maga nemében nemcsak Európában, hanem az egész világon egyedülállónak nyilvánították.”

Írt már róla a földtani kutatók nesztora: Kubinyi Ferenc, különösen a híres kövült fájáról. Írt nagynevű geológusunk, Szabó József is. Itt fedezte föl Böck Hugó az ősemlős lábnyomokat, megőrzött homokkőpadot. Innen írta le Koch Antal a rengeteg őshal- és állatmaradványt. Jablonszky József pedig a magyar föld egyik legszebb és legérdekesebb öslőráját.

A falutól, illetve a vasútállomástól keletre levő völgyecskeben rejtőzködnek ezek az őseletnyomok. Az alacsony, alig száz méterre kiemelkedő oligocén-miocén korú dombságba vágódott bele ez a kis völgyrendszer. A fiatal erózió létrehozta árkaiban és vízmosásos szakadékaiban kerültek napvilágra azok a nemcsak „némán is beszédes, igazán ékesen szóló” és hitelességükben kétségszövegbevonhatatlan tanúbizonyságot honunk földjének őstörténetéről.

Az oligocén rétegsorozat az egész völgyrendszerben tengeri képződményekből áll. A rákövetkező alsó miocén (Aquitánien) pedig már tisztán szárazföldi itt és a tágabb értelemben vett salgótarjáni szénvidéken.

Az itteni miocén is homokos, kavicsos konglomerátumos rétegekből kezdődik. A tenger visszahúzódása folytán szárazulattá lett. De mégis csak a mélyedésszerű felhalmozódási medencében lehordott törmelékek lerakódásai ezek. Több helyt fossilis fatörzsek találhatók bennük.

A következő rátelepülő képződmény a riolitos dacittufáknak az egész palócföldön nagyon elterjedt, fehér vulkáni hamutakarója.

A tufákon kékes-szürke mocsári eredetű agyagrétegek következnek, a szentelepek közvetlen fekjében. Azután a szentelepek közti, illetve fedőrétegei. A lignites kifejlődésű tarnóci szenek nagyobb víztartalmuknál fogva nem voltak versenyképesek, noha a ligniteket is tudjuk már javítani kalórikus értékben.

A következő oldalvölgyecske a Botosárok. A felső-oligocén rétegek legmagasabb szintjében vannak, pár száz lépésre innen a Kispatak meredek partalámosásától feltárva a Koch leírta cápafogas rétegek.

Mellette, illetve felette vagy 150 lépéssel tovább kis vízmosásos szakadéokban a finom anyagú riolitosdacittufák feltárva s bennük a szép flóra leggazdagabb lelőhelyei. A füge, babér, pálma és sok egyéb más trópusi növény levelei, ágai és termései. Legtöbbször a legfinomabb erezet is megmaradt. A finom hulló vulkáni hamu hirtelenjében temette el.

A kelet felé irányuló fővölgy folytatásában, a Csapásvölgyben, alul szintén felső-oligocén slirszerű palás agyagok váltakoznak, vékony, zöldes glaukonitos homokkő betelepülésekkel. A palásrétegek vékonyhájú, tengeri kagylókból álló faunát tartalmaznak.

Tovább keletre a Hólya-pusztá felé az árokban ketté ágazik a völgyecske. Itt van a tarnóci látnivalók két legfontosabbika. A víz itt a fehér riolittufát és alatta a konglomerátumos homokkő legfelső határszintjét tárta fel. A miocénhomokkővön a riolittufa által eltemteve feküdt itt a palócok hajdani híres „Gyurtyánkőve”, a *Pinus tarnocensis* Tuzsón törzs, az 1840-es években, amikor *Kubinyi* felfedezte és lerajzolta. 18 öl (34,20 m) hosszú volt, és három darabban feküdt ott már akkor is. Még régebben, amikor egész volt, és keresztben feküdt a völgyön, átjártak rajta, és „kölécának” hívták. A régi 600 q-ból nincs ott 40 sem — Noszky megállapítása szerint.

A bázis homokkő, amelyben feküdt, tele van fényőtűlevelekkel és terméstobozok lenyomataival. Tehát itt élt darabokkal van dolgunk. Ezenkívül más, melegövi lombos fák levélnyomatai stb. is felismerhetők a homokkőlapokon.

A legnevezetesebb az unikumszámba menő lábnyomos homokkő is itt van az árok fenekén. Tehát egykorú velük a faóriás.

A kemény homokkő felületén sokféle lábnyom látható. A legnagyobb lábnyomokban *Rhinoceros*okra következtettek. Egyesek *Mastadon*okat, mások *Dinotherium*okat véltek. A kisebb párosujjú ősfélének lábnyomait valamennyien elfogadták. Azonkívül új, eddig nem észlelt alaknak nyomát észlelték: nevezetesen törpe lófélének és krokodilusnak.

Noszky Jenő felhívja tudományos intézeteink figyelmét is, hogy gondoskodjanak a megfelelő feltárásról, és rögzítsék tudományosan az eredményeket, és hozzák azokat nyilvánosságra, a nemzeti becsület érdekében is.

1930 telén dr. *Zsivny* Viktorral, a bécsi Ásvány-Földtani és Őslénytani Múzeumokat tanulmányozta.

1931-ben É. Cheneviere-nek, a kiváló montbelierdi micropaleontológusnak összegyűjtötte az elérhető hazai diatomás előfordulásokat, és az észak-nógrádi Helvétienlireket is.

A Cserhát rendszeres, részletes geológiai felvételét már 1906-ban a Magyarhoni Földtani Társulat megbízásából kezdte meg, majd 1910 és 1911-ben a szomszédos Mátra térképezése közben is alkalma volt foglalkozni vele.

1914-ben a háború kitörése akasztotta meg Szirák környékének folytatólagos felvételét. Csak 1916-ban, illetőleg 1917-ben az akkori sürgős szénkutatói feladatokkal kapcsolatban vált lehetővé, hogy a Cserhát északi részeinek térképezését befejezhesse. A háború utáni politikai és gazdasági bajok egy évtizednél hosszabb időre elodázták a déli és délnyugati részek félbehagyott földtani vizsgálatát.

Az Állami Földtani Intézet Igazgatósága megbízásából az 1930-as évek elején részletes felvevő munkát végez a Cserhát nyugati és vele határos területein.

Majd az 1936. és 1937. évi kutatásai alapján végre abba a helyzetbe jutott, hogy az összefoglaló 1 : 75 000-es térkép kiadásával kapcsolatban megkísérélhette a Cserhát geológiai képének megrajzolását.

Noszky Jenő a Cserhát területének meghatározásánál figyelembe vette a geológiai és orográfiai eltérő szerkezetű és felépítésű részleteket is. Így a triász és eocén mészkőrétegekből felépült Vác, Romhány és Csővár között: dunabalparti „hegyrögök” vidékét.

A nagy „Közép-Ipoly völgyi oligocénmedence” (azaz valójában „Horszt”) kitöltése.

Az „Oligocénmedence keleti folytatása”, melynek Zagyva völgyi részein már erős, miocén süllýedések, feltöltődések vannak.

Harmadik tagja a szorosabb értelemben vett Cserhát, amely maga is több eltérő jellegű tagból áll: így a Bercel—Bér—Buják—Ecseg—Mátra—szőlös—Sámsónháza—Hollókö—Herencsény közt levő vulkános takarókból álló Középső-Cserhátból; a hozzá nyugati és északi oldalán csatlakozó, vulkános takarójából lefoszlott területből, vagyis az Északnyugati- vagy Kopasz-Cserhátból; a Cserháthoz kell még eredetileg számítani a főt—mogyoródi, továbbá a Rákosvölgyben levő vulkáni tufarétegeket tartalmazó területeket Pestig, illetőleg a gödi Duna-partig. Központi Cserháthoz számíthatók még a Középső-Zagyva és Középső-Galgavölgyi fiatal rétegekkel feltöltött „süllýedési öblözetek”.

A szorosabb értelemben vett Cserhát lényegileg 400—500 m magasságot elérő, alacsonyabb középhegység.

A Cserháthoz számítja még a salgótarjáni szenterület északnyugati részéből felhúzódo Etes—Pilinyi mélybetört vetődési árkon, és az ahhoz csatlakozó Dobroda-völgyi, magasabban maradt miocén és oligocén részleteken kívül a Karancs (729 m) és Sátoros (650 m) anfibolendezit vulkános magaslatait.

Noszky Jenő is, mint minden kutató, fölhasználja az előző kutatók munkáinak eredményeit. Így említi meg az első kutatót, aki a Cserhát hegység „bazaltjáról” megemlékezik: *Esmark* (1798); aki pedig az első geológiai képet is megadta hegységünkről, a kiváló francia kutató: *Beudant*. A tényleges, magyar kutató geológusok közül elsőnek *Szabó József* ad részletes ismertetést a Cserhát délnyugati részéről (1860).

A cserháti szenekről pedig Wolf és Hauer adnak először hírt.

A Cserhát területének fönti meghatározásába tartozó részletek valamennyieről azonban Noszky Jenő végzett alapos, elmélyült, pozitív, eredményekben gazdag, geológiai, paleontológiai, geográfiai kutatásokat. Ennek gyümölcset nyújtotta át a köznek „A Cserháthegység földtani viszonyai” című művében (1940). A Cserhátról készített monográfiája igen részletesen ismerteti a Cserhátnak és távolabbi környékének rétegtani, szerkezeti és vulkanológiai viszonyait. A mű értékét fokozott mértékben emeli egy 1 : 75 000-es földtani térképmelléklet, és 20 szelvényes ábra a szerző készítésében. Ezt a munkáját a Földtani Társulat a mű tartalmi értékeért és a szerző személyének megbecsüléseként 1948-ban a Szabó-émlékéremmel tüntette ki.

„Ez a munka ahhoz a területhez tartozik, amelyet Palócföldnek nevezünk, s amelyhez Noszky Jenőt megható és mélységes vonzódás fűzte. A Karancsról úgy emlékezik meg, mint a palócság Szent hegyéről, Olimpusáról” — állapítja meg Bogsch László Noszkyról tartott emlékbeszédében.

Noszky Jenőnek szenvedélyévé vált a geológia, de ugyanakkor kutatta a földi élet fejlődésének történetét is. Alapos elemzéssel kutatta a Cserhát hegység stratigráfiai, az egymásra következő geológiai rétegek viszonyait, kezdve a kristályospala képződmények korától. Ehhez a Salgótarjáni Kőszénbánya RT 1910-i kutató fúrása, valamint az 1911—1912-ben 625.6 m-re lehatolt balassagyarmati artézikut fúrása szolgáltatott közvetlen bizonyítékot, melyek eruptív vagy üledékes kőzetekből a Föld ős-, illetve ókorában keletkeztek. Kristályospala képződmények nagyobb összefüggő tömbben Nógrád, Gömör és Zólyom megyék összeszőgelésénél lépnek föl Noszky Jenő megállapítása szerint.

Délnyugat-Nógrádban (Vác—Kosdi, Csővár—Nézsai, Romhány—Petényi) kibukkanó márga, dolomit rétegek, mint középkori mezozoós alaphegységi képződményként jöttek létre mintegy 200—250 millió évvel ezelőtt. A nógrádi rögvidéken megkülönböztet sötétszürke, szaruköves, bitumenes mészkövet, dolomitot, fehéresszürke mészkövet.

A Cserhát legidősebb harmadidőszaki képződményei meszes-homokkő konglomerátok. Noszky Jenő megállapításában a kosdi eocén széntelepek fekvői, illetve fedői. Az oligocén képződmények a Cserhát külső peremén, az Ipoly völgyébe, onnan a Cserhát északi oldalán át a Zagyva völgyébe folytatódna. Az oligocén második emeletét Sóshartyán, Kishartyán, valamint Karancs, Sátoros területén észlelte felbukkanni. Agyagos, márgás képződmények. Salgótarján környékén a felső oligocén ún. Cattieni emeletében durva homokkő nagy elterjedésben van meg. A felső oligocén Salgótarján vidéki, illetőleg Zagyva-völgyi kifejlődés egy 400—500 m vastagságot is eléri. Egészében tengeri kifejlődésű.

A Cserhát Cattieni rétegeinek tanulmányozása során annak faunáját is meghatározta, ami részben saját gyűjtése, részben a Nemzeti Múzeum anyaga alapján mintegy 300 meghatározást tartalmaz. Lelőhelyei: Csomád, Veresegyháza, Naszály, Balassagyarmat, Szanda, Diósjenő, Hollós, Nézsai vidéke. Az Ipoly völgyében nevezetese az ipolytarnóci, rappi és mucsinyi cápa fogas homokkővek. Kishartyán északi oldalán homokkő zónában észlelt egy érdekes *Pecten* tartalmú betelepülést. A miocén 20—25 millió évvel ezelőtti képződményei első helyet foglalják el a megyénkben. Ezek alkotják a hatalmas andezit-riolit vulkáni takarókat — a szénformáció be-

településével. A miocén mind a hat emeletét megtalálta területünkön Noszky Jenő.

Nem célom ennek részletezése, csupán a jellegzetes rétegekből emelem ki Noszky Jenő kutatásainak eredményeit.

Legelső képződmény az ún. fekükavics 30—40 m vastagságban, gyakran tarka anyagok településével. Helyenként (Salgótarján, Piliny) gazdag fosszilis flórákat találtak. Mastadon zápfogait és egyéb csontmaradványait. Ipolytarnócon a világhírű lábnyomos homokkő padját, az ősmadarak, őshüllők és ősemlősök menekülést mutató lábnyomainak százaival. Ugyanitt egy riolitvulkáni kitörés hamuesőjéből származó lisztfinomságú lerakódásban faleveleknek (pálma, babér, gyömbér stb.) a legkisebb erezetét is megőrizték.

A harmadik Alsó-Aquitánien képződmény a kékesszürke mocsári agyag; a széntelepek feküanyaga. Bőven kerülnek ki ősemlős maradványok. Míg az alsó miocén emeletébe tartozó képződmények alkotják a széntelepek fedő rétegeit. Ez a pectenés homokkő, sósvízű tengerre valló képződmény.

A középmiocén ún. helvetien problémáival 1929-ben foglalkozott külön tanulmányban, ugyanakkor a „slier” homokos anyagmárga képződményekkel, mely 40—50 m vastag, felfelé agyagos márga követi, amely 100—200 m vastagságot is eléri. Piliny és Nógrádszakál között is megtalálható a slier, erős vetőkkel. Összeköttetésben állnak a Salgótarján vidéki, etesi stb. slierekkel is.

Az általános faunára vonatkozólag különösen a kis és nagy Zagyva völgyi területeken, *Legényi F.* és *Harmat I.* közreműködésével gyűjtött mintegy 57 faj, részben Etes, részben Karancsság és egyéb helyeken.

„Cserhátunk legjellegzetesebb vonását alkotó vulkáni képződmények és hazánk utolsó sósvízű tengerének a nagy vulkáni kitöréseket követő termékei az ún. lajtamészkövek változatos faciensői” — állapítja meg kutatásai eredményeként Noszky Jenő. Kutatásai kiterjedtek: Nagybatony, Mátraverebély, Szécsény, Ludány, Lóc, Hollókő, Rimóc, Körtvélyespatlak völgye, Nógrádsipek, Patvarc, Herencsény, Cserhátsurány, Mohora, Bakócseszrtve környékére.

Az alsótörtőna kori kitörések hatalmas vulkános felhalmozódásai adják még ma is a Cserhát fő jellemvonásait, mint a tengeri üledékeknél jóval keményebb kőzetek. A Cserhátban észlelhető a legszebb andezit tellérrendszer.

A törtőnai idők után a Cserhátban és az egész magyar föld területén a sósvízű, fajokban dús életmaradványokat szolgáltató tenger megszűnik, és helyét elegendő vízű beltengerek foglalják el. Itt a fajok száma a víz kiédesedésével kapcsolatban erősen megfogy. A süllýedésekben később beltavak foglaltak helyet. Ezekből keletkeztek az alsóbb pliocén rétegek a Zagyva völgyében, ahol a legészakibb előfordulások Sámsonházán a Halastóhegy alatt kerültek napfényre. A tufában Sámsonházán egy érdekes, kb. két arasz nagyságú krokodilus koponyát találtak, fogakkal együtt. Csontokat tartalmazó előfordulást Sámsonházán 1937-ben észlelt. Igen gazdag a galgagyörki és Szirák környéki alsó-pannóniai képződmények faunája. Néhány gerinces maradvány, Mastodon, Rhinoceros stb. került ki.

A középső rétegekben vannak a Bükk—Mátra—Cserhát lignitmezők. Vulkanikus képződményként jöttek létre Salgótarján vidékén: Salgó, Somoskő, Pécskő és Baglyas—Kővár, valamint a nógrádpilisi Harics hegy.

Noszky Jenő figyelmét a pleisztocén és holocén rétegek sem kerülték el. Megállapítja a deflációs folyamatok közrejátszását a Cserhát arculatának kialakulásánál. Az Ipoly-völgyben a futóhomok anyagának zömét a deflációs hatás hozta létre. Jelentősebb hatását Balassagyarmat délnyugati oldalán találta Noszky Jenő.

Jelenkori képződmény a salgótarjáni bányavidéken észlelhető dombok. Hasonlóan újholocén képződményként említi Noszky Jenő: Drégely, Diósjenő, Naszál, Verőce, Litke stb. környékén azt a forrásmészkő képződményt, amely a dúsabb mésztartalmú vizek, források oldott részeinek kicsapódásából keletkezett. Külső eredetű erők hatásának, a nagy vulkános takarók gyors lepusztulásának legjobb példáját a nagylóci Órhegy nyújtja. Hasonló bázisú a mátraverebélyi riolit- és andezittufa takarórészletek letarolódása. A kúpos hegyek nem eredeti vulkáni formák, hanem eróziós maradékok. Noszky Jenő megállapítása szerint a Cserhát vulkáni takarójának 90%-a pusztult el.

Noszky Jenő kitűnő kritikai munkában foglalkozott a rétegtani összefoglalással is.

A földkéreg mozgásai hozták létre azokat a felboltozásokat, melyeket az Ipoly völgyében is észlelt. Az ezt ábrázoló szelvényt az új „Nógrád megyei Monografiában” közölte (1928). Egy másik felboltozódási formát észlelt a Cserhát északkeleti oldalán: a Karancs és Sátoros területeken.

A fővetők, keresztvetők tanulmányozását — „A Mátrahegység geomorfológiai” c. munkájában részletesen ismerteti Noszky Jenő.

A Cserhát északkeleti oldalán uralkodó 60—80 m-es keresztvetők mellett hosszanti vetőt is észlelt. Így a salgótarjáni szénterület sakktabla szerkezete is megjelenik. Észak felé az etes—litkei nagy árok szélein jól látni a hasonló vetődési szerkezeteket. Az Ipolyon túl levő részleteken felvételei közben erős keresztvetős feldarabolódásokat talált.

A Cserhát vízrendszerére vonatkozó kutatásainak eredményeként megállapítja, hogy a Cserhát forrásvizekben nem mondható valami gazdagnak. Említésre méltó rétegforrás sorozat Vác—verőcei teraszról fakad. A legszebb cserháti rétegforrás-sorozatok egyike a mátraverebélyi „Szent László” forráscsoport. Mint érdekességet említi Buják község közepén levő vetőforrást. A mátraszőlősi vetőforrások 18—20 fokosak. Kénhidrogén, savanyú víz a Cserhát területén Nagybátonynál fakad fel.

Vasas csevice a nógrádszakáli és rárosmulyadi. Gyengén szénsavas, de különböző ásványos sókkal bőven telített, kissé kénes a kisterenyei vízforrások vize. Itt néhány eredményes vizkutatófúrást is végeztek. A vizlási bányában szénsavas cseviceforrás, illetőleg szivárgás keletkezett. Sós víz akadt a sóshartyáni kúton kívül a szécsényi fúrásban is.

Noszky Jenő a geológiai-paleontológiai kutatásaival egyidőben, mint geográfus, a Cserhát gazdaságföldtani feltárását is végezte. Nemcsak az anyag minőségét, mennyiségét tárta föl művében csoportosítva használhatóságuk szerint, de a lelőhely pontos megjelölését is ismerteti.

A faragható kövek közül, mint különlegességet említi a szandai andeziteket, melyek oszlopos darabjaiból a sárkőipar alkot a fekete márványokkal versenyző műveket.

Az építőipar igen jól hasznosítja a Cserhát nyersanyagait: andezittufák, mészkövek, homokkövek stb.

A kerámia- és agyagiparnak a Poltár, Zaluzsány, Romhány stb. vidéki agyag igen jól hasznosítható.

A szénkutatásairól, mely megyénk egész területére kiterjedtek, külön tanulmányt írt.

A legidősebb szénelőfordulás a Vác melletti Kosd községnél: eocénkorú széntelep. Számbavehető széntelepek a felső aquitánienbe tartozó ún. salgótarjáni szenek. A cserhátvidék legjelentősebb szénelőfordulásának — Noszky Jenő szerint — a Cserhát-aljai lignitformációt vehetjük.

Noszky Jenő megállapítása szerint a szénhidrogén képződmények is megvannak területeinken.

Az egyéb anyagok közt említi a szupataki lajtamészövet, majd a jobb anyagot adó, Zebegényben talált kréta-nyersanyagot.

Ugyancsak jelentős a Vác vidéki derítőföld (betonit) előfordulása.

Noszky Jenő alapvető eredményekkel járult hozzá a természettudomány fejlődéséhez is.

1939 nyarán a Standard Oil-nak végez a Felső-Tarna, Rima- és az Ipoly völgyében petróleumkutató felvételeket.

Noszky Jenő munkásságának egy másik kiemelkedő eredménye a kiscelli agyag puhatestűiről írott monográfiája. Első, 1939-ben jelent meg az *Annalis Musei Nationalis* 32. kötete *Pars Minerologica geologica et Paleontologica*-jában.

A monográfia második része ugyanazon folyóiratban, a 33. kötetben 1940-ben jelent meg. A Palócföld nagy írójáról nevezi el az „Umbrella Mikszáthi nov. sp.”-t, s Szent Péter esernyőjéről az „Umbrella Sancti-Petri nor. sp.”-t. A kiscelli agyag a Cserhát északi oldalán a mélyben nagy függőleges és vízszintes elterjedésű képződmény.

Maradandó értékű munkássága a leíró őslénytan: számos új fajt határozott meg és írt le.

A Cserhát hegység földtani kutatásaihoz hasonló kutatómunkát végzett a Mátrában is. Vulkánosságát Noszky Jenő összefoglaló földtani leírásából ismerjük. Nyilatkozata szerint a Mátra részletes geológiai felvételét a Magyar Földtani Intézet megbízásából 1910—12-ben végezte, majd a következő években megkezdte a részletes monografikus feldolgozását. Kutatásai eredményét a Mátra hegység geomorphológiai viszonyai (1927) c. munkájában adta közre.

A geológiai hovatartozás szerint Noszky a Mátrát a következő részek szerint osztotta fel: I. Centrális Mátra; II. A Mátra lába; III. A Mátra alja; IV. A Mátra hídja; V. Speciális részletek a Mátrában; VI. A Zagyva-völgy és Tarna-völgy.

Részletesen ismerteti a Mátra stratigraphiai és települési viszonyait korok szerint; megkülönböztetve az üledékes képződményeket a vulkánikus képződményektől. A Mátra hegység nyugati, déli és keleti szélén Noszky Jenő mutatta ki a kristályos hegységből származó durva és óriásakavicsból, néhol köbméteres közettömböket is tartalmazó homokos-kavicsos konglomerátumot, zöldes-szürke és sárgás, növénylenyomatos agyagrétegekkel, kovásodott fásrészekkel.

A Mátra területén a vulkáni összlet Noszky szerint 400—500 m nyugat felé, az összefüggésben levő Cserhát hegységben felére csökken.

Részletezi a Mátra és környezetének szerkezeti és kialakulási viszonyait. A geológiai folyamatokat és azok hatásait: gyűrődések, vetődések, ábrázók, vulkanikus hatások, eróziós folyamatok (csúszás, súvadás, lekopás), szél hatása, defláció.

Rávilágít a Mátra vidék fejlődéstörténetére. Megállapítása szerint a Mátra és vidéke az ősi karbonidőszakban felgyűrődött, a karbon-palákat a mezozoos időkben helyileg tengeri takarókkal elfödött, de főképpen a fiatalkori hatalmas törésekkel és süllyedésekkel megzavart tömbrészetnek a képződménye. Csak a harmadidőszakban kezdődik területünknek volta-képpeni fejlődése.

Ismerteti a Mátra-vidék hidrológiai viszonyait és a praktikus szempontból számba jövő anyagait. Ennek részletezését külön-külön csoportokba osztva tárgyalja: éghető anyagok közül a barnaszén- és lignit-előfordulásokra helyezi a súlyt. A Mátra érceivel hatalmas irodalom foglalkozott már, különösen a réz- és ezüstércек iránt keltették fel az érdeklődést. Noszky szerint nem telérek ezek, hanem csak telérszerű tömzsök, melyek között gyakoriak a kisebb-nagyobb meddő hézagok.

Faragható kövek tekintetében a Mátra elég szegénynek mondható. Jelentősebb a piroxenandezit azon sötét, barnás-vörösféleségei, melyekből sokszor 2 m hosszú tömböket is kifaragnak lépcsőre, kerítésoszlopokra, sírkövekre. Jól faragható a Sámsonháza, mátraverebélyi hegygerincen levő lajtamészkö. Legnagyobb mértékű még a középmiocén riolittufák (Tar, Sirok stb.). Építésre való kövek közül legelterjedtebbek a riolitok (Lőrinci és Gyöngyössolymos), azután a középmiocén riolittufák a hasznosi völgytől kelet felé, ezek alkotják a vulkánikus takarót. Helyi használatra alkalmazzák a glaukonitus homokkőféleségek szilárdabb padjait. Kövezésre, kavicsolásra való anyagok a piroxenandezit (Lőrinci, Selyp, Apc, Jobbágyi). Egyéb, a különféle kerámia, üveg stb. iparilag felhasználható anyagokban szinte egyedülálló. Diatomaceásföld, a fontos hőszigetelő, tűzálló anyagokra, eszközök készítésére, dinamitföld gyártásra való anyagok hatalmas terjedelemben és vastagságban találhatók a Gyöngyöspata és Szurdokpüspöki közt levő medencében.

Az ásványvizek közt a parádi csevice kénhidrogénes savanyú víz jelentőségével majd másfél évszázada foglalkozik az irodalom. Említésre méltó Recs község déli oldalán levő és Bükkszéken pár kút csevicevize. A Mátrának ásványvize számbelileg nem sok van, de jelentőségére nézve a parádi vízzel kevés hazai ásványvízforrás vetekedik.

Végül a kultúrtaaj jelentőségével foglalkozik behatóan. A Mátrának vulkanikus takaróból felépített hegyvidéke csaknem kizárólagosan erdőgazdaságra van utalva. Az egyéb, szelídebb hajlású domboldalak gyümölcsös telepítésére alkalmasak. Gyöngyös vidékének intenzív szőlőkultúrája jól előrehaladt. A kertgazdaság az alacsonyabb részekben, a laza homokos talajú fekete humuszos futóhomok-területeken jövedelmező forrás. Ezt pl. Gyöngyösnél vagy a verpeléti és debrői, valamint a híres csányi dinnye- és dohányföldeknél jól fel is használják.

1942 májusában, lejárván szolgálati ideje, nyugállományba vonul, mint az Országos Természettudományi Múzeum igazgatója. Mint nyugdíjas továbbra is állandó munkatársa marad a múzeum Föld- és Őslénytárának, valamint az Áll. Földtani Intézetnek.

1946 nyarán Heves, Nógrád, Gömör területen végez részletes tektonikai megfigyeléseket.

1949 nyarán a Szénipari Igazgatóság megbízásából két hónapon át a készülő Salgótarjáni Szénterületek geológiája című munkájához gyűjt tektonikai, bányageológiai adatokat és ellenőrzést végez.

1949. augusztus-szeptember havában az Állami Földtani Intézet ill. Bányakutató és Mélyfúró N. V. megbízásából speciális geológiai revíziókat eszközöl Dr. Bartkó Lajos bányageológussal Heves és Nógrád területén.

1948—49-ben a Legányi Ferenc által összegyűjtött Eger vidéki legmagasabb felső-oligocén emelet gazdag molluszkafaunáját dolgozta föl.

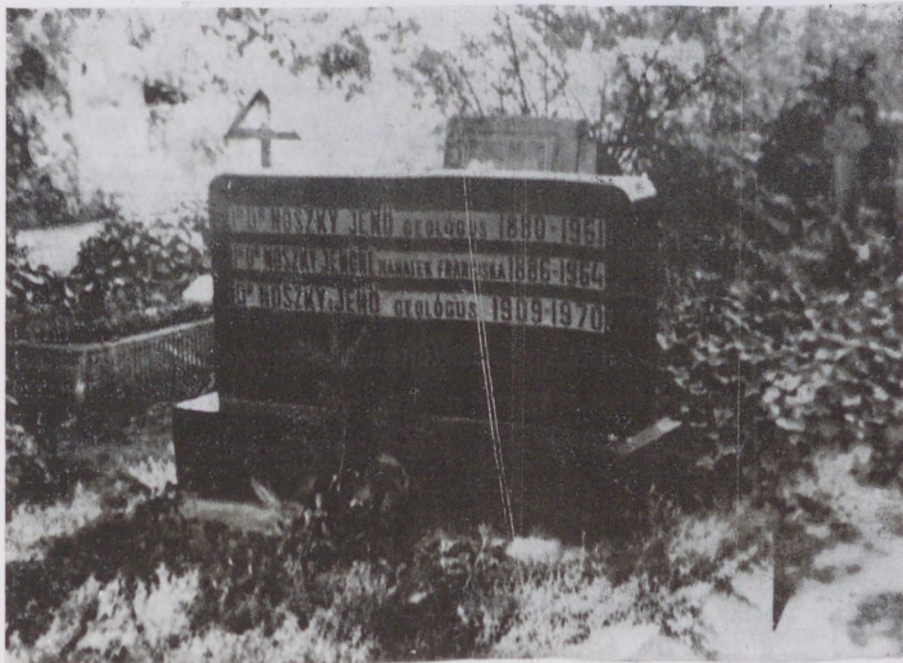
1950-ben az Állami Földtani Intézetnél az Északi Magyar Középhegységre vonatkozó térképek revízióját és egységesítését csinálja. Dr. Schréterrel. Azonkívül nógrád—honti oligocénkorú faunák meghatározását a bányakutatóval.

A múzeumi működése alatt Zsivny K., V. Scherf, E. Hoffer, A. Barczal, Haltenberger M., Telegdi-Róth K., Mochholtzer E., O. Eisele, Bortnyák I., Gergő J., Vitális S., Matolai Tibor segíti munkájában különösen pedig Harmat István nyug. bányaigazgatóval, a Nemzeti Múzeum fáradhatatlan buzgalmú önkéntes munkatársával, saját költségükön, számos gyűjtő- és megfigyelőexursiót rendeztek az ország előlhetőbb részein.

Töretlen, önzetlen tudományos, valamint írói munkásságát lankadatlan szorgalommal végezte élete végéig. Szinte hihetetlen az a sokrétű tevékenysége, amellyel bámulatos, megingathatatlan akaraterővel alkotott. Az utolsó, legnagyobbinak szánt, elsősorban Nógrád megyét érintő műve, a salgótarjáni barnaköszén-medence részletes földtani leírása már befejezetlen maradt. Egy-egy részlettanulmánya ugyan szaklapokban megjelent, amelyeket ismertetek a bibliográfiában.

1951. március hó 31-én halt meg. Kihullott dolgos kezéből geológuskalapácsa, kiesett ujjai közül sokat írogató tolla. Hamvait a budapesti Új-köztemetőben helyezték el.

Azzal a reménnyel fejezem be megyénk tudósáról írott dolgozatomat, hogy emlékének kegyeletes megőrzéséhez meggyőző képet nyújthattam.

BIBLIOGRÁFIA

1. Karancs.

1905. Noszky Jenő: A Karancs kontakt képződményei. (Egyet. Term. Szövetségnek In. lit. p. 1—14.)
1910. Noszky Jenő: A Karancs és környékének földtani viszonyai. (Földtani Közlöny XI. p. 68—69. Kiadja: A Magyarhoni Földtani Társulat Pap Károly dr. és Vogl Viktor dr. szerkesztésében.)
1912. Noszky Jenő: A palóc Olimpos és környéke. (Magyar Földrajzi Olvasókönyv I. p. 195—205.)

2. Cserhát.

1904. Noszky Jenő: A középső Ipoly-völgy medencéje. (Egyet. Term. Szövetségnek In. lit. p. 1—11.)
1906. Noszky Jenő: Adatok a Cserhát geológiájához. (Földtani Közlöny XXXVI. p. 411—17.) Kis és nagy Zagyva között levő közép- és felső miocén öblözet geológiai viszonyairól szól és megállapítja, hogy a nagy kitörés alatt levő slirszerű agyagmárga kora már felsőmediterrán s így a kitörése is az. Beiträge zur Geologie des Cserhát. (I. b. demp. 463—470.)
1907. Noszky Jenő: Tarnócz: (A Kor. p. 92—93.)
1907. Noszky Jenő: A tarnóczi őscápák. (I. b. p. 40.)
1908. Noszky Jenő: Az 1908. Heves—Nógrád — és Gömör megyei részletes felvételekről. (Földtani Intézet. Évi jelentés p. 123—126.) Bericht über die in Heves—Nógrád — und Gömör Com. vorgenommen geol. detaillierte Aufnahmen (I. b. p. 135—189.)
1911. Noszky Jenő: A balassagyarmati mélyfúrás geol. viszonyai. (Balassagyarmat elöljáróságának In. lit. 11—12.)
1913. Noszky Jenő: A Cserhát középső részének földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi jelentés p. 305—325.) Die geol. Verhältnisse des zentralen Cserhátgebirges. (I. b. p. 366.)
1914. Noszky Jenő: Szirák környékének földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés XXXIII. p. 335—358.) Die geol. Verhältnisse d. Umgebung Szirák. (I. b. p. 383—386.)
1916. Noszky Jenő: Az Északi-Cserhát földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés p. 342—352.) Die geol. Verhältnisse d. n. Teiles des Cserhát. (I. b. p. 383—395.)
1917. Noszky Jenő: A Cserhattól északra levő terület földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés p. 48—60.)
1922. Noszky Jenő: A pécskői bazaltelőfordulások. (A Kereskedelmi Miniszternek. In. lit. p. 1—8.)
1924. Dr. Noszky Jenő: A Zagyva-völgy és környéke geológiai és fejlődéstörténeti viszonyai. (Annales Musei Nationalis Hungariae Budapest. XX. p. 60—72.) Geologische und Entwicklungsgeschichtliche Verhältnisse des Zagyva-Tales in Ungarn. (Centralblatt f. Geol. Min. etc 79. 1924. p. 500—512.)
1929. Dr. Noszky Jenő: A magyar föld őstörténeti emlékei Ipolytarnócon. (Természet XXV. p. 28—30.)
1930. Dr. Noszky Jenő: A nógrád—gömöri bazaltvulkánok. (Ifjúság és Élet. VI. VII. 1—29.)
1933. Dr. Noszky Jenő: A jobbágyi mammuttemető. (Ifjúság és Élet. X. p. 59—60.)
1934. Dr. Noszky Jenő: Hont és Nógrád megyék geológiája. (Magyar Vármegyék. XVI. p. 9—50.)
1934. Dr. Noszky Jenő: Az Ipoly-völgy hidrológiai viszonyai. I. Paleogeológiai viszonyok. (Hydrológiai közlemények. XIV. p. 43—61.) Beiträge zur Kenntnis der Hydrologie des Ipoly-Tales. I. Die geomorphologische und paleohydrographische Verhältnisse. (I. b. p. 62—82.)
1935. Dr. Noszky Jenő: Hollókő. (Ifjúság és Élet. XI. p. 40—44.)
1937. Dr. Noszky Jenő: Mátraszöllös hidrológiai viszonyai. (Hidrológiai Közlöny. XVII. p. 36.) Német nyelven is megjelent.
1938. Dr. Noszky Jenő: Új cseviceforrás támadt az Ipoly-völgyben. (Földtani Értesítő. III. p. 51.)

1938. Dr. Noszky Jenő: A kiscelli agyag molluszkfaunája. I. Lamellibranchiák. (Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest. XXXII. P. III. p. 1—130.) Német nyelven is megjelent.
1939. Dr. Noszky Jenő: Az egierekkel azonos harmadkori puhatestűek Balassagyarmaton és az oligocén kérdés c. munkája. (Debreceni Szemle XIII.)
1939. Dr. Noszky Jenő: A kiscelli agyag puhatestűiről írott monográfiája. Ennek első része 1939-ben jelent meg. (Annales Musei Nationalis 32. kötete. p. 1—180+2 tábla.) Pars Minelologica Serlogica et Palaentologica-jában.
1940. A monográfia második része ugyanazon folyóiratban 33. kötetben. (p. 19—146.) (Annales Musei Nationalis Hung. 33.)
1940. Dr. Noszky Jenő: A Cserhát-hegység földtani viszonyai. Egy 1:75 000-es Földtani térképmelléklettel és 20 ábrával. A Magyar Földtani Intézet kiadása. A közlemény tartalmáért és forgalmazásáért a szerző felelős. Felelős kiadó: Noszky Jenő dr., Stadium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest V., Honvéd utca 10. Felelős: Győry Aladár igazgató. E. Noszky: Das Cserhát-Gebirge. Mit einer geol. Karte 1:75 000 und 20 ged. Profile. Budapest 1940. Stadium Sajtóvállalat Részvénytársaság.
1942. Dr. Noszky Jenő: Adatok az Északi és Középső Cserhát geológiai felépítéséhez. (I. b. p. 531—554.)

3. Salgótarján és környékének szénkutatásai.

1907. Noszky Jenő: A salgótarjáni szénvidék. (Kor. I. b. p. 268—270.)
1912. Noszky Jenő: A salgótarjáni szénterület földtani viszonyai. (Koch emlékkönyv p. 67—90.)
1915. Noszky Jenő: A Mátrától északra eső dombvidék. (Salgótarjáni szénterület) földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés p. 364—375.) Die geol. Verhältnisse des Hügellandes im n. Seit des Mátragebirges. (I. b. p. 404—413.)
1916. Noszky Jenő: Északnyugati Nógrád széntelepei. (A Salgótarjáni K.B.R.T.-nak In. lit. p. 1—26 + geológiai térkép.)
1918. Noszky Jenő: Az északnyugati Mátravidék széntelepei. (In. lit. p. 1—32 + geol. térképek. A Lipták és Társa Szénbányászata-nak.)
1919. Noszky Jenő: A könnyebben feltáráható Nógrádi szénterületek. (In. lit. p. 1—11. A Magyar Földtani Intézetnek.)
1920. Noszky Jenő: A Mátra déli aljának lignitjei. (In. lit. p. 1—8. A Salgótarjáni K.B.R.T.-nak.)
1921. Noszky Jenő: Magyarország megmaradt széntelepei. (A Szén. I. 2—3 lap.)
1922. Noszky Jenő: Északra levő nógrádi szénelőfordulások. (In. lit. p. 1—20 + térkép. A Salgótarjáni K.B.R.T.-nak.)
1927. Dr. Noszky Jenő: Herencsény vidékének szénelőfordulásai. (In. lit. p. 1—12. Dr. Szalay Tiborral a Bányamívelő R.T.-nak.)
1928. Dr. Noszky Jenő: A Mátraalja lignitmezői. (Bányászati Kohászati Lapok LXI. p. 221—223.)
1928. Dr. Noszky Jenő: Führer durch den Oligo-Miocén Gebiet der Salgótarján — Nógrádi Becken. (Magyar Földtani Intézet kiadványa. Paleontologen Tagen. p. 3—10.)
1945. Dr. Noszky Jenő: A tágabb értelemben vett salgótarjáni szénterület földrajzi viszonyai.
1947. Dr. Noszky Jenő: Lignitjeink. (Népszerű Földtani Értesítő. I. p. 15—17.)

4. Mátra.

1910. Noszky Jenő: Adatok a Mátra geológiájához. (M. Földtani Intézet. Évi Jelentés. p. 47—60.) Zur Geologie des Mátragebirgens I. b. 48—63.
1911. Noszky Jenő: A Mátra északnyugati oldalának pirokszen andezit telérjei. (Földtani Közöny 1911. p. 89. — Szakülési jegyzőkönyv.) A Mátra bázisának stratigráfiai és tektonikai viszonyaival kapcsolatban vázolja az itt levő hatalmas vulkánikus telérjeit a gyökérregióban s ezzel kapcsolatban az ezekről alkotott archeológiai furcsa hipotéziseket.

1911. Noszky Jenő: Adatok a nyugati Mátra geológiájához. (Földtani Intézet. Évi jelentés p. 46—60.) Zur Geologie d. west. Mátragebirges I. b. p. 50—60. A Mátrának Zagya-völgyi részleteivel és a Cserháttal való összeköttetésével foglalkozik.
1912. Noszky Jenő: Adatok a déli Mátra geológiájához. (Földtani Intézet. Évi jelentés p. 147—153.) Beiträge zur Geologie südlich Mátragebirge I. b. p. 163—170. A Mátra Alföld felé eső belső oldaláról szól.
1912. Noszky Jenő: A Mátra hajdankori gejzirjei. (Természet. I. b. p. 17.) Gejzerok antikvái des Mátra I. b. p. 24. A Mátra fiatalabb miocén korbeli post-vulkánikus működésének ma észlelhető nyomaival foglalkozik. A régi gejzirlerakódások roncsait, menilites palákat, a különféle hydroquarcit változásokat és a mai ásványvíz forrásokat stb. ismerteti.
1916. Noszky Jenő: A Mátrától északra levő dombos vidék földtani viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés p. 374—375.) A jól feltárt salgótarjáni szénmedence geológiai felvétele. A Mátrára is fontos, tektonikai irányok stb. megállapítása.
1924. Dr. Noszky Jenő: A magyar Középhegység északkeleti részének oligocén—miocén rétegei. Aquitanien (Földtani Közöny LIV. p. 131.) Az Aquitanien—alsó miocén alsó szintje, mátrai elterjedéséről, ill. jelentéséről is szól.
1925. Dr. Noszky Jenő: Adalékok a magyarországi talajmeszek faunájához. (Annales Musei Nationalis Hungarici XXII. p. 230—270.) A sámsonháza—márkházi piroxenandesit tufákra települő, kövületes, tufáshomokok és a mátraverebélyi lajtameszek faunáját is közli itt.
1926. Dr. Noszky Jenő: A magyar Középhegység északkeleti részének oligocén—miocén rétegei. I. Oligocén... A miocéntől való elhatárolás kérdései. (Annales Musei Nationalis Hungarici XXIV. p. 287—330.) A Mátrának és környezetének oligocén rétegeiről és facies változatairól is szól.
1927. Dr. Noszky Jenő: A Mátra hegység geomorphológiai viszonyai. Egy részletes 1:75 000 geológiai térkép melléklettel, egy 1:50 000 vázlatos térképpel és 10 ábrával. Kiadta a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottsága. III. p. 1—149. Kertész József Könyvnyomdája Karca-gon.
1928. Dr. Noszky Jenő: A Mátra őskrateri. (I. b. p. 192—194.)
1937. Dr. Noszky Jenő: Új cseviceforrások az északnyugati Mátra-szállón. (Földtani Értesítő Új folyamata. Budapest. II. p. 129—131.) II. Országunk egyéb területein kifejtett kutatásai. Bár ezen kutató munkássága nem tartozik szorosan megyénkhez, de a sokoldalú tevékenységének teljesebbé tétele érdekében kívánom a birtokomban levő ez irányú bibliográfia anyagát is közölni.
1907. Noszky Jenő: Magyarország vízerői. (A Kor. II. p. 40.)
1918. Noszky Jenő: A Magyar Érchegység délkeleti nyúlványainak geológiai viszonyai. (Földtani Intézet. Évi Jelentés. p. 89—98.)
1925. Dr. Noszky Jenő: Levantei forrásmeszek a pesti oldalon. (Földtani Közöny LV. p. 238—239.) Megjelent német nyelven is.
1928. Dr. Noszky Jenő: A magyar föld őseletének emlékei. (Debreceni Szemle. Debrecen III. p. 505—509.)
1929. Dr. Noszky Jenő: A Magyar Középhegység slírrétegei. Adatok slírkérdés megítéléséhez. (Debreceni Tud. Társaság II. oszt. Munkálatai III. p. 81—128.) Németül is megjelent.
1929. Dr. Noszky Jenő: A magyar föld őseletének emlékei. (Debreceni Szemle. IV. p. 81—128.)
1929. Dr. Noszky Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum érdekesebb új geológiai és paleontológiai szerzeményei. (Földtani Közöny. LIX.) Német nyelven is megjelent.
1930. Dr. Noszky Jenő: A Magyar Középhegység északkeleti részének oligocén—miocén rétegei. II. Miocén. (Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest. XXVII. p. 159—236.) Német nyelven is megjelent.
1930. Dr. Noszky Jenő: A M. föld őseletének emlékei. (Debreceni Szemle. IV. p. 45—54.)
1931. Dr. Noszky Jenő: Homokba temetett hegyek a pesti oldalon. (Ifjúság és Élet. Budapest IX. p. 197—199 és 292—293.)
1931. Dr. Noszky Jenő: Természetvédelmi feladataink a geológia terén. (Földtani Közöny LXI. p. 103—110.)

1933. Dr. Noszky Jenő: Adatok a visegrádi Duna-szoros teraszképződményeinek geológiai ismeretéhez. (Földtani Intézet. Évi Jelentés. In. lit. ad.)
1934. Dr. Noszky Jenő: A Duna-parti hegyrögök környezetének geológiai viszonyai. (In. lit. Magyar Földtani Intézet Évkönyve. Bp.) Német nyelven is megjelent.
1935. Dr. Noszky Jenő: Budapest környékének helvétien rétegei. (Földrajzi Közöny LXV. p. 163.) Német nyelven is megjelent.
1935. Dr. Noszky Jenő: A Börzsöny hegység északkeleti lábának geológiai viszonyai. (In. lit. Földtani Intézet. Évi Jelentés.)
1935. Dr. Noszky Jenő: Hogyan felelhetnek meg kisebb múzeumaink rendelkezésüknek. (Debreceni Szemle. p. 246—260.)
1936. Dr. Noszky Jenő: Borostyánkőlelet Óbudán. (Földtani Értesítő. II. p. 129—131.)
1936. Dr. Noszky Jenő: Az egri Felső Cattien Molluska faunája. Die Mollusken Fauna des oben Cattiens von Eger in Ungarn. (Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest. Pars. Min. Geol. etc. p. 53—115.) Német nyelven is megjelent.
1937. Dr. Noszky Jenő: A honti szakadék. (Földtani Közöny. LXVII. p. 172—174.) Német nyelven is megjelent.
1937. Dr. Noszky Jenő: A Börzsöny ősvulkáni kráterei között. (Ifjúság és Élet. p. 1—75.)
1938. Dr. Noszky Jenő: A magyar föld utolsó, tényeleges őstengerének nyomain. (Ifjúság és Élet. XIII. p. 164—167.)
1939. Dr. Noszky Jenő: Az északkeleti Börzsöny-bázis. (Ifjúság és Élet. XIII. p. 352—355.)
1942. Dr. Noszky Jenő: A Duna-balparti hegyrögök környezetének földtani viszonyai. (Évi Jelentés az 1936—38. évekről p. 473—501.)
1943. Dr. Noszky Jenő: Felsőoligocén sztratigráfiánk problémái. (F. K. LXXIII. p. 87—134 + 1 t.)
1943. Dr. Noszky Jenő: Geológiai képződményeink racionális beosztása és nomenclatúrája. (Tiszta VI. p. 109—119 + 2 táblázat, rövid német kivonata.)

A hagyatékban található kéziratok, szépirodalmi művei:

1. Vándorlások a Palócföldön. (Földtani, földrajzi, néprajzi vázlatok.) 470 oldal + ábrák.
2. Hollókő. (Kortörténeti regény. Késmárk—Budapest 1919—25., 871 old.)
3. Ősember nyomai a Palócföldön.
4. Utólérhetetlenek. Korkép a nemrég múltból. (Bethlen-korszak kifestés.) (1928. Budapest. 419 gépelt oldal.)
5. Altadiák. (Regény. Sashalom. 1929—1930. I—IV. rész. 562 oldal.)
6. A szűnyogvári daliák. (Regény. 1929—30. Sashalom. 131 oldal.)
7. Koplások. (Feljegyzések a XX. század elejének történetéből. 300 oldal.)
8. Saskó. (Regény. 397 gépelt oldal.)
9. A mi utaink. (Saját életének kora. 1926—1929. I—II—III. rész, 1639 oldal.) Ajánlva unokáknak, hogy legyenek jobb, belátóbb emberek. A szerző kívánsága, hogy csak 10 év múlva adják ki, halála után.
10. Vázlatok a Földanyánk arculatáról.

FORRÁSMUNKÁK

1. Noszky Jenő: A Nógrád megyei Karancs és környékének (salgótarjáni szénterület egy része) sztratigráfiai és tektonikai viszonyai. (A Magyarhoni Földtani Társulat, egyben „A Magyar Földtani Intézet” hivatalos közlönye Pap Károly dr. és Vogl Viktor dr. szerkesztésében. Negyedik kötet 1910. 68—69. oldal.)
2. Noszky Jenő: A salgótarjáni szénterület földtani viszonyai. (Koch-Emlékkönyv. Budapest 1912. 67—90.)
3. Id. Dr. Noszky Jenő: A CSERHÁT HEGYSÉG FÖLDTANI VISZONYAI. Egy 1:75 000-es földtani térképmelléklet és 20 ábrával. Magyar Földtani Intézet kiadása. Budapest 1940. Felelős: kiadó: Noszky Jenő dr. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest. Felelős: Győri Aladár igazgató.

4. Dr. Noszky Jenő: A MÁTRA HEGYSÉG GEOMORPHOLÓGIAI VISZONYAI. Egy részletes 1:75 000 Geológiai Térkép melléklettel, egy 1:50 000 vázlatos térképpel és 10 ábrával. Kiadta a Debreceni Tudományos Társaság Honismeretért Bizottsága. Kertész József Könyvnyomdája Karcagon, 1927.
5. Dr. Noszky Jenő: Hont és Nógrád vármegyék geológiai viszonyai. Nógrád és Hont vármegyék Monográfiája 9—51 oldal. Kiadja: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala Budapest, 1934.
6. Dr. Noszky Jenő: Ősföldtörténeti emlékek Ipolytarnócon. (Természet. XXV. évf. 1919. 28—30. lap.)
7. Ifj. dr. Noszky Jenő által édesapja életéről nyújtott dokumentációs adatok: Id. dr. Noszky Jenő önéletrajza stb.
8. Özv. Krieger Istvánné sz. Noszky Júlia közleményei Jenő bátyjáról.
9. Vadász Elemér: MAGYARORSZÁG FÖLDTANA. A szerző kétszeres Kosuth-díjas akadémikus. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1953.
10. Magyar Életrajzi Lexikon. Második Kötet. Akadémiai Kiadó Budapest, 1963. 302. oldal. Dr. Noszky Jenő. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes.
11. Földtani Közlöny. 1951. LXXXI. 7—9 füzet 232—234. Dr. Noszky Jenő.
12. Schreter Zoltán: Emlékbeszéd. Id. Noszky Jenő fölött. (Földtani Közlöny 81. 1951. p. 231—237.)
13. Dr. Bogsch László egyetemi tanár, id. dr. Noszky Jenő halálának 25 éves évfordulóján tartott megemlékező beszédének kézirata.

KERÉNYI DÁNIEL:

id. Noszky Jenő
(1880—1951)

Noszky Jenő geológus sokoldalú tudományos, irodalmi munkásságát kívánja bemutatni a szerző, mivel a tudós életének fő területe Nógrád megye volt.

Noszky Jenő, Nagykereskenyben született 1880-ban. Ifjúságát Nógrád megyében töltötte, 1906-ban középiskolai tanári diplomát szerzett Budapesten. 1923-ban bölcsészdoktori címet szerzett. Egészen fiatalon kezdte meg a nógrádi terület geológiai kutatását. Munkássága azonban nem csak a szűkebb hazára szorítkozott, hanem Magyarország egész területét behálózta. Kutatásai neves szakfolyóiratokban jelentek meg, és a szerző ezek ismertetésére vállalkozott, amikor a geológus életrajzát megírta.

DÁNIEL KERÉNYI:

Jenő Noszky, der Ältere
(1880—1951)

Der Verfasser wünscht die vielseitige, wissenschaftliche und literarische Arbeit des Geologen Jenő Noszky zu schildern, weil das Hauptgebiet im Leben des Wissenschaftlers der Bezirk Nógrád war.

Jenő Noszky ist 1880 in Nagykereskény geboren. Seine Jugend verbrachte er im Bezirk Nógrád. Im Jahre 1906 erwarb er in Budapest das Lehrer-Diplom für die Mittelschule. 1923 bekam er den Titel des Doktoros der Philosophie. Schon ganz jung begann er seine geologischen Forschungen auf dem Gebiet Nógrád.

Seine Tätigkeit begrenzte nicht nur seine enge Heimat, sondern benetzte das ganze Gebiet von Ungarn.

Über seine Forschungen schrieben prominente Fachzeitschriften und der Verfasser unternahm deren Bekanntgabe, als er den Lebenslauf des Geologen niederschrieb.

Vonsik Ilona

Böjtös Sándor (1896—1975)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom létrejötténél és a szocializmus országa első ezer napjának harcaiban közel százezer magyar internacionalista vett részt, a menekültek és hadifoglyok nagy nemzetközi szolidaritásának jegyében.

Megyeinkben ötezerre tehető azoknak a száma, akik fegyverrel vagy szerszámmal a kezükben segítették a proletárforradalom győzelmét. Köztük volt **Böjtös Sándor** is, az omszki hadifogoly tábor „láger-komité” tagja, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által adományozott Harci Erdemérem tulajdonosa. 1918 őszén tért haza hadifogságból. A Magyar Tanácsköztársaság védelmi harcaiban mint a 6-os vasas ezred önkéntese vett részt. 1924-ben lépett be a kommunista pártba. 1928—1934-ig Dél-Amerikában kereste boldogulását. Ott is harcos forradalmár volt. 1939 tavaszától 1944 végéig rendőri felügyelet alatt állt. A felszabadulás után különböző pártfunkciókat viselt. Párttagságának 50. évfordulója alkalmából a Munka Erdemrend arany fokozatával tüntették ki.

1975. június 3-án bekövetkezett halálával egy példás, küzdelmekkel és megpróbáltatásokkal teli élet zárult le.

★ ★

1896. szeptember 14-én született Ipolynyéken. Szegényparaszti családból származott. Édesapja Böjtös András, édesanyja Pobori Jozefina. Születésének évében ünnepelte a dualista Magyarország országalapításának ezeréves évfordulóját.

Az elemi iskola 6. osztályának elvégzése után szeretett volna továbbtanulni. Mikor e szándékát közölte szüleivel, édesapja — bár lehangoltan — igazat adott fiának. Ő is a tanulásban, az ezen keresztüli felemelkedésben látta az útját annak, hogy a szegényparaszti sorból kilépjen. Mert „hiába dolgozik, küzd a paraszt ember, még sincs becsülete — érvelt édesapja. — Az urak fülünk hallatára buta parasztnak neveznek. Ha a tanulásról esik szó, nyíltan megmondják: nem kell nektek iskola, elég, ha annyit tudtok, ha esik az eső, beálltok az eresz alá. A paraszt maradjon az eke

szarvánál, ne akarjon urizálni. Úgy bánnak velünk, mint a közönséges csavargókkal, pedig mi nehéz munkát végzünk. Ebbe görbül bele a derekunk. Állandó félelem gyötör bennünket, csak a jó isten látja, hogy megnyit szenvedünk. Amikor a kisbíró megveri a dobot, arra gondolunk, kihez jön már megint a végrehajtó, kinek a házát, földjét árverezik el. Kinek az óljából vezetik ki megint a tehenet, a disznót, vagy veszik el kis bútorát, dunnáját s a feje alól párnáját. Arra is kell gondolni fiam, hogy négyen vagytok testvérek, s ha ezt a pár hold földünket eladom iskoláztatásodra, s ha nem sikerül a terved, nem tudsz segíteni rajtunk, akkor mi lesz velünk és testvéreiddel?"¹ Szülei aggodalma a századforduló első évtizedének végén jogos és indokolt volt.

Böjtös Sándor tanulás utáni vágya — ha nem is abban a formában, ahogyan szeretne volna — beteljesült. Édesapja vetette fel annak lehetőségét, hogy elmehetne inasnak. A kovács- és a csizmadiaszakma jó mesterség, ebből falun is meg lehet élni. Rövid gondolkodás után a csizmadia mesterségre esett választása. 1910-ben, 14 éves korában Balassagyarmatra került inasnak, Laczkó István csizmadia mesterhez. 1914-ben szabadult fel, szerezte meg a segédlevelet. 1915-ben Budapestre ment, ahol a cipész- és csizmadia-szakszervezetben történő jelentkezés után Blaskó János IX. ker. Ferenc körüti csizmadiaüzemébe közvetítették ki.

Az imperialista körök által kirobbantott első világháború, mint annyi más ember sorsát, Böjtös Sándor életét is más mederbe terelte. Még abban az évben, mikor szakmája gyakorlását elkezdte, besorozták katonának és májusban behívták az esztergomi 26-os gyalogezredbe. Pár hónapos kiképzés után gróf Jankovich Béla tésa-szetei földbirtokára vitték aratni és csépelni mintegy 25 katonatársával együtt. 1915 augusztusában a 14. menetszázaddal kiküldték az orosz frontra. Indulás előtt az ezred „regiment-pátéré” megáldotta a fegyvereket és lelkesítő szavakkal búcsúztatta a katonaruhába öltöztetett munkásokat és parasztokat. „Menjetek, védjétek meg a hazát, verjétek meg, semmisítsétek meg az ellenséget.”² A katonazenekar indulójára elindították a menetszázadot az imperialista világháború vágóhidjára.

1915. októberében Novoje-Alexijnél fogságba került. 30 napos gyaloglás után érkezett meg Kijevbe, cári kozákok kíséretében. Kijev határában, egy erdőben volt a gyűjtőtábor. Vérhasjárvány fertőzte a hadifoglyokat. A betegeket Cseljabinszkbe szállították kórházi kezelés céljából. Böjtös Sándort is, akinek lába sérült meg, 1916. január 1-én feltették egy Szi-bériába induló hadifogoly-szerelvényre és Omszkba vitték. Az omszki hadifogolytáborban barakkokban helyezték el őket.

Böjtös Sándornak a forradalmi szocialista eszmékkel való találkozása az omszki hadifogolytáborban kezdődött el. Itt ismerkedett meg Fodor József karcagi köművessel, aki jól ismerte a szocialista tanításokat, alapelveket, és magyarázta a kapitalista kizsákmányolás formáit és módszereit, feltárta a társadalmi igazságtalanságokat és a háború imperialista jellegét. A hadifoglyok politikai felvilágosítása mindennapos volt a táborban.

1915—1916 folyamán megindult a hadifoglyok szervezkedése. A bolsevikok a hadifoglyokkal kapcsolatos politikájukat a Pravda 1917. június 3—4-i számában fejtették ki. A hadifogoly munkásokban és parasztokban osztálytestvéreket, a szocialista forradalom leendő katonáit, a forradalom sajátos tartalékát látták.

1917 nyarán mintegy 300 főből álló hadifogoly tisztcsoport érkezett Omszkba, köztük Ligeti Károly zászlós is. Ligeti a tisztekkel történt nézeteltérés után otthagyta a tiszti barakkot és a munkások-parasztok közé költözött. Bőjtösök tudomást szereztek erről, és öten felkeresték Ligetit 1917 augusztusában. Fodor József örömenek adott kifejezést, hogy a tisztek között is akadt olyan, aki megértette az idők szavát, és a proletárok közé állt. Ligeti hasonló örömmel üdvözölte őket, akik felismerték osztályhelyzetüket és megértették a történelem hívó szavát. Ettől a naptól kezdve rendszeresen találkoztak a hadifoglyok Ligeti Károllyal, aki tanítómeszterük lett. Előadásokat tartott a hadifoglyoknak a társadalmi fejlődés szakaszairól, a magyar szabadságharcok menetéről, a bolsevikok harcairól. Akik részt vettek az első előadásokon, elmondták hadifogoly társaiknak a hallottakat és szervezték őket a következő előadásra.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom alapvető változást hozott a hadifoglyok életében is. A szovjet kormány 1917. decemberi határozata alapján a Szovjet-Oroszország területén élő dolgozók egyenjogúságot nyertek és élveztek. A szovjetek megszüntették a hadifogolytáborok börtönjellegét. A dolgozó hadifoglyok ugyanolyan jogokat élveztek, mint az orosz munkások.

Ligeti Károly a bolsevik párt omszki szervezetével és a városi szovjettel együttműködve 1917 végén megkezdte a párt szervezési munkáját. A testvéri szolidaritásukról biztosító levelükben a hadifoglyok nyíltan vallották, hogy „...mi az orosz forradalom szövetségesei lettünk és most együtt megyünk önökkel”. S egyben kéri „...Segítsenek, hogy mi hadifoglyok szabadon tanulhassunk és egymást is taníthassuk. Adjanak jogot, hogy szabadon szervezhessünk gyűléseket és sajtót...”³

Kérésük meghallgatásra talált. 1918. január 28-án (február 10.) megjelent a Forradalom című lap első száma, melyben a szerkesztőség üdvözlöi az Omszki Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Szovjetjét, s egyben biztosítja az új forradalmi hatalmat, hogy „Mi, nyugat-európai proletárok csatlakozunk az orosz forradalmi néphez, az összes elnyomottak felszabadításáért vívott szent küzdelmében”.⁴

A táboron belül, a párt mellett nemzetiségi szekciók szerveződtek. Bőjtös Sándorék a magyar–román közös csoporthoz tartoztak. Megalakították a hadifoglyok szervezetét, megválasztották a „lágerekomitét”, melynek tagja lett Bőjtös Sándor is. Ez a szervezet a Vörös Gárdával együtt ellenőrizte a táborok belső életét, biztosította a rendet, fegyelmet és beavatkozott ott, ahol nem akarták megérteni az új idők új szavát.

1918 januárjában a bolsevik párt városi bizottsága a helyi szovjettel közösen egy vörös zászlót ajándékozott a tábornak. A zászlót Ligeti Károly adta át Fodor Józsefnek és Bőjtös Sándornak. Ők a zászlót elhelyezték a korszolyapálya zászlótartóján. Február végén Bőjtös Sándor lágerekomité-ügyeletes volt, amikor jelentették neki, hogy a zászlót egy tiszt eltávolította. Bőjtös Sándor 4 vörösgárdistát vett maga mellé és a tiszti lágerbe ment. Erélyes felszólításra egy osztrák zászlós jelentkezett, hogy ő volt a tettes a vörös zászló eltávolításában. Bőjtös az osztrák tisztet letartóztatta és a vörösgárdistákkal fogdába kísértette. A nemzetközi tribunál az osztrák tisztet 30 napi fogdára ítélte.⁵

Az omszki táborban levő magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmáról készült — a dán misszió hadifoglyügyi megbízottjának — jelentése is foglalkozik ezzel az ügygel, mely szerint 1918. március 19-én egy tisztjelölt

eltávolítja a korcsolyapályán felvont forradalmi zászlót. Válaszul a legénység vörös zászlót von fel a tisztí pavilonra, miközben a Marseillaise-t éneklik.⁶

Böjtös Sándor 1918. május elsejét még Omszkban töltötte. Ez volt az első május elseje, melyen részt vett. Így emlékezik vissza: „Minden május 1., melyet átéltem, emlékeztető, lelkesítő és további forradalmi harcokra ösztönző volt. De a legmélyebb érzést, amely kitörölhetetlenül él emlékezetemben a történelmi jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az első, az 1918. évi szabad május 1. váltotta ki bennem Omszkban. A volt hadifoglyok ezrei már kora reggel gyülekeztek és Ligeti Károly, Rabinovics József, valamint az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt más funkcionáriusainak vezetésével a Szovjet Dom előtti térre vonultunk. Innen Szovjet-Oroszország soknemzetiségű, hatalmas, több-ezres tömegeihez csatlakozva, vörös zászlók sűrűjében, örömtől sugárzó arccal, forradalmi jelszavakat hirdető transzparenszek alatt, mozgalmi dalokat énekelve meneteltünk az ünnepi nagygyűlés színhelyére. Szovjet-Oroszországban elsőnek a világon magasan lengő lenini zászlók meggyőzően hirdették Marx és Engels »Világ proletárjai egyesüljetek!« jelszavának megvalósítását a világ egyhatodán. Az ünnepi szónokok lelkesítő, lángoló beszédekben méltatták a lenini bolsevik párt vezetésével az oroszországi proletariátus által végrehajtott, s az egész világra kiható szocialista forradalom történelmi jelentőségét, egy új korszak kezdetét.”⁷

A tömeg soknyelvűsége egy gondolatot fejezett ki: „Felszabadulni, forradalmat szítani, bárhová dobjon is a sors bennünket.” Jelentéktelen számú menseviktársaság meg akarta zavarni a felvonulást, „Le az erőszakkal” feliratú táblával tüntettek a forradalom ellen. Az ünneplő tömeg a felvonulás után megkoszorúzta az elesett vörösgárdisták sírját. Ligeti Károly szavaira így emlékezett Böjtös Sándor: „Az elesett vörösgárdisták május 1-én megkoszorúzott síremléke arra kötelez bennünket, hogy boszszunk tüzével forradalmi lángra gyűjtsuk az egész világot.”⁸

1917 végén, 1918 elején Ligeti Károly vezetésével Omszkban is megalakult az internacionalista szociáldemokrata hadifoglyok bizottsága. Az internacionalista hadifoglyok oroszországi kongresszusa 1918. április 14–18. között ülésezett Moszkvában. A kongresszus egyik ajánlása volt, hogy a hazaindulók körében terjeszteni kell a forradalmi eszméket. Az oroszországi forradalmi hadifogly-bizottság 1918. április 18-án felhívást intézett a hazatérő hadifoglyokhoz. A röplap formájában megjelent felhívás lázadásra szólította a hazatérőket. „Lázadástokat ne hagyjátok elnyomni se fegyverrel, se szép szavak által. Vigyétek a forradalmat, a proletárokat és parasztokat forradalmát egészen a végig: a földnek, a gyárnak, a dolgozók társadalmának kezébe vételéig... Vegyétek kezétekbe az államhatalmat! Változtassátok át a vagyonos osztály uralmának eszközéből a burzsoázia elnyomásának eszközévé. Alkossátok meg a proletárdiktatúrát, hogy megszüntethesetek minden elnyomást, minden kizsákmányolást... Fegyverrel a kézben, izzó gyűlölettel a szívekben, lázadjatok fel. Pusztítsátok el mindent, ami felszabadulástok útjában áll. Ha nem ti pusztítjátok el őket, ők pusztítanak el benneteket... Hazatérő hadifogly munkások, parasztok! Legyetek előharcosai a proletárok nemzetközi szociális forradalmának.”⁹

Az omszki hadifoglytábor lakóinak egy csoportját 1918. május első hetében indították haza. Köztük volt Böjtös Sándor is. A táborban búcsú-

atát tartottak azoknak, akik hazafelé igyekeztek. Rabinovics József útravalóul a következőket mondotta: „Testvérek! Ti, akik hazamentek, láttátok az orosz proletariátus harcát, a felszabadulásért vívott küzdelmét. Kövessétek példájukat, lázadjatok fel, tagadjátok meg az engedelmességet, ne menjete a vágóhidra. Vigyétek haza magatokkal az orosz proletariátus és a szegény parasztság forradalmi lángját. Harcoljatok otthon, ha kell a munkóitokkal is a szocializmusért. Éljen a magyarországi munkás-paraszt forradalom! Éljen a magyarországi proletárdiktatúra.”¹⁰

Ez volt az omszki búcsú. Az utazás Omszktól Szamaráig sima volt. Május 18-án Molodecsnónál átérték a határon. Itt gróf Somsich huszárkapitány, határőrparancsnok egy névsorral ellátott listával érkezett a vonatra. A listán 21 név feketéllett, köztük Böjtös Sándor neve is. Ki a vagonból! — ordította Somsich. Felvegyem-e a kabátom? — kérdezte Böjtös. Kurtán csak annyit felelt: Nem! Böjtös akkor a pad alá nyúlt és két mankót vett elő. A kapitány megváltozott hangon kérdezte: Rokkant maga, fiam? — Igenis, rokkant vagyok, de csak 21 éves vagyok mindössze, százados úr!” Vegye fel a kabátját is, — mondta halkan. Huszonegyen álltak sorban a vagon előtt, mikor egy galíciai őrmester, aki Omszkban a Vörös Segély komisszió vezetőállására pályázott, a kapitánytól szalutálva kérdezte: „Kapitány úr, alássan kérem, hová vigyem azt a mankós csűrhet? — Oda az akácfára, ni, a bitang, hazaáruló gazembereit.”¹¹

Abban az időben a „rendcsinálók” mindenütt felhúzták a forradalomtól szerintük megfertőzött munkásokat. Böjtösök a kapitány szavaiból arra következtettek, hogy rájuk is ez a sors vár. „Magamban azon gondolkodtam — írta Böjtös Sándor —, hogy ha fel is akasztanak, de legalább azokhoz az emberekhez, akikkel együtt töltöttük a hadifogolyéveket, egy pár jó szót szólok.” De megjelentek a peronon a Magyarországon fogságban volt orosz katonák és átkiabáltak hozzájuk: „Fel kell akasztani azokat a csillagos hóhérokat! (tiszteteket — V. I.) Pirossal volt a sapkarózsájuk bevonva, mentek vissza új, szabad hazájukba, Oroszországba.”¹²

Az akácfára való akasztás hangoztatása csak a jövőre vonatkozó figyelmeztető megfélemlítés volt. Rövid ott-tartózkodás után egy német közzölte velük, hogy külön vagonba szálljanak fel, ne „fertőzzék” meg a többi volt hadifoglyot. A szerelvény utolsó marhavagonjában helyezték el őket, ahol fegyveres katonák őrködtek. Ivángorodba érkezve „ünnepi” ebéd várta őket. Gulyás és egy kulacs bor. Ennek láttán eszükbe jutottak Lígeti Károly szavai: „Hazamentek testvérek, kaptok egy kulacs bort, kéthónapi szabadságot és utána ki az olasz frontra...” Tehát a jóslás első szakasza beteljesült. A bort nem itták meg, a sinek közé öntötték.¹³

A vonat robotgott tovább. Zsolnán és Nagyszombaton „Vigyék azokat a bolsevikokat tovább” jelszóval fogadták őket. Pozsonyban a 19-es „garnizonospítál”-ban kaptak elhelyezést. Öt napig tartózkodtak itt, majd 40 fegyveres katona kíséretében — mint internáltakat — Kenyérmezőre szállították őket. Már Pozsonyban a gyógyhelyen lelkükre kötötték, hogy politizálni tilos. Kenyérmezőre menet egy néni a vonaton elszólta magát, hogy ott minden éjjel kivégeznek 10—12 embert. Böjtös Sándor közben meghallotta egy újságáros hangját és vett egy Népszavát. A lap hasábjain vastag betűkkel szedve: „Köszönjön le a kormány!” Böjtös Sándor örömmel újságolta társainak, hogy „rohad már a burzsuj banda és nem minket fognak felakasztani, hanem mi fogunk akasztani.”¹⁴

eltávolítja a korcsolyapályán felvont forradalmi zászlót. Válaszul a legénység vörös zászlót von fel a tiszti pavilonra, miközben a Marseillaise-t éneklük.⁶

Böjtös Sándor 1918. május elsejét még Omszkban töltötte. Ez volt az első május elseje, melyen részt vett. Így emlékezik vissza: „Minden május 1., melyet átéltem, emlékeztető, lelkesítő és további forradalmi harcokra ösztönző volt. De a legmélyebb érzést, amely kitörölhetetlenül él emlékezetemben a történelmi jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az első, az 1918. évi szabad május 1. váltotta ki bennem Omszkban. A volt hadifoglyok ezrei már kora reggel gyülekeztek és Ligeti Károly, Rabinovics József, valamint az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt más funkcionáriusainak vezetésével a Szovjet Dom előtti térre vonultunk. Innen Szovjet-Oroszország soknemzetiségű, hatalmas, több-ezres tömegeihez csatlakozva, vörös zászlók sűrűjében, örömtől sugárzó arccal, forradalmi jelszavakat hirdető transzparenszek alatt, mozgalmi dalokat énekelve meneteltünk az ünnepi nagygyűlés színhelyére. Szovjet-Oroszországban elsőnek a világon magasan lengő lenini zászlók meggyőzően hirdették Marx és Engels »Világ proletárjai egyesüljetek!« jelszavának megvalósítását a világ egyhatodán. Az ünnepi szónokok lelkesítő, lángoló beszédekben méltatták a lenini bolsevik párt vezetésével az oroszországi proletariátus által végrehajtott, s az egész világra kiható szocialista forradalom történelmi jelentőségét, egy új korszak kezdetét.”⁷

A tömeg soknyelvűsége egy gondolatot fejezett ki: „Felszabadulni, forradalmat szítani, bárhová dobjon is a sors bennünket.” Jelentéktelen számú menseviktársaság meg akarta zavarni a felvonulást, „Le az erőszakkal” feliratú táblával tüntettek a forradalom ellen. Az ünneplő tömeg a felvonulás után megkoszorúzta az elesett vörösgárdisták sírját. Ligeti Károly szavaira így emlékezett Böjtös Sándor: „Az elesett vörösgárdisták május 1-én megkoszorúzott síremléke arra kötelez bennünket, hogy boszszunk tüzével forradalmi lángra gyújtsuk az egész világot.”⁸

1917 végén, 1918 elején Ligeti Károly vezetésével Omszkban is megalakult az internacionalista szociáldemokrata hadifoglyok bizottsága. Az internacionalista hadifoglyok oroszországi kongresszusa 1918. április 14—18. között ülésezett Moszkvában. A kongresszus egyik ajánlása volt, hogy a hazaindulók körében terjeszteni kell a forradalmi eszméket. Az oroszországi forradalmi hadifogoly-bizottság 1918. április 18-án felhívást intézett a hazatérő hadifoglyokhoz. A röplap formájában megjelent felhívás lázadásra szólította a hazatérőket. „Lázadásokat ne hagyjátok elnyomni se fegyverrel, se szép szavak által. Vigyétek a forradalmat, a proletárok és parasztok forradalmát egészen a végig: a földnek, a gyárnak, a dolgozók társadalmának kezébe vételéig... Vegyétek kezeitekbe az államhatalmat! Változtassátok át a vagyonos osztály uralmának eszközéből a burzsoázia elnyomásának eszközévé. Alkossátok meg a proletárdiktatúrát, hogy megszüntethessetek minden elnyomást, minden kizsákmányolást... Fegyverrel a kézben, izzó gyűlölettel a szívekben, lázadatok fel. Pusztítjátok el mindent, ami felszabadulástok útjában áll. Ha nem ti pusztítjátok el őket, ők pusztítanak el benneteket... Hazatérő hadifogoly munkások, parasztok! Legyetek előharcosai a proletárok nemzetközi szociális forradalmának.”⁹

Az omszki hadifogolytábor lakóinak egy csoportját 1918. május első hetében indították haza. Köztük volt Böjtös Sándor is. A táborban búcsúz-

tatót tartottak azoknak, akik hazafelé igyekeztek. Rabinovics József útravalóul a következőket mondotta: „Testvérek! Ti, akik hazamentek, láttátok az orosz proletariátus harcát, a felszabadulásért vívott küzdelmet. Kövessétek példájukat, lázadatok fel, tagadjátok meg az engedelmességet, ne menjete a vágóhidra. Vigyétek haza magatokkal az orosz proletariátus és a szegény parasztság forradalmi lángját. Harcoljatok otthon, ha kell a munkóitokkal is a szocializmusért. Éljen a magyarországi munkás-paraszt forradalom! Éljen a magyarországi proletárdiktatúra.”¹⁰

Ez volt az omszki búcsú. Az utazás Omszktól Szamaráig sima volt. Május 18-án Molodecsnónál átértek a határon. Itt gróf Somsich huszárkapitány, határőrparancsnok egy névsorral ellátott listával érkezett a vonatra. A listán 21 név feketéllett, köztük Böjtös Sándor neve is. Ki a vagonból! — ordította Somsich. Felvegyem-e a kabátom? — kérdezte Böjtös. Kurtán csak annyit felelt: Nem! Böjtös akkor a pad alá nyúlt és két munkót vett elő. A kapitány megváltozott hangon kérdezte: Rokkant maga, fiam? — Igenis, rokkant vagyok, de csak 21 éves vagyok mindössze, százados úr! — Vegye fel a kabátját is, — mondta halkan. Huszonegyen álltak sorban a vagon előtt, mikor egy galíciai őrmester, aki Omszkban a Vörös Segély komisszió vezetőállására pályázott, a kapitánytól szalutálva kérdezte: „Kapitány úr, alássan kérem, hová vigyem azt a munkós csürhét? — Oda az akácfára, ni, a bitang, hazaáruló gazembereit.”¹¹

Abban az időben a „rendcsinálók” mindenütt felhúzták a forradalomtól szerintük megfertőzött munkásokat. Böjtösék a kapitány szavaiból arra következtettek, hogy rájuk is ez a sors vár. „Magamban azon gondolkodtam — írta Böjtös Sándor —, hogy ha fel is akasztanak, de legalább azokhoz az emberekhez, akikkel együtt töltöttük a hadifogolyéveket, egy pár jó szót szölok.” De megjelentek a peronon a Magyarországon fogságban volt orosz katonák és átkiabáltak hozzájuk: „Fel kell akasztani azokat a csillagos hóhérokat! (tisztiket — V. I.) Pírossal volt a sapkarózsájuk bevonva, mentek vissza új, szabad hazájukba, Oroszországba.”¹²

Az akácfára való akasztás hangoztatása csak a jövőre vonatkozó figyelemztető megfélemlítés volt. Rövid ott-tartózkodás után egy német közölte velük, hogy külön vagonba szálljanak fel, ne „fertőzzék” meg a többi volt hadifoglyot. A szerelvény utolsó marhavagonjában helyezték el őket, ahol fegyveres katonák örködtek. Ivángorodba érkezve „ünnepi” ebéd várta őket. Gulyás és egy kulacs bor. Ennek láttán eszükbe jutottak Lígeti Károly szavai: „Hazamentek testvérek, kaptok egy kulacs bort, kéthónapi szabadságot és utána ki az olasz frontra...” Tehát a jóslás első szakasza beteljesült. A bort nem itták meg, a sinek közé öntötték.¹³

A vonat robogott tovább. Zsolnán és Nagyszombaton „Vigyék azokat a bolsevikokat tovább” jelszóval fogadták őket. Pozsonyban a 19-es „garnizonspítál”-ban kaptak elhelyezést. Öt napig tartózkodtak itt, majd 40 fegyveres katona kíséretében — mint internáltakat — Kenyérmezőre szállították őket. Már Pozsonyban a gyógyhelyen lelkükre kötötték, hogy politizálni tilos. Kenyérmezőre menet egy néni a vonaton elszölte magát, hogy ott minden éjjel kivégeznek 10—12 embert. Böjtös Sándor közben meghallotta egy újságáros hangját és vett egy Népszavát. A lap hasábjain vastag betűkkel szedve: „Köszönjön le a kormány!” Böjtös Sándor örömmel újságolta társainak, hogy „rohad már a burzsuj banda és nem minket fognak felakasztani, hanem mi fogunk akasztani”.¹⁴

Kenyérmezőn már az első napon hadbírói kihallgatásra vitték a volt hadifoglyokat. Arra akarták rábeszélni őket, hogy valljanak be mindent és akkor szabadok lesznek. Nem vallottak be semmit, mert nem volt mit bevallaniuk. Egy hónap múlva a csoport egyik tagja a hadbíró mellé került irodai munkára. Ez Bőjtöséknek előny volt, mert megismerhették az akták tartalmát, az omszki események jelentésszerű leírását.

Minden másnap hadbíroság elé citálták a csoport tagjait, de ők nem féltek az ítélettől. Hittek a közeli proletárforradalomban. Több mint két hónapon keresztül hetenként 3—4 alkalommal állították hadbíroság elé. Minden kihallgatásnak az volt a fő célja, hogy beszéljenek az omszki szervezkedésről, a bolsevikokkal kiépült kapcsolatról. Külön felsorolták Ligeti Károly, Rabinovics József, Kun Béla, Fodor József nevét. Azt próbálták bizonyítani, hogy ismerték őket, hiszen ők szervezték be Bőjtöséket a kommunisták közé, hogy itthon is forradalmat csináljanak. Rendszeresen érdeklődtek afelől is, hogy kiket küldtek még haza rajtuk kívül, kikkel van kapcsolatuk, kiket ismernek idehaza, ki volt még beszerelve az omszki csoportba a most érkezettek közül, milyen vöröaszászló-ügy volt Omszkban stb.¹⁵

A csoport tagjai közül öten voltak fontosabb beosztásban Omszkban a fogolytáborban, de a kis kollektíva öntudatos magatartást tanúsított: egy ember sem akadt, aki saját egyéni szabadságáért kockára tette volna a többség szabadságát. A csoport a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tüzében, Ligeti Károly példamutató, bátor, lelkesítő magatartásával kövacsolódott össze.

A volt hadifoglyok látogatását megszigorították. Bőjtös Sándor édesanyja szegény parasztasszony volt, mégis felkereste fiát, s hazai kosztot vitt fiának. Egy alkalommal meglátogatta apja is, kit katonamundérba bújtattak. Nyolcheti megfigyelés és kihallgatás után visszavitték az ezredhez. Innen kéthónapi fogolyszabadságot kapott. Hazament Ipolynyékra. A szabadság leteltével Komáromba utazott felülvizsgálatra, ahol közölték vele, hogy csak újabb 2 hónap múlva kerül rá a sor. Hazafelé menet a vonaton érte a polgári demokratikus forradalom híre. Otthon házi kezeléssel hozta rendbe lábait, s az újbóli felülvizsgálaton nem jelent meg.

Gyógyulása után Balassagyarmatra ment, ahol már megalakult a nemzetőrség. Mint katonaviselt ember nemzetőrnek akart beállni, de a parancsnok, Vanya Gábor tudta, hogy Szovejet-Oroszországból jött haza, s elutasította kérelmét.

1918 decemberében Budapestre utazott, többek között azzal a nem titkolt gondolattal, hogy omszki elvtársaival találkozzék. Budapesten a Bőrmunkások Szakszervezetében jelentkezett elhelyezkedés és tagfelvétel céljából, s egyben érdeklődött a Kommunisták Magyarországi Pártjába való belépés lehetőségeiről. Ott azt a választ kapta, hogy a szakszervezeti tagság egyben a pártigazolvány is. Munkát Újpesten a Váci u. 1. sz. alatti Schwarcz és Tsa Cipőgyárban kapott. Itt az üzemi szakszervezeti csoporttal vett részt a KMP rendezvényein, és azokban a tüntetéseken, amelyek 1919. február—március fordulóján letartóztatott kommunista vezetők ki szabadítását követelték.

A Magyar Tanácsköztársaság létrejötte után a Wolfner gyárban kapott munkát, miután előző munkahelyéről elbocsátották. 1919. május 1-én, a proletariátus nagy nemzetközi ünnepén harci riadót fújtak a Tanácsköztársaság védelmére. Bőjtös Sándor otthagyt a gyári beosztását, és be-

állt a 6-os vasasezredbe vöröskatonának. Az egységet az északi frontra vezényelték, amely Érsekújvár és Léva körzetében nagy lelkesedéssel és győzni akarással harcolt. Június végén a Csífér—Mohi térségben a csepeli 22-es vasasezred szomszédságában volt a harcálláspontjuk. A magyar Vörös Hadsereg katonáinak nagy többsége, köztük Böjtös Sándor is abban a reményben élt, hogy a Kárpátok térségében találkozhatnak a szovjet Vörös Hadsereggel és egyesülve folytatják a harcot a végső győzelemig. Reményük szertefoszlott, mert tudomásukra hozták, hogy Böhm rendelte értelmében a felszabadított területekről vissza kell vonulni. Csalódottság és lehangoltság lett úrrá a vöröskatonákon. Az északi frontról visszatérve Fót községbe irányították az egységet. Innen pár nap múlva átszervezve, Szeged alá, Kistelekre vezényelték őket. Itt voltak mindaddig, míg a Horthy-tisztek újságolták, hogy a „kommün megbukott”. Hívták a vöröskatonákat, hogy menjenek a fehér hadseregbe. Böjtösék azonban összetörték fegyvereiket, és megindultak gyalog Budapest felé. A katonaruhákat útközben civilre cserélték fel.

Budapesten már román és magyar ellenforradalmi tisztek igazoltatták. Sikerült egérutat nyernie, és a Budapeستől mintegy 80 km-re levő Ipolynyékre hazamenni. Néhány nap múlva azonban itt is kezdték összeszedni a direktórium tagjait, és a vöröskatonákat. Böjtös Sándor ekkor elment a faluból Zólyomba dolgozni. A Berán és Sivák cég cipőgyárában helyezkedett el. Egy évig dolgozott itt, ahol a szocialista cipész-szakszervezet létrehozásával próbálkozott. Ennek sikertelensége után a beszercebényai bőrmunkás-szakszervezettel teremtett kapcsolatot, s az ő irányításukkal béremelési sztrájkot szervezett. Az eredményes sztrájk után Böjtös Sándort elbocsátották. Visszament Ipolynyékre, s mivel a szakmában nem tudott elhelyezkedni, a szakma gyakorlására iparendélyt kért, s kapott. 1928-ig mint csizmadia kisiparos gyakran ajánlotta fel műhelyét megbeszélések, politikai gyűlések tartására.

1924-ben alakult meg a Csehszlovák Kommunista Párt ipolynyéki alapszervezete és a Vörös Szakszervezet földmunkás-csoportja. Böjtös Sándor, mint a párt egyik szervezője mintegy 12 elvtársával ott volt a párt megalakulásánál. A pártszervezet első tagjai gazdasági cselédek, napszámosok és iparosok voltak. Többen közülük a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben teljesítettek szolgálatot. Mind a pártalapszervezetben, mind a vörös szakszervezetben Böjtös Sándor az elnöki tisztséget töltötte be. Tömegkapcsolatuk és politikai-ideológiai munkájuk eredményeként az 1927-es községi választások idején a bíró a kommunista pártból került ki.¹⁶

Az ipolynyéki pártszervezetnek szoros kapcsolata volt a környező községek pártszervezeteivel. A szécsénkei grófi földbirtokon a Major család végzett értékes pártmunkát, velük tartottak kapcsolatot Böjtös Sándorék. Az ipolysági pártszervezet vezetőségi tagjaival elvtársi-baráti kapcsolat fűzte össze. Sukerek Lajos, Dudás Vilmos és Gágyor Lajos pártvezetőségi tagok gyakran találkoztak és tanácskoztak az ipolynyéki pártszervezet vezetőségével, elsősorban Böjtös Sándor elnökkel.

A kapcsolatok, közös rendezvények, megmozdulások teremtették meg a lehetőségét annak, hogy az első közéleti szereplésen túllegyen Böjtös Sándor. A tűzkeresztségen Szécsénkében esett át. Csehszlovákiában a kommunista párt legálisan működött, s a parlamentben kommunista képviselők is helyet kaptak. Egy vasárnap délutánra mintegy tíz község dol-

gozóit toborozták Safrankó kommunista képviselő beszámolójára hirdetett nagygyűlésre. Hirtelen megbetegedés miatt azonban a képviselő nem érkezett meg, de a vörös zászlók alatt összegyűlt tömeg várta, hogy valaki szóljon hozzájuk. Bőjtös Sándor, mint a nagygyűlés egyik szervezője vállalkozott arra, hogy — bár felkészületlenül — szól a tömeghez. A sajtóból ismert anyagok alapján beszélt a kommunista képviselők parlamenti tevékenységéről, a szegényparasztság gazdasági helyzetéről, s azokról a napi politikai és gazdasági kérdésekről, melyek foglalkoztatták a lakosságot. A nagygyűlés közmegelegedésre ért véget.

A pártszervezet politikai munkáját segítette a Pozsonyban és Kassán megjelent „Munkás”, a Csehszlovák Kommunista Párt hetilapjai. A Kassán megjelent „Munkás”-nak Bőjtös Sándor helyi levelezője volt. Magyar nyelvű és magyar vonatkozású kiadványokat a Szovjetunióból központi-lag kaptak, melyeket jól hasznosítottak szervező felvilágosító munkájukban.

Az 1920-as évek végén a világgazdasági válság erősen érezte hatását. A Bata cég dömpingáiraival lehetetlenné tette a cipész kisiparosok helyzetét Csehszlovákiában. A bizonytalan helyzetből más kiutat nem látott Bőjtös Sándor, mint hogy elfogadja Uruguayban élő barátja 1928-ban tett ajánlatát arra vonatkozóan, hogy hajózzon ki Dél-Amerikába. Bőjtös Sándor a baráti ajánlatot és a hajójegyet elfogadta abban a reményben, hogy ha a másik világrészen állandó munkája lesz és takarékoskodik, egy idő múlva visszatér, s gazdasági, megélhetési gondjai nem lesznek.

Bőjtös Sándornak ekkor már 4 tagú családról kellett gondoskodnia. 1925 áprilisában nősült. Lukács Rozáliát, egy öt gyermekes, két holdon gazdálkodó szegényparaszt leányát vette feleségül. Két kisleánya volt, Piroska és Magda.

A „Wéser” nevű hajón tette meg a tengeri utat. Spanyolország, Portugália, Brazília kikötőiben, városaiban a nyomor, a munkanélküliség fogadta. 1929. január első napjaiban érkezett Montevideóba. Barátja várta a kikötőben és vele együtt ment a Call Viktóriai lakására. Másnap már munkát keresett, de minduntalan a munkanélküliek légiójával találkozott. Ha akkor egy mód lett volna arra, hogy visszatérjen hazájába, azonnal visszaindult volna. Azonban annyi pénze sem volt, hogy az odautazás költségeit megadja barátjának. Többszöri utánjárás után helyezkedett el a „Fabrica Nacional” cipőgyárban. Tagja lett a szakszervezetnek, de nyelvismeret hiányában mozgalmi munkát nem végezhetett. Néhány hónap múlva e biztos kenyérkeresetét is elvesztette, ugyanis jelentős létszámcsoökkentést hajtottak végre, s ő az utcára került. Alkalmi munkából (kőművesek mellett segédmunkás) élt, míg nem sikerült egy kisebb autógárzást bérelnie szakmájának folytatására.

Az új földrészen is folytatta azt a munkát, melyet Európában abbahagyott. Montevideóba érkezése után rövidesen bekapcsolódott a munkásmozgalomba. A Calle Ceritonon székelő Uruguayi Magyarajkú Munkások Egyesületét kereste fel. Itt találkozott Kovácsik Gyulával, akit a Csehszlovák Kommunista Pártból ismert. Kovácsiknak már volt kapcsolata az Uruguayi Kommunista Párttal, és az ő segítségével jelentkezett át. Pártmunkát az Uruguay-i Magyarajkú Munkások Egyesületében végzett. Az egyesület főleg kulturális vonalon tevékenykedett. A havonkénti színelőadások szünetében 20—30 perces kül- és belpolitikai tájékoztatókat tartot-

tak. Segédanyagként felhasználták a Moszkvában megjelent Sarló és Kalapács c. politikai és szépirodalmi folyóiratot, mely a Szovjetunióban élt magyar nyelvű dolgozók lapja volt, s az internacionalisták bajtársi szövetsége hivatalos közlönye.¹⁷

Ezen túlmenően figyelemmel kísérték a hazai eseményeket is. Így került sor arra, hogy 1932-ben mély felháborodással tiltakoztak az ellenforradalmi Magyarország kormánya által halálra ítélte Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen.

Böjtös Sándor öt és fél évet élt Uruguay fővárosában, Montevideóban. 1934-ben a „General Artigas” nevű hajóval indult haza. A kivándorláshoz fűzött remények nem váltak valóra. Itthon maradt feleségéről és két lányáról csak ritkán tudott némileg gondoskodni. •

Ipolynyékre való visszatérése után. 1935-ben, Böjtös Sándort felkereste Neiner János, az érsekújvári terület akkori pártinstruktora s megkérdezte, nem volna-e kedve Lévára költözni, és ott elvállalni a Munkásotthon gondnoki teendőinek végzését, valamint a pártsajtó terjesztésének szervezését. Örömmel vállalta, mert így a takarítás, gondnoki teendők fejében szolgálati lakáshoz jutott. A magyar, német, szlovák és cseh pártkiadványok, lapok terjesztésével gyümölcsöző eredményeket ért el, s ennek alapján beválasztották a városi pártvezetőségbe, ahol mint propagandista tevékenykedett. Ezzel párhuzamosan ellátta a Vörös Segély szervezését is.

A Magyar Nap c. politikai napilap — 1936—1938-ban jelent meg — szép karriert futott be Léván és környékén. A kezdetkor eladható 50-es példányszámot Böjtös Sándor szervezésében 200—250 példányra, később 400—500 példányra emelték, de május 1-én és más ünnepnapokon ezer darabot is értékesítettek.

1935-ben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának határozatai alapján a különböző demokratikus és munkáspártok széles körű antifasiszta egységfront létrehozására törekedtek. Ennek keretében a Csehszlovák Kommunista Párt tömegakciókat, „vörösnapokat” szervezett a nagyobb városokban: Pozsonyban, Kassán, Zólyomban, melyre nagy tömegeket mozgósítottak. Böjtös Sándor a Zólyomban rendezett tömeggyűlésen vett részt, mint egyik szervező. A résztvevők hegyes végű botokkal voltak felfegyverkezve, mert a Hlinka-gárdisták gyakran provokálták a gyűléseket. A nagygyűléseknek olyan előadók voltak, mint pl. dr. Herz Sándor, ismert kommunista vezető, akinek losonci lakásán 1928. februárjában rendezte meg az illegális KMP konferenciáját, zömmel a salgótarjáni iparvidék kommunistáinak részvételével.¹⁸

1938 végén a Horthy-megszállás következtében a Kommunista párt illegálisba kényszerült. Böjtös Sándor az események idején a Tátrában tartózkodott, ahonnan beteg feleségét akarta hazahozni. Visszatértében a csendőrlaktanyába kísérték, s mint magyarellenes kommunista agitátort csak mintegy két órai vallatás után engedték szabadon.¹⁹

A felvidéken mindenki gyanús volt. A fasiszta biztonsági szervek elsősorban a kommunista párt vezetőségi tagjai és aktivistái ellen indítottak hajszát. A csendőrnnyomozók napról napra kihallgatásra vitték a kommunistákat. De előállították a szakszervezetek és tömegszervezetek vezetőit és tagjait is. Folyt a speciális vallatás a járásbírószágon, a Ladányi úti csendőrlaktanyában, a Báti-parti rendőrlaktanyában. A begyűjtött lévai és környékbeli munkásoknak volt alkalmuk megismerkedni Horthyék „fel-

szabadításának” valóságával. Szerették volna a szlovákiai munkásmozgalom eredményeit minél előbb felszámolni, azonban bármennyire is specialisták voltak a vállalatokban, terveik nem sikerültek.²⁰

Böjtös Sándort a kihallgatásokon, vállalatokon túl a Munkásotthonban biztosított szolgálati lakásától is megfosztották. A M. kir. Rendőrség lévai kapitánysága 519/938 sz. (1939. III. 12-én kelt) levelében felszólította Böjtös Sándort, hogy a lévai kommunista párt Jókai u. 16. sz. házában viselt gondnoki minőségben természetben birt lakást azonnali hatállyal felmondja, ahonnan 8 napon belül ki kell költözködnie.²¹ Az Egyetértés u. 8. sz. alatt sikerült azután lakást szereznie.

A kilakoltatást rendőri felügyelet alá helyezéssel tetőzték, melyet a rendőrkapitányság 1939. április 18-án kelt, 445/1939. sz. véghatározatával közölt Böjtös Sándorral.²² A REF alá helyező határozat indoklása, hogy Böjtös Sándor „... a saját beismerő vallomása szerint a cseh megszállás alatt a kommunista párt tagja és az ún. »kommunista otthon« gondnoka volt. E minőségében szoros kapcsolatban volt a kommunista párt vezető tagjaival. Meggyőződéses kommunista, aki ezt még orosz hadifogságából hozta magával. A magyar állam- és nemzetellenes felfogását a cseh megszállás alatt nyilvános gyűléseken, tüntetéseken nyíltan kifejezésre juttatta, azért az állam biztonsága, a társadalmi rend, valamint a belső béke megtartása szempontjából magatartását ma is aggályosnak kell tartanom és megelőző óvintézkedésként ellene szabadságkorlátozó intézkedéseket kellett elrendelem.”²³ Ezzel a határozattal 1944. december 20-ig, a város felszabadulásáig megfosztották minden szabad mozgásától, mindenfajta érintkezéstől s éltető elemétől, a pártmunkától.

Közben a rendőrkapitányság 1940. július 17-án kelt 441/4 1940. sz. határozatával megerősítette rendőri felügyelet alatt tartását.²⁴ Böjtös Sándorék ez idő alatt másik lakásba, a Levente u. 18. sz. alá költöztek.

A Munkásmozgalmi Múzeum Dokumentumtárában elhelyezett eredeti irat arról is tanúskodik, hogy Böjtös Sándor minden héten szombaton, a véghatározat előírásainak megfelelően megjelent a rendőrkapitányságon, ahol az ügyeletes rendőr azt aláírásával igazolta. Íme a névsor, akiknél Böjtös Sándor jelentkezett: Molnár 8. István, Rédei Ferenc, Csáti Gyula, Markó Károly, Bodrogi Ferenc, Olasz János, Gracser Frigyes, Nagy János, Pásztor Sándor, Horváth Lajos, Szegvári Imre, Farkas István, Horváth József, Horváth Zsigmond, Vas Imre, Szakáts János, Csepeli A., Nádudvari, Korláth.²⁵

Öt évig, amíg rendőri felügyelet alatt volt, a cipésmesterek nem mertek munkát adni neki, ezért kénytelen volt a Léva melletti siklósi kőbányában munkát vállalni. Időközönként kapott a szakmájába vágó munkát is. Ezt azonban csak otthon, titokban készíthette el. Ez utóbbi munka teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a párttal fenntartsa és ápolja az összeköttetést, a kapcsolatot. Gyakran továbbított üzenetet lévai kommunistáktól érsekújvári kommunistáknak, mígnem 1942-ben az illegális mozgalom helyi vezetői árulás következtében lebuktak.²⁶

Annak ellenére, hogy 1939 óta REF alatt állt, a hatóságok szükségesnek tartották, hogy időnként néhány napra letartóztassák. Így pl. 1943-ban kétszer vitték be az ígmándi erődbe, ahol találkozott az érsekújvári Dömötör Ferencel. A május elsejét rendszerint a rendőrségi fogdákbán, közbiztonsági őrizetben töltötte.²⁷

A felszabadulás első napjaiban ismét teljes erővel indult meg a mozgalmi munka. December 26-án összehívták a régi kommunistákat és a területet maguk között felosztva szakmák szerint kezdték meg a párt szervezését. December 30-án tartották az első párttaggyűlést, ahol megválasztották a vezetőséget. Böjtös Sándor 1945 januárjától Léva város kommunista pártszervezetének titkára lett. E közben tevékeny szerepet játszott még az Illegális Politikai Üldözöttek Szervezetében és a Magánalkalmazottak Szakszervezetének is vezetőségi tagja volt. Munkatársként dolgozott a Garamvölgye című magyar nyelvű lapnál, tagja volt a járási nemzeti bizottságnak.

9

OKRESNÝ NÁRODNÝ VÝBOR V LEVICIACH

rod. číslo 6-1945

LEGITIMÁCIA

Pán Alexander Böjtös rodnav
je členom

Čs. národního výboru v Leviciach

Levice, dňa 6 februara 1945.

Antislava Bodoš Leica
predseda tajomník

Svoju totožnosť predáke osobným preukazom.

NÁRODNÝ VÝBOR
V LEVICIACH
1945

Nyitrai a spol. Levice 4520

Böjtös Sándor a Léva járási Nemzeti Bizottság rendes tagja. (Igazolvány.)

1945. március elején Léva város lakosait a hadműveleti tevékenység miatt ki kellett telepíteni. Böjtös Sándor megbízást kapott a kiürítés előkészítésére, s az ideiglenesen kitelepítendő lakosok elhelyezése ügyében Léváról Ipolyságon át Balassagyarmatra és környékére utazott.²⁸ Saját családját Ipolynyékre költöztette.

1945. április 1-én tért vissza családjával Lévára s folytatta párttitkári teendőit. 1945. augusztus 15-től 1947. márciusig a Csehszlovák Kommunista Párt könyvesboltjának, a „Pravdá”-nak lett vezetője. Felesége 1945 júniusában meghalt. Később ismét megnősült. Vicencz Etelkát vette feleségül, aki 1945-től tagja a kommunista pártnak.

1947 márciusában települt át Magyarországra. Az átköltözéskor Budapestre érkeztek, majd onnan — kérelmük alapján — Balassagyarmatra

irányították őket. Jelentkeztek a pártbizottságon átigazolásukat és pártmunkát kérve. Az 1947-es választások idején már Balassagyarmaton segítette a Magyar Kommunista Párt választási munkáját.

Szándékában volt végleg megtelepedni Balassagyarmaton és a szakmában elhelyezkedni, de anyagihiány miatt nem tudták foglalkoztatni. Abban az időben a városházához végrehajtót kerestek. Böjtös Sándor jelentkezett, de az akkori szociáldemokrata polgármester a kérelmét elutasította.

1947 októberében ismét Budapestre került és a Friss Újságnál helyezkedett el adminisztrátori munkakörben. 1948-ban a BM közigazgatási tanfolyamot hirdetett, oda kérte felvételét. Kérelmét azzal utasították el, hogy a párt 50 éven felüliekbe már nem investál.

1948. március—áprilisában az Áttelepítési Kormánybiztosság Somogy megyébe irányította, ahol a kitelepítési munkában vett részt. Május—júniusban a Magyarországra áttelepült cipészek szövetkezetének szervezésével foglalkozott Budapesten. Július—augusztus hónapokban Pomázon cséplőgépnél dolgozott. 1948 szeptemberétől 1949 februárjáig Budapesten az Állami Pénzverdében dolgozott, mint segédmunkás. Innen egyhónapos pártiskolára küldték. Az iskola elvégzése után a solymári szövetkezet vezetőségének kérésére a Budavidéki Téglagyár Rozália telepén a munkások élelmiszer-ellátását intézte. 1949 áprilisában jelentkezett a Néphadseregbe és a HM szolgálatába lépett. A mátraházai Honvéd Üdülőben részesült 2 hónapos hadtápkiképzésben. Innen irányították a balatonföldvári Honvéd Gyógyházba, melynek vezetésével bízták meg.

1950. március 14-én a honvédelmi miniszter őrnaggyá léptette elő. Ezzel egyidejűleg kinevezte a HM üdültetési osztályának vezetőjévé. Itt dolgozott 1951-ig, ekkor hivatásos orvost neveztek ki az osztály élére. Ezt követően a HM különböző szolgálati helyekre vezényelte. 1951-ben a balatonföldvári Honvéd Üdülőben parancsnok; 1952-ben Balatonkenesén parancsnok-helyettes; 1953-ban a hévízi Honvéd szanatóriumban parancsnok; 1954-ben a balatonfüredi ellátó részleg parancsnoka; 1955-ben a balatonlelleli Honvéd Úttörő Tábor parancsnoka; 1956-ban a balatonkenesei Honvéd Üdülő parancsnok-helyettese. Innen került nyugállományba. A Néphadseregben alapszervi párttitkár és propagandista volt.

1956-ban, az ellenforradalom idején családlátogatáson Csehszlovákiában tartózkodott. Visszatérte után jelentkezett a Magyar Szocialista Munkáspártba, Balatonkenesén.

1957 februárjában Balassagyarmatra költözött, ahol a területi párt-szervezet vezetőségében tevékenykedett. 1958-tól a párt városi bizottságának és végrehajtó bizottságának volt tagja. 1957. március 1-én lépett be a munkásörsgébe. 1962—63-ban elvégezte a marxizmus—leninizmus egy éves középiskoláját. 1969-ben a bíróságon népi ülnökként működött.

1972-ben, összegyűjtött nyugdíjából 20 000 forintot ajánlott fel alapítvány céljára tehetséges munkás származású gyerekek továbbtanulásának segítésére. Az alapítvány céljáról mondotta: „A szegénység miatt nem volt lehetőségem arra, hogy tanulhassak. Egész életemben mindenütt a munkásosztály ügyéért harcoltam. Sokáig érlelődött bennem a gondolat, hogy alapítványt létesítek. Úgy gondoltam, hogy ami nekem nem sikerült —, a tanulás — az váljon valóra a mai fiataloknak.”²⁹ 1972-ben e nemes cselekedetéért Balassagyarmat város Díszpolgára címet adományozták Böjtös Sándornak.

Balassagyarmat város Tanácsa 1/1976. (IV. 23.) Tr. számú rendeletével szabályozta a Bőjtös-alapítvány felhasználását. A hat §-ban összefoglalt rendelet kimondja: az alapítvány célja, hogy mind több fizikai dolgozó gyermeke vegyen részt az általános iskolánál magasabb szintű oktatásban. Az adományozás feltételeit képezi, hogy a tanulók felvételt nyerjenek magasabb szintű oktatási intézménybe, kiemelkedő tanulmányi eredményt érjenek el és úttörőhöz méltó példamutató magatartást tanúsítsanak. Általános iskolánként négy tanulóra tehet javaslatot az iskola, az úttörő-csapat-vezetőség véleménye alapján. A tanács végrehajtó bizottsága határozattal dönt az adomány odaítéléséről, melyet a tanévzárón ünnepélyes kezek között adnak át. A díj összege az alapítvány kamatából egyszeri jutatás, mely 800 forintnál kevesebb nem lehet.³⁰

Az 1972-ben alapítvány céljára tett felajánlást az üzemek, vállalatok, intézmények szocialista brigádjai lelkes munkájukból származó összegekkel kiegészítették, s 1977. december 31-én az alapítvány összege 209 000 forintot tett ki. Az alapítvány összegének háromszázalékos kamatát a tanácsi rendeletnek megfelelően osztják fel.

A tanácsi rendelet megjelenése előtt is részesültek továbbtanuló gyermekek az alapítványból. Először 1974-ben került sor egyszeri összeg juttatására. Ekkor Csányi Erzsébet, Lantos András és Benkő Katalin részesült 400—400 forint támogatásban. 1975-ben Molnár Tünde, a Bajcsy-Zs. úti ált. iskola tanulója 600, Rados Mária, az Ifjúság úti ált. iskola tanulója 600, Bálint Mária, a Petőfi S. ált. iskola tanulója 500, Thurzó Mária a Petőfi S. ált. iskola tanulója 800, és Vida Anna, szintén a Petőfi S. ált. iskola tanulója 1000 forint egyszeri támogatásban részesült. 1976-ban Lukács József és Szilfai József a Bajcsy-Zs. úti általános iskola tanulói, Fábos Katalin és Tóth Zoltán, a Petőfi S. ált. iskola tanulói, Kovács Zsuzsanna és Medvegy Márta, a II. Rákóczi F. ált. iskola tanulói, Torda Erzsébet, a Dózsa György úti ált. iskola tanulója és Belák László, az Ifjúság úti ált. iskola tanulója 800—800 forint adományban részesült. 1977-ben Lajkó Margit, a Bajcsy-Zs. úti ált. iskola tanulója 1300, Lovász Andrea 800, Musszer Ildikó, a Dózsa György úti ált. iskola tanulója 1300, Barány István, az Ifjúság úti ált. iskola tanulója 700, Csonka Erzsébet 900, Bartók István, a Petőfi S. ált. iskola tanulója 700, és Kovács Erika, a II. Rákóczi F. ált. iskola tanulója 800 Forint adományban részesült.

Bőjtös Sándor a párt és a munkásmozgalom régi harcosa számos kitüntetést mondhatott magáénak. A Szocialista Hazáért Érdemrend, a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozata, a Harci Érdemkért Érdemérem. Tanácsköztársasági Érdemérem, Magyar Partizán Emlékérem, 5 és 10 éves Munkásör jelvény, Kiváló Munkásör jelvény, Munkásör Emlékérem kitüntetésekkel viselhette.

1975. június 3-án bekövetkezett halálával gazdag, tartalmas, példás, küzdelmekkel és megpróbáltatásokkal teli élet zárult le.

51 éven keresztül volt a kommunista mozgalom egyszerű katonája. Három világrészen küzdött az emberiség jobb, szebb életéért, boldogulásáért, a lenini forradalmi eszme győzelméért.

Egész élete példaképpül szolgálhat a ma ifjúságának.

Bójtós Sándor síremléke a balassagyarmati temetőben

JEGYZETEK

1. Bójtós Sándor visszaemlékezése. Balassagyarmat. 1969.
2. Uo.
3. A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. I. köt. Bp. 1967, Kossuth. 86—87 old. 19. sz. dok.
4. Uo. 107. old. 33. dok.
5. Bójtós S. visszaemlékezése. A soknemzetiségű hadifogoly táborban nemzetközi tribunál — bírói tanács — működött, melynek elnöke Karl Thomann, a bolsevik párt osztrák szekciójának vezetője volt. A bírói tanácsban a különböző nemzetiségű hadifoglyok képviselőket kaptak.
6. A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. I. köt. Bp. 1967, Kossuth. 126. old. 47. dok.
7. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum Adattára, 74—67.
8. Sarló és Kalapács, 1933. 7. sz. 40—42. old. Bójtós Sándor: Orosz hadifogság-

ból — két mankón.

9. A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. I. köt. Bp. 1967. Kossuth. 154—156. old. 70. dok.
10. Sarló és Kalapács, 1933. 7. sz. 40—42. old. Bójtös Sándor: Orosz hadifogságból — két mankón.
11. Uo.
12. Uo.
13. Uo.
14. Uo.
15. Bójtös Sándor visszaemlékezése.
16. Uo.
17. Bójtös Sándornak két írása jelent meg a Sarló és Kalapácsban:
 1. Megőrizzük a meggyilkolt forradalmár, Ligeti Károly emlékét. — 1933. 2. sz., 77—78. old.
 2. Orosz hadifogságból — két mankón. 1933. 7. sz. 40—42. old.
18. Bójtös S. visszaemlékezése.
19. Uo.
20. Uo.
21. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum Dokumentumtára, 75.343.3.
22. Uo. 75.343.1.

A határozat a REF módozatait az alábbiakban állapította meg:

1. Léva város területét engedély nélkül nem hagyhatja el.
2. Minden héten szombaton 18 órakor köteles jelentkezni a kapitányság őrszemélyzeti osztályán.
3. Lakásváltozást legalább 24 órával előbb köteles ugyanott bejelenteni.
4. Este 10 órától reggel 5-ig köteles lakásán tartózkodni.
5. Nyilvános helyet, vendéglőt, kávéházat, mozgóképszínházat, vagy bármely szórakozóhelyet nem látogathat.
6. Gyűlésen, összejeövetelen részt nem vehet.
7. Táviratot nem adhat fel, távbeszélőt nem használhat, postai küldeményei csak hatósági ellenőrzés és előzetes írásbeli engedéllyel vehetők fel.
8. Rendes környezetén kívül mással nem érintkezhetik. Ha a fentieket megszegi, kihágást követ el és 6 hónapig terjedhető elzárással büntethetik. S ha a 7. pontot megszegné, a posta azonnal értesíteni tartozik a kapitányságot.
23. Uo.
24. Uo. 75.343.2.
25. Uo. 75.343.1.
26. Bójtös S. visszaemlékezése.
27. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum Adattára, 74—67.
28. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum Dokumentumtára, 75.339.3.
29. Nógrád, 1974. december.
30. Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum Plakáttára, 76.9.1.

VONSIK ILONA

BÖJTÖS SÁNDOR

1896. szeptember 14. Ipolynyék — 1975. június 3. Balassagyarmat

Szegényparaszti családból származott. A 6 elemi elvégzése után csizmadia mesterséget tanult. Az első imperialista világháború idején a frontra vitték. 1915-ben orosz fogságba esett és az omszki hadifogoly táborba került. Ott ismerkedett meg a forradalmár Ligeti Károllyal.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a hadifoglyok is létrehozták forradalmi szervezeteiket. Bójtös Sándor az omszki hadifogoly tábor „láger-komité” tagja lett. 1918 őszén, mint rokkant hadifogoly tért haza.

A Magyar Tanácsköztársaság idején a 6-os vasas ezredben fegyverrel védte a proletár hatalmat.

A Tanácsköztársaság leverése után Ipolynyéken és Léván dolgozott. 1924-ben lett tagja a kommunista pártnak. 1928-ban megélhetési gondjai miatt Dél-Amerikába hajózott. Ezen a világrészen is harcos forradalmár volt.

Öt és fél évi távollát után érkezett vissza.

Léván a Csehszlovák Kommunista Párt Munkásotthonának gondnoki teendőit látta el. 1939 tavaszától 1944. december 20-ig, a város felszabadulásáig rendőri felügyelet alatt állt. Többször lakoltatták ki és helyezték közbiztonsági őrizetbe.

A felszabadulás után különböző pártfunkciókat viselt. 1947-ben települt át Magyarországra, ahol szintén bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. 1950-től a HM állományában mint őrnagy különböző állomáshelyeken teljesített szolgálatot. 1956-ban ment nyugállományba.

1972-ben 20 ezer forintos alapítványt létesített tehetséges munkás származású gyermekek továbbtanulásának segítésére. Számos kitüntetés tulajdonosa volt, amelyek közül jelentősebbek: Szocialista Hazáért Érdemrend, a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozata, Harci Érdeméremért Érdemérem.

Emlékét a balassagyarmati temetőben diszszírhely őrzi.

ILONA VONSIK

SÁNDOR BÖJTÖS

Ipolynyék 14. September 1896 — Balassagyarmat 3. Juni 1975

Er ist in einer armen Bauernfamilie geboren. Nach Absolvierung der 6 Klassen in einer Dorfschule erlernte er den Beruf eines Stiefelmachers. Während des imperialistischen Weltkrieges wurde er an die Front gerufen. Im Jahre 1915 fiel er in russische Gefangenschaft und wurde nach Omsk, ins Kriegsgefangenenlager transportiert. Dort lernte er den Revolutionär Károly Ligeti kennen.

Nach dem Sieg der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution organisierten sich auch die Kriegsgefangenen und brachten ihre revolutionären Organisationen zustande.

Sándor Böjtös wurde Mitglied des Lagerkomitees des Omsker Gefangenenlagers. Im Herbst 1918 kam er als Invalid-Kriegsgefangener nach Ungarn zurück.

Im 6. Dragoner-regiment verteidigte er zur Zeit der ungarischen Räterepublik die proletarische Macht mit der Waffe in der Hand. Nach der Niederschlagung der Räterepublik arbeitete er in Ipolynyék und in Léva. 1924 wurde er Mitglied der KP. Im Jahre 1928 emigrierte er nach Südamerika, das sich bei ihm Versorgungsschwierigkeiten eingestellt hatten. Auch auf diesem Kontinent lebte er als kämpfender Revolutionär.

Nach fünfeinhalb Jahren kehrte er nach Léva zurück. In Léva verrichtete er die Aufgaben eines Verwaltungsleiters im Arbeiterheim der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei. Vom Frühjahr 1939

bis zum 20. Dezember 1944, bis zur Befreiung der Stadt, stand er unter polizeilicher Aufsicht. Er wurde oft ausquartiert und in Haft genommen. Nach der Befreiung führte er verschiedene Parteifunktionen aus.

1947 übersiedelte er nach Ungarn. Hier schaltete er sich ebenfalls in die kommunistische Bewegung ein.

Von 1950 an diente er in Stand des Verteidigungsministeriums, als Major, in verschiedenen Garnisonen. 1956 ging er in Pension. Zur Unterstützung des Weiterlernens ambitionierter Arbeiterkinder stiftete er im Jahre 1972 einen Fonds von 20,000 Ft.

Er war Träger zahlreicher Auszeichnungen. Davon die Wichtigsten: Verdienstorden für das sozialistische Vaterland, Verdienstorden für ausgezeichnete Arbeit in Gold und Silber und der Verdienstorden für kämpferische Verdienste.

Ein Ehrengrab bewahrt seine Erinnerung auf dem Balassagyarmater Friedhof.

Keeskeméti Tibor

Dr. Csepregyhé Meznerics Ilona dr. nógrádi őslénytani-rétegtani kutatásai

A nógrádi fiatal harmadidőszaki medence s a benne rejlő barnaköszén-telepek minél pontosabb megismerésén számos geológus munkálkodott. Közülük kiemelkedett Csepregyhé Meznerics Ilona. Míg az itt tevékenykedő szakemberek nagy többsége szinte kizárólag földtani módszerekkel dolgozott a problémák megoldásán, addig Csepregyhé Meznerics Ilona az őslénytan és rétegtan oldaláról közelítette meg a kérdéseket. Vizsgálatai számos addig megoldatlan vagy vitatott kérdésre adtak feleletet s itt tett megállapításai és eredményei nemegyszer az egész magyar miocén rétegtanra és malakológiára meghatározóak voltak.

Csepregyhé Meznerics Ilona 1906. május 25-én született Szabadkán. A szabadkai és budapesti középiskolai tanulmányok után a budapesti tudományegyetem természettan—vegytan szakán végezte felsőbb tanulmányait. Itt szerzett 1929-ben középiskolai tanári oklevelet s ugyancsak itt tett 1930-ban doktori szigorlatot földtan, őslénytan és ásványtan tárgyakból.

Posztgraduális képzést a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a bécsi Természettudományi Múzeum föld- és őslénytani osztályán nyert. Itt dolgozott 1931 és 1934 között. Irányítói a hírneves bécsi paleontológiai iskola vezéralakjai voltak. Munkaterületül az osztrák miocén képződmények és puhatestű-faunájuk tanulmányozását kapta. E témakörből írta első dolgozatait. A témában való elmélyedés, a szerzett tudományos tapasztalat s az elért eredmények kiforrott kutatóvá érlelték.

Hazatérése után néhány évig az Országos Ösztöndíjtanácsnál dolgozott, majd 1940-ben a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve a Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytárába nyert kinevezést. Itt bontakoztak ki kvalitásai igazán, s tudományos tevékenysége is itt teljesedett ki. Munkássága sokrétű volt, de elsősorban a miocén malakológiára és rétegtanra összpontosult.

Eredményekben gazdag tudományos pályafutása szinte teljes egészében a Természettudományi Múzeumhoz kötődik. Ennek főbb állomásai:

1951-ben osztályvezetői kinevezés, 1952-ben a föld- és ásványtani tudományok kandidátusa fokozat, 1957-ben e tudományok doktora fokozat elnyerése. Ekkor már Európa-hírű szaktekintély.

Kiemelkedő tudományos, tudományszervező és múzeumi tevékenységért számos kitüntetésben részesült: 1952-ben a „Szocialista Kultúráért” 1961-ben a „Munka Érdemérem”, 1966-ban a „Munka Érdemrend ezüst fokozata”, 1970-ben a „Munka Érdemrend” arany fokozata kitüntetéseket adományozta számára művelődésügyi kormányzatunk, a Magyarhoni Földtani Társulat pedig tiszteleti tagjai sorába választotta (1975). A külföldi szakkörök elismerését a Nemzetközi Rétegtani Bizottság és a Mediterrán Neogén Rétegtani Szakbizottság tagjai közé választása jelzi.

Nyugállományba vonulása (1970) után sem pihent, hanem mint tudományos főmunkatárs a Magyar Állami Földtani Intézet számára végzett értékes tudományos munkát 1977. január 14-én bekövetkezett haláláig.

Csepregyhé Meznerics Ilona gazdag tudományos életművében jelentős szerepet játszottak nógrádi kutatásai. A továbbiakban ezt szeretnénk ismertetni, mindig hangsúlyozva, hogy mennyi őslénytani-rétegtani újdonságot fedezett fel az általa vizsgált területen, s mily sokat tett ennek hazai, sőt nemzetközi megismertetéséért.

A kiválóan képzett paleontológus a negyvenes évek végén kezdte idevonatkozó kutatásait. Jó kiindulási alapot biztosított ehhez a Föld- és Őslénytár gazdag nógrádi miocén gyűjteménye, mely nagyrészt Harmath István egykori salgótarjáni bányagazgató és id. Noszky Jenő geológus gyűjtése során került a múzeumba. Ezt Csepregyhé még újabb gyűjtésekkel tette teljesebbé, miközben számos terepi megfigyeléssel biztosított szélesebb alapot kutatásaihoz. Ugyancsak fontos bázis volt munkája beindulásánál az a Cserhátra és a Salgótarjáni-medencére vonatkozó gazdag földtani ismeretanyag, mely főként id. Noszky Jenő több évtizedes munkássága nyomán halmozódott fel.

Mindezekhez járult még egy fontos momentum: a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején jelentkező fokozott energiaigény megnövelte a szén jelentőségét, s széles körű barnakőszén kutatási programok készültek. A Nógrádi-medencében is megindultak a távlati barnakőszén-kutatások, melyekhez a széntelepek korát s a reménybeli területek kijelölését szolgáló faunisztikai és rétegtani vizsgálatok csatlakoztak. E munkához kapcsolódtak Csepregyhé Meznerics Ilona tanulmányai is.

Munkássága első periódusában az alapfaunák feldolgozását végezte el. Hamarosan megjelentek erről szóló, rendkívül pontos és lelkiismeretes taxonómiai munkáról tanúskodó dolgozatai. Az első (1950), néhány addig ismeretlen és új taxon feldolgozását adja. A zömben Mátraverebély—Szentkútról, kisebb részben Sámsonházáról és Márkházáról származó anyagban 8 csiga- és 7 kagylófajt ír le, köztük 1—1 új taxont is.

A következő dolgozat (1951) már földrajzilag és rétegtanilag is nagyobb egységből veszi anyagát. Területileg a Salgótarjáni-medencén túl már a Cserhát keleti—északkeleti részére, a rétegtanilag pedig a helvét emelet több képződményére terjednek ki vizsgálatai. Az anyag is jóval nagyobb, mint az előző dolgozaté s az eredmények is szélesebb spektrumúak. A taxonómiai munkát (21 csiga- és 50 kagylófaj, közte 1 új taxon feldolgozása) itt már részletes faunisztikai elemzés és összehasonlítás egészíti ki, s a korkérdéseket is behatóan taglalja.

Újabb dolgozatában (1953) a fauna részletes vizsgálata és értékelése alapján kísérletet tesz a köszénképződés idejének behatárolására. Itt foglalkozik először behatódobban a Pecten-félékkel néhány rétegtanilag fontos momentum kapcsán. A leszűrt eredmények jelentik kezdeményeit a később egyre jobban kiteljesedő Pecten-tanulmányainak, melyek néhány év múlva Európa egyik legjobb Pectinida-specialistájává emelik.

Ennek a kutatási periódusnak méltó összefoglalása „A kelet-cserhátihelvéti és tortonai fauna” c. monográfiája (1954). A terjedelmes mű a Salgótarján — Mátranovák — Mátraszőlös — Piliny — Nógrádszakál — Litke — Szalmatercs — Egyházasgerge helységek által határolt terület helvéti és tortonai képződményeinek faunáját dolgozza fel (az itt említett és a többi dolgozataiban szereplő lelőhelyeket az 1. ábra tünteti fel). Ennek nyomán az ország egyik leggazdagabb miocén molluszkafaunája vált ismertté. A 179 csiga- és 164 kagylófajból álló fauna sok újdonságot tartalmaz. Közöttük sok olyat, melyet az addigi irodalom nem említett a nógrádi vidékről, 13 taxon pedig a tudományra nézve is új. A tartalmas leíró részt alapos faunisztikai elemzés, valamint a fauna, illetve a rétegek korára vonatkozó részletes fejtegetés egészíti ki.

A következő periódus a rétegtani vonatkozások előtérbe kerülésével jellemezhető. Az ekkor készült dolgozatok (1955, 1956) elsősorban rétegtani kérdésekkel (az egyes emeletek tartalma, emelethatárok, tagolási problémák, stb.) foglalkoznak, de nem „faunamentesek”. Sőt ezekben történik néhány fontos taxonómiai és faunisztikai megállapítás közzlése (pl. a *Chlamys praescabriuscula* taxonómiai helyzetének tisztázása, vagy az *Amussiopecten burdigalensis* szintjelző értékének felismerése).

A tárgyalt rétegtani problémák többnyire már túlnőnek a nógrádi ke-
reken. Először a nógrádi és a közeli hazai miocén területek rétegeinek korrelációjára kerül sor, majd továbblépve a távolabbi területek rétegtani párhuzamosítása is megtörténik. Sőt egy dolgozat az országhatáron túllépő problémát, a magyarországi és szlovákiai miocén rétegek parallelizációját is tárgyalja (1957 a).

Az eddig megjelent dolgozatok témája jól mutatja azt a koncepciózus és módszeres munkát, mellyel Csepregyhyné a munka kezdetén feltornyosuló problémahalmazt fokozatosan felszámolta. Egy-egy kérdés megoldása mindig egy következő megoldásához adott alapot. Így egyrészt mindig kevesebb lett a tisztázatlan kérdés, másrészt a munka közben nyert eredmények, megállapítások és összefüggések jó alapot biztosítottak egy szintézis megalkotásához.

Ez hamarosan meg is született. Első felvázolása ennek a „Magyarországi miocén tanulmányok” c. akadémiai doktori értekezés keretében történt meg 1957-ben (1957 b). Ezzel tulajdonképpen a munka harmadik, összegező periódusába lépett. Az értekezés legfontosabb eredményeinek pillérei a cserhát—salgótarjáni kutatások voltak. E szintézis tökéletesített, csiszoltabb formában, s tágabb horizontba helyezve „Remarques sur la stratigraphie du Miocène” címmel jelent meg 1958-ban Bordeaux-ban. Ebben már nemcsak Magyarország és a közeli országok miocénjének összehasonlító rétegtanát adja, hanem a távoli francia és a délkelet-európai miocénét is.

Az összegezés nemcsak rétegtani vonalon történt meg, hanem faunisztikai téren is. Közeli 10 éves megfeszített munkával elkészült a magyaror-

szági neogén Pectinidák monográfiája (1960). Megjelenési helye a Francia Földtani Társulat Mémoires-ja, mely egyike Európa legnívósabb őslénytani monográfiasorozatának, s melyben külföldi szerzőt csak igen ritkán jelentetnek meg.

A munka a magyarországi neogén Pecten-félék teljes taxonómiai, faunisztikai és rétegtani feldolgozását adja. A 74 leírt taxon közül 35 Nógrádban is előfordul, s közülük egy alfaj a tudományra nézve új. Lapozva a szép kiállítású kötetet, melyben 35 fényképtáblán sorakoznak az ősmaradványok remek felvételei, a francia szövegben oldalról oldalra nógrádi helységneveken akad meg a szem: Nagybátony, Karancsalja, Kazár, Mátraszőlős s még 18 nógrádi település neve szerepel a lelőhelyek között.

A monográfia nagy visszhangot váltott ki nemcsak a hazai, hanem a külföldi szakkörökben is. A szakmai érdeklődés egyszerűen az igen gazdag Pectinida-faunát tartalmazó nógrádi terület felé fordult. Szakmai kirándulások indultak Nógrádba, s ha külföldi neogén-specialista érkezett hazánkba, nem mulasztotta el felkeresni a klasszikus nógrádi lelőhelyeket.

Más, fontos kutatási feladatok előtérbe kerülésével, melyek megoldása során szintén kimagasló eredményeket ért el Csepregyhyné, a nógrádi vizsgálatok egy időre megszakadtak. A lényegében befejezett munkához csupán egy fontosabb kiegészítés hiányzott. Mihelyt más irányú feladatai engedték, ezt is pótolta.

A hiányzó részlet, a világhírű ipolytarnóci lelőhely molluszkafaunájának feldolgozása 1967-ben került magyar és francia nyelven publikálásra (1967a, b). A Csapás-völgy, Botos-árok és Hólya-pusztá több mint 50 taxont tartalmazó gazdag puhatestű-faunája alapján a lábnymos homokkő korát a burdigalaiba határozta meg, nyugvópontra juttatva az évtizedek óta tartó vitát. E munkájával teljessé váltak s kerek, egészet alkotnak nógrádi kutatásai.

Csepregyhyné Meznerics Ilona nógrádi munkássága kimagasló jelentőségű. Hazánk, sőt Európa egyik leggazdagabb (közel 400 taxon) miocén puhatestű-faunáját tárta fel e területről. A fauna bővelkedik taxonómiai érdekességekben és újdonságokban is: 8 új fajt, 9 új alfajt és 1 új variétást tartalmaz (ezek felsorolása az alábbiakban közölt külön jegyzékben, néhányuk fényképe pedig az 1. táblán található).

Az új taxonok közt több is viseli a „nógrádensis” és „cserhátensis” elnevezést, jelezve, hogy szerzőjük nevükkel is a kedvelt tájéknak akart emléket állítani. Egy-egy faj pedig a „Palócföld szerelmese”, id. Noszky Jenő, illetve a salgótarjáni Bányamúzeumot létrehozó Harmath István nevét idézi, emlékeztetve a terület kutatásában szerzett elévülhetetlen érdemeikre.

Rétegtani vonatkozásban felvetette és lényegében megoldotta a katti aquitan emelet problémáját, kimutatta a köszenfekvő és az ipolytarnóci lábnymos homokkő rétegek burdigalai korát, továbbá megadta az egyes miocén emeletek tartalmát s kijelölte határait.

Munkássága a terület őslénytanára és rétegtanára oly erősen meghatározó, hogy minden további kutatásnak az ő munkájából kell kiindulni.

Cspreghyné Meznerics Ilona által a nógrádi területéről leírt új fajok és
alfajok

- Drillia noszkyi Csepreghy Meznerics, 1950; Sámsonháza
Cardita (Cardiocardita) nógrádensis Csepreghy Meznerics, 1950; Mátraverebély-Szentkút
Paphia waldmanni cserhátensis Csepreghy Meznerics, 1950; Mátraverebély-Szentkút
Macta nórádensis Csepreghy Meznerics, 1951; Homokterenye, Ferencakna
Rissoina (Zebinella) nógrádensis Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Olivella (Lamprodoma) clavula vindoensis Csepreghy Meznerics, 1954; Mátraverebély—Szentkút
Vexillum (Costellaria) harmati Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Mitra goniophora transsylvanica Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Clavatura nógrádensis Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Clavatura (Perronia) vindobonensis nodosa Csepreghy Meznerics, 1954; Mátraverebély-Szentkút
Philbertia hungarica Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Hastula hungarica Csepreghy Meznerics, 1954; Mátraverebély
Lymnaea pachygaster nógrádensis Csepreghy Meznerics, 1954; Litke
Macularia lartetii grundensis Csepreghy Meznerics, 1954; Sámsonháza
Ostrea lamellosa exogyroides Csepreghy Meznerics, 1954; Mátraverebély
Astarte (Goodallia) triangularis nógrádensis Csepreghy Meznerics, 1954; Nógrádszakál
Solenocurtus antiquatus vindobonensis Csepreghy Meznerics, 1954; Márkháza
Chlamys palmata bipartita Csepreghy Meznerics, 1960; Karancsalja

Csepregyhé Meznerics Ilona
nógrádi területtel foglalkozó tudományos dolgozatai

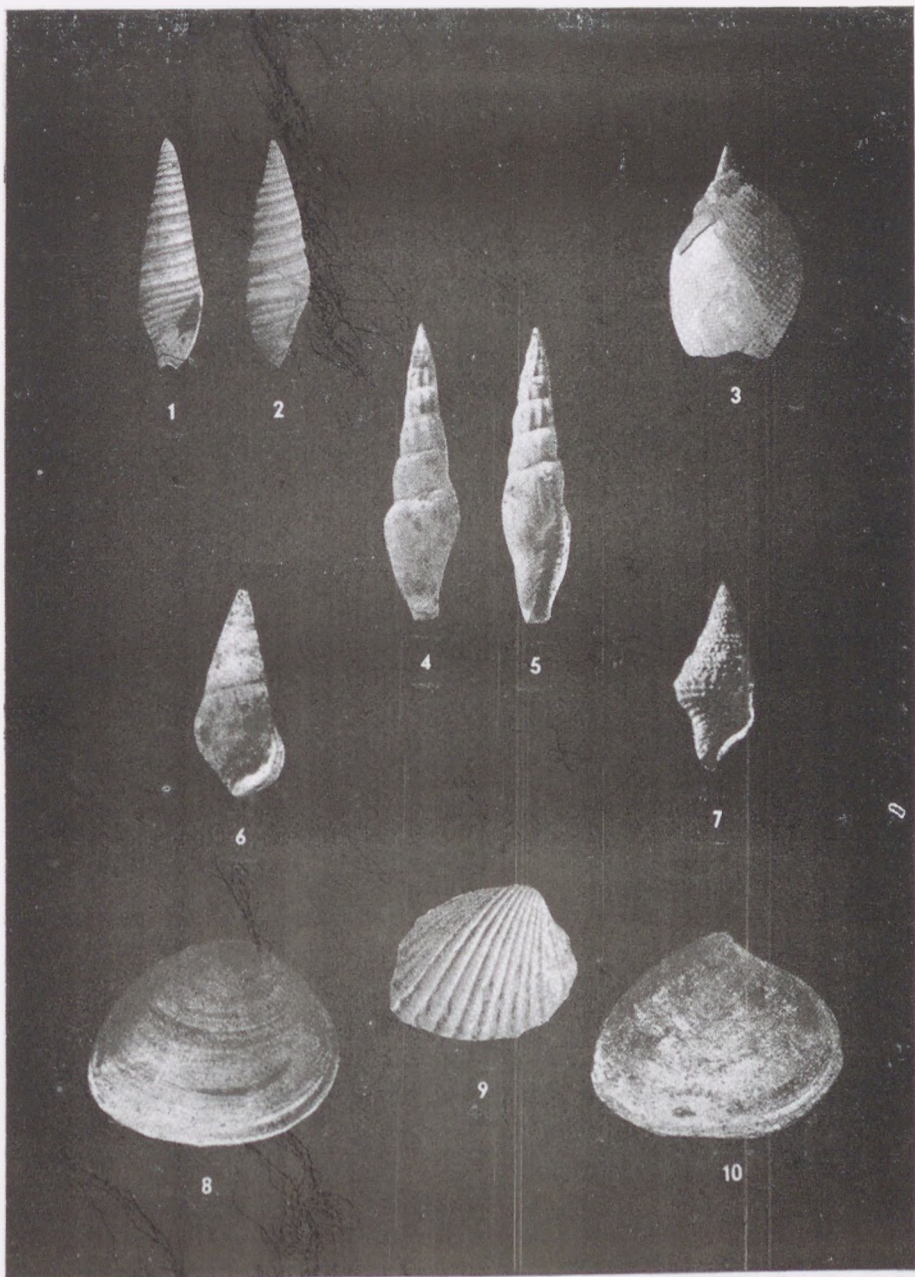
1950. Néhány eddig, ismeretlen és új forma a K-Cserhát tortonai rétegeiből. — Földt. Közl., 80, p. 395—404.
1951. A Salgótarján-vidéki slir és a pectenés homokkő faunája. — Földt. Közl., 81, p. 303—319.
1952. A Salgótarján-vidéki középső-miocén képződmények őslénytani vizsgálata (L'examen pléontologique des formations Miocenes moyennes des environs de Salgótarján). — Földt. Int. Évi jelentése az 1949. évről, p. 59—61.
1953. A Salgótarjáni köszénfekvő rétegek faunája és kora (La faune et l'âge des coukhes du mur des gisements de charbon à Salgótarján). — Földt. Közl., 83, p. 35—56.
1954. A kelet-cserhádi helvétii és tortonai fauna — (Helvetische und tortonische Fauna aus dem östlichen Cserhátgebirge). — Földt. Int. Évkönyve, XLI, 4. pp. 185.
1955. A hazai miocén rétegtani taglalása az újabb faunavizsgálatok alapján. — Annales Hist.-nat. Mus. Nat. Hung., Ser. nov. VII. p. 239—259.

1956. Stratigraphische Gliederung des ungarischen Miozäns im Lichte der neuen Faunauntersuchungen. — Acta Geol. Hung., IV, p. 183—207.
1957. Neue Ergebnisse der stratigraphischen Untersuchungen miozäner Schichten in der Südslowakei und Nordungarn. — Neues Jahrbuch Geol. Paläont., Monatshefte, 1957. 1, p. 1—13. Stuttgart (Senes, J.-vel társszerzőségben)
- 1957b Magyarországi miocén tanulmányok. — Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.
1958. Remarques sur la stratigraphie du Miocène. — 83e Congrès des Sociétés savantes, Miocène, p. 131—138. Bordeaux
1960. Pectinidés du Néogène de la Hongrie et leur importance stratigraphique. — Mémoires Soc. Géol. France, Ser. Nov. XXXIX, No. 92, pp. 58, Pl. XXXV. Paris
- 1967a Az ipolytarnóci burdigalai fauna. — (Die burdigalische Fauna von Ipolytarnóc). — Földt. Közl., 97, p. 177—185
- 1967b La faune burdigalienne d'Ipolytarnóc (Hongrie). — Annales Hist-nat. Mus. Nat. Hung., 59, p. 93—101.

Táblamagyarázat

I. tábla

1., 2. ábra	Drillia noszkyi Csepreghy Meznerics, Sámsonháza
3. ábra	Lymnaea pachygaster nógrádensis Csepreghy Meznerics, Litke
4., 5. ábra	Vexillum (Costellaria) harmati Csepreghy Meznerics, Sámsonháza
6. ábra	Rissoina (Zebinella) nógrádensis Csepreghy Meznerics, Sámsonháza
7. ábra	Clavatula nógrádensis Csepreghy Meznerics, Sámsonháza
8., 10. ábra	Mactra nógrádensis Csepreghy Meznerics, Homokterenye, Ferenc-akna
9. ábra	Cardita (Cardiocardita) nógrádensis Csepreghy Meznerics, Mátraverebély-Szentkút

MÚZEUMAINK ÉLETÉBŐL

Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről

1977

1977-ben múzeumainkban az elfogadott középtávú közművelődési és tudományos terv szellemét, irányelveit és gyakorlati útmutatásait váltottuk valóra. Munkánkat kedvező társadalmi légkörben, a múzeumok iránt érdeklődő közvélemény aktív figyelme közepette végezhettük. Feltételeink javultak, és mindezeknek megfelelően minőségében és mennyiségében nőtt a múzeológusi alkotókédv, nőtt a múzeumban dolgozó minden munkatársunk aktivitása, vállalkozó kedve a múzeumok előtt álló feladatok megvalósításában. A szervezet-szerű működéshez szükséges irányítási gyakorlat jó irányú fejlődésnek indult, és ezen az alapon kibontakozóban van az igényekre, a konkrét valóságra építő szakmai irányító tevékenység.

Elvégzett munkánk lényegét az a felfogás jellemezte, amely gyakorlatában kiemelt helyet biztosított a sokszínű és sokféle igényt hordozó *munkás- és ifjúság-* központú közművelődési feladatok végzésének. Ebben a munkában múzeumaink egyre tudatosabban vettek részt, és ennek következtében a korábbiaktól jobban kapcsolódtak Nógrád megye közművelődési intézményrendszerébe, a műveltség növeléséért, korszerűsödéséért folytatott tevékenység egészébe. A múzeumainkban végzett tudományos és közművelődési munka színvonalát a pártszervek, az irányító és fenntartó tanácsi testületek és szervek is jónak értékelték, amikor ez év áprilisában a Nógrád megyei Tanács VB előtt számot adtunk az elénk kitűzött feladatok végrehajtásáról.

Célkitűzéseinknek megfelelően *nőtt az üzemi környezetben* (üzemi kultúrotthonokban) rendezett időszakos és vándorkiállításaink száma (pl. SKÜ — Madách, ZIM — Ady, Öblösüveggyár — érem stb.). Ma már természetes, hogy kiállításainkat szervezetten, közösen tekintik meg szocialista brigádok, más termelési közösségek (pl. Szécsény — ELZETT-tel alakított ki rendszeres kapcsolatot, a Palóc Múzeum kiállításait nyolc alkalommal keresték fel szocialista brigádok kollektívan). Különösen sok szocialista brigád kereste fel a karancsberényi Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeumát, Hollókőt, Csesztvét, Horpácsot. Ilyen találkozások, látogatások alkalmával tárlatvezetést biztosítottunk intézményeinkben. A közművelődési funkciók szélesítését is várjuk azoktól az üzemekkel kötött szocialista szerződésektől, amelyek 1977-től váltak érvényessé (pl. SKÜ, Öblösüveggyár; korábban a Szénbánya Vállalat).

Igen sok szálon kapcsolódunk az *ifjúsági* közösségek munkájához, mindenekelőtt az iskolákhoz, az osztályokhoz, a történelmi szakkörökhöz. Minden intézményünk több közép- és általános iskolával tart folya-

matos kapcsolatot. Az intenzív igényt jól jellemzi az a tény, hogy már több intézmény jogos kívánságát, valóságos talajon álló kérését sem tudtuk kielégíteni munkatársaink elfoglaltsága miatt (pl. Bolyai Gimnázium). Többféle módszer mellett — amelyek között első helyen áll a közös kiállításnézés és tárlatvezetés — sikeresen próbálkoztunk a különféle történelmi korokból származó, gyűjteményeinkben meglevő tárgyak helyszíni — iskolai — bemutatásával, ismertetésével (pl. Salgótarján). A parasztság életmódjának bemutatására színes diákat használtunk fel. (pl. Balassagyarmaton). A fiatalokkal rendszeressé vált kapcsolatunk a II. nógrádi honismereti tábor idején is.

Az év során felújítottuk több kiállítóhelyünket, és így nyílt meg Pásztón a korszerűsített régészeti, Horpácson a Mikszáth-émlékkiállítás.

Tartóssá váltak azok a *kapcsolataink*, amelyeket ötéves tervünkben is megfogalmaztunk. Így az MGK anyagából rendeztünk sikeres kiállításokat, az Iparművészeti Múzeum bocsátott rendelkezésünkre sláger-kiállításokat (Herend, Zsolnay). A Bács-Kiskun megyei múzeumok három különböző anyagát mutattuk be Balassagyarmaton (Dunai halászat), Salgótarjánban (Kalocsai népművészet), Szécsényben (Kecskeméti Zománcművészeti Telep). A múzeumi hónap során pedig a Hajdú-Bihar megyei múzeumokkal jött létre „testvérkapcsolat”. A palóckutatásban érintett megyék közül Heves megyével hagyományosan jó a kapcsolatunk.

Az intézményeink *személyi feltételei* jelentősen javultak 1977-ben. Történész múzeológus (1 fő), művészettörténész (1 fő), fotós (1 fő), dekorátor (2 fő) munkakör szervezésére, és az állás betöltésére nyílt lehetőségünk, és ez nagyban hozzájárult munkasikereinkhez. Az újonnan közénk került munkatársak beilleszkedése nagyobb problémáktól mentesen történt meg.

Munkatervünk 1977-ben is fesztett volt. Teljesítése alapjaiban sikerült. A bevezetőben hangsúlyozott jelenségek alkották tevékenységünk gerincét, amelyek mellet igen sok „aprómunka” gazdagította életünket. A kedvező tendencia megléte mellett sem volt gond nélküli ez az év sem. Mindezekről — részletezve — az alábbiakban számolok be.

A KÖZMŰVELŐDÉSI TEVÉKENYSÉG JELLEMZŐI

Tevékenységünk — tartalmában — elsősorban a munkásság és az ifjúság felé irányult. Ezt a feladatot úgy sikerült a korábbtól színvonalasabban végezni, hogy intenzívebb kapcsolatot alakított ki minden intézményünk *néhány kiscsoporttal* és ezek tagjai és a múzeumok kapcsolata tartóssá, tartalmában mélyebbé vált. Kiemelendő az a tapasztalatunk is, hogy a népművelők és a múzeológusok *együttese* közösen dolgozott. E viszony alapvető jellemvonása, hogy a múzeológusi munkához a szervezetében is erősödő közművelődési csoport kezd felzárkózni, és a két tevékenység között természetes munkakapcsolat és összhang kialakulásának első jeleit érzékelhettük.

A — korábbiakhoz viszonyítva — gazdag *kiállítási program* is csak ennek eredményeképpen valósulhatott meg (lásd 1. sz. melléklet). Összesen 34 különböző műfajú, idejű kiállítást rendeztünk, amelyet 47 alkalommal mutattunk be. A látogatói létszám örövendetesen emelkedett.

Az állandó kiállítások látogatói száma:

1. Szécsény, Helytörténeti Múzeum	41 684 fő
2. Balassagyarmat, Palóc Múzeum	37 629 fő
3. Hollókő, Falumúzeum	36 156 fő
4. Karancsberény, Partizán Emlékmúzeum	11 372 fő
5. Pásztó, Helytörténeti Kiállítás	5 717 fő
6. Salgótarján, Munkásmozgalmi Múzeum	5 312 fő
7. Csesztve, Madách I. Emlékház	4 371 fő
8. Horpács, Mikszáth Emlékház	2 453 fő
9. Bánk, Szlovák Nemzetiségi Kiállítás	1 966 fő
Összesen:	146660 fő

Vándorkiállításainkat pedig 42 406 fő látogatta.

Külön érdemes megemlíteni, hogy időszaki kiállításainkat 214 301 fő tekintette meg, s ez a szám nem szerepelhet a statisztikai adatok között, mivel múzeumaink látogatottságát a fentiekben már kimutattuk. Viszont időszaki kiállításaink eredményességére mindenképpen utal ez az összesítés, eligazít a közönség érdeklődésére vonatkozóan.

Honismereti mozgalomban továbbra is az egyik fő szakmai irányítók vagyunk. Kezdeményezői és több más mellett lebonyolítói voltunk a néprajzi, helytörténeti, új- és legújabb kori pályázatok meghirdetésének. Szervező munkánk eredményeképp nőtt a pályázaton részt vevők száma (1976: 19, 1977: 33) és egyértelműen javult az irányultsága, valamelyest színvonala is. Másodizben szerveztük meg és bonyolítottuk le a megyei honismereti táborot. Székhelye Nagbátony volt. A munkáséletmód fejlődését, változásait vizsgálták résztvevői. Sikerét — a 36 fős táborlétszám mellett, amelyet középiskolai tanulók, szakmunkás fiatalok alkottak — a tábor lakóitól beérkezett pályaművek igazolták. Ide kívánczik az is, hogy szóljunk a Tájak, korok, múzeumok országos program beindításáról és az első tapasztalatokról. Figyelemreméltóan nagy közönségérdeklődést érzekeltünk múzeumainkban, amely még nagyobb lehetne, ha a meghirdetésben részt vevő szervek megyei képviselői több érdemi információval rendelkeznének. Intézményeink mellett eredményesen — és tartósan — működnek történelem szakkörök középiskolás fiatalokból (Salgótarján, Balassagyarmat, Szécsény).

Önálló kezdeményezéseink sorából kiemeljük a salgótarjáni úttörők részvételére — a városi művelődésügyi osztállyal, a városi úttörőelnökséggel együttesen meghirdetett — alapozott új- és legújabb kor helyi eseményeinek, emlékeinek gyűjtésére — Keresd meg! Kutasd fel! címmel meghirdetett — irányuló, 1978 októberéig tartó mozgalmakat. Az akciót 1977 októberében hirdettük meg.

A múzeumi propaganda jórészt a szakképzett dekorátorok jóvoltából kapcsolt írásos hírverés (meghívó, plakát, katalógus) megjelenésében is fejlődött. A megye múzeumairól képes levelezőlapot jelentettünk meg. Gondoskodtunk arról is, hogy az országos sajtó, a tömegkommunikáció csatornáit többször nyiljanak meg számunkra. Ezt a törekvésünket eredményesnek tartjuk. Többek között az Élet és Tudomány (többször), a Lobogó, az Autósélet, Ez a divat évkönyv, stb. adott ismertetést intézményeinkről. Szerepeltünk a rádió, a tv adásaiban. A megyei sajtó volt leghűségesebb propagandistánk. Az eseményekhez kapcsolódó híryanagokon túl több hosszabb ismertetés-elemzés foglalkozott kiállításainkkal (történelmi

karikatúrák. Hevesi kerámia, Herend, Tájképfestészet . . . , Megtöretés stb.) közművelődési törekvéseinkkel (októberben 3 cikkből álló sorozat kapcsolatainkról, stb.) és múzeológusaink ismertetéseit is szívesen közölte. (Vonsik Ilona, Szvircsek Ferenc, Zólyomi József cikkei).

Munkánk újabb friss hajtása közé örvendetesen soroljuk a múzeumi *hétfők* rendszerét. Ezek sorában általában érdekes színes előadások vezetnek, de igen magas színvonalú hangverseny-sorozatok (Szécsény) és a zenei ismeretterjesztés unikum jellegű programja is megtalálható. (Balassagyarmat: Rózsavölgyi ismeretlen zeneművének bemutatása a Palóc Múzeumban.)

A megye *művelődési intézményeivel* közösen tartósan jó kapcsolatok jelenlétére törekszünk. A levéltárral a honismereti mozgalom, a helytörténeti pályázatok, a tudományos feladataink elvégzésében alakult ki eredményes együttműködés. A megyei könyvtárral a könyvünnepeken túl (költészet napja, ünnepi könyvhét) a kiállítások (könyvtár: vitrin rendszeresítése, az Ady-, a Madách-anyag összeállítása) és a helytörténeti könyvészet (bibliográfia, katalóguskészítés, mikrofilmezés stb.) jelentenek tartós, közös munkát. A művelődési központtal elsődlegesen a képzőművészeti, történeti kiállítások során alakult ki jó munkakapcsolat. Munkánk egy-egy ágához többször segítséget kaptunk a megyei KISZ-bizottságtól, a HNF megyei bizottságától, az SZMT kulturális osztályától is. Akciókban megmutatkozó együttes feladatmegoldást végeztünk a TIT megyei szervezetével, a Pedagógus Továbbképző Kabinettel, a Moziüzemi Vállalattal.

Nagyon lényegesnek tartjuk azt az ez évi törekvésünk továbbfejlesztését, hogy időszaki kiállításokkal, színvonalas vándoroltatandó anyagokkal *üzemi művelődési otthonok* kiállító termeiben jelen lehessünk. 1977-ben többek között a SKÜ, az Öblösüveggyár a ZIM művelődési otthonában nagy érdeklődés mellett rendeztük meg az Ady-émléki kiállítást, a Madách-könyvek bemutatását, a szovjet pénz fejlődéséről készült tárlatunkat.

A *művészeti nevelés* segítésére több ízben rendeztünk gyűjteményünk-ből kiállítást a megye más művelődési intézményében is. Kondor-, Feledy-, Kass-grafikák a legjobban igényelték, amelyeket szívesen kölcsönzünk. Mellettük fokozódó érdeklődés mutatkozik a salgótarjáni nemzeti közti képzőművésztelep alkotásai iránt is. Ennek anyagát Salgótarján mellett Balassagyarmaton mutattuk be. A megyei képzőművészeti gyűjteményből készített összeállításunk kisebb településekre is eljut.

2. TUDOMÁNYOS MUNKA JELLEMZŐI

Tudományos tevékenységünk középtávra megfogalmazott fő iránynyomvonalán haladt. Ennek értelmében kapcsolódtunk a *munkáséletmód*-kutatás országos munkálataihoz. A munkák legfontosabb részét 1977-ben is az új salgótarjáni múzeum állandó kiállítására történő felkészülés képezte. A *tématerv* kidolgozására — a múzeumi munkatársakból — szerkesztőcsoport alakult. Együttes tevékenységük alapján a kiállítás tématervének túlnyomó része megfogalmazódott. A jövő év első felében a szakfelügyelet vitáján is szeretnénk túllenni. A múzeumi tudományos munka részeként dolgoztuk ki a bányáséletmód változásait, történeti fejlődését.

dését bemutató — Etes és környéke mikrovizsgálatán alapuló — programunkat. (A program tervezetét az egyik tanácskozás alapján alakítottuk ki és megküldtük a szakfelügyeletnek. Véglegesítése a novemberi vita tapasztalatai alapján történik úgy, hogy a résztvevők 1978-ban már konkrét munkát végezhetnek.) Néprajzosaink számára a palóckutatás sokszínű munkájában való részvétel konkrét tennivalót is jelentett, ugyanakkor — ha regionális kutatásról is van szó — biztosította a beszűkülés elleni oltalmat. Munkájukban a feladat végrehajtására nagy gondot fordítottak.

Elkészült a Szécsényben megnyíló *iskolatörténeti kiállítás* tématerve. A kiállításon érdekes-hiteles képet kapunk a kapitalista viszonyok között kialakult ún. társulati iskola kialakulásáról, fejlődéséről és végül a szocialista iskola és nevelésügy néhány jellegzetes megyei vonásáról.

Képzőművészeti gyűjteményünket a korábban megfogalmazott elképzelések realizálásaként — elsősorban az egyedi rajzokból fejlesztettük. A regionális feladatok ellátását is továbbra is végezzük. Gyűjteményünk gyarapodásának jelentős forrása volt ez évben is a Salgótarjánban negyedszer megrendezett nemzetközi képzőművésztelep. A történeti múzeológia szécsényi bázisán a Nógrád megyei középrétegek életének-történetének tárgyi és szellemi világára vonatkozó cselekvési program első lépcsőjeként, a feladat legáltalánosabb összefüggései fogalmazódtak meg. Jó szemlélettel, követhető gyakorlati útmutatásokkal. Eredményes tevékenységet folytattak Szécsényben az ún. kismesterségek tárgyainak gyűjtésében.

Tevékenységünket, a gyűjtemények alakulását 1977-ben az alábbiak érzékeltetik:

Régészet: kb. 2000 db kerámiatöredék, 5 db egész kerámia
Történeti tárgy 475 db
Néprajzi tárgy: 106 db
Történeti dokumentáció: 474 db
Művelődéstörténet: 423 db
Képzőművészet: 74 db (38 db a salgótarjáni nemzetközi
művésztelep alkotása)
Adattár: 27 db
Fotótár: 505 db
Könyvtár: 782 db

Az újonnan begyűjtött anyag nyilvántartása (leltározás, leíró karterozás) napra készen rendezett. A korábbi gyűjteményeket illetően még mindig nagy a lemaradás (régészet, újkori anyag).

A gyűjtések iránya szorosan kapcsolódott távlati feladatainkhoz. Közülük jelentős a salgótarjáni kiállításához gyűjtött anyag (pl.: bányászkolónia-lakás szinte teljesen ép a 1920-as évek elejéről, bányai tanítók hagyatékai, leventezászló stb).

Néprajz területéről szendehelyi, szügyi komplett női, ill. menyecske-együttes, az uradalmi cselédlakások tárgyai, emlékei figyelemre méltóak.

A képzőművészeti gyűjteményünk értékes darabjai közé tartoznak a Balázs János hagyatékából megmentett néhány személyes tárgy, kép és kézirat. Jelentős volt az a tevékenység, amelyet munkatársaink egyéni tudományos tervük teljesítése érdekében végeztek. Elkészült Szvircek Ferenc egyetemi doktori disszertációja, folyamatosan dolgozik témáján Kapros Márta. Az *évkönyv* meghonosításával munkatársainak számára ál-

landó tudományos fórumot létesítettünk. Az 1977. évi publikációk révén a legfontosabb területeken folyó tudományos munkába is bepillantunk.

A restaurátortevékenység javuló színvonala biztosította a — lehetőségeinket figyelembe véve — a műtárgyvédelem aktuális és akut gondjainak megoldását. Háromfős restaurátorcsoportunk munkáját jelzik a következő adatok: tisztítottak 5021 db, ragasztottak 382 db, kiegészítettek 65 db, konzerváltak 4124 db tárgyat. Elsősorban fém, fa- és kerámia tárgyakkal dolgoztak.

Röviddel ezelőtt azt gondoltuk, hogy a salgótarjáni új múzeum felépüléséig — a szécsényi múzeum átadása miatt — nem lesz raktárgondunk. Ez sajnos nem igazolódott. Elég súlyos raktárgonddal küszködünk Szécsényben — tekintve, hogy a munkásmozgalmi múzeum tárgyi anyagát, a képzőművészeti gyűjteményt is itt őrizzük. A nógrádgárdonyi raktár részbeni rendezése — elfogytak a Dexion-polc-elemeink — valamelyest segített a néprajzi raktári rend kialakításában, de ennek folytatása mindenképp indokolt. Különféle belső átrendezéssel enyhítettünk a Palóc Múzeum raktári gondjain is az emeleti terem felszabadításával.

3. GONDOK ÉS MEG NEM VALÓSÍTOTT FELADATOK MÚZEUMAINKBAN

Amikor a munkatervet elfogadtuk, minden pontját úgy írtuk le, úgy fogalmaztuk meg, hogy annak teljesülésében hittünk, azt valóra kívántuk váltani. Mégis ezt a tervet is elérte minden előrevetített elhatározás sorsa: az egységes egész kettévált. Egy stabil megvalósult részre, amely a tevékenységünk gerincét alkotta, és egy mobil, változó részre, amely nem valósult meg, amelynek helyébe nem tervezett, de megvalósult elemek kerültek. Szerencsére a két rész aránya számunkra kedvező, elhatározásaink túlnyomó része megvalósult, ugyanakkor vannak olyan tervpontjaink, amelyek végrehajtása — különféle okok miatt — nem történhet meg.

A részletes kifejtés mellőzésével most — a további tennivalóink érdekében — különösen két ok kiemelését tartjuk fontosnak.

1. A múzeológia különböző ágazatai között nem sikerült még azonos színvonalú tevékenységet kialakítanunk. Ennek okai különbözőek. De az igen nagy gondot jelentett számunkra, hogy a régészet színvonala nem alakult kedvezően. Ebben az ágazatban találjuk a tervezett, de összességében meg nem valósult feladataink túlnyomó többségét. Lényegében néhány száz leltári tétel bejegyzésén túl nem folyt érdemi munka. E fő hiányosság mellett a következő tervezett feladatokat nem oldottuk meg:

a) a tudományos tevékenység köréből:

- a szakszervezetek megyei történetét feldolgozó dolgozat elkészült ugyan, de megjelenése ez évben nem várható, a lektori vélemény megszerzésének elhúzódása miatt;
- Kapros Márta egyetemi disszertációját — betegsége miatt — nem fejezte be. Kutató-feldolgozó munkáját folyamatosan végzi.

b) közművelődési területről:

- az országúti múzeum-jelző táblák elhelyezése, a szűkös anyagi körülmények miatt későbbre halasztódott;

- a karancsberényi kiállítások írásos vezetőjének újra kiadására nem került sor;
- Könyvtári gyűjtőkör kidolgozására nem került sor;
- Több iskolai közösséggel terveztünk rendszeres munkakapcsolat felvételét. Azonban kiderült, hogy a jelenlegi együttműködési formák is elég jelentős munkát jelentenek a munkatársaknak, ezért újabb intézménnyel nem alakítottunk ki folyamatos együttműködést.
- a banki kiállítóhely felújítása 1978-ra csúszott át;
- c) igazgatási terület
 - a salgótarjáni Siküveggyárral kötendő együttműködési szerződés aláírására — az előkészület hiányosságai miatt — nem került sor;
 - néhány személyi anyag rendezését kíván.

Elsősorban az aktuális minősítések elvégzését kell pótolni;

2. Másik — igen lényeges követelményt — az igazgatási munkával szemben kell támasztanunk. Az örvendetes személyi és tárgyi fejlesztések már nem adnak lehetőséget a korábbi — mondhatni naturális — igazgatási, irányítási szemléletnek és gyakorlatnak. Tehát a korábbi felfogás szerint dolgozni nincs lehetőségünk. A tennivalóinkat egy mondatban összefoglalva: a szervezetszerűbben működő mechanizmusban látjuk, amely nyilvánvalóan a múzeumi munka követelményei szerint épül fel. A *mechanizmus* az egyéni és az intézményi felelős döntés és munkavégzés, az időben és pontosan meghatározott feladatok, a szakmai felkészültség magas színvonala a lehetőségek biztosításának, a kivitelezés magas szintjének összhangjából — mint jó követelményekből — áll össze. Ha most — végül is — megvizsgáljuk a megvalósult és el nem végzett feladatok mérlegét, úgy vélem, az I. félév értékelésekor elmondott kedvező megítélésen nem kell változtatnunk. A mérleg a megvalósult — még pedig a tisztességes szakmai színvonalon megvalósult — feladatok oldalára billent. Ez pedig olyan tény, amelyet követően nem kell az elkövetkezendőkre fogadkoznunk, csak továbbra is — olykor a fejlődő környezetünket gyorsabb ütemre ösztönözve, máskor az előttünk járók után szaporázva — végezünk, tennünk, amire vállalkoztunk.

Salgótarján, 1977. december.

Dr. Horváth István
megy. múz. ig.

Nógrád megye múzeumaiban és általuk rendezett kiállítások 1977-ben

1. *Heves m. kerámia* — az egri Vármúzeum anyagából a Palóc Múzeumban.
2. *150 éves a herendi porcelán* — az Iparművészeti Múzeum anyagából Szécsényben.
3. *Új szerzeményeink* — az 1976. évi képzőművészeti vásárlásaink.
4. Szécsényben fogadtuk a Természettudományi Múzeum kiállítását.
5. *Mészáros Erzsébet* egyéni kiállítását rendeztük meg decemberben.
6. *A Zsolnay porcelán* c. kiállítás megnyitására került sor a múzeumi hónap alkalmából.
7. *Magyar tájképfestészet a XIX—XX. sz-ban* c. kiállítást megrendeztük — a Galéria segítségével — Szécsényben, Balassagyarmaton és Salgótarjánban. (Látogató: 17 000 fő.)
8. A Bács-Kiskun megyével folytatott együttműködésünk keretében 3 kiállítást rendeztünk:
Kalocsa népi díszítőművészete, Salgótarján
Dunai halászat, Balassagyarmat
Kecskeméti zománctelep anyaga, Szécsény
9. A múzeumi hónap alkalmából fogadtuk Hajdú megye kiállítását. ill. mi rendeztünk Hajdúnánáson és Polgáron egy-egy kiállítást.
(Déri György néprajzi gyűjteménye, ill. Feledy: Karancslejtős 44 és Nógrádi pásztorművészet)
10. A Hadtörténeti Múzeum kiállítását novemberben fogadtuk. (Magyarok a Nagy Októberi Forradalomban)
11. *Megtörtetés* címmel a múzeumi hónapban nyitottuk meg dr. Horváth István és Czínke Ferenc kiállítását.
12. *Az első szovjet-orosz pénzermék* c. kiállítást az Öblösüveggyárban nyitottuk meg.

Egyéb kiállítások:

1. *Magyarok az ellenállási mozgalomban*
(Szakm. képző Intézet. Öblösüveggyár)
2. A megyei könyvtárral közösen rendeztünk *Mikszáth-kiállítást* (Salgótarján, Kisterenye. Pászto. Szécsény, Balassagyarmat. Rétság)
3. *Ásatástól a kiállításig* — a múlt évben készült (St. Szakm. képző Intézet)
4. *Nógrádi várak ...*
(Szécsényben)
5. *Könyvritkaságok* — az ünnepi könyvhétre készült
(Szécsényben)
6. *Történelmi karikatúrák — kiállítás*
(Szécsény — a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából.)
7. Az *ELZETT* kiállítása ugyancsak a szécsényi múzeumban kapott helyet.
8. Ady születésének 100. évfordulójára készített kiállítást bemutattuk a ZIM-ben, a megyei tanácson, és kapcsolódtunk a TIT irodalmi szakosztályának rendezvénysorozatához.
9. Palóc népművészet. Debrecen, Művelődési Központ (aug.)
10. Madách hagyományok ápolására készített kiállításunkat bemutattuk a SKÜ-ben, a szakmunkásképzőben, a Bolyai Gimnáziumban, és a Madách Gimnáziumban.
11. A művésztelep anyagából rendeztünk kiállítást a Bolyai Gimnáziumban (aug. 12.—szept. 20.)
12. Feledy Gyula grafikai sorozatát Egerben mutattuk be (áprilistól — szeptemberig)
13. A pásztói műv. központnak rendeztük meg a Kondor Béla-, ill. a Feledy-kiállítást (szept., ill. december)
14. Végül, de nem utolsósorban a Palóc Múzeum anyagával Szófiában szerepelünk

A Nógrád megyei múzeumok tevékenysége az V. ötéves terv első éveiben 1976—1977.

Múzeumaink előtt álló középtávú fő feladatokat négy pontban foglaltuk össze. Tevékenységünket mind a tudományos, mind a közművelődés terén az azokban foglaltak szerint folyamatosan végeztük és végezzük. Általában és alapjaiban jó ütemben halad végrehajtásuk. Érvényes ez az új- és legújabb kor, a néprajz területén végzett tevékenységünkre. Egyes területeken viszont lényeges elmaradások vannak (pl. a régészet).

A *közművelődési* párt- és állami döntések végrehajtása ebben az időszakban lényegesen változott, kedvezően fejlődött. Munkánkban hangsúlyoztuk ezek megvalósítását. Feltételeink (tárgyi és szellemi), munkakörülményeink kedvező irányban fejlődtek.

Ma sokkal jobbak szakmai körülményeink, a munkamegosztás, a munkaszervezet korszerűbb, mint az 5 éves terv indulásakor volt. De annál is, mint amit — az indulási helyzetet ismerve — várni reméltünk. Úgy tűnik — irányító szerveink támogatása révén —, további fejlődésre jogosan számíthatunk. Ugyanakkor ezen a téren alapvetően az a tény határozza meg helyzetünket, hogy a korábban, 1977 végére jelzett salgótarjáni múzeum műszaki átadási ideje 1979. december végére módosult. Bizonyos ritmus-zavart idézett elő az is, hogy a szécsényi helytörténeti múzeum épületének oldalszárnyát várhatóan 1978. I. félévben adják át az építők, így az oda tervezett kiállításunk időpontja is módosult.

I. A KÖZÉPTÁVÚ TUDOMÁNYOS TERVBŐL MEGVALÓSULT

- az új- és legújabb kor időszakából gyarapítottuk gyűjteményünket;
- bányászlakás-berendezést (szinte teljes anyag) gyűjtöttünk össze az 1920-as évek elejéről (Baglyasaljáról);
- ipari munkáskolónia-lakás berendezéseit gyűjtöttük (SKŰ— Salgótarjáni kolóniáról);
- falun élő bányász felszerelési tárgyai (Somoskőújfalu);
- a feladat megvalósítását célozza együttműködési szerződésünk rendszere. Ennek során bányatérképeket,

bányász fotóanyagot szereztünk meg a Szénbánya Vállalattól, és 3 db termelőgépet a SKÜ-től a Rima korszakából;

- az országos tudományos tervvel összhangban — a szakfelügyelet segítségével — kidolgoztuk a *bányász-kutatás* (a termelés, az élet és politikai viszonyokra kiterjedő) több évre szóló programját Etes község környékére;
- felkutattuk az ún. acélgyári iskola társulati korszakából származó padsorokat és iratanyagot, a szorospataki (bányai) iskola iratanyagát, fotóit. Begyűjtöttük Tóth Zoltán volt bányatársulati tanító hagyatékát;
- beszereztük Révész Imre — a Tanácsköztársaság ideje alatt a bányász munkásegység egyik parancsnoka volt — visszaemlékezését.

Gyűjtöttük Böjtös Sándor internacionalista életútjának különböző tárgyi és írásos emlékeit.

Néprajz területén a hagyományos *paraszti gazdálkodás* anyagát gyűjtöttük Magyarnándor, Patvarc, Bánk községekből. (Kiemelkedő a 18. sz. végéről származó prés, egy Litkéről származó köpülő.) A *kismeterségek* sorából egy ballassagyarmati borbélymester tárgyi anyaga jelentős, *Komplett menyecskeöltözetet* vásároltunk: Nemti, Szügy, Ludányhalászi, Patvarc községekből. Festett bútorokat gyűjtöttünk Rimócon, Szécsényben. Szép kerámiaanyagot találtunk Etesen. Külön kiemelendő a Szendehelyről megszerzett bútoregyüttes.

Aktívan részt vettünk a *polóckutatás* aktuális tennivalóinak végrehajtásában.

Elkészítettük a *megye-történeti gyűjtemény* fejlesztésére irányuló elképzeléseinket. Ennek megfogalmazásakor az ún. középrétegek életének vizsgálatát hangsúlyoztuk. *Irodalom-történeti* gyűjteményünk — az elkészült állandó kiállításokon szereplő tárgyakon túl — *Komjáthy Jenő*höz kapcsolódó tárgy- és iratanyaggal gyarapodott. *Képzőművészeti* gyűjteményünket elsősorban az egyedi rajzokból gyarapítottuk. Alapját a Salgótarjánban rendezett nemzetközi képzőművésztelep képezte, de vásároltunk a miskolci egyedirajz-kiállításon és rendszeresen a salgótarjáni tavaszi és a miskolci téli tárlatokon is. A megyei tanács által szerzett alkotások túlnyomó része is gyűjteményünkbe került.

Nem valósult meg:

Régészeti feladataink végrehajtásában igen súlyos hátrányba kerülünk. Az ötéves tervbe beütemezett munka végrehajtása igen nagy erőfeszítést igényel a továbbiakban. Megvalósulásuk a megváltozott körülmények után (új régészünk van 1978. január 2-től) is kétséges.

2. Tudományos feldolgozások:

Elkészült a szakszervezeti mozgalom megyei történetét feldolgozó publikáció. Középtávú tervünk itt felsorolt munkálatok közül a b, c, e. pontban foglaltak végrehajtása még folyamatosan halad. Nem valósult meg a szécsényi részásatások tudományos eredményeinek feldolgozása.

3. Tudományos kiadványok

Rendszeresen megjelentek évkönyveink. Tematikája az előre meghatározottak szerint alakult. A más múzeumban dolgozók publikációi mellett a saját kollégáink írásos anyagait itt helyezzük el elsősorban.

4. Egyéni tudományos továbbképzés

Kapros Márta betegsége miatt „csúszik” egyetemi doktori disszertációjának elkészültével. Kutatásait folyamatosan végzi, így a feladat teljesülni látszik.

Szvircek Ferenc elkészítette disszertációját a megye üvegiparának történetéről. Balázs László és Zólyomi József dolgoznak adott témájukon. A középtávú tervben rögzített feladatok megoldása tehát biztosítottnak látszik.

A KÖZMŰVELŐDÉSI TERVET MEGVALÓSÍTOTTUK

Allandó kiállítások

- Balassagyarmat Palóc Múzeum: Nógrádi népelet XVIII. sz.-tól napjainkig; (1976)
 - Madách Imre-emlékszoba;
 - Mikszáth Kálmán-emlékszoba;
 - Balassagyarmat története; (felújítás) 1977.
- Horpács: Mikszáth Kálmán-élekiállítás
- Pásztó: Pásztó története a XVIII. századig (felújítás) 1977.

Időszaki kiállítások

- Salgótarján: A szénbányászat és a bányászélet története Nógrád megyében 1861—1962 (1976)
- Szöttesek és hímzések a Palóc földön (közös kiállítás a palóc kutatásban részt vevő megyékkel)
- Palóc kerámia (Balassagyarmat). Az egri vármúzeum anyaga; (1977)
- Tájépfestészet a XIX—XX. században. A Magyar Nemzeti Galéria anyagából (Szécsényben, Balassagyarmaton, Salgótarjánban); (1977)
- Herendi porcelán (Szécsény) 1977.
- Zsolnay-kerámia (Balassagyarmat) 1977.
- A Magyar Iparművészeti Múzeum anyagából:

Terven túl valósult meg:

- A debreceni Déri Múzeum válogatott néprajzi anyaga (Balassagyarmat) 1977.
- id. Szabó István Kossuth-díjas összefoglaló kiállítása (1976), Salgótarján,
- Lóránt János Munkácsy-díjas kiállítása (1976), Salgótarján

A salgótarjáni új múzeumba megnyíló kiállítások szakmai előkészítését (tématervek kidolgozása, stb.) folyamatosan végzik. A munkálatokat úgy ütemezték, hogy az előreláthatólag 1980. októberében megnyíló intézményben kész kiállításokat láthasson a látogató.

A KIÁLLÍTÁSOKHOZ KAPCSOLÓDÓ MÓDSZERTANI ELVI FELADATOK

1. Balassagyarmaton az elkészült állandó kiállításokhoz kapcsolódván — Madách-, Mikszáth- irodalmi órákat, népdalt tanuló órákat tartunk a múzeumban. (Általános és középiskolásoknak.)
2. Elkezdődött az ún. múzeumi hétfők rendezvénysorozata (Balassagyarmaton és Szécsényben) amelyek előadásai az állandó és a jelentősebb időszak kiállításokhoz kötődnek. (pl. Zsolnay, Herend, Tájképfestészet, Déri múzeum gyűjteményei, stb.)
3. Szocialista brigádok számára rendszeres és folyamatos tárlatvezetést végzünk: Karancsberényben, Balassagyarmaton, Szécsényben és Salgótarjánban;
4. Rendszeresítettük a múzeumi totót (Szécsényben)
5. Állandó jelentősebb időszak kiállításainkhoz írásos katalógusokat, vezetőket jelentettünk meg;
6. Rendszeres kapcsolatot alakítottunk ki:

Salgótarjánban:

- a Táncsics Mihály Közgazdasági Szakközépiskolával;
 - Ifjúsági múzeumbarátkör;
 - Történelmi szakkör;
 - múzeumlátogatások;
 - Madách Imre szakközépiskolával
 - Madách hagyományainak ápolása (előadásokon szerepelnek diákok, ünnepségeken)
 - tárlatlátogatók;

Bolyai Gimnáziummal (alkalmanként)

Szécsény:

Mezőgazdasági Szakközépiskola

— Múzeumbarátkör

— Történelmi szakkör

Balassagyarmat:

— Szántó K. János Szakközépiskola

— Történelmi szakkör

Nagyon sok általános iskolával. Általában a múzeumi székhelyeken.

MÚZEUMOK FEJLESZTÉSE, FELÚJÍTÁSA

1. Múzeumi hálózatunk kialakult, azt továbbfejleszteni nem kívánjuk.
2. Felújítottuk: a Horpácson levő Mikszáth- emlékszo bát, a pásztói helytörténeti múzeumot (az új kiállítások elkészülésével párhuzamosan). Folyamatosan végeztetjük a Szécsényi Múzeum ún. melléképületének helyreállítását, felújítását.
3. Személyi létszámunk jelentősen bővült: 1976-ban 5 fővel, (1 történész-muzeológus, 1 népművelő, 1 fotós, 2 technikai személyzet). 1977-ben 4 fővel (1 művészettörténész, 2 dekoratőr, 1 kisegítő). A változás kedvező hatása mindenképp — de már jelenleg is — a későbbiekben tartósan fog érződni.

A múzeumok terveit figyelembe véve feladat elhagyására nem gondolunk. Úgy tűnik, bizonyos többletmunka végzésére is lehetőségünk van. A határidők bizonyos értelmű — a tervidőszakon belüli — módosításával számolunk, ez azonban — úgy tűnik — vállalt feladataink teljesítését nem érinti.

Salgótarján, 1977. december.

Dr. Horváth István
megy. múz. ig

Új szerzeményeink, leletmentés

A Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye 1977-ben számos értékes anyaggal gyarapodott. Történeti értékénél fogva is kiemelkedik

1. Kakuk Pál baglyasaljai illegális kommunista hagyatékából gyűjteményünkbe került 5 db. illegális kiadvány, ill. annak töredéke. Közük csaknem teljes terjedelemben a Szovjetunió alkotmánytervezetéről c. kiadvány, mely 1936-ban Prágában jelent meg magyar nyelven; A magyar szabadságharc c. 48 oldalas kiadvány, mely 1938-ban jelent meg, valószínűleg Csehszlovákiában. A füzetecske figyelmeztet a fasizmus terjedésére, és a szabadság zászlaja alatt széles körű demokratikus összefogásra hív fel ellene.

2. Az 1930-as évek politikai kisszótára, mely Baglyasaljáról, Rátkai István illegális kommunistától került gyűjteményünkbe.

A múzeum munkásmozgalm-történeti tárgyi gyűjteménye egy igen becses tárggyal gazdagodott. Baglyasaljáról Kakuk Gusztáv illegális kommunistától birtokunkba került egy dupla fenekű fiók, mely a Horthy-rendszerben a Kommunisták Magyarországi Pártja illegális kiadványainak, rölpapjainak rejtékhelyéül szolgált.

(Vonsik Ilona)

*

Salgótarján-Patyolat, Rákóczi út 227.

Kormos Zoltán művezető (Nógrád megyei Tanácsí Építőipari Vállalat) jelentette a múzeumnak, hogy a víztároló medencéjének alapozásakor cserepeket találtak. 1977. október 4-én szálltunk ki a helyszínre Gellén Sándor restaurátorral.

Érkezésünkkor a földmunkát már csaknem befejezték: 11,5x4,5 m-es területet termeltek ki, kb. 4 m mélységben. Az egyenletlen, salakkal 60—100 cm vastagon feltöltött felszíntől 380 cm-re telepjelenségeket figyelhettünk meg:

„A” gödör: az északi fal mentén a sárga agyagban egységes fekete színű kitöltéssel jelentkezett a 180—190 cm átmérőjű, csaknem szabályos kör alakú folt. Kibontásakor megállapíthattuk, hogy méhkas alakú: alakjának vonala a foltot 10 cm-rel szélesebb vonalban követte. Kis része a falba esik, de sem a metszete, sem beásásának szintje nem látszott,

mert a lejárát kialakításához a földet kitermelték. A munkások elbeszélése szerint a leletanyag nagy része ebből a gödörből származik. Az általunk kibontott részből egy fekete, nagyméretű urna töredékei kerültek elő, nyaka és pereme hiányzik. Nagy valószínűséggel lehet ehhez a gödörhöz kötni egy másik, szintén összeállítható urnát. Ezeken kívül a megmaradt részben csak apró paticsdarabok voltak. (35—40 cm)

„B” gödör: közvetlenül az „A” mellett, szintén az északi fal mentén kis része a falba esik. 160 cm átmérőjű, hasonlóan szabályos folt. Alja 5 cm-rel mélyebben jelentkezett: (szintén méhkas alakú) itt egy kisebb összefüggő foltban paticsrögöket találtunk, mellette az anyag vöröses színűre égett. Leleteket nem tudunk meghatározni belőle.

„C” gödör: az előbbiekkal szemben, a déli fal metszetében látható. Az egyik oldala nem követhető, mert itt is szélesebb a bevágás. Méhkas alakú, alja 365 cm. Ennek leletei szintén összekeveredtek.

A metszetek a gépi kitermelés és a kiszáradás miatt rosszul látszóttak: a sárga anyag fölött 80—100 cm vastag egységes, szürkésfekete réteg van, amely a gödrök kitöltésénél világosabb; nem követhetők benne a beásások vonalai. Erre tölték rá vastagon a salakot.

A nyugati falban bizonytalan körvonalú folt látszott: a szürkésfekete rétegtől csak az apró, ittká égett agyagtörmelék különböztette meg; legnagyobb részét behányt föld takarta el. Meghatározható részlete alapján lehetséges, hogy hasonló formájú gödör keresztmetszete.

Utólag kaptunk még: két, csaknem ép bögrét, egy hosszúkas, lapos tálat és egy csonkagúla alakú tűzikutyát — ezeket a találók még korábban adták át a művezetőnek.

A gödrökből előkerült leletanyag a pilinyi kultúra hagyatéka. A zagyvapálfalvai temető közelsége (és a leletek rokonsága) fölveti az összekapcsolás lehetőségét. Ezért fontos lenne (a lehetőségek szerint) legalább a telep kiterjedését megállapítani; jelenlegi ismereteink a kultúra településviszonyairól megengedik azt a feltételezést, hogy kisebb településről lehet szó.

Amennyire megállapítható, a telep déli, ill. keleti irányban folytatódhat; a keleti falban és a délkeleti sarokban jól látható az erős újkori bolygatás. A környező terület vagy beépített, vagy (a bolygatásból és a salakfeltöltésből következően) korábban be volt építve, további kutatás csak egy-egy ponton lehetséges.

Minthogy ezt a leletmentést bejelentés előzte meg, itt szeretnék néhány szót szólni a leletbejelentések fontosságáról és talán célravezetőbb módjáról.

Elsősorban az építőipari vállalatok és a múzeum jószándékú együttműködésére lenne szükség, s ez az előbbinek egyúttal jogszabályok előírt kötelezettsége is.

Ahol földmunka folyik (különösen, ha nagyobb méretű), szinte törvényszerűen bármikor adódhat olyan helyzet, amely a vállalatnak és a múzeumnak egyaránt sok nehézséget, vitákat, sőt összeütközéseket teremthet. Ezeket a problémákat egy módon kerülhetjük el: ha a lehetőségekhez képest megpróbáljuk megelőzni. Önként adódó és egyszerű megoldás lenne az, hogy a vállalat vagy az illetékes tanács még a földmunkák megkezdése előtt értesíti a múzeumot (megyénkben ilyen esetekben a szecsenyi Helytörténeti Múzeum az illetékes, ahol régészeti

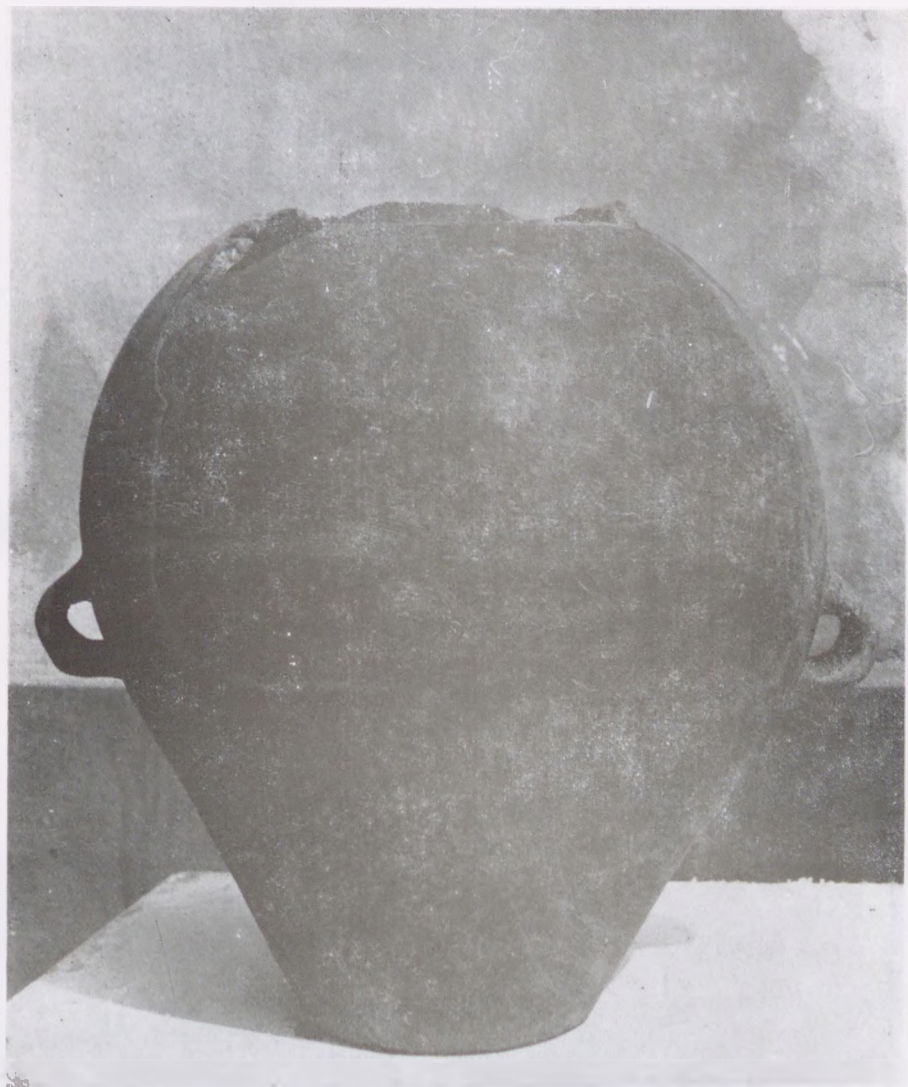
munka folyik). Természetesen ez a vállalás a múzeumot is kötelezi a terepbejárás, előzetes kutatások, adott esetben a földmunka és a feltárás koordinálásának — megszervezésére és gyors lebonyolítására.

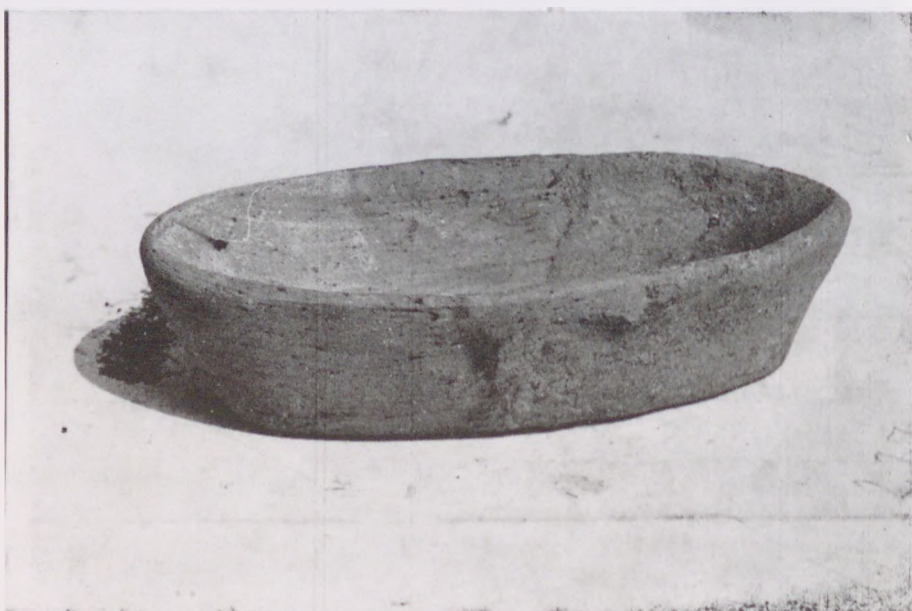
További lépést jelenthetne egy olyan együttműködés a tanácsokkal és tervező vállalatokkal, amelynek a múzeum a következő tervidőszak beépítési, útépitési stb. munkálatairól már a terv elfogadásakor, tehát jóval korábban tudomást szerezne.

A „leletbejelentő hálózat” kialakulását működése mutatja. Hálózatról majd csak akkor beszélhetünk, ha a bejelentések nem csak egyes emberek érdeklődését, egyéni és elszigetelt tevékenységét tükrözik, hanem a megye egész területén tudatosan végzett munka, jól bevált gyakorlat lesz.

(Soós Virág)

Hírek

Január 24-én tárgyaltuk meg a múzeumi szervezet 1978. évi munkatervét. A tárgyaláson részt vett Csongrádi Béla, a megyei pártbizottság munkatársa, Gulyás Jánosné a megyei műv. osztály vezetője, Füzesi István csoportvezető és Vincze János főelőadó. Az értekezlet — némi kiegészítéssel — elfogadta éves tervünket.

* *

Január elsején került a múzeumi szervezethez Bolykó Barnabásné gyűjteménykezelő, Kovács Anna könyvtáros, Soós Virág régész, Szabó Ágnes gyűjteménykezelő, továbbá Szolnok Csabáné, aki a katonai szolgálatát teljesítő Majdán Bélát helyettesíti, július 1-el pedig Bagyinszki Istvánné került az időközben eltávozott Szűcs László helyére.

* *

Felújításainkat sikeres megoldottuk. Elkészült a szécsényi melléképület, ahol iskolatörténeti állandó kiállítást rendezünk, továbbá a nyugati bástyában nyílt lehetőségünk természettudományi kiállítás rendezésére. Felújítottuk, ill. bővítettük a bányai szlovák nemzetiségi állandó kiállítást is, amelyet aug. 6-án, a nemzetiségi nap alkalmával adtunk át a közönségnek. Elkészítettük a karancsberényi kiállítás felújítási tervét.

* *

Az elmúlt évi pályázatunk országosan is sikert aratott. A történelmi dolgozatok közül 2. helyezést ért el Seben A. Csaba; ill. Czene Csilla és Tavaszi Beatrix dolgozata.

Harmadik díjban részesült Birtalan Ágnes — Harangozó Judit; és Hajdú Zsigmond — Mihályfi Gyula — Miklós József dolgozata.

Ezekén kívül három pályázót külön jutalomban részesített a zsűribizottság. (Petényi László, Kun Zouza, Wagner Emese)

* *

A közművelődési alapból kapott támogatással sikerült Szécsényben és Balassagyarmaton egy-egy múzeumi klubot berendeznünk. Most már megfelelő feltételek között fogadhatjuk az érdeklődőket.

* *

A Kulturális Minisztérium segítségével megjelentettük a nemzetközi művésztelep katalógusát, amely osztatlan elismerést váltott ki mind a hazai, mind a külföldi szakvéleményben. A katalógus a telep 4 éves anyagát foglalja magában. Az előszókat Csohány Kálmán, a Magyar Képzőművészek Szövetségének alelnöke, és Berki Mihály, a Megyei Tanács elnökhelyettese írta.

Múzeumlátogató közönségünk körében igen nagy érdeklődést váltott ki kiállítási programunk, melyből kiemelkedett az Iparművészeti Múzeum anyagából rendezett Kínai iparművészet, továbbá a reformkor művészete c. kiállítás, amelyet a Magyar Nemzeti Galéria anyagából állítottunk össze. Réti Zoltán festőművész gyűjteményes kiállítását a Palóc Múzeumban tekinthették meg az érdeklődők. Megtöretés címmel pedig a Szécsényi Helytörténeti múzeumban mutattuk be történelmi — képzőművészeti kiállításunkat.

* *

Az elmúlt évben, a salgótarjáni úttörők részére meghirdetett „Keresd meg, kutasd fel!” akció eredményesen folytatódott. A mozgalomban 2000 úttörő vett részt, és a gyűjtött anyagokon keresztül ismerkedhetett a város történetével. Kiemelkedő eredményt ért el ebben a szakaszban a zagyvarónai, a Rákóczi úti, és a Csizmadia úti ált. iskola úttörő-csapata.

* *

Képzőművészeti gyűjteményünk jelentős műalkotásokkal bővült. Mihályfi Ernő hagyatékából 700 db festmény és grafika került — adományozás útján — a gyűjteménybe. Az anyagot február 17-én vehettük át.

* *

Szeptember 2-án, mintegy 100 db-os válogatott anyagrészből rendezett kiállítást mutattunk be Palotáson. Szeretnénk ha a közeljövőben a hagyaték egészét is megismertethetnénk az érdeklődőkkel.

* *

Elhatározásainknak megfelelően két alkalommal rendeztünk tudományos tanácskozást a múzeológusok és a közművelők számára. Első alkalommal Praznovszky Mihály anyagát tárgyaltuk, amely a középrétegek kutatásának feladataival foglalkozott. Másodszorra pedig, Szvircsek Ferenc az ipartörténeti kutatás témájában hozott előterjesztést. Terveink szerint még ebben az évben sor kerül a könyvtár gyűjtőkori szabályzatának, valamint a múzeumi kiadványok problémakörének vitájára.

* *

Szakszervezeti bizottságunkkal közösen névadóünnepséget rendeztünk április 24-én, a Városi Tanácson. Ekkor tartottuk Balázs László, Veres György, Szujó Zoltán és Szvircsek Ferenc gyermekeinek névadóját.

* *

A nemzetközi művésztelepet 5. alkalommal rendeztük meg Salgótarjában. Meghívott vendégeink voltak Ferdinand Szypula, Janina-Biala Szypula (Lengyelország), Alexander Lckerdt, Fero Král és Alžbeta Stoli manova (Csehszlovákia), Dilo Dilov (Bulgária), illetve Barcsi Pál, Bálványos Huba és Szujó Zoltán grafikusművészek.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szvircsek Ferenc	
Az üveggyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében	5
Molnár Pál	
Adatok a bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között	27
Szvircsek Ferenc	
A Losonci Bőrgyár (1845—1854)	
(Adatok Nógrád megye ipartörténetéhez)	59
Belitzky János	
Észrevételek és feltételezések a palócföld koraközépkori településföldrajzához és történetéhez	73
Horváth István	
A zelenei jobbágyság megmozdulása 1825-ben	115
Balázs László	
Adatok és összefüggések a Rimamurány Salgótarjáni Vasúti salgótarjáni (acélgyári) népiszkolájának történetéhez (1870—1920)	143
Praznovszky Mihály	
Krúdy Kálmán (1832—1861)	
(Adalékok a Krúdy-család nógrádi ágának történetéhez.)	157
Zólyomi József	
A Mailáth-uradalom cselédeinek lakáskultúrája a két világháború között	201
Szathmáry László	
A szécsényi foramen magnum-trepanált koponya	227

ARCKÉPCSARNOK

Leblancné Kelemen Mária	
Komjáthy Anzelm élete és munkássága (1818—1900)	237
Kerényi Dániel	
Id. Noszky Jenő (1880—1951)	267
Vonsik Ilona	
Böjtös Sándor (1896—1975)	289
Kecskeméti Tibor	
Dr. Csepregyhéjné Meznerics Ilona dr. nógrádi őslénytani-rétegtani kutatásai	307

MŰZEUMAINK ÉLETÉBŐL

Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről (1977)	317
A Nógrád megyei múzeumok tevékenysége az V. ötéves terv első éveiben (1976—1977)	325
Új szerzeményeink, leletmentés	331
Hírek	337

317.000

Nógr.
Megy.
Muz.
Közl.

4

1978

24

MTA